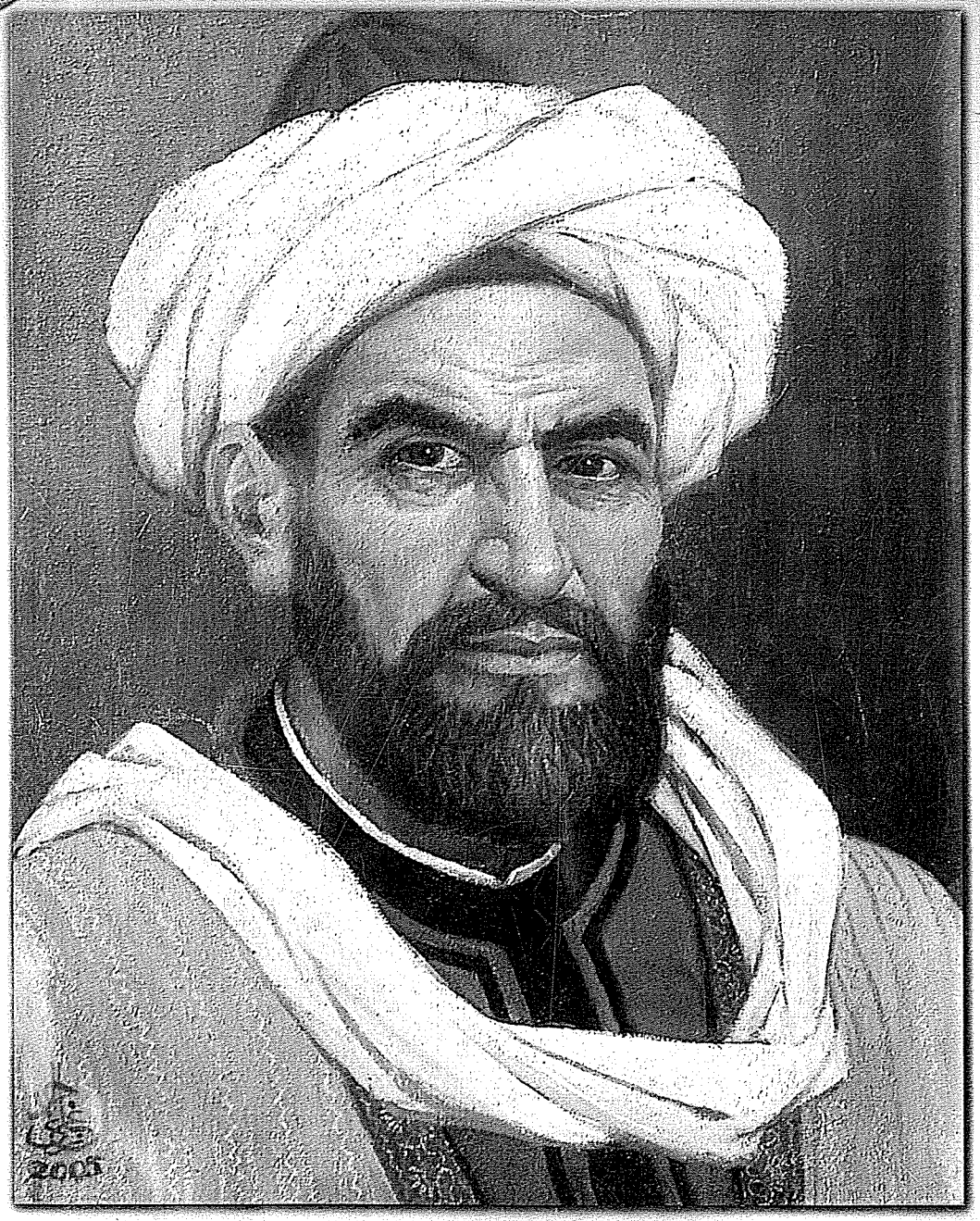
新疆社科论坛

TRIBUNE OF SOCIAL SCIENCES IN XINJIANG

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى

2008-6

ISSN 1673-1476

مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ئىسمايىل تىلۋالدى بىلەن شۇ ئا ر خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى نۇر بەكرى مەھمۇد كاشغەرى دۇنياغا كەلگەنلىكىنىڭ 1000 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن قەشقەردە ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك مۇھاكىمە يىغىنىغا قاتناشقان ئالىملارنى قوبۇل قىلدى ۋە ئۇلار بىلەن خاتىرە سۈرەتكە چۈشتى.

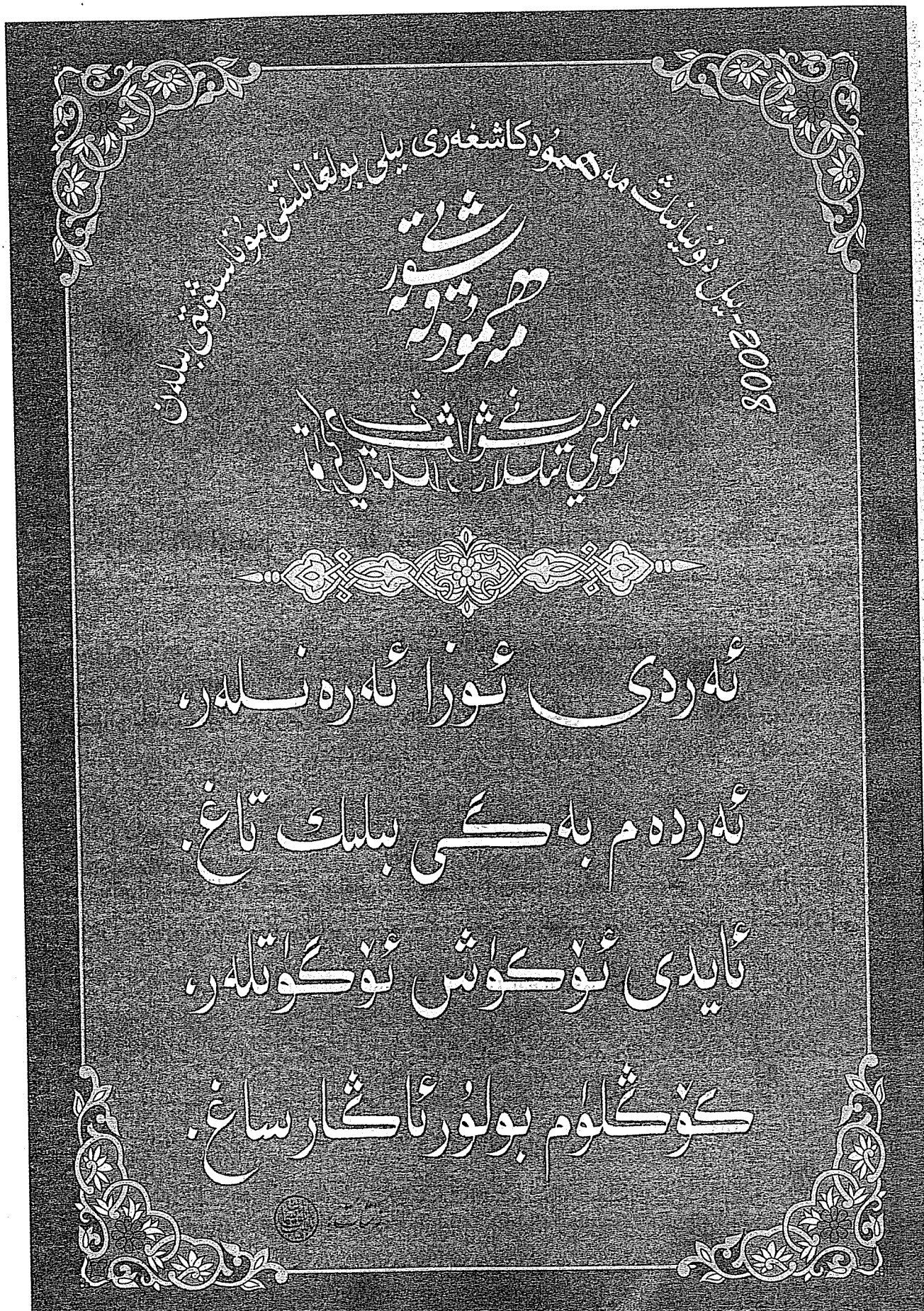
(1 ـ سۈرەت)

(2 ـ سۈرەت)

شۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر بىرلەشمىسىنىڭ سېكرېتارى ياڭ نەيچۇ (ئوتتۇرىدا)، دائىمىي مۇئاۋىن رەئىسى بەختىيار سايىتوۋ (سولدا)، ژۇرنىلىمىزنىڭ مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى، ئالىي مۇھەررىر ئىسلامجان شېرىپ (ئوڭدا) قاتارلىقلار «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، «قۇتادغۇبلىك»، نەۋائىي ئەسەرلىرى ۋە «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» قاتارلىق كلاسسىكلار تەتقىقاتى بويىچە ئىزچىللاشقان 20 يىللىق تىرىشچانلىقنى ئېلىمىز نۆۋەتتە نېگىزلەشۋاتقان ئىلمىي تەرەققىيات قارىشى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ دۇنياغا يۈزلەندۈرۈش ھەققىدە پىكىرلەشمەكتە.

ئەردى ئوزا ئەرەنلەر،
ئەردەم بەگى بىلىك تاغ.
ئايدى ئوكوش ئوكوتلەر،
كوكلوم بولور ئاكار ساغ.

قوش ئايلىق ئىلمىي ژۇرنال

2008 ـ يىل 6 ـ سان

(ئومۇمىي 97 ـ سان)

مەھمۇد كاشغەرى تەۋەللۇتىنىڭ مىڭ يىللىقىغا بېغىشلانغان مەخسۇس سان!

بۇ ساندا

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇرچە نەشرى ئۈچۈن تەر تۆككەن پىشۋالار

جۇڭگودا «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نىڭ تۆت قېتىملىق تەرجىمە قىلىنىشىنىڭ باش ـ ئاخىرى..... غەيرەتجان ئوسمان ئۇتىغۇر (5)

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە ئەجدادى مەسىلەر

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» روھى ۋە تىلىمىزنىڭ ئۇرۇقلۇق مەنبەئى ھەققىدە..... ئىسلامجان شېرىپ بەشكېرەمى (18)

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە كىشىلىك ھايات

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىكى ماقال ـ تەمسىلەردىن ئەينى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ دۇنيا قارىشىغا نەزەر..... ئابدۇرەئوپ تەكلىماكانى (36)

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە ئەدەبىيات

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە ئەكس ئەتكەن ئەدەبىيات چۈشەنچىلىرى .....ئابدۇقادىر جالالىدىن (44)

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىكى ئەدەبىي پارچىلاردا ئىپادىلەنگەن قەھرىمانلارغا چوقۇنۇش ئىدىيىسى..... ئابدۇغېنى سەيدىن (62)

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە دىن مەسىلىرى

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىكى ئىسلام دىنىغا دائىر بايانلار.....مۇھەممەدئىمىن قۇربان تۇغلۇق (70)

باش مۇھەررىر	تەھرىر ھەيئەتلەر
بەختىيار ساپىتوف	ئابدۇكېرىم رەھمان بۇچى، ئازاد رەھمتۇللا سۇلتان،
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر ۋە	ئابدۇغوپۇر ئىسمايىل، ئابدۇراخمان ئەبەي، بەختىيار
بۇ سانىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى	ساپىتوف، رازاق تۆمۇر، ھەجەت ئابدۇرۇسۇل، ئوبۇلقاسىم
ئىسلامجان شېرىپ بەشكېرەمى	زۇنۇن، ئىسلامجان شېرىپبەشكېرەمى، پۇسۇپىجان ئەخمەدى

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە نام، ئاتاق، كىملىك مەسىللىرى

مەھمۇد كاشغەرى بايانىدىكى ئۇنۇۋان ـ ئاتالغۇلار ھەققىدە ..... غالىب بارات ئەرك (79)

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە ئىلمىي تەرەققىيات قارىشى

فىلولوگىيىدىكى ئىلمىي تەرەققىيات قەۋەتلىرى ۋە ئىلمىي نەزەرىيەلەر قاتلاملىرىدىكى ئالاھىدە تۈرلەر-گە تەتقىقات..... يۇسۇپ ھۇسەين (قەقنۇس) (87)

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە قامۇسى بىلىملەر

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە كۆرسىتىلگەن چىن يىپەكلىرى توغرىسىدا..... يولۋاس مۇھەممەتئىمىن (115)

11 ـ ئەسىر فىلولوگىيە ئىلمىدىكى شەرق چولپانلىرى ..... ئابابەكرى ئاتاخان (123)

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ مائارىپ ئىدىيىسى توغرىسىدا ..... مەرىيەم توختى (127)

مۇقاۋىدىكى مەھمۇد كاشغەرى پورترېتىنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى

غازى ئەھمەد 1981 ـ يىلى ھەرىتى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئىش ئۈستىدىكى ھالىتىنى سىزىپ، ئۇنى قەشقەر ئۇيغۇر ناخشىيانىدا نەشر قىلدۇرغان ۋە مەملىكەتلىك تۇنجى نۆۋەتلىك يازما سانلىق مىللەتلەر گۈزەل-سەنئەت ئەسەرلىرى كۆرگەزمىسىگە قاتناشتۇرغانىدى. ئەسەر بىرىنچى دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشىپ، يېيىجىنىڭ مىللەتلەر مەدەنىيەت سارىيى تەرىپىدىن ساقلاشقا ئېلىپ قېلىنغان. رەسسام 2005 ـ يىلى ئالمىنىڭ مۇقاۋىدىكى ئۈلۈگىسىنى پورترېتىنى يارىتتى.

新疆社科论坛

(维吾尔文版)

新疆维吾尔自治区社会科学界联合会主办

双月刊

2008年第6期

总第97期

编　委

A·R·布其,A·R·苏里坦,

A·斯玛依,A·艾拜,

B·沙依托夫,R·祖农,

M·阿布都如苏力,O·祖农

S·X·拜西克拉米,Y·艾合买德

主　编

巴赫提亚·沙依托夫

副主编及本期责任编辑

斯拉木江·西里甫·拜西克拉米

纪念麻赫穆德·喀什噶里诞辰一千周年专刊

目　录

《突厥语大词典》在我国的四次翻译……H·吾斯曼(5)

维吾尔语言的起源— 记2008年为世界玛赫穆德·喀什噶里年……S·西里甫(18)

从《突厥语大词典》中的谚语看当时维吾尔人的人生观……A·塔克拉玛干尼(36)

《突厥语大词典》中反映的文学见解……A·贾拉力丁(44)

《突厥语大词典》部分章节中所体现的英雄崇拜思想初探……A·赛依丁(62)

《突厥语大词典》中有关伊斯兰教的论述……M·库尔班(70)

《突厥语大词典》中的官名称谓……A·巴拉提(79)

人文学科中的科学发展和科学发展观的特殊层次研究……Y·胡赛音(87)

《突厥语大词典》中关于中国丝绸的论述……Y·木合买提(115)

11世纪人文科学界的维吾尔学者……A·阿提汗(123)

玛赫穆德·喀什噶里教育思想初探……M·托合提(127)

麻赫穆德·喀什噶里

(公元 *1008–1105*)

麻赫穆德·喀什噶里是喀拉汗王朝时期的伟大的维吾尔族学者、语言学家,闻名中外的《突厥语大词典》的作者。油画《麻赫穆德·喀什噶里》是哈兹艾买提于 *1981* 年创作并 *1982* 年入选首届全国少数民族美展获一等奖同时被北京民族文化宫收藏。画面中的学者正在伏案写作、思索。哈孜·艾买提于 *2005* 年又创作了麻赫穆德·喀什噶里的标准肖像。

جۇڭگودا «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نىڭ تۇنجى قېتىملىق تەرجىمە قىلىنىشىنىڭ باش ـ ئاخىرى

غەيرەتجان ئوسمان ئۇتىغۇر

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «دىۋان» دەپىلىدۇ) جۇڭگودا ئىلگىرى ـ كېيىن تۇنجى قېتىم تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، بۇ تۇغرۇلۇق ئىزدىنىش ئېلىپ بېرىش «دىۋانشۇناسلىق» نىڭ مەزمۇنىنى كېڭەيتىش ۋە چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە دېگەن مەقسەتتە بۇ ماقالە ئالاھىدە تەييارلاندى.

«دىۋان» 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىسلام دۇنياسىدا قايتىدىن نامايان بولغاندىن كېيىن، جۇڭگودىكى ئىسلام ئەھلىلىرىمۇ بۇنىڭغا ئالاھىدە دىققەت قىلىپ كەلگەن. جۈملىدىن ئۇنى جۇڭگودا ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش، جۇڭگو تىلىلىرىغا تەرجىمە قىلىش ئىشلىرى مۇھىم خىزمەت قاتارىغا قوىۇلغان. ئۇنىڭ جۇڭگو تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىش ئەھۋالىي تولمۇ تەسىرلىك جەريانلارنى باشتىن كەچۈرگەن بولۇپ بۇنى تۆۋەندىكى تەپسىلاتلاردىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بىرىنچى، «دىۋان» نى ئىسمائىل داموللانىڭ تەرجىمە قىلىش جەريانى: ئىسمائىل داموللا (ئىسمائىل ئاباباكرى، 1902 ـ 1954)، كاشغەر كونا شەھەر ناھىيە بەشكېرەم يېزىسى لەنگەر كەنتىدە تۇغۇلغان. 1906 ـ 1920 ـ يىللىرى بەشكېرەمدىكى ئىپتىدائىي مەكتەپتە ۋە ئاتۇش مەشھەتتىكى سۇلتانەم مەدرىسىدە ئوقۇغان. 1920 ـ 1924 ـ يىللىرى كاشغەر خانلىق مەدرىسىدە ئىلىم ئالغان. 1924 ـ يىلى كاشغەر خانلىق مەدرىسىنى تاماملاپ، غۇلجىغا چېقىپ 1939 ـ يىللىرىغىچە غۇلجا شەھىرىدە، 1945 ـ يىللىرىغىچە ئالتاي شەھىرىدە، 1954 ـ يىللىرىغىچە چۆچەك شەھىرىدە ئىمامەتچىلىك، مۇدەررىسلىك بىلەن شۇغۇللانغان. 1945 ـ يىلىدىن كېيىن يەنە تارباغاتاي ۋىلايىتىلىك دىنىي ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، مائارىپ ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىنى باشلىقى قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. 1954 ـ يىلى ئۆلكىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ۋەكىلى بولۇپ سايلىنىپ، ئۇرۇمچىدە ئېچىلغان يىغىنغا قاتناشقان. شۇ يىلى چۆچەكتە كېسەللىك سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولغان.

ئىسمائىل داموللا 1945 ـ 1946 ـ يىللىرى چۆچەك شەھىرىدە «دىۋان» نى ئەرەب تىلىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئىشىنى قولغا ئېلىپ، ئۇنىڭ دەسلەپكى نۇسخىسىنى قولدىن چىقارغان. بۇ ئىنتايىن شەرەپلىك بىر خىزمەت بولۇپ، ئۇنىڭ ئەينى زاماندا ئىشلىنىشىنىڭ چوڭقۇر تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە تارىخىي ئەھمىيىتى بار بولغان خىزمەت دەپ ھېسابلاشقا بولاتتى.

ئىسمائىل داموللا كاشغەر خانلىق مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان ۋاقىتلىرىدا مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى، داڭلىق ئالىم ئابدۇقادىر (ئابدۇقادىر يىننى ئابدۇۋارىس كاشغەرى، 1862 ـ 1924) داموللىنىڭ قولىدا ئوقۇپ، ئۇنىڭ بىۋاستە تەربىسىنى قوبۇل قىلغان ۋە «دىۋان» توغرۇلۇق ساۋات ئالغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئابدۇقادىر داموللا ئىسمائىل ئاباباكرىنى ئىلىغا يولغا سالىدىغان چاغدا، ئۆزى تۇركىيىگە بارغاندا ئېلىپ كەلگەن، «دىۋان» نىڭ كىلىشى رىنگەت تەييارلىغان مىخ مەتبەئىلىك نۇسخىسىنى ئىسمائىل ئاباباكرىگە سوۋغات قىلىپ بەرگەن ھەم كىمدە ـ كىم پولمسۇن، ھەم قاچاندا بولمسۇن بۇ كىتابنى ئۆز ئانا تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىقىشنىڭ مۇھىملىقىنى ئەسكەرتكەن. ئۇستازىنىڭ ئېيتقانلىرىنى نەچچە ئون يىل قۇلاق تۇتۇپ جاراڭلاپ تۇرغان ئىسمائىل ئاباباكرى 1945 ـ يىلىغا كەلگەندە «دىۋان» نى تەرجىمە قىلىش ئىشىنى رەسمىي قولغا ئېلىشنى پىلانلىغان. شۇنداقلا بۇنى ئالدى بىلەن ئەينى زاماندا چۆچەكتە تۇرۇۋاتقان سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ۋەكىلى، ئۇيغۇر زىيالىسى، جۇملىدىن ئىلغار پىكىرلىك شائىر مەنسۇر روزىباقىيوۋ (تەخەللۇسى: ۋەتەن ئوغلى) غا ئېيتقان. ئۇ بۇ ئىشنى ئاگلاپلا تولمۇ خۇشال بولغان. مەنسۇر روزىباقىيوۋ ئىسمائىل داموللىغا ئۆزىنىڭ «دىۋان» دىن خەۋىرى بارلىقى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇنىڭ قىممەتلىك كىتاب ئىكەنلىكى، چوقۇم جۇڭگودا تەرجىمە قىلىپ چىقىشنىڭ زۆرۈرلۈكى، مۇبادا مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا تەرجىمە قىلىپ چىقالىسا، سوۋېت ئىتتىپاقىدا (ئالمۇتا ياكى تاشكەنت شەھەرلىرىدە) نەشر

قىلدۇرۇپ بېرىشكە مەبلەغ ئاجرىتىش ئۈچۈن كۈچ چىقىرىدىغانلىقى توغرىسىدا ۋەدە بەرگەن. بۇ گەپ ئىسمائىل داموللانىڭ قايتىدىن ئىلھام بېغىشلىغان. شۇنداق قىلىپ ئىسمائىل داموللا زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ، ئىلگىرى ئىشلىگەن تەييارلىقلىرى ئاساسىدا 1946 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا «دىۋان» نىڭ تەرجىمىسىنىڭ دەسلەپكى نۇسخىسىنى قولدىن چىقارغان. كاشغەردىن چۆكككە چىقىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان خەتتات ياسىن قارى كىتابنى خەتتاتلىق سەنئىتى بويىچە كۆچۈرۈپ چىققان. شۇنداقلا داموللانىڭ ئايالى زەينەپخان قانائەتۇللابەگ (1911 ـ 1989) نىڭ ياردىمى بىلەن كىتاب ئەينى زامانىنىڭ كىتابەتچىلىك ئۇلچىمى بويىچە تۈپلىنىپ، كۆن بىلەن پاتلىنىپ مۇقاۋىلانغان. بۇ خەۋەر تېز سۈرئەتتە چۆچەك شەھىرى، جۇملىدىن تارباغاتاي، ئالتاي، ئىلىدىن ئىبارەت ئۇچ ۋىلايەت دائىرىسىگە تارقالغان. چۆچەك شەھىرىدە چەندىغان ئۇيغۇرچە گېزىتىلەردە خۇش خەۋەر سۈپىتىدە ئۇچۇر بېرىلگەن. بۇنىڭدىن باشقا ئەينى چاغدا، يەنى 1946 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ بېشىدا چۆچەككە خىزمەت تەكشۈرۈش ئۈچۈن كەلگەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى ئەھمەدجان قاسىمى ئىسمائىل داموللا بىلەن ئالاھىدە كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭ «دىۋان»نى تەرجىمە قىلىپ چىققانلىقىنىڭ خاسىيەتلىك بىر ئىش بولغانلىقىنى، بۇ ئىش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇنى چىن قەلبىدىن قۇتلۇقلايدىغانلىقىنى، ئىلھام ۋە مەدەت بېرىدىغانلىقىنى، كىتابنىڭ تەرجىمىسىنى يەنمۇ پىششىقلاپ ئىشلەپ چىقىشنى، مۇمكىن بولسا باشقا ئەرەبچە بىلدىغان ئۆلىمالارنى تەكلىپ قىلىپ، ئۇلارنى كىتابنىڭ ئەرەبچە نۇسخىسىنى بىلەن ئەسلى يىدىل سېلىشتۇرۇپ چىقىشقا يارىدەملەشتۈرۈشنى، شارائىت پىشىپ يېتىلگەن ھامان ھۆكۈمەتنىن مەبلەغ ئاجرىتىپ نەشر قىلدۇرۇپ كەڭ تارقىتىشقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدىغانلىقىنى ئېيتقان.

يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىسمائىل داموللا «دىۋان»نىڭ تەرجىمە نۇسخىسىنى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلىرىگە تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۇنىڭ تەرجىمە قىلىنىپ تارقىتىلىشى ھەققىدە تەكلىپ بەرگەن. 1955 ـ 1956 ـ يىللىرى شىنجاڭ ئۆلكىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسى قارمىقىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا مەسئۇل ئىشخانىدىكى خادىملار (مەسىلەن، ئابلىمىت رۇزى قاتارلىقلار) باشقا قەدىمكى ئەسەرلەر ۋە قولىيازمىلار قاتارىدا «دىۋان»نىڭ ئىسمائىل داموللا تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسىغا ئەھمىيەت بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، ئۇنى ئۇقۇپ تەكشۈرۈپ كۆرگەن، ھەم ئۇنىڭغا نومۇر قويۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيغا تەييارلىق كۆرۈش ئىشخانىسىدا ساقلىغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئاشۇ يىللاردا تەييارلانماقچى بولغان «ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» ئۈچۈن يېزىلىدىغان ماتېرىيالغا بۇ توغرۇلۇق مەلۇماتنى كىرگۈزگەن. بۇنى ئەدەبىياتشۇناس ئابلىمىت روزى (1922 ـ 2000) ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتكەن. يەنى ئۇ ئەينى يىللىرى تەشكىلىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ئىسمائىل داموللا تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسىنى تەكشۈرۈپ كۆرگەن ۋە ئەينى يىلى ئورىگىنالىنى تەييارلىغان «ئالىم مەھمۇد كاشغەرى ۋە ئۇنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ئەسىرى» ناملىق ماقالىسىنى بۇ توغرۇلۇق مەخسۇس توختىلىپ ئۆتكەن. (بۇ ماقالە كېيىنچەك «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1981 ـ يىللىق 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان). ئابلىمىت روزىنىڭ ماقالىسىدە مۇنداق دېيىلگەن: « لۇغەتت تۈرك» كىتابى 1957 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر شىنجاڭدا، شۇنداقلا پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا مىقياسىدا تۇنجى نۆۋەت قېتىم ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىندى.

بىرىنچى قېتىم، 1946 ـ يىلى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبىرى، مەرھۇم ئەھمەدجان قاسىمىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن چۆچەكلىك ئىسمائىل داموللا تەرىپىدىن «دىۋان»نىڭ 1 ـ تومى تەرجىمە قىلىنغاندى. تەرجىمە سەۋىيىسىنىڭ يېڭى بولۇشىغا قارىماي، «دىۋان»دا بېرىلگەن لۇغەتلەرنىڭ ئەرەبچە ئىزاھلىرى ۋە شەرھى، قەدىمىي تىللارنىڭ گرامماتىكىلىق قائىدىلىرىنى ئىمكان بار تولۇق ئاڭلىتىشقا تىرىشقان. لۇغەتلەرنى تېپىشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ئىسىملارغا ئوخشاش مەستەرلەر (پېئىلنىڭ ھەرىكەتنامى) نى ئالدىغا قويۇپ، بەزى لۇغەتلەرنىڭ مەنىسى ۋە كېلىپ چىقىشىغا ئائىت ئۆز مۇلاھىزىلىرىنى ئىزاھلار بىلەن قوشۇمچە قىلىپ، خېلى قىزغىنلىق ۋە مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن تەرجىمە قىلغان. لېكىن، ئۆز تىلىدا مۇۋاپىق سۆز تاپالماي بەزى ئەرەب ئاتالغۇلىرىنى كۆچۈرمەك ئىشلەتكەنلىكىگە قارىماي، بەزى سەۋەبلەر بىلەن بۇ شەرەپلىك خىزمەتنى داۋاملاشتۇرالماي قالغان. 1954 ـ 1956 يىللىرى ئىشلىنىپ، ش ئۇ ئا ر مۇزېيغا تەييارلىق كۆرۈش باشقارمىسى تەرىپىدىن 1957 ـ يىلى كونا ئۇيغۇر يېزىقى شەكلىدە بېسىپ چىقىرىلغان «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى قولىيازمىلىرى كاتولكى» ناملىق كىتابنىڭ 39 ـ بېتىدە، ش ئۇ ئا ر مۇزېيىدا

غا تەييارلىق كۆرۈش باشقارمىسىدا ساقلىنىۋاتقان قوليازما-لارنى تونۇشتۇرغاندا مۇنداق ئۇچۇر بېرىلگەن: «تۈرك لۇغەتلىرى دىۋانى كىتابى» (2)، نومۇرى №59، №72، بۇ نۇسخا بىرىنچى تەرجىمىسى بولۇپ، 1946 ـ يىلى چوڭچەكتە مەرھۇم ئىسمائىل دامۇللا تەرجىمە قىلغان. بۇنىڭ يۇقىرىقى تەرجىمىدىن ئەھمەد زىيائىي 1953 ـ 1954 ـ يىللىرىدىكى، (ئىسمەلىيەتتە 1951 ـ 1953 ـ يىللىرى تەرجىمە قىلغان) نۇسخا كۆزدە تۇتۇلغان-لىقىدىن، پەرقى، بۇنىڭدا تەرجىمان تولىراق ئەركىن پىكىر يۈرگۈزگەن. ئەمما تىلىدا خۇددى ئەرەبچىنى ئەرەبچە-گە تەرجىمە قىلغاندەك تولىراق ئەرەبچە ئىبارىلەر ئىزىزۇن ئالغان. ھەجمى: بويى 37، ئىنى 29، قېلىنلىقى 4 س م، 232 بەت»

بۇنىڭدىن بىلىنىدۇكى، ئىسمائىل دامۇللا تەرجىمە قىلىنىپ كىتابەت قىلىنغان «دىۋان» نىڭ بىر نۇسخىسى ئەينى زاماندا ش ئۇ ئا ر مۇزىيىغا تەييارلىق قىلىش باشقارمىسىنىڭ ئىختىيارىغا ئېلىنىپ شۇ ئورۇندا ساقلانغان ئىكەن.

ش ئۇ ئا ر خەلق قۇرۇلتىيى دائىملىق كومىتېتىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باشلىقى سەيدۇللا سەيپۇللايۇپ (1918 ـ 2002) ئەپەندى بىلەن 2000 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى (جۈمە) چۈشتىن كېيىن ئائىلىسىدە ئېلىپ بېرىلغان سۆھبىتىدە مەزكۇر ماقالە ئاپتورىغا مۇنداق بىر ئۇچۇرنى ئېيتىپ بەرگەنىدى.

1953 ـ يىلى 9 ـ ئايدا كاشغەردىكى (ۋالىيلىق) خىزمەتمىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلدىم. ئارىدىن بىر قانچە ئاي ئۆتكەندە، بىر كۈنى كەچتە يوچۇن بىر ئادەم ئىشكىنى چېكىپ ئۆيگە كىرىپ كەلدى. ئۇ كىشى ئۆزىنى تونۇشتۇرۇپ، ئەھۋاللاشقاندىن كېيىن بوغچىسىنى ئېچىپ، «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نىڭ تەرجىمىسىنى ئالدىمدا قويۇپ: ـ ئاكىلسام سىلى كاشغەردە ئەھمەد زىيائى ئەپەندە-گە بۇ كىتابنى تەرجىمە قىلدۇرۇپتىلا، مەنمۇ خېلى بۇرۇن تەرجىمە قىلىپ چىققانىدىم. ئەھۋالدىن قارىغاندا مەن بۇ كىتابنى يورۇقلۇققا چىقىرالمايدىغان ئوخشايمەن، مۇبادا ئەھمەد زىيائى ئەپەندى تەرجىمە قىلغان نۇسخىسىنى ئەشرە قىلىشقا توغرا كېلىپ قالسا، مەن تەرجىمە قىلغان بۇ تەرجىمە نۇسخىسىنى قوشۇمچە پايدىلىنىش ماتېرىيالى قىلىپ ئىشلەتكەن بولساڭلار ياكى سىلىشتۇرۇپ پايدىلانساڭلار كۆپ ياخشى بولغان بولاتتى، دېگەن. شۇنداق قىلىپ سەيدۇللا سەيپۇللايۇپ ئەپەندى بۇ تەرجىمە نۇسخىسىنى ئېلىپ قالغان.

ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۆلكىلىك مەدەنىيەت نازارىتىدىن XX كىتشى سەيدۇللا سەيپۇللايۇپ ئەپەندىنىڭ ئۆيىگە كېلىپ «دىۋان» نىڭ ئىككى خىل تەرجىمە نۇسخىسىنى (ئەنە بىرى ئەھمەد زىيائى تەرجىمە قىلغان نۇسخىسى) تەشكىل ئامىدىن ئېلىپ كەتكەن. سەيدۇللا سەيپۇللايۇپ ئەپەندى ئارىدىن ئۇزۇن يىللار ئۆتكەن بولغانلىقى ۋە سالا-مەتلىكىنىڭ ناچارلىقى سەۋەبىدىن ئاشۇ قېتىم «دىۋان» نىڭ تەرجىمە نۇسخىسىنى ئۆيىگە ئېلىپ كەلگەن مېھمانىنىڭ ئىس-مىنى ئەسلىيەلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ كىشى ئۆزىنى سا-ۋاقداش دېگەندەك قىلغان دېگەن يېپ ئۇچى بىلەن تەمىن-لىگەنىدى. ماقالە ئاپتورىنىڭ قارىشىچە بۇ يىلوچۇن مېھمان ئىسمائىل دامۇللا بولۇشى مۇمكىن. بۇنىڭ ئاساسىي قىلىپ مۇنۇلارنى دېيىشكە بولىدۇ. بىرىنچىدىن، ئىسمائىل دامۇلل-نىڭ كەلگەن يىرى بىلەن بىر يول بولغانلىقى ئۈچۈن، سەيپۇللايۇپ ئەپەندىنىڭ كاللىسىدا ئاشۇ مېھمانىنىڭ كەلگەن يېرى ساۋەن دەپ قاراپ، ساۋەن بىلەن چۆچەك ئارىلىشىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. ئىككىنچىدىن، ئىسما-ئىل دامۇللانىڭ تەرجىمە نۇسخىسى ھەققىتەن ئۇرۇمچىگە كەلتۈرۈلۈپ، دەسلەپ ش ئۇ ئا ر يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئىشخانىسىدا بىر مەزگىل تۇرغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە يۇ-سۇپبەگ مۇخلىسۇۇ، ئابلىمىت روزى قاتارلىقلار بۇ نۇسخىنى كۆرگەن ۋە ئوقۇغان. ئۈچىنچىدىن، بۇ تەرجىمە نۇسخا ش-يىللاردا ش ئۇ ئا ر مۇزىيىغا تەييارلىق قىلىش باشقارمى-نىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈلۈپ، مەخسۇس تۇمۇر قويۇلۇپ ئەنگە ئېلىنغان. جۈملىدىن «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى قوليازمىلىرى كاتالوگى» نامىلىق كىتابتا تونۇشتۇرۇلغان. تۆ-تىنچىدىن، ئىسمائىل دامۇللا 1953 ـ 1954 ـ يىللىرى ئۇ-رۇمچىگە كېلىپ ئۆلكىلىك سىياسىي كېڭەش يىغىنىغا قاتناشقان①.

مەزكۇر ماقالىنىڭ لوگىكىلىق تەرتىپى بويىچە بولغان-دا، ئىسمائىل دامۇللا نېمە سەۋەبتىن «دىۋان» نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئىشىغا تۇتۇش قىلىپ قالغان، ئۇ تەرجىمىدە ئاساسەن قىلغان ئەرەبچە نۇسخىنى قەيەردىن تاپقان؟ دېگەن مەسىلىنى مەخسۇس مۇھاكىمە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، XIX ـ XVIII ئەسىردىن باشلاپ شىنجاڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە باشقا بىر قاتار بول-مىغۇر كەيپىياتلارغا ئوخشاش، ئېغىر مەنىۋى كرىزىس يۈز بەرگەن. بۇنىڭ بىلەن بەزى ئەھۋالدا قەدىمكىلەرنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرىگە سەل قاراش، ئۆزلىرىنىڭ ئۇلۇغ ئالىم-لىرى، بۈيۈك دانىشمەنلىرى، زەبەردەست يول باشلىغۇچىلە-

رىنى بىلەلمەسلىك، ئۇنتۇپ قېلىش، ئەستىن چىقىرىپ قويۇش، گالۋاڭلىق، قاششاقلىق، نادانلىق قاتارلىق ناچار ئىللەتلەر ئاساسىي ئېقىلمائىلىقنىڭ قالغان. «قۇتادغۇبىلىك»، «دىۋان» غا ئوخشاش ئالەمشۇمۇل ئەسەرلىرىنىڭ يازما نۇسخىلىرىنى ئۆز يۇرتىدا، ئۆز قوللىرىدا ساقلاپ قېلىش ئىمكانىيىتىنى يارىتالمىغانلىقى بۇنىڭ بىر كىچىك مىسالى. مۇنداق ئەھۋالدا ئىسمائىل دامۇللا ھەرقانچە بىلىملىك، ئىقتىدارلىق، يۇلى كەڭ بىر زات بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئەينى چاغنىڭ قاراڭغۇ زۇلمەتلىك شارائىتىدا تاسادىپىي ئوتتۇرىغا چىقىپ، «دىۋان» نى تەرجىمە قىلىنىشقا چوڭ ئىشنى قولغا ئېلىشنىڭ چوقۇم بىر سەۋەبى بولۇشى كېرەك، ئەلۋەتتە. ئىبراھىم مۇتىئىي، ئابلىمىت روزى، ئوسمان مۇھەممەد ھاجىم (1918 ـ 2008)، مۇھەممەد ئىمىن قۇرباني (ئىشقي، 1914 ـ 1990)، شېرىپ خوشتار قاتارلىقلار بىلەن 1981 ـ يىللاردىن تاكى 2008 ـ يىللارغىچە (بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ھايات بولغانلىرى بىلەن) ئېلىپ بېرىلغان ھەر خىل شەكىلدىكى سۆھبەتلەردە بىلىنىشچە، شۇنداقلا بۇ پېشقەدەملەرنىڭ بايانىغا قارىغاندا، قۇتلۇق شەۋقى، ئابدۇقادىر دامۇللا قاتارلىق كاشغەردە ئۆتكەن ئۆلىمالار شىنخەي ئىنقىلابى (1911 ـ يىلى) دىن كېيىن چەت ئەللەردە ئوقۇش جەريانىدا تۈركىيىگىمۇ بارغان، ھەم 1915 ـ 1917 ـ يىللىرى كىلىسلى رىئەت تەرىپىدىن تەييارلانغان «دىۋان» نىڭ ئەرەبچە نۇسخىسىنى ۋەتەنگە ئېلىپ كېلىپ، ئىخلاسمەن ئۇلپەتلىرى، كاشغەرنىڭ مەنىۋى تۈۋرۈكلىرى ھېسابلانغان ئۆلىمالىرى بىلەن ئورتاق مۇتالىئە قىلىشقان. شۇنداقلا بىرگە تەرجىمە قىلىپ، ئانا تىلىغا ئاغدۇرۇپ ئۆز خەلقىگە تونۇشتۇرۇشنى مۇقەددەس بۇرچى دەپ بىلىپ بۇ ئىشقا چىن دىلىدىن نىيەت قىلىشقان. ئەپسۇسكى، خىلمۇخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ شەرەپلىك خىزمەتنى تاماملىيالمىغان. ئابدۇقادىر دامۇللانىڭ ئىخلاسمەن شاگىرتلىرىدىن ھېسابلانغان ئىسمائىل دامۇللا كاشغەر خانلىق مەدرىسە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىدا، مۇھتەرەم ئۇستازىنىڭ ئاغزىدىن مەھمۇد كاشغەرى ۋە «دىۋان» توغرۇلۇق ئوتلۇق لېكسىيىلەرنى ئاڭلىغان، مۇبارەك كىتابنىڭ ئەرەبچە نۇسخىسىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن، ئىسسىق، پاك قولى بىلەن تۇتۇپ باققان، ئالتۇن قۇرلىرىنى بىرمۇ ـ بىر ئوقۇپ باققان. يەنە دامۇللا جۇشقۇن تالپىلىق ۋاقىتلىرىدا، بۇيۇك ئۆلىما ئابدۇقادىر دامۇللانىڭ «دىۋان» نى ئانا تىلغا تەرجىمە قىلىش توغرىسىدىكى ئوي ـ خىيالىرىغا ماسلاشقان، جور بولغان. يەنە تېخى ئابدۇقادىر دامۇللا ئۆزى تۈركىيىدىن ئېلىپ كەلگەن «دىۋان» نۇسخىسىدىن بىرنى باشقا كىتابلار قاتارىدا ئىسمائىل ئاخۇنغا سوۋغات قىلغان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. مانا مۇشۇنداق ئەھمىيەتلىك بىر ۋەقە ھەم جەريان، ئىسمائىل دامۇللىدا «دىۋان» دىن ئىبارەت ئالەمشۇمۇل تەۋرۈك كىتابنى ئەرەب تىلىدىن ئۆز ئانا تىلغا تەرجىمە قىلىشتەك خاسىيەتلىك ئىشنى قولغا ئېلىشقا سەۋەب بولغان بولۇشى كېرەك دېگەن ئىلمىي پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتۈشنىڭ مۇمكىنچىلىكىنى ھازىرلىغان ②.

«دىۋان» نىڭ ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدا چوڭچەك شەھىرىدە تەرجىمە قىلىنىشىغا سەۋەب بولغان ئىشلار قاتارىدا يەنە مۇنداق بىر ئىشنىمۇ سۆزلەپ ئۆتەمەي بولمايدۇ:

تارىخي ماتېرىياللارغا قارىغاندا، 1932 ـ يىلى چۆچەكتىكى ئۇلىما ـ زىيالىيلار ئەستايىدىل كېڭىشىپ، چوڭچەك شەھىرىدە بىر قېزىلار مەكتىپى قۇرۇپ، ئۇنىڭغا «مەھمۇدىيە ئۇيغۇر قېزىلار مەكتىپى» دەپ نام بېرگەن. ئەسلىدە بۇ مەكتەپكە مەھمۇد كاشغەرىنىڭ مۇبارەك نامى بىلەن ئىسىم قويۇش كۆنتەرتىپكە قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ملىتارىس جىن شۇرۇپنىڭ مائارىپتىكى تېررورلۇق سىياسىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، مەكتەپ نامى قىسقارتىلىپ، يەنى «كاشغەرى» دېگەن سۆز ئېلىۋېتىلىپ يۇقىرىقىدەك ئاتالغان. چوڭچەك ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى 1946 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ تەستىقى بويىچە «مەھمۇدىيە مەكتىپى» دەپ ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قارار قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ مەكتەپ ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد كاشغەرىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان تۇنجى مەكتەپ بولۇپ قالغان ③. يۇنىڭدىن چۆچەك خەلقى 1930 ـ يىللاردىن باشلاپلا ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد كاشغەرى تۇغرىسىدا مۇئەييەن چۈشەنچىدە بولۇپ بولغان ياكى چۆچەكتە ئىسمائىل دامۇللىنىڭ «دىۋان» نى تەرجىمە قىلىشىنىڭ مەنىۋى ۋە مىللىي ئاساسى تۇرغۇزۇلۇپ بولۇنغان، شۇنداقلا شەرت ـ شارائىتلىرى ئاساسەن پىشىپ قالغان، ھەمدە ئۆلىما ـ زىيالىيلارنىڭ زۆرۈرىيىتى خىزمەتگە ئايلىنىپ قالغان. مانا مۇشۇنداق بىر قاتار ئەھۋاللار ئىسمائىل دامۇللىنى تەخىرسىزلەندۈرگەن بولۇشى كېرەك.

ئىسمائىل دامۇللا پەقەت بىلىملىك، ئىقتىدارلىق بىر دىنىي ئۆلۇما بولۇپ قالماستىن، يەنىيى بىلىملەرگىمۇ ئەھمىيەت بېرىدىغان ئالىم كىشى بولغان. تېبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆزى دورا ياساپ نۇرغۇن بىمارلارنىڭ كېسىلىنى داۋالىغان. ئۇنىڭ ئۆيىدە ئىلمىي مۇنازىرىلەر ئۈچۈن ئالاھىدە ئورۇن بار ئىدى. ئۇ ئۆيىگە كەلگەن مېھمانلارنى ئىلىم ـ پەن ھەققىدە سۆھبەتلەشكە ئۈندەيتتى. ئۇنىڭ ئۆيىگە كەلگەن مېھمانلار ئىچىدە ئۇيغۇر ئالىملىرىدىن باشقا، ئەرەب، پارس، ھىندىستان قاتارلىق چەت ئەل ئالىملىرىمۇ بار ئىدى. ئۇ ئۆيىگە كەلگەن مېھمانلارنى ئىلىم ـ پەن ھەققىدە سۆھبەتلەشكە ئۈندەيتتى. ئۇنىڭ ئۆيىگە كەلگەن مېھمانلار ئىچىدە ئۇيغۇر ئالىملىرىدىن باشقا، ئەرەب، پارس، ھىندىستان قاتارلىق چەت ئەل ئالىملىرىمۇ بار ئىدى.

لىنى داۋالىغان. ئەدەبىياتقا چوڭقۇر ھەۋەس باغلىغان، شۇنداقلا ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، كۆڭلى ئويغاق، ھېسسىياتلىق ئەدىبلەردىن بولغان. ئۇ ۋاقىت چىقسىلا ئەدەبىي ۋە ئىلمىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئەلىشىر نەۋائىي، جالالىدىن رۇمىي، ئابدۇراخمان جامى قاتارلىقلارنىڭ شېئىرلىرىنى بېرىلىپ ئوقۇغان، مۇتالىئە قىلغان، ئۇلارنىڭ شېئىرلىرىنى باللىرىغا تەسىرلىك قىلىپ ئوقۇپ بەرگەن. بولۇپمۇ ئەلىشىر نەۋائىغا چوڭقۇر ھۆرمىتى بولغان. شاگىرتلىرى ۋە باللىرىغا ئەلىشىر نەۋائى ھەزرەتلىرى بىزنىڭ بۈيۈك شائىرىمىز، ئۇ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ تىلى بىلەن ئىنتايىن پاساھەتلىك ئەسەرلەرنى يازغان، ئۇنى ئوقۇش، ئۆگىنىش، باللارغا چۈشەندۈرۈش، ئەۋلادلارغا يەتكۈزۈش، مۇتالىئە قىلىپ، مەنىۋى نەپكە ئېرىشىش بىزنىڭ ۋەزىپىمىز ۋە بۇرچىمىز دېگەنلەرنى ئەسكەرتىپ تۇرغان. ئۇنىڭ ئۆيىدە نۇرغۇن كىتابلار، قولىيازمىلار بولغان. ئۇلارنى ئۆزى پايدىلىنىپ قالماستىن، ھاجەتمەنلەرگە، تالىپلىرى، ئىلمىخۇمار كىشىلەرگە بېرىپ تۇرغان. ئۇ ۋاپات بولۇپ كەتكەندىن كېيىن بىر قىسىم كىتابلىرىنى بەزىلەر چەت ئەلگە ئېلىپ كەتكەن، بىر قىسمى ئائىلىسىنىڭ ئۇرۇمچىگە يۆتكىلىپ كېلىشى بىلەن، ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىيىغا تەييارلىق قىلىش ئىشخانىسىغا تاپشۇرۇپ بېرىلگەن، بىر قىسمىنى ئۇرۇمچىدىكى يېقىن ـ يورۇقلار، جۇملىدىن ئۆلكىلىك مەدەنىيەت نازارىتىدىكى بىر قانچە XX، XX كىشىلەر ئېلىپ كېتىشكەن.

ئىسمائىل دامولا خەلقچىل، مىللەتنى، يۇرتنى سۆيىدىغان ئالىيجاناب روھقا ئىگە ئەزىمەت بولۇپ، ھەر خىل ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە مەدەنىي پائالىيەتلەرگە ئاكتىپ قاتناشقان. ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئۆلكىلىك سىياسىي كېڭەشمىنىڭ تارىخىي ۋىلايىتى ۋەكىلى سۈپىتىدە يىغىنغا قاتنىشىپ، ھەر مىللەت ۋەكىللىرى بىلەن بىرگە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنى قۇرۇشتەك شەرەپلىك ئىشنى ئورتاق كېڭەشكەن، چۆچەككە قايتىپ بارغاندىن كېيىن قارشى ئېلىشقا چىققان نەچچە مىڭ ئاممىغا كومپارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مىللىي ئاپتونومىيىلىك سىياسىتىنىڭ يۈنىلىشى ۋە ئەۋزەللىكلىرى توغرىسىدا بىر قانچە رەت نۇتۇق سۆزلەپ، چۆچەك خەلقىنىڭ ۋەتەننى، كومپارتىيىنى، مىللىي ئاپتونومىيىلىك رايون تۈزۈمىنى يەنمۇ كەڭ دائىرىدە ھىمايە قىلىشى ئۈچۈن ئاكتىپ تەشۋىقاتچىلىق رولىنى ئويناغان④.

ئىسمائىل دامولىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا، «دىۋان» نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىققانلىقى قالتىس ئەھمىيەتلىك بىر ۋەقە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. گەرچە ئۇنىڭ تەرجىمە ئەمگىكىنىڭ دېرىكى ئېلىنىش ئالدىدا تۇرغان، تەتقىقات سورۇنىغا ئېلىپ چىقىلمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئەينى زامانداشلىرىنىڭ مەرتىپەتپەرۋەر كىشىلەرنىڭ دىققىتىگە ئېلىنغانلىقىنىڭ ئۆزى كېيىنكىلەرنىڭ ئەسلىشىنى، ئىزدىنىشىنى، ئىلھام ئېلىشىنى ۋە قەدىرلىشىنى زۆرۈرىيەتكە ئايلاندۇرۇپ بولغان. دېمەك، ئۇنىڭ ئەجدادلار تەرىپىدىن ياندۇرۇپ بېرىلگەن ئىلىم ـ مەرىپەت چىرىغىنى ئۆچۈرۈپ قويماي، ئىنتايىن جاپالىق شارائىتتا، قاتمۇقات قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، تىنىم تاپماي ئىشلەپ، بۇ خىل چىراغنى ئەۋلادلار ئارىسىغا يەتكۈزۈپ بېرىشتە بىر كىشىلىك ھەسسىسىنى قوشقانلىقى كېيىنكىلەرنىڭ، ئەۋلادلارنىڭ قەلبىنى ھاياجانغا سالماي قالمايدۇ.

ئىككىنچى، «دىۋان» نى ئەھمەد زىيائىنىڭ تەرجىمە قىلىش جەريانى. «دىۋان» نىڭ تەرجىمىسى ئىككىنچى قېتىم ئەدەبىياتشۇناس ئەھمەد زىيائى(1913 ـ 1989) تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغان. بۇنىڭ تەرجىمە قىلىنىش جەريانى مۇنداق بولغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلەت ئىچىدىكى خىزمەتلەرنى تەرتىپكە چۈشۈرۈش ئۈچۈن خەلق ھۆكۈمىتى بىر قاتار ئىشلارنى ئىشلىگەن. شۇ قاتاردا كونا قولىيازمىلارنى، قەدىمكى ئەسەرلەرنى يىغىش، رەتلەش، تەرجىمە قىلىش ئىشلىرى قولغا ئېلىنىپ، ئۇنىڭدىكى بەزى مۇھىم ماتېرىياللار ئارخىپلاشتۇرۇلغان. شۇ قاتاردا كاشغەردە مۇ بۇ ئىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن. 1951 ـ يىلى 7 ـ ئايدا سەيدۇللا سەيپۇللايۇپ كاشغەر ۋىلايىتىگە ۋالىي بولۇپ تەينىلەنگەن. بۇنى ياخشى بىر پۇرسەت دەپ بىلگەن جەنۇبىي شىنجاڭ ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئابدۇرېھىم ئېمىنوۋ (1913 ـ 1994) مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن نازارەت ئاستىدا تۇرۇپ تارىخىي ھۆججەتلەر ۋە يەرلىك ئاخبارات ئالقىلارنى رەتلەش ئىشىغا ياردەملىشىۋاتقان ئەھمەد زىيائىنىڭ «دىۋان» نى تەرجىمە قىلىپ چىقىشى توغرۇلۇق سەيپۇللا يۈپ ئەپەندىگە تەكلىپ بەرگەن. سەيپۇللايۇپ ئۆلكە مەسئۇللىرىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغاندىن كېيىن بۇ ئىشنى ئورۇنلاشتۇرغان. جۇملىدىن، خىزمەت تەكشۈرۈش مۇناسىۋىتى بىلەن ئابدۇرېھىم ئېمىنوۋ بىلەن بىرگە كاشغەر ۋىلايىتىگە تەۋە كانسۇ رايونىغا بارغىنىدا، كېتىمەك قۇيۇش ئەمگىكىگە قاتنىشىۋاتقان ئەھمەد زىيائىنى جىپ ماشىنىسىغا ئېلىۋېلىپ بىرگە كاشغەر شەھىرىگە ئېلىپ كەلگەن. ئەھمەد زىيائى سەرتقا چىقماسلىق بەلگىلەنگەن ئورۇندا «دىۋان» نى ئەرەبچە نۇسخىسى ئاساسىدا تەرجىمە قىلىش ئىشىنى قولغا

ئالغان. يەنى ئۇنىڭ كۇندە تەرجىمە قىلغان قىسمى بەلگە-
لەنگەن خادىملار تەرىپىدىن ئاكسى مۇھەممەدخان پەيزى
(1909 ـ 1975) نىڭ ئۆيىنگە ئېلىپ بېرىلغان⑤. مۇ-
ھەممەدخان پەيزى بولسا خەتتاتلىق سەنئىتى بويىچە ئۇدۇل-
لۇق كۆچۈرۈپ چىققان. بۇ ھەقتە ئەينى زامانداشلىرى-
نى بىلىدىغان، ئاقسۇلغان، تەكشۈرۈپ كۆرگەن ئەدەبىياتشۇ-
ناس ئابلىمىت روزى «ئالىم مەھمۇد كاشغەرى ۋە ئۇنىڭ
«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ئەسىرى» ناملىق ماقالىسىدە مۇنداق
دەپ يازغان:

«دىۋان» نىڭ ئىككىنچى قېتىملىق تەرجىمىسى 1952 ـ
1954 ـ يىللىرى (بۇ يىلنامە خاتا بولۇپ قالغان ـ نەقىلچە-
دىن) جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ بىۋاسىتە رەھبەر-
لىكىدە، كاشغەر ۋىلايىتىنىڭ بىرىنچى ۋالىيسى سەيدۇللا
سەيپۇللايۇپنىڭ قىزغىن تەشەببۇسى، ئورۇنلاشتۇرۇشى ۋە
ھەتتا ماددىي جەھەتتىن خالىسانە ياردىمى تۈرقىسىدا،
يولداش ئەھمەد زىيائى تەرىپىدىن ئىشلەنگەن تولۇق ئۇچ
تۇم نۇسخا. ئۇ ئالدىنقىسىغا نىسبەتەن خېلى يۇقىرى سەۋىيە-
دە بولۇپ، تىل ئۇسلۇبى، ئەسلى سۆزلەرنىڭ تۇغرا تراد-
سكرىپسىيەسىدە بېرىلىشىگە خېلى كۇچ سەرپ قىلغان. بۇ-
لۇپمۇ، تەرجىمىنىڭ قوليازمىسى پۈتكەندىن كېيىن، 8 باسما
تاۋاقلىق دەپتەرنىڭ ئوك تەرىپىگە ئەسەرنىڭ ئەسلى ئەرەب-
چە نۇسخىسى، سول تەرىپىگە ئۇنىڭ تەرجىمىسى بېرىلىپ،
ئەرەب خېتىنىڭ خەتتاتلىق سەنئىتىدە كۆچۈرۈلگەن. 1956 ـ
يىلى «دىۋان» تەرجىمىسىنىڭ بۇ نۇسخىسىنى كاشغەرنىڭ
تاتاقلىق ئۆلىمالىرىدىن شائىر، مۇدەررىس مۇھەممەدجان
مەخسۇم (پەيزى) دامولا، (كاشغەر شەھرىنىڭ جانقورغان
مەھەللىسىدىن مۇدەررىس مۇھەممەتئىمىن ھاجىم، (يەنە
ياسىن ئاخۇن ئۆزۈن ـ نەقىلچىدىن) قاتارلىق ئەرەب تىلى-
نىڭ مۇكەممەل ئۆلىمالىرى كۆزدىن كەچۈرۈپ، III تومنىڭ
ئاخىرقى بېتىگە: «تەرجىمان ئەھمەد زىيائى ئەپەندى «دىۋا-
نۇ لۇغەتت تۈرك» ناملىق ئەسەرنى كامالەتكە يەتكۈزۈپ تە-
جىمە قىلغان. بىز ئۇنىڭ ساپلىقىغا تامامەن قوشۇلۇپ ئۆز
مۆھۈرلىرىمىزنى باستۇق» دەپ ئىمزالىرىنى قويغان⑥.

ئىزاھات: ئابلىمىت روزى ئەپەندىنىڭ بۇ بايانىنىڭ ئا-
ساسىي روھى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن، بىراق تەرجىمە قىلىنغان
ۋاقىت، يەنى 1952 ـ 1954 ـ يىللىرى سەل كەينىگە
كەتكەن، چۈنكى سەيپۇللايۇپ ئەپەندىنىڭ كاشغەردە
خىزمەت ئىشلىگەن ۋاقتى بولسا ئەمەلىيەتتە 1951 ـ 1953 ـ
يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئەرەب تىلى مۇتە-
خەسسىسلىرىنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتكەن ۋاقتىمۇ كەينىگە
سۈرۈلۈپ كەتكەن. ئەسلى تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەن ۋاقىتمۇ
1953 ـ يىلى باش كۇز ئايلىرى بولۇشى كېرەك. چۈنكى
كىتابنىڭ بېكىتىلگەن تەرجىمە نۇسخىسىنى سەيپۇللايۇپ
ئەپەندى 1953 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئۇرۇمچىگە ئېلىپ
كەلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا تەكشۈرۈپ بېكىتكۈچىلەرنىڭ بە-
رىنىڭ نامىنى ئابلىمىت روزى ئەپەندى تىلغا ئالمىغان،
بىراق. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىلىرى» ناملىق كىتابتا
بۇ خىزمەتكە ياسىن ئاخۇن ئۇزۇن دېگەن (ئۆلىما) كىشە-
نىڭمۇ قاتناشقانلىقى ئېيتىلغان⑦. بۇ كىتابنى يازغۇچىلار بۇ
مەلۇماتنى ئەھمەد زىيائىنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىغان.

ئابلىمىت روزىنىڭ ماڭا ئاغزاكى يوسۇندا ئېيتىپ بە-
رىشىچە، 1955 ـ 1956 ـ يىللىرى «دىۋان» ش ئۇ ئا ر
يازغۇچىلار جەمئىيىتى ھۇزۇردىدا مۇتەخەسسىسلەر تەرىپىدىن
ئوقۇلغان ۋە مۇھاكىمىگە قويۇلغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە
مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرنىڭ يول مېڭىشى بىلەن ھۆكۈمەت
مالىيىسىدىن 500 يۈەن خەلق پۇلى ئاجرىتىلىپ، ئەھمەد
زىيائىنىڭ تەرجىمە ھەققى سۈپىتىدە بېرىلگەن. ئەھمەد زە-
يائى بىر قېتىم كاشغەر شەھىرىگە قايتىپ بارغىنىدا بۇ
پۇلنىڭ 200 يۈەنىنى ئاكىسى مۇھەممەدخان پەيزىنىڭ
«دىۋان» نىڭ تەرجىمە نۇسخىسىنى كۆچۈرۈپ، تەكشۈرۈپ
بەرگەنلىكى ھەققى ئۈچۈن ئالدىغا قويغىنىدا ئۇ كىشى تولە-
مۇ تەسىرلەنگەن ۋە بەكلا خۇشال بولۇپ، كۆزلىرىگە ياش
ئالغان⑧. بۇ گەپنى ئەھمەد زىيائى ئابلىمىت روزىغا ئاغزا-
كى ئېيتىپ بەرگەن. چۈنكى ئەينى زاماندا 500 يۈەن
خەلق پۇلىنىڭ قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى.

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىلىرى» ناملىق كىتابنىڭ
17 ـ بېتىدە ئەھمەد زىيائىنىڭ «دىۋان» نى تەرجىمە قىلى-
شى ھەققىدە توختالغىنىدا «ئەھمەد زىيائى 1953 ـ يىلى
كاشغەرنىڭ سابىق ۋالىيسى ئىمىنوۋ ھامىدنىڭ قوللاپ قۇۋ-
ۋەتلىشى تۈرقىسىدا، ئۇلۇغ ئالىم... مەھمۇد كاشغەرنىڭ
نادىر ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نى تەرجىمە قىلىشقا
كىرىشىپ، 1955 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئۇنىڭ دەسلەپكى نۇسـ
خىسىنى قولدىن چىقارغان»... دېيىلگەن. بۇنىڭدا [«سەي-
دۇللا سەيپۇللايۇۋ» نىڭ ئىسمى «ئىمىنوۋ ھامىد» قا-
تارلا «1953 ـ 1951» يىللىرى «1954» يىلىغا ئالمىشىپ قالغا-
نلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان بايانلارنىڭ روھى ئاساـ
سەن ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولغان.]

ئەھمەد زىيائى تەرجىمە قىلغان «دىۋان» نىڭ تەرجـ
مە نۇسخىسى ش ئۇ ئا ر يازغۇچىلار جەمئىيىتى ھۇزۇردىدا
1954 ـ 1957 ـ يىللىرىغىچە تۇرغان. ئۇنى يۇسۇپبەگ

مۇخلىسۇق، ئىمىن تۇرسۇن، ئابلىمىت روزى، ئەرشىدىن تاتلىق، ئابدۇرىشىت ئىسلامى قاتارلىقلار كۆرگەن ھەم مۇتالىئە قىلىش ئىستىكىدە بولغان. ئىمىن تۇرسۇن، ئابلىمىت روزى قاتارلىقلار بۇ ھەقتە بەلگىلىك ئىزدىنىشمۇ قىلغان⑨. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى ئەينى زامانىدىكى شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئەسىئەت ئىسھاقۇۋغا ئالاھىدە دوكلات يېزىپ، ھۆكۈمەتنىڭ مەبلىغى بىلەن بۇ كىتابنى نەشر قىلىشنى ئىلتىماس قىلغان. ئەسقەت ئىسھاقۇپ «دىۋان» نى نەشر قىلىشتىن بۇرۇن ئالدى بىلەن بىر گۇرۇپپا تەشكىللەپ، كىتابنىڭ تەلىنى يەنە بىر قېتىم تەكشۈرۈپ كۆرۈش، سىلىقلاپ ئىشلەشنى تەلەپ قىلغان ھەم بۇ ئىشنى مىللەتلەر تىل يېزىق كومىتېتىغا تاپشۇرغان⑩. 1960 ـ 1955 ـ يىللىرى ئەھمەد زىيائى ئۇرۇمچىگە كەلتۈرۈلۈپ، ش ئۇ ئا ر يازغۇچىلار جەمئىيىتى ھوزۇرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەسەرلىرىنى رەتلەش، نەشرگە تەييارلاش ئىشلىرىغا قاتناشقىنىدا، «دىۋان» نىڭ تەرجىمە تىلغا يەنە بىر قېتىم ئىشلەشكە تەييارلانغان⑪.

1955 ـ 1957 ـ يىللىرى ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت نازارىتى قارمىقىدا مۇزىي قۇرۇلۇشى يولغا قويۇلۇپ، شۇ چاغقىچە توپلىنىپ، مەدەنىيەت نازارىتى، يازغۇچىلار جەمئىيىتى قاتارلىق ئورۇنلاردا ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى قوليازمىلار، كلاسسىك ئەسەرلەر مۇزىي ئىختىيارىغا ئېلىنغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەھمەد زىيائى، يۈسۈپبەگ مۇخلىسۇق، ئابلىمىت روزى قاتارلىقلار 90 نەچچە پارچە قەدىمكى ئەسەرنىڭ كاتولوگىنى تۈرغۇزۇپ چىققان، بۇلاردىن 70 نەچچە پارچىسى دەسلەپكى قەدەمدە رەتلىنىپ، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى قوليازمىلىرىنىڭ كاتولوگى» ناملىق كىتابچە قىلىنىپ 1957 ـ يىلى كونا ئۇيغۇر تىلى ئۇسلۇبىدا بېسىلغان. كىتابنىڭ بېسىلىشىغا شىنجاڭ يەرلىك مۇزىيىغا تەييارلىق كۆرۈش باشقارمىسى مەسئۇل بولغان. ئۇنىڭ ئىچىگە «دىۋان» توغرۇلۇق مالىدىمۇ كىرگۈزلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «تۈرك لۇغەتلىرى دىۋانى كىتابى» (1)، نومۇرى: № 58، № 129، (بۇ نۇسخا) ئەھمەد زىيائى تەرىپىدىن 1953 ـ 1954 ـ يىللىرى كاشغەر ۋالىيسى سەيپۇللايۇۋنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تەرجىمە قىلىنغان. بۇ ئەسەر مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى ۋە تىلچىسى مەھمۇد ئىبنى ھۈسەين كاشغەرىنىڭ بۇنىڭدىن 10 ئەسىر ئىلگىرى ئەرەب تىلىدا يازغان «كىتاب دىۋان لۇغەتت تۈرك» ناملىق ئۇيغۇر تىلى ۋە گراماتىكىسىغا دائىر مەشھۇر كىتابنىڭ تەرجىمىسىدۇر. بۇ كىتاب 3 تۇم بولۇپ، بىرىنچى تومى 472 بەت، ئىككىنچى تومى 246 بەت، ئۈچىنچى تومى 270 بەتتىن ئىبارەت».

ئەسەرنى تەرجىمان بىر بەتنىڭ يېرىمىغا كىتابنىڭ ئۆز ئەينىنى زىر ـ زەۋەرلىك ئەرەب يېزىقى بىلەن پۈتتۈرۈپ چىقىپ ئىككىنچى يېرىمىغا ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنى جەتتى پارىسى بىلەن يېزىپ تامام قىلغان. ئەسەر تولۇق 1956 ـ يىلى مۇزىي ئىختىيارىغا ئېلىندى...»

[ئىزاھات: بۇ يايانداكى 1953 ـ 1954 ـ يىللىرى تەرجىمە قىلىندى، دېگەن مەزمۇن يەنىلا ئەھمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان، بىراق قالغان مەزمۇنلارنىڭ پايدىلىنىش قىممىتى يۇقىرى.]

دېمەك، ئەھمەد زىيائى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان «دىۋان» نىڭ تەرجىمە نۇسخىسى ش ئۇ ئا ر مۇزىيدا ساقلانغان.

تىلشۇناس، پروفېسسور مىرسۇلتان ئوسمانۇۋنىڭ 2000 ـ يىلى يازدا ۋە 2008 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ئېلىپ بېرىلغان سۆھبەتتىكى ئاغزاكى بايانىغا قارىغاندا، «دىۋان» نىڭ ئەھمەد زىيائى تەرىپىدىن تەرجىمە نۇسخىسى كېيىنچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ قەدىمكى قوليازمىلار بۆلۈمىدە ساقلىنىپ كەلگەن ھەم مىرسۇلتان ئوسمانۇۋ بۇ قوليازما نۇسخىنى ۋە بۇ نۇسخىنىڭ ئاخىرىغا ئەھمەد زىيائى ئۆز قەلىمى بىلەن يازغان «مەن بۇ كىتابنى كاشغەر ۋالىيسى سەيدۇللا سەيپۇللايۇۋنىڭ ئەمرى بىلەن كاشغەردە تەرجىمە قىلىپ چىقتىم» دەپ يېزىپ قويغان ئىنىق قۇرلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن. بىراق ئاپەتلىك «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ باشلانغان يىلى، يەنى 1966 ـ يىلى تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ مەسئۇلى XX ئۆزىنىڭ ئۇنىۋېرسىتېت ئىشخانىسىدا كونا كىتابلارنى يىغىپ ساقلىغان دەپ تەنقىد قىلىنىپ، ئەدەبىلىنىشىدىن ئىھتىيات قىلىپ، «دىۋان» نى، يەنە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 1940 ـ يىللاردا ئورۇمچىدە نامەلۇم بىر ئۇلىمانىڭ تەرجىمە قىلغان نۇسخىسى قاتارلىق بىر قانچە كونا كىتابلارنى قوشۇپ ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ مەيدانىغا ئېلىپ چىقىپ ئاشكارا كۆيدۈرۈپ تاشلىغان. بۇ قېتىمقى كۆيدۈرۈلۈش جەريانىنىمۇ مىرسۇلتان ئوسمانۇۋ ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن.

ئەھمەد زىيائى «دىۋان» نى تەرجىمە قىلغاندا ئۇنىڭ قايسى نۇسخىسىنى ئاساس قىلغان؟ بۇ ھەقتە شائىر ئەھمەد زىيائى ھايات چېغىدا ئەسلەپ مۇنداق دېگەن: «... 1948 ـ

يىلى مەن مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ قانۇن تۈزۈش پائالىيىتى ئەزاسى بولۇپ، ئەنجىگا سەپەر قىلدىم. ئەنجىگا بېرىش ئۈچۈن ئۇرۇمچىگە كەلگىنىمدە مېنى ھەمىدىن بەگ جۇشال قىلىدىغان مۇنداق بىر ئىش بولدى: مەن ئەقلىمگە كېلىپ شۇ كۈنگىچە كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىدىغان ۋە كۆرەلمىگەن ئىككى نادىر ئەسەر «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» نى ئۇرۇمچىدىكى «يۇسۇپ خاس ھاجىپ كۇتۇپخانىسى» دا كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولدۇم. بۇ كۇتۇپخانىدىكى كىتابلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇيغۇر ـ تۈرك تارىخىغا ئائىت كىتابلار بولۇپ، شۇ كىتابلارنىڭ ئىچىدە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ پەرغانە نۇسخىسى، «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نىڭ مىسر نۇسخىسىدىن ئۈچ توم بار ئىكەن. مەن ئەنجىگا بېرىشتىن بۇرۇن شۇ كۇتۇپخانىدا ئۆمرۇمدە تۇنجى قېتىم شۇ گۈھەر ئابىدىلەرنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولدۇم. كېيىنكى چاغلاردا بىز ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنى ئىشلىگەن «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك» شۇ كۇتۇپخانىدىكى كىتابلار ئاساسىدا ئىشلەنگەن ⑫».

بۇ بايانىدىن، «دىۋان» كاشغەردە شائىر ئەھمەد زىيائىنىڭ تەرجىمە قىلىشى ئۈچۈن، ئۇرۇمچىدىكى رەھبىرىي يولداشلار ۋە ئىلمىي خادىملار ئەينى زاماندا ئۇرۇمچى شەھىرىدە ئېچىلغان «يۇسۇپ خاس ھاجىپ كۇتۇپخانىسى» غا قويۇلۇپ، كىشىلەر تەرىپىدىن ئۇقۇلغان ۋە كېيىنكى كۈنلەرگىچە ئىلمىي خادىملارنىڭ قولىدا ساقلىنىپ قېلىنغان نۇسخىنى تېپىپ ئەۋەتىپ بەرگەنلىكى ئوقۇلدۇ.

[ئىزاھات: «يۇسۇپ خاس ھاجىپ كۇتۇپخانىسى» بولسا 1945 ـ يىلى XXX، XXX كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ شەخسىي كىتابلىرى ئاساسىدا ئاچقان كۇتۇپخانا بولۇپ، ئۇ ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ ئەنلياك كوچىسى (ئايىاق مەھەللىسى) غا تەسىس قىلىنغان ⑬.]

بۇ قېتىملىق تەرجىمە خىزمىتى ئۈچۈن، شىنجاڭ ئۇيغۇر كىلىك ھۆكۈمەتتىكى ۋە مەدەنىيەت نازارىتىدىكى مۇناسىۋەتلىك رەھبىرىي يولداشلار ۋە ئىلمىي خادىملار بىر تۈتاش ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بارغان⑭. كاشغەردە سەيدۇللا سەيپۇللايۇپ، ئابدۇرېھىم ئىمىنۇۋ قاتارلىقلار بولسا بۇنىڭغا ئاكتىپ ماسلاشقان. ھەتتا بۇ ئىككى رەھبىرىي كادىر شەخسىي بېنىدىن مەبلەغ چىقىرىپ، بۇ خىزمەتنىڭ ئوگۈشلۇق بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلغان⑮. ھەممىدىن ئەھمىيەتلىك بولغىنى، ئەينى زامانىدا دۆلەت تېخى يېڭىلا ئازاد بولغان، يېڭى جۇڭگو تېخى بالىلىق باسقۇچىنى باشتىن كەچۈرۈۋاتقان، شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋەزىيىتى دېگەندەك تۇراقلىشىپ كېتەلمەيۋاتقان، بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى قارىشى ئازاد بولمىغانلىقى ئۈچۈن، قەدىمكى كىتابلارنىڭ قەدىرىنى تونۇپ يېتەلمەيۋاتقان، بەزى كىشىلەرنىڭ ھېسسىياتى تەۋرىنىپ تۇرۇۋاتقان بىر شارائىتتا «دىۋان» نىڭ تەرجىمە قىلىنىشى ئۈچۈن تۆلىنىدىغان بەدەل تولمۇ زور ئىكەنلىكى ئۆز ـ ئۆزىدىن مەلۇم ئىدى. ئەينى زامانىدىكى رەھبىرىي كەدىرلار ۋە ئىلمىي خادىملار يۈكسەك سىياسىي ئاڭ، مىللىي ئاڭ ۋە مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى بىلەن بۇ خىزمەتنى مۇۋەپپەقىيەتلىك يوسۇندا ئورۇنلىغان، ئېغىر بېسىملارغا بەرداشلىق بەرگەن، قاتمۇ قات قېيىن چىلقىلارنى يەڭگەن، تەقدىرى بىلەن ئويىنىشىشقا جۈرئەت قىلغان.

تىلشۇناس ئىبراھىم مۇتىئى 1953 ـ يىلى مەركىزىي مىللەتلەر ئەشرىياتىنىڭ ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىگە مۇدىر بولۇپ تەيىنلەنگەندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى كەسپىداشلار بىلەن ئالاقىلىشىپ «دىۋان» نى نەشر قىلىش ئىشىنى قولغا ئالماقچى بولغان. 1956 ـ يىلى نەشرىيات رەھبەرلىرىگە بۇ توغرۇلۇق ئىلتىماس خېتى يازغان. ئىلتىماس نەشرىيات ئارقىلىق باش منىستر جۇ ئېنلەيگە يەتكۈزۈلگەندىن كېيىن، باش منىستر ئىلتىماسنى كۆرۈپ «ئەگەر ئۇيغۇرلارنىڭ بۇنداق كلاسسىك ئەسىرى بولسا، چوقۇم (نەشر قىلىپ) چىقىرىڭلار» دەپ تەستىق سالغان⑯. شۇنىڭ بىلەن ئىبراھىم مۇتىئى ئەھمەد زىيائى تەرجىمە قىلغان «دىۋان» نىڭ ئورىگىنالىنى بېيجىڭغا ئەۋەتىپ بېرىش توغرىسىدا شىنجاڭدىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا خەت يازغان. خەت شىنجاڭغا كېلىپ ئىشلار ئۆز يولىغا چۈشكىچە مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن «دىۋان» نى نەشر قىلىش ئىشى كېچىكىشكە تۇغرا كەلگەن.

ئۈچىنچى، «دىۋان» نى ئۇيغۇر سايرانىنىڭ تەرجىمە قىلىش جەريانى. «دىۋان» 1965 ـ 1960 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا ئۇرۇمچىدە ئۇيغۇر سايرانى، مۇھەممەد سالىھ قاتارلىق كىشىلەر تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان. بۇ قېتىملىق تەرجىمىنىڭ جەريانى تۆۋەندىكىدەك بولغان.

ئۇيغۇر سايرانى 1950 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 1956 ـ يىلى 9 ـ ئايغىچە ئالموتادا مۇئاۋىن كونسۇل ۋە ئالىي مەكتەپتە ئوقۇش بىلەن تۇرۇپ قالغان. ئۇ ۋەتەنگە قايتىدىغان چاغدا ئۇنى ئۇيغۇر يازغۇچىسى قادىر ھەسەنوغۇ، ئايالى، تىلشۇناس ئايشەم شەمىيۇالار ئۆيىگە مېھمانغا چاقىرغان. مېھمانداردىن چىلقىقا يەنە بىر قازاق ئالىمىمۇ چاقىرىلغان ئىكەن. داستىخان ئۈستىدە قازاق ئالىمى ئۇيغۇر سايرانىغا مۇنداق

دېگەن: گېزىتتىن ئاڭلىدۇق، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى شىنجاڭ شۆبىسى قۇرۇلۇپتۇ، بۇ ناھايىتى ياخشى ئىش بولۇپتۇ. سىزگە دەپ قويىدىغان بىر گەپ بار، ھازىر بىر مەشھۇر ئەسەر بار، ئۇنى تاشكەنتتە (نەشر قىلىش ئىشىنى ئىشلەۋاتىدۇ، ئۇلار بۇ ئەسەر بىزنىڭ دەۋاتىدۇ، مەن ئۇلار كۆرسەتكەن ئاساسلارنى كۆرۈپ باقتىم. لېكىن، بۇ ئاساسلار ئاساس دېگۈچىلىكى يوق ئاساسلار ئىكەن. ئەگەر ئاساس كۆرسىتىمز دېسەك، بىزنىڭ ئاساسىمز ئۇلارنىڭكىدىن كۆچلۈكرەك. لېكىن، بۇ ئەسەر سىلەرگە تەۋە، ئالدى بىلەن بۇ ئەسەرنى سىلەر ئىشلەڭلار» دېگەن گەپنى قىلغان ⑰. ھەم بۇ ئەسەرنىڭ مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋان» نى ئىكەنلىكى ئەسكەرتىلگەن. بۇ گەپ ئۇيغۇر سايرانىغا چوڭقۇر تەسىر قىلغان. ئۇ ۋەتەنگە قايتقاندىن كېيىن بىر قانچە يىل جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى شىنجاڭ شۆبىسىنى قۇرۇش، ئورگان تەسىس قىلىش بىلەن بولۇپ كېتىپ، 1950 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ «دىۋان» نىڭ تەرجىمىسىنى ئىشلەشنى قولغا ئالغان. ئۇنىڭ قولغا ئېلىنىش جەريانى بولسا مۇنداق بولغان. يولداش بۇرھان شەھىدى 1956 ـ يىلى قۇرۇلغان جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ، يىل ئاتلاپلا بېيجىڭغا يۆتكىلىپ كەتكەن. ئۇيغۇر سايرانى ئاكادېمىيە پارتكومۇيىسىنىڭ سېكرىتارى، قوشۇمچە ئاكادېمىيىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولۇپ تەينىلەنگەن ھەم ئارقىدىنلا بېيجىڭغا يۇل ھەل قىلىش ۋە بەزى خىزمەتلەرگە كۆرسەتمە ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن بارغىنىدا، بۇرھان شەھىدى ئەپەندىگە «دىۋان» توغرۇلۇق ئالموتادا ئاڭلىغان گەپنى ئېيتىپ، بۇ كىتابنى تەرجىمە قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئەسكەرتكەن. بۇرھان ئەپەندى دەرھال ماقۇللۇق بىلدۈرۈپ، ھەم «دىۋان» دىن خەۋىرى بارلىقىنى ئېيتىپ، ئۇيغۇر 1945 ـ يىللىرى ئۇرۇمچىدىكى ئۇلپەتلىرى ئۆزىگە تەقدىم قىلغان «دىۋان» نىڭ تۈركچە تەرجىمىسىنى ئېلىپ ئۇيغۇر سايرانى بىلەن بىرلىكتە بېرىپ، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى جاڭ جىگفۇغا باشقا خىزمەتلەر قاتارىدا «دىۋان» نى تونۇشتۇرۇپ، ئۇنى تەرجىمە قىلىش ئىشىنى ئېيتقان. جاڭ جىگفۇ بۇ ئىشنى ئاڭلىغاندىن كېيىن «دىۋان» نى تەرجىمە قىلىش ئىشلەش ئۈچۈن پۈختا تەيارلىق قىلىشنىڭ، ئاساسلارنىڭ تولۇق ۋە كۈچلۈك بولۇشىنىڭ لازىملىقىنى جەكلىگەن. شۇنداق قىلىپ ئۇيغۇر سايرانى ئۇرۇمچىگە قايتىپ قاندىن كېيىن باشقا خىزمەتلەرنى ئىشلىگەچ «دىۋان» نى تەرجىمە قىلىش ئىشىنى قولغا ئالغان. بۇ چاغدا ئۇنىڭ تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان ئۆزبېكچە نۇسخىسى ۋە تۈركىيىدە بېسىلغان ئەرەبچە نۇسخىسى قاتارلىقلار تەڭ قىلىنغان. بۇلارنىڭ ئەپەندى ئۆزىدىكى «دىۋان» نىڭ نۇسخىسىنى ئۇيغۇر سايرانىغا بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر سايرانى تۈركچە ۋە ئۆزبېكچە نۇسخىسىغا، ئەرەب تىلى مۇتەخەسسىسى مۇھەممەد سالىھ ئەرەبچە نۇسخىسىغا قاراپ «دىۋان» نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشقا باشلىغان. 1965 ـ يىلى بۇ خىزمەت ئۇتۇقلۇق ئاخىرلىشىپ، ئاكادېمىيە رەھبەرلىكىگە نەشر قىلىش ياكى ماي بويىاق نۇسخىلىق قىلىپ بېسىپ ئېچكى قىسمدا تارقىتىش تەكلىپى بېرىلگەن. ئەپسۇسكى ئايەتلىك «مەدەنىيەت زور ئىنقلابى» باشلىنىپ كېتىپ، مىك بىر جايدا ئىشلەنگەن «دىۋان» نىڭ تەرجىمە ئۇرۇنگىنالى ئۆكتەم ـ كۆكەرمە «قىزىل ئىسيانچىلار» تەرىپىدىن بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىنىپ، ئاخىر پوقىلىپ كەتكەن ⑱. تېخى «دىۋان» نى تەرجىمە قىلىپ چىققانلىق بىر خاسىيەتلىك ئىش بولماستىن، بەلكى بۇ ئۇيغۇر سايرانى قاتارلىقلارنىڭ يەنە بىر گۇناھى بولۇپ، ئۇنىڭغا بېرىلىدىغان ئەدەپلىنىش جازاسى يەنمۇ ئېغىرلاشتۇرلغان.

تۆتىنچى، «دىۋان» نىڭ ئىبراھىم مۇتىئى قاتارلىقلار تەرىپىدىن قىلىنغان تەرجىمە نۇسخىسى. 1977 ـ يىلى شۇ ئا ر مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتى، ش ئۇ ئا ر خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ماقۇللۇقى بىلەن «دىۋان» نى بۇگۈنكى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئىشىنى قولغا ئالغان. 1978 ـ يىلىنىڭ دەسلىپىدە «دىۋان» نى تەرجىمە قىلىش خىزمىتى مەملىكەتلىك پەلسەپە ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات پىلانىغا كىرگۈزۈلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە 1978 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە تەيارلىق كۆرۈش گۇرۇپپىسى رەسمىي قۇرۇلغان. شۇ يىلى 12 ـ ئايدا سابىق ش ئۇ ئا ر پارتكوم ئىسلاھاتى كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئابدۇسالام ئابباس ۋە مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ باشلىقى، ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە تەيارلىق كۆرۈش گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى يولداش چېن خۇا رياسەتچىلىكىدە، تىل ئىنستىتۇتىدىكى تەتقىقاتچى خادىملارنى ئاساس قىلغان ھالدا باشقا قېرىنداش ئورۇنلاردىكى مۇناسىۋەتلىك مۇتەخەسسىسلەر قاتناشقان «دىۋان» نى بۇگۈنكى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە خەنزۇ تىللىرىغا تەرجىمە قىلدۇرىدىغان ئىككى مەخسۇس گۇرۇپپا قۇرۇلغان، بۇ گۇرۇپپا توپ ـ توغرا ئالتە يىل ھەمكارلىشىپ تىرىشىپ تىرىشچانلىق كۆرسىتىش نەتىجىسىدە «دىۋان» نىڭ I، II، III تومىلىرى بۇگۈنكى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئىشىنى قولغا ئالغان. بۇ چاغدا ئۇنىڭ تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان ئۆزبېكچە نۇسخىسى ۋە تۈركىيىدە بېسىلغان ئەرەبچە نۇسخىسى قاتارلىقلار تەڭ قىلىنغان. بۇرھان ئەپەندى ئۆزىدىكى «دىۋان» نىڭ نۇسخىسىنى ئۇيغۇر سايرانىغا بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر سايرانى تۈركچە ۋە ئۆزبېكچە نۇسخىسىغا، ئەرەب تىلى مۇتەخەسسىسى مۇھەممەد سالىھ ئەرەبچە نۇسخىسىغا قاراپ «دىۋان» نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشقا باشلىغان. 1965 ـ يىلى بۇ خىزمەت ئۇتۇقلۇق ئاخىرلىشىپ، ئاكادېمىيە رەھبەرلىكىگە نەشر قىلىش ياكى ماي بويىاق نۇسخىلىق قىلىپ بېسىپ ئېچكى قىسمدا تارقىتىش تەكلىپى بېرىلگەن. ئەپسۇسكى ئايەتلىك «مەدەنىيەت زور ئىنقلابى» باشلىنىپ كېتىپ، مىك بىر جايدا ئىشلەنگەن «دىۋان» نىڭ تەرجىمە ئۇرۇنگىنالى ئۆكتەم ـ كۆكەرمە «قىزىل ئىسيانچىلار» تەرىپىدىن بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىنىپ، ئاخىر پوقىلىپ كەتكەن ⑱. تېخى «دىۋان» نى تەرجىمە قىلىپ چىققانلىق بىر خاسىيەتلىك ئىش بولماستىن، بەلكى بۇ ئۇيغۇر سايرانى قاتارلىقلارنىڭ يەنە بىر گۇناھى بولۇپ، ئۇنىڭغا بېرىلىدىغان ئەدەپلىنىش جازاسى يەنمۇ ئېغىرلاشتۇرلغان.

جەمە قىلىنغان ھەم 1981 ـ، 1983 ـ، 1984 ـ يىللىرى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن ئۇيغۇرچە نۇسخىسى نەشر قىلىنغان. ئۇچ تومنىڭ باش مۇھەررىلىكىنى تىلشۇناس ئىبراھىم مۇتىئى (پروفېسسور)، مۇئاۋىن باش مۇھەررىلىكىنى ئىمىن تۇرسۇن (پروفېسسور)، مىرسۇلتان ئوسمانۇ (پروفېسسور، II، III تومىلرىنىڭ) قاتارلىقلار ئۇستىگە ئالغان. I تومنى ئابدۇسالام ئابباس، ئابدۇرېھىم ئوتكۇر، ئابدۇرېھىم ھېيىتۇللا، دامۇللا ئابدۇلھېمىت يۇسۇفى، خەلىم سالىخ، ھاجى نۇرھاجى، ئوسمان مۇھەممەدنىياز، سابىت روزى، ئىبراھىم مۇتىئى، ئىمىن تۇرسۇن، مىرسۇلتان ئوسمانۇ (ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلغان، تۆۋەندىمۇ شۇنداق) قاتارلىقلار، II تومنى ئابدۇسالام ئابباس، ئابدۇرېھىم ئوتكۇر، ئابدۇرېشىت قارىم سابىت، خەلىم سالىخ، ئوسمان مۇھەممەدنىياز، سابىت روزى، ئىبراھىم مۇتىئى، ئىمىن تۇرسۇن، مىرسۇلتان ئوسمانۇ قاتارلىقلار، III تومنى ئابدۇسالام ئابباس، ئابدۇرېشىت قارىم سابىت، خەلىم سالىخ، ئوسمان مۇھەممەدنىياز، سابىت روزى، ئىبراھىم مۇتىئى، ئىمىن تۇرسۇن، مىرسۇلتان ئوسمانۇ قاتارلىقلار ئىشلىگەن. پۈتكۈل تەرجىمە، نەشر قىلىش جەريانىدىكى چەمنى دۆلەت ئۇستىگە ئالغان. ئۇنىڭغا قاتناشقان ئىلمىي خادىملارنىڭ كۆپچىلىكى دۆلەتنىڭ مائاشلىق خادىملىرى بولۇپ، بەزىلىرى قوشۇمچە دولەتنىڭ كامانىروپكا پۇلىدىن بەھرىمەن بولغان.

«دىۋان» نىڭ خەنزۇچە نۇسخىسىمۇ ئۇيغۇرچە نۇسخىسى بىلەن بىرلىكتە ئىشلىنىپ ماڭغان. بىراق مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن نەشر قىلىنىشى كېچىكىپ 2000 ـ يىلىغا كەلگەندە ئاندىن بېيجىڭدا مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن ئۇچ توم بولۇپ نەشر قىلىنغان. ئۇنىڭ I تومنىڭ تەرجىمىسگە خې رۇي، دىڭ يى، شياۋ جۇڭيى، لىيۇ جىڭجيا قاتارلىقلار، II تومنىڭ تەرجىمىسگە شياۋ جۇڭيى، لىيۇ جىڭجيا قاتارلىقلار، III تومنىڭ تەرجىمىسگە شياۋ جۇڭيى قاتناشقان.

«دىۋان» نىڭ 1980 ـ يىللاردىن كېيىن جۇڭگودا تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنىشى زور ئەھمىيەتكە ئىگە قالتىس ۋەقە بولۇپ، جۇڭگونىڭ «دىۋانشۇناسلىق» تەتقىقاتىنى يېڭى بىر سەۋىيىگە كۆتۈرۈش بىلەن بىرگە، دۇنيا «دىۋانشۇناسلىق» ئىشلىرىنىڭ تىخمۇ ئىلمىي، تىخمۇ توغرا، تىخمۇ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشى ئۈچۈن تۈرتكىلىك رول ئوينىغان. بۇنى ئەسلەش، مۇھاكىمە نۇقتىسى قىلىش تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە مۇئەييەن ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بىر خىل خىزمەت.

خۇلاسە: «دىۋان» نىڭ ئاپتورى مەھمۇد كاشغەرى كاشغەر شەھىرىنىڭ غەربىدىكى ئوپال يېزىسىدا تۇغۇلغان، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خان جەمەتىگە مەنسۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇلۇغ تىلشۇناسى. ئۇ كاشغەر قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر قاتار شەھەرلەردە ئوقۇپ، ئىلمىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. كېيىنچە باغدادقا بېرىپ «دىۋان» نى يېزىپ چىققان. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ، مەكتەپ ئېچىپ مۇدەررىسلىك بىلەن شۇغۇللانغان. ۋاپات بولغان چاغدا يۇرتىغا دەپنە قىلىنىپ، مەخسۇس قەبرە يالغان. مىڭ يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بېرى ئۇيغۇر قاتارلىق شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى بۇ قەبرىنى بىر خاسىيەتلىك ئورۇن سۈپىتىدە كۆرۈپ مۇھاپىزەت قىلىپ كەلگەن. قەبرە ئەتراپىغا قەرەللىك يوسۇندا جەم بولۇپ، كوللېكتىپ ھالدا دۇئا ـ تىلاۋەت قىلغان. شۇنداق قىلىپ بۇ يەر ئىلىم ئەھلىنىڭ تەكرىگە، دانىشمەنلەرگە، ئالىملارغا سېغىنىدىغان، ئىلىم تەلەپ قىلىدىغان دەرگاھىغا رولىنى ئويناپ كەلگەن.

«دىۋان» جۇڭگودىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىنسانلارنىڭ ئىلدى بىلەن ئۇيغۇرلارغا، شۇنىڭ بىلەن بىرگە جۇڭخۇا مىللەتلىرىگە مەنسۇپ. بۇ قامۇس يەنە تۈركىي تىللىدا سۆزلىشىدىغان بىر قاتار خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخى، تىل تارىخى، ئەدەبىيات تارىخى، مىللەتشۇناسلىق تارىخى قاتارلىق ساھەلەردىمۇ مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. جۇڭگو ئۇيغۇرلىرى ئۆز تۇپرىقىدا «دىۋان» نى ئاپىرىدە قىلىپ، جۇڭگو خەلقى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر قاتار تۈركىي تىللىق خەلقلەر، جۈملىدىن پۈتكۈل دۇنيا خەلقى زوقلىنىدىغان مەنىۋى بايلىققا ئايلاندۇرغان. ئۇنىڭ مۇئەللىپى بولغان ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد كاشغەرى ئۇچۇن كاشغەرنىڭ ئەڭ گۈزەل ھاۋالىق جايى بولغان ئوپال يېزىسى ئازىق كەنتىنىڭ نوروز بۇلاق دېگەن يېرىگە كۆركەم مەقبەرە ياساپ، زامانلارنىڭ دەھشەتلىك قاينامىلىرىدىن ئاتلىتىپ ئالمىنىڭ ئالتۇندەك مېيىتىنى كۆزىنىڭ قارىچۇقىنى ئاسرىغاندەك ئاسراپ، جېنى ۋە تېنى بىلەن مۇھاپىزەت قىلىپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدا پەرۋانىدەك ئايلىنىپ، قەرەللىك يوسۇندا تېۋىنىش پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزۈپ، مىللىيلىكى كۇچلۇك بولغان ئۇدۇملۇق ئادەتلىرىنى سۇسلاشتۇرماستىن دەۋرىمىزگە يەتكۈزۈپ كەلگەن.

XX ئەسىرنىڭ كىرىپ كېلىشى بىلەن جۇڭگو ئۇيغۇرلىرىنىڭ نەزەر دائىرىسى يەنىمۇ كېڭىيىپ بارغان.

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ قەبرىسىنى مۇھاپىزەت قىلىش بىلەن قانائەتلىنىپ قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ مۇبارەك كىتابى بولغان «دىۋان» تۇغرۇلۇق ئىزدىنىشكە كىرىشكەن. ئاشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئابدۇقادىر داموللا، قۇتلۇق شەۋقى قاتارلىق كاشغەرنىڭ مەرپىەتپەرۋەر ئەزىمەتلىرى چەت ئەللەرگە، جۈملىدىن تۈركىيىگە بارغىنىدا ئۇ يەردە بېسىلغان «دىۋان» نىڭ نۇسخىسىنى ۋەتەنگە ئېلىپ كېلىپ، بۇ ئۇلۇغ ئەسەرنى ۋەتەندىشلىرىغا ئېپتىخارلىق ھېسسىياتى بىلەن كۆرەك قىلغان، ئۇ ھەقتە ئىزدىنىش ئېلىپ بېرىشنىڭ سىگنالىنى چالغان. شۇنىڭ بىلەن بىر تۈركۈم ئىلىم ئەھلىلىرى «دىۋان» تۇغرۇلۇق مەخسۇس ئىزدىنىدىغان، ئۇنى ئۆز ئانا تىلىغا تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇرۇشنى، ئۆز خەلقىنىڭ ئالىم مەھمۇد كاشغەرى ۋە ئۇنىڭ بۇيۇك ئەسىرى «دىۋان» غا بولغان تونۇشىنى يەنمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشنى تېزلىتىش ئۈچۈن ئىرادە تىكلىگەن. بىرىنىڭ ـ كەينىدىن بىرى ئىز بېسىپ، «دىۋان» تەتقىقاتىنىڭ ئىزچىللىقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن. جۈملىگە «دىۋانشۇناسلىق» ئىلىرىنىڭ دۇنيا «دىۋانشۇناسلىق» ئىلىرىدا باشتىن ـ ئاخىر يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇشىنى ئاساسقا ئىگە قىلىپ بەرگەن.

بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، بىز ئەجدادلارنىڭ «دىۋان» ۋە ئۇنىڭ مۇئەللىپى مەھمۇد كاشغەرى توغرۇلۇق ھارماي ـ تالماي ئىزدەنگەن، تىنىم تاپماي تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن، قاتتىق ئېغىر چىلىقلارغا، ئېيتىپ تۈگەتكۈسىز كۈلپەتلەرگە، دەھشەتلىك خېيىمخەتەرلەرگە باش ئەگمەي، ئۇنى كەڭ ۋەتەنداشلىرىغا تونۇشتۇرۇش، ئىلىم نۇرلىرىدىن زوقلاندۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىگەن ئىزمەتلىرىگە ئاپىرىن ئېيتىش بىلەن بىرگە، ئۇلارنىڭ بۇ چەھەتتە ئىشلىگەن ئەھمىيەتلىك ئىشلىرىنى ئەسلەش، خاتىرىگە چۈشۈرۈش، ئۇ ھەقتە زامانداشلار ۋە ئەۋلادلارنى خەۋەردار قىلىشنىڭ ئۆزىنى مۇبارەكلەشكە تېگىشلىك خاسىيەتلىك بىر خىل خىزمەت دەپ ئېيتىشقا ئاساسىمىز بار.

ئاخىرىدا شۇنى قەيت قىلىشقا بولىدۇكى، «دىۋان» نىڭ جۇڭگودا 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ قېتىملىق تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىلىرى يورۇقلۇققا چىقمىغان بولسىمۇ، بىراق ئۇ تۆۋەندىكىدەك ئىجتىمائىي رول ۋە ئىجتىمائىي قىممەتكە بولغان.

بىرىنچى، «دىۋان» نىڭ قوليازمىسى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۈركىيىدە بايقالدىن كېيىنلا، شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى، جۈملىدىن جۇڭگو خەلقى بۇ كىتاب توغرىسىدا مۇئەييەن چۈشەنچىگە كېلىپ، ئىزدىنىشكە كىرىشكەنلىكىنى تارىخي پاكىت ئاساسىغا ئىگە قىلغان.

ئىككىنچى، شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى، جۈملىدىن جۇڭگونىڭ «دىۋان» تەتقىقاتىدىكى ئورۇننىڭ دۇنيا «دىۋانشۇناسلىق» تەتقىقاتىدا ئىزچىل يوسۇندا يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا مۇمكىنچىلىك تۇغدۇرىدۇ.

ئۈچىنچى، ئالدىنقى ئۈچ قېتىملىق تەرجىمە جەريانىنىڭ ھەممىسى ئەينى زامانداشلىرىنىڭ جەمئىيىتىدە مۇئەييەن ئىجابىي تەسىر پەيدا قىلغان. كۆپلىگەن كىشىلەر بۇ خەۋەردىن ئىلھاملانغان، مەنىۋى زوق ئالغان. ئۆز مىللىتى، ئۆز خەلقى، ئۆز ۋەتىنىگە بولغان ئېپتىخارلىق تۇيغۇسىنىڭ ئۆسۈشىدە يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تۈرتكىلىك رول ئوينىغان.

تۆتىنچى، ئالدىنقى ئۈچ قېتىملىق تەرجىمە جەريانىنىڭ ھەممىسى ئائىلىدە، خۇسۇسىي ئىش سۈپىتىدە ئىشلەنگەن بولماستىن، بەلكى ئومۇمىي خەلقنىڭ، ئومۇمىي مىللەتنىڭ ئىشى سۈپىتىدە قولغا ئېلىنىپ ئىشلەنگەن. بۇ ئىش ئەينى زامانداشلىرىنىڭ بىر قىسىم ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ دىققىتىنى، خەيرىخاھلىقىنى قوزغاپلا قالماستىن، بەلكى ئەل ـ يۇرت يېتەكچىلىرىنىڭ، مۆتىۋەر رەھبەرلەرنىڭ دىققىتىنمۇ ئۆزىگە ئالاھىدە جەلپ قىلغان، قوللىشى، مەدەت ۋە ياردەم بېرىشى، ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىشىنى قولغا كەلتۈرگەن. بۇ ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ ئىلىم ـ پەنگە بولغان قىزغىنلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، خەلق ئاممىسىنىڭ ئىجادچانلىقىنى ئاشۇرۇش، ئاۋام ـ پۇقرا ئارىسىدىكى مەرپىەتكە بولغان ئىنتىلىشنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە رولى چوڭ بولغان.

بەشىنچى، «دىۋان» نىڭ ئالدىنقى ئۈچ قېتىملىق تەرجىمىسىنىڭ بىرەر بەت ئورىگىنالى تۆتىنچى قېتىملىق تەرجىمە خىزمىتىگە بېتىپ كېلىپ، پايدىلىنىش قىممىتىنى ھازىرلاپ بەرمىگەن بولسىمۇ، بىراق ئۇ كىيىنكى ئىشلارغا، بولۇپمۇ تۆتىنچى قېتىملىق تەرجىمە خىزمىتىنى ئىشلىگۈچى ئىلمىي خادىملارغا كۈچلۈك مەنىۋى ئىلھام بېغىشلىغان، روھىي جەھەتتە تۈرتكىلىك رول ئوينىغان. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، «دىۋان» نىڭ تۆتىنچى قېتىملىق تەرجىمە خىزمىتى جۇڭگونىڭ ئىشكىنى ئېچىۋېتىش، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش يېتەكچى يۆنىلىشى بۇتتۈرنىغا قويۇلغان 1977 ـ يىلىلا قولغا ئېلىنىشىغا مۇمكىنچىلىك تۇغۇلغان. «دىۋان» نىڭ تەرجىمە قىلىنىشىنى باشلاشتىن ئىبارەت ھەققانىي تەكلىپنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدۇرغان، ئىلمىي خادىملاردىن تارتىپ رەھبىرىي كادىرلارغىچە بۇ خىزمەتنىڭ خەۋىرى چىقىشى بىلەنلا ئۇنى قوللايدىغان كىشىلەرنىڭ ئىشەنچىسىنى قوزغىغان.

دىغان، ئالقىشلايدىغان، يار ـ يۆلەكتە بولىدىغان كەيپىياتنى ھازىرلىغان. شۇنداق قىلىپ، جۇڭگودا «دىۋان» نىڭ تەرجىمە قىلىنىپ، نەشر قىلىنىپ، جەمئىيەتكە ئاشكارلىنىشى، كەڭ ئاممىلاشقان بالدۇراق يۇز كۆرۈشۈشى، بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتنىڭ دەرھال قولغا ئېلىنىشى ۋە چوڭقۇرلىشىشى مۇلچەردىكىدىن ئالاھىدە تېز بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇگۈنكى كۈندە مەھمۇد كاشغەرى ۋە «دىۋان» نىڭ ئانا ۋەتىنى بولغان جۇڭگودا «دىۋانشۇناسلىق» نىڭ جۇشقۇن مەزمۇنىنى يارىتىشقا پايدىلىق ئىمكانىيەت ۋە ئەۋزەل شارائىت يارىتىپ بەرگەن. جۇڭگو ئالىملىرىنىڭ خەلقئارا «دىۋانشۇناسلىق» ساھەسىدە يۈرەكلىك پىكىر بايان قىلىشى، ئىپتىخارلىق ھېسسىياتى بىلەن ئۆز كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشى ئۈچۈن كۈچلۈك ئىلمىي كەيپىيات ھازىرلاپ بەرگەن.

2008 ـ يىلنىڭ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ پەن ـ مائارىپ تەشكىلاتى تەرىپىدىن باشقا ئالىملار قاتارىدا «مەھمۇد كاشغەرى يىلى» قىلىپ ئېلان قىلىنغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن بۇ ئاددىي ماقالە ئالاھىدە تەييارلاندى. بۇنىڭدىن مەقسەت مەھمۇد كاشغەرىنى ئەسلەش بىلەن بىرگە تارىختا بۇ ئۇلۇغ ئالىمنىڭ نامىنى، بۈيۈك ئوبرازىنى، تەۋەررۈك كىتابىنى ئەسلەش، يادلاپ تۇرۇش جەھەتتە كۈچ چىقارغان، تۆھپە كۆرسەتكەن كىشىلەرنىمۇ ئەسلەشنىڭ بىر خىل ئەھمىيەتلىك خىزمەت ۋە خاسىيەتلىك ئىش ئىكەنلىكىنى ناماياں قىلىشتىن ئىبارەت.

پايدىلىنىش ماتېرىيالى

1. مەھمەد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نى نەشرگە تەييارلاش گۇرۇپپىسى تەييارلىغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 ـ، 1983 ـ، 1984 ـ يىللىرى نەشرى.

2. «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» (ماقالىلەر توپلىمى)، مۇھەممەد زۇنۇن سىدىق، ئابدۇروسۇل ئۆمەرلەر نەشرگە تەييارلىغان، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1985 ـ يىلى نەشرى.

3. «جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى» (3 ـ قىسىم)، جۇڭگو «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئىلمىي ماقالىلىرىدىن تاللانما، جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى جەمئىيىتى تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2003 ـ يىلى نەشرى، ئۈرۈمچى.

4. «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تەتقىقاتىغا دائىر ماقالىلەر توپلىمى» («突厥语大词典》研究论文集»)، شياۋجۇگىي نەشرگە تەييارلىغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2006 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى.

5. غەيرەتجان ئوسمان: «ئازادلىقتىن كېيىنكى شىنجاڭدا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەتقىق قىلىنىشى»، «جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى» (2 ـ قىسىم) غا كىرگۈزۈلگەن، جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى جەمئىيىتى تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 ـ يىلى نەشرى، ئۈرۈمچى.

6. غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا مەھمۇد كاشغەرى»، دۆلەت مىللىي ئىشلار كومىتېتى مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى ئەسەرلىرىنى رەتلەش، تەتقىق قىلىش ئىشخانىسى باشقۇرۇشىدىكى خەنزۇچە «جۇڭگو مىللىي قەدىمكى ئەسەرلىرى» (民族古籍) ژۇرنىلىنىڭ 2004 ـ يىللىق 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

7. غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى مەدەنىيەت ئەرباب‌لىرى تەزكىرىسى»، «ناگويا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (ياپونىيە) نىڭ 2006 ـ يىللىق 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

8. غەيرەتجان ئوسمان: «مەملىكىتىمىزدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەدەبىياتى تەتقىقاتىنىڭ يۈز يىلى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، «جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى» («中国维吾尔历史文化研究论丛»، 4 ـ قىسىم) غا كىرگۈزۈلگەن، جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى جەمئىيىتى تۈزگەن، مىللەتلەر نەشرىياتى 2006 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، بېيجىڭ.

9. غەيرەتجان ئوسمان: «XIX ۋە XX ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا مەھمۇد كاشغەرى»، ئەنقەرەدە تۇرۇكچە نەشر قىلىنىدىغان ياۋروپا ـ ئاسىيا يازغۇچىلار ئىتتىپاقىنىڭ ئورگان ژۇرنىلى «كاردېش كالېملېر» ژۇرنىلىنىڭ 2008 ـ يىللىق 2 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

قوشۇمچە ماتېرىيال

① ماقالە ئاپتورى ئىمىن تۇرسۇن ھاجى بىلەن 2008 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى كەچتىكى تېلېفوندا قىلىشقان سۆھبەت خاتىرىسىگە ئاساسلانغاندا، ئىمىن تۇرسۇن ھاجى ئەينى يىللىرى چۆچەكتە چىقىدىغان بىر گېزىتتە ئىسمائىل دامۇللىنىڭ «دىۋان» نى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ چىققانلىقى توغرىسىدىكى ئۇچۇرنى كۆرگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان؛ ئۇنىڭدىن باشقا، قازاقستانلىق ئالىم

خوجا ئەھمەد سەيدۋاققاسوۋ ئۆزىنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ھەققىدە» ناملىق ماقالىسىدە كاشغەرلىك ئىسمائىل دامۇللا «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نىڭ 1 ـ تومىنى 1946 ـ يىلى تەرجىمە قىلغان دەپ يازغان. بۇ ماقالە شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىدىغان «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1997 ـ يىلى 1 ـ سانىغا كۆچۈرۈپ بېسىلغان،

② پاتىمە ئىسمائىل: «دادام مەرھۇم ئىسمائىل دامۇللا ھەققىدە ئاڭلىغان، بىلگەنلىرىم»، قولىيازما، 2008 ـ يىلى 2 ـ ئاي، غۇلجا.

③ ت. تاشباۋىپ: «مەھمۇد كاشغەرى نامىدىكى ئۇيغۇر قىزلار مەكتىپى»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنىلىنىڭ 2000 ـ يىللىق 1 ـ سانى، ئۈرۈمچى.

④ پاتىمە ئىسمائىل: «دادام مەرھۇم ئىسمائىل دامۇللا ھەققىدە ئاڭلىغان ـ بىلگەنلىرىم»، قولىيازما، 2008 ـ يىلى 2 ـ ئاي، غۇلجا.

⑤ «سەيدۇللا سەيپۇللايۇپ بىلەن سۆھبەت خاتىرىسى» 2001 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى، ئۈرۈمچى.

⑥ بۇ ماقالە دەسلەپ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1981 ـ يىللىق 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

⑦ بۇ كىتابنى ئابلىمىت ئىسمائىل، مەھمۇدجان ئىسلام قاتارلىقلار يازغان بولۇپ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1993 ـ يىلى نەشر قىلىنغان.

⑧ «ئابلىمىت روزى بىلەن سۆھبەت خاتىرىسى»، 1996 ـ يىلى 9 ـ ئاي، ئۈرۈمچى.

⑨ «ئابلىمىت روزى بىلەن سۆھبەت خاتىرىسى»، 1996 ـ يىلى 9 ـ ئاي، ئۈرۈمچى.

⑩ «ئىمىن تۇرسۇن بىلەن سۆھبەت خاتىرىسى»، 2008 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى، ئۈرۈمچى.

⑪ «ئابلىمىت روزى بىلەن سۆھبەت خاتىرىسى»، 1996 ـ يىلى 9 ـ ئاي، ئۈرۈمچى.

⑫ كېرىمجان ئابدۇرېھىم، ھەبىبۇللا ئابدۇسالام: «ئەھمەد زىيائى» 158 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 ـ يىلى نەشرى، ئۈرۈمچى.

⑬ «ئەھمەد زىيائىنىڭ ئەسلىمىسى»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، ئۇمۇمىي 28 ـ سان، 177 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1990 ـ يىلى، ئۈرۈمچى.

⑭ ئەھمەد زىيائىنىڭ ئوغلى ئارسلانغا ئاغزاكى يوسۇندا ئېيتىپ بېرىشچە، 1950 ـ يىلىرى ئۈرۈمچىدە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئاساسلىق مەسئۇلى بىرقىسىم ئۇيغۇر زىيالىيلىرى بىلەن كېڭەش قىلغاندا، «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشنىڭ لازىملىقى توغرىسىدا گەپ بولۇنغان ھەم يىغىن قاتناشچىلىرىدىن بىرى بۇ ئىشنى كاشغەردىكى ئەھمەد زىيائىنىڭ ۋۇجۇدقا چىقىرالايدىغانلىقىنى ئېيتقان. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مەسئۇلىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن «دىۋان» نىڭ تۈركىيىدە بېسىلغان نۇسخىسى كاشغەرگە ئەۋەتىلىپ، سەيپۇللايۇپ ۋە ئابدۇرېھىم ئىمىنوۋلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئەھمەد زىيائى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنىش مۇمكىنچىلىكى تۇغۇلغان. «ئارسلان بىلەن سۆھبەت خاتىرىسى»، 2000 ـ يىلى 7 ـ ئاي، ئۈرۈمچى.

⑮ ئىبراھىم مۇتىئى: «باش مىنىستىر جۇ ئېنلەينىڭ خىزمەتلىرىمزگە قىزغىن كۆڭۈل بۆلگەنلىكىنى ياد ئېتىمەن»، «ئىتتىپاقلىششى، ئىزدىنىش، يول ئېچىش، تۆھپە قوشۇش» (献奉、开拓、求实、团结)، 180 ـ بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى تەھرىر بۆلۈمى تۈزگەن، مىللەتلەر نەشرىياتى 1993 ـ يىلى خەنزۇچە نەشرى، بېيجىڭ.

⑯ «ئۇيغۇر سايرانىنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نى نەشرگە تەييارلاش خىزمىتى ھەققىدىكى ئەسلىمىسى»، مەھمۇدجان مۇھەممەد خاتىرىلىگەن، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ ئۇمۇمىي 49 ـ سانى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2008 ـ يىلى نەشرى.

⑰ «ئۇيغۇر سايرانى بىلەن سۆھبەت خاتىرىسى»، 2000 ـ يىلى 9 ـ ئاي، ئۈرۈمچى.

ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى

تەھرىرلىگۈچى: ئىسلامجان شېرىپ بەشكېرەمى

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» روھى ۋە تىلىمىزنىڭ ئۇرۇقلۇق مەنبەسى ھەققىدە

ئىسلامجان شېرىپ بەشكېرەمى

ب د ت نىڭ 2008 - يىلىنى مەھمۇد كاشغەرى يىلى قىلىش قارارى بىلەن بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلىدىغان خەلقئارا مۇھاكىمە يىغىنىغا بېغىشلايمەن

يېز ئۇيغۇرلاردا «سۆ باشتا لاي بولسا، ئايىغىمۇ لاي ئاقىدۇ» دېگەن تەمسىل بار. يېز بۇ تەمسىلنى بىر ئىشنى باشتا توغرا قىلماي ئاخىرىدا زىيان تارتىدىغان ياكى بىر ئىشقا باش بولغان ئادەمنىڭ روھىي دۇنياسى پاك بولمىغاندا، ئۇ باش بولغان ئىشلارنىڭ ئاقىۋىتى يامان بولىدىغان بارلىق گەپ - سۆز، ئىش - ھەرىكەتكە تەدبىقلايمىز. ئەگەر بۇنى تىلىمىزنىڭ تەرەققىياتىغا تەدبىقلاش توغرا كەلسە، مۇنىڭچە ئالدى بىلەن تىلىمىزنىڭ ئۇرۇقلۇق مەنبەسىنى توغرا ئىگىلەش ياكى ئىگىلىيەلمەسلىككە تەدبىقلاش توغرا كېلىدۇ، دەپ قارايمەن. شۇڭا، مەن يەردە-بۇ تەمسىلنى ئۇيغۇر تىلى تارىخىي ئوستىدە ئىزدەنگەن بىر بۆلۈك ئالىملارنىڭ مىلادىنىڭ VIII ئەسىرگە مەنسۇپ ئورقۇن، يېنسەي كىتابىلىرىنى ۋە تۇرپاندىن تېپىلغان يازمىلاردىكى تىل - ئوسخىلىرىنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي دېگەن يەكۈنگە تەدبىقلايمەن. چۈنكى، دانىشمەنلىكنىڭ پاك روھىدىن تۆرەلگەن تومسۇندەك قۇتسال ئالىملار مەيدانغا كېلىپ، گويا تەڭرى ئالدىدا مەجبۇرىيەت ئۆتەۋاتقان جاۋابكار ئەزۋاللار كەبى ئورقۇن پۈتۈكلىرىمىزنى ئۇقۇپ بەرگەن ۋە تۇرپاندىكى 20 نەچچە خىل يېزىق ۋە تىللاردا يېزىلغان كىتاب، ھەم ئۇلارنى بېسىپ چىقارغان مەتبەئىلەرگە قارىتا، دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ شەرق خەزىنىسىدىكى بۇ گۆھەرلەرگە قايىل بولغاندىن كېيىن بۇلارنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسى دەپ قارىدى، بۇنىڭغا شۇ چاغنىڭ ئۇزۇندە لۇپ (تەكلىماكان، تارىم) ئويمانلىقىدىن دەلمۇ دەل ماتېرىيال تېپىلمىغانلىقى ئۈچۈن، چەت ئەل ئالىملىرى بىزدىن بۇرۇنراق چىقىپ «شەرقىي ئىران تىلىغا مەنسۇب توخرى تىلى» دېدى. بىزدىكى ياش ئالىملار تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ ھەقتە چوڭقۇر تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشقا ئۇلگۈرەلمىگەنلىكتىن، «راس شۇنداقمىدۇ» دەپ ئىنتاڭدا قالدى. بۇنىڭ بىلەن ھەر ئىككى تەرەپ ئورقۇن تەرەپتىكى «ئۇيغۇر» لارنىڭ ئەسلىدە تارىم بويلىرى، تەڭرىتاغ ئەتراپىدىن تۇرپان، قۇمۇل تامان يۇرۇپ ئورقۇن بويلىرىغا قول ھۇنەرۋەنچىلىك، تېببابەت، ۋە سودا تىجارەت يوللىرى بىلەن بارغان ۋە «مۇغۇل ئىمپېرىيە» دېگەن شىمال قەبىلىلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان خەلق ئەكسىنلىكنى ۋاقتىدا ئونۇپ يېتەلمىدى - دە، ئۇنۇتۇشتىكى بۇنداق كىچىكىش ئۇپەيلى تىل ئەھمىيىتىسىزدە نۇرغۇن مەسىلىلەر كۆرۈلۈپ، يەقىنقى يىللاردىن بۇيان سۆ باشتىن لاي ئاقىدۇ» بىر خىل ئەسرات پەيدا قىلدى. تىل تارىخىمىزنىڭ ئەھمىيىتى بويىچە قارىساق، تىلىمىزنىڭ ئاساسىي زادى شۇنداقمۇ؟ مۇشۇ يەكۈن چىققاندىن ھازىرغىچە بولغان تەتقىقات ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىنىلاردىن مەلۇم بولدىكى، بۇ يەكۈندە تىلىمىزنىڭ تارىخىي يىلتىزىغا مۇناسىپ كېلىدىغان بىر مۇنچە تۈتۇقلۇقلار بولۇپ، بۇ تۈتۇقلۇقلار تىلىمىزنىڭ دەۋر تەلىپىدىكى تەرەققىياتىغا ئۇيغۇن بولمىغان بىر مۇنچە پاسسىپ ئەسىرلەرنى پەيدا قىلدى. ھەسىلەن، مۇشۇنداق يەكۈنگە ئىشەنگەن كىشىلەر يېقىندىن بېرىمۇ سۆز، ئېيتىم ياكى ئات ياساشقا توغرا كەلگەندە، مىللىتىمىزنىڭ ئەڭ ئاۋۋال تۆرەلگەن ۋەھازىرمۇ ياشاۋاتقان ئانا ماكانىدىكى تىل تەۋرىنىشلىرىگە قاراپ تۇرۇپ، دەۋر تەقەززاسىدىكى شۇ سۆز، ئېيتىملارنى يېسىماستىن، بۈيۈنلىرىنى تاماخورلۇق بىلەن تىلدا بىزدىن روشەن پەرقلىنىپ كەتكەن ئەشۇ شىمالىي ئاسىيا پايانىغا ۋە بىز كۈنىمىزدە بېرىپ كەلەمەيدىغان «چۈشسىمان ئىران» تەرەپتىكى بۇلۇتسىمان غۇۋا پەردىلەرگە سوزدى - دە، تىلىمىزنىڭ ئەڭ ئاۋۋالقى تارىخى مەنبەئى بولغان لوپ (تەكلىماكان، تارىم) چۆرىسىدىكى بوستانلىقلاردىن، تەپسىتەپەرۋەر ئەجدادلىرىمىز كۆك تەڭرىگە چوقۇنغاندا ھەرەم قىلىپ ھەج قىلغان تەڭرىتاغ بويلىرىدىن، بۇ ئانا يىلتىزغا تۇتاشقان قېرىنداشى خەلقلىرىدىن، بولۇپمۇ تارىخىي رىسالە ۋە كۈنىمىزدە خەلقنىڭ قاينىق تۇرمۇشىدا يېگى ئۆزگىرىشلەرگە قارىتا بارلىققا كېلىۋاتقان سۆزلەرگە مۇزاھىمەت قىلىشتىن يالتىيىپ، تىلىمىزنىڭ ئۇغەت فوندىسىنى توغرا يول بىلەن بېيىتىپ، دەۋر قەدىمى بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەشتە بۇ ۋەزىپىنى يۈكلەت بىلەن ئۇرۇندىيالمىدى. بۇ ئىش ئالدى بىلەن مۇنەججىم بىلگىنلەر

ئىدىيىسىدە تۇمان پەيدا قىلغاچقا، بۇيىنىنى ئەشۇ ئۇزاققا سوزغان تاماخور زىيالىيۇنلار ئاكادېمىيە ۋە ئالىي مەكتەپلەر-دە ئىشلەۋېتىپمۇ، ئەشۇنداق يالتىيىش تۇپەيلى بىلىم قاينى-مى بولغان مەكتەپلەدىمۇ ھەتتا، تىل ـ ئەدەبىياتمىزغا بۇۋا-ستە تاقىشىدىغان مەخسۇس ئاتالغۇلارنىمۇ ئەجنەبىيچە ئۆز-گەرتىشكە باشلىدى ـ دە، بۇ ئارقىلىق تىل ھەققىدىكى تە-پەككۇرىمىز قاتمال-بىرخىل مېخانىك كاتېگورىيىگە كىرىپ قالدى. يەنى دوراش بولدىكى، ئىجادىيەت، ئىختىرا كەم بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىراق يەرلەردە چىققان باشقا تىللار لۇغەتلىرىگە مۇراجەت قىلىپ تۇرۇپ، تىلىمىز ئەھمىيىتىدە-كى رېئال مەسىلىلەرگە جاۋاب تاپىدىغان ئاينىش-بىرخىل ئىنقىراس (بۆھران) بولۇپ باش كۆتۈردى. ھەتتا تىلىمىز-نىڭ تارىخىي شەكىللىنىش جەريانىدىن خەۋەرسىز، شۇنداق قىلا ئانا تىلىدىن باشقا بىرەر تىلنى دەسلەپتە ئىگىلىگەن-بەزى ياش تەرجىمانلار شۇ تىللاردىكى لۇغەتلەرنى تەرجىمە قىلىش ھېسابىدا تۇرلۇك لۇغەتلەرنى ئىشلەپ چىقتىكى، ئەڭ ئاخىرىدا تىل كومىتېتىمىز رەھبەرلىكىدە ئىشلەنگەن ئۇمۇ-مىي ئەھمىيەتكە ئىگە خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەتكىمۇ «تا-پالمىغانلىرىمىزغا خەلقئارالىق ئورتاق ئاتالغۇلارنى ئىشلىتە-مىز» دەپ، خەلق يىلتىزىدىن چۇشەنمەيدىغان كۆپلىگەن لاتىن ۋە ئىنگلىز ئاتالغۇلىرىنى كىرگۈزۈپ قويۇپ، تىلىمىز-نىڭ دەۋر تەرەققىياتىدا بېيىپ بېرىشىغا، تېگىشلىك ئىپادە-لەش ئىقتىدارىغا كۆتۈرۈلۈشىگە سۇنئىي توسالغۇ پەيدا قىلىپ قويدى. كۇنىمىزدە ئالتاي تىلىمىز بىلەن يىلتىزداش نۇرغۇن سۆزلەرنى پارس ۋە ئەرەب تىلىغا مەنسۇپ قىلىپ تەبرلەش بىلەن تىلىمىزغا قېرىنداش بولغان تىللاردىنمۇ مۇۋاپىق سۆزلەرنى، ئالماي يېتىمسىراش، نامراتلىشىش نەتى-جىسىدە تىلىمىزدا كۆرۈلۈۋاتقان ھەرخىل بۇزۇلۇش، ھەتتا خەلقنىڭ ئەڭ چوڭ مۇئەللىمى بولغان نەشرىيات ۋە ئاخبا-رات ۋاستىلىرىدىمۇ ئېزىقىشلارنىڭ كۆرۈلۈشى مەلۇم مەنىدە تىلىمىزنىڭ ئۆز مەنبەسىنى ئۇنۇتقان مۇشۇنداق مېخانىك تەپەككۇرغا كىرىپ قېلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بىزنىڭچە بۇ ئەھۋال «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نىڭ بىر ئومۇمى لۇغەت ئارقىلىق، تىلىمىز ئاساسدا شەكىللەنگەن بىر پۈتۈن مەدە-نىيەتنى ئۆگەنگۈچىلەرگە يىلتىزلىق ئامىللىرى بىلەن بىللە ئۆگىتىپ قويۇش، شۇ ئارقىلىق ئۆز مىللىتى ۋە بۇ تىلنى ئۆگەنگۈچى مىللەتكە بۇ ھەقتە مەڭگۈلۈك يادنىكارلىق قالدۇ-رۇش ئۈسۈلىغا خلاپ بولۇپلا قالماستىن، ئىلىمىزنىڭ ھەر ئىشتا ئادەمنى نېگىزلەش، ئادەمنىڭ ساپا ئىقتىدارىنى «ئىخ-تىراۋى دۆلەت قۇرۇش» يۆنىلىشىگە جىپسلاشتۇرۇش تەلە-پىگىمۇ خىلاپ كىلىدۇ. تىلىمىزنىڭ ساغلام تەرەققىي قىلىپ يېڭى سوتسىيالىستىك جۇڭگودا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ باشقا مىل-لەتلەر قاتارى ئۆز تىلى بىلەن دۇنياۋى سەۋىيىنى ئىپادە-لەش قۇدرىتىنى، يەنى دۇنيادىكى ھەرقانداق ئىلمىي ئەسەر-نى ئۆز تىلىغا تەرجىمە قىلالايدىغان ۋە ئۆز تىلىدا دۇنيا خەلقىگە فارابى، مەھمۇد كاشغەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەھمەد يەسەۋى، جالالدىن رۇمى، نەۋايىلاردەك بۈيۈك شەخسلەرنى تەقدىم قىلىدىغان دەرىجىگە كۆتۈرۈلۈشىنى بوغۇپ قويىدۇ.

شۇنداق ئىكەن، ئەگەر بۇگۈنكى پەن، مەدەنىيەت ۋە سەنئەت تۈرمۇشىمىزدا يولۇقۇاتقان مۇشۇنداق مەسىلىلەر بىلەن كارىمىز بولمايلا، «ئاكاك كىمنى ئالسا، يەڭگەك شۇ» دەپ كېتىۋېرىدىكەنمىز، تىلىمىز ئەڭ ئاخىرىدا بۇشۇك مەڭ-گە ئايرىلىدۇ ـ دە، مۇشۇنداق تەتۈر يوللاردىكى پايدىغا دۇم چۈشكەن شۇھرەتپەرەس «ئىلمىي نوپۇز» لارنىڭ سۇبە-ييكتىپ خىيالى ياكى ئەمەلىيەتتىن چەتنىگەن خاتا يەكۈن جارچىلىرىنىڭ بۇغۇچىغا چېگىلىپ كېتىدۇ، ھەمدە بۇنداق بۇغۇچتىن قۇتۇلۇپ بولغىچە تېز رىتىمدە ئىلگىرىلەۋاتقان ھازىرقى زامان مەدەنىيەت سۇرئىتىدە باشقا تىللار پايانغا غەرق بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر تىلى ئۈستىدە ئىزدە-نىۋاتقان جۇڭگولۇق ۋە جۇڭگو سىرتىدىكى ئالىملارنىڭ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسى ۋە قايسى ماكانغا تەۋە ئىكەنلىكى ھەققىدە قايتا ئويلىنىپ كۆرىشىنى، تىلىمىز ئۈستىدە ئىشلە-ۋاتقان مىللى قېرىنداشلىرىمىزنىڭمۇ ئۆزلىرىنىڭ «تۈركلە-رىنىڭ ئەڭ سۆز مەنلىرىدىن، پىكىرىنى ئەڭ روشەن بايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زېرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قە-بىلىگە مەنسۇبلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۈستا نەيزىۋازلە-رىدىن بولۇپ تۈرۈقلۇق» (د ل ت 1 ـ توم مۇقەددىمە 2 ـ 3ـ بەت) شۇ زامان تۈركىي قەبىلىدە يەنە ئۇزاق يىللار جاپالىق تەكشۈرۈش ئارقىلىق ھەممە قەبىلىگە باپ كېلىدە-غان ئورتاقلىقنى تېپىپ چىققان ئالىي پەزىلەتلىك ئۇلۇغ ما-شايىخ، تىلىمىزنىڭ مەڭگۈ پاتماس قۇياشى، ھەزرىتى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ كەنجى بۇغۇنلىرى ئىكەنلىكىنى ئەسكە ئېلىپ، ئىشخانىدا ئىزىلىپ ئولتۇرۇپ ھەرخىل لۇغەتلەرنى كۆچۈرىدىغان يامان خائىشلاردىن ئازات بولۇپ، تىلىمىز-نىڭ دەۋر تەلىپىدىكى ئەمەلىي تەتقىقاتچىسى، قوغدىغۇچىلە-رىدىن بولۇشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئوقۇرمەنلىرىمىزگە مەلۇمكى، كەمىنە ئەقىل ۋە تالانت پەلسەپىسىگە مەپتۇن كىشى بولۇپ، مەخسۇلاشقان تىل تەتقىقاتچىسى ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن تىلىمىزنىڭ كۆز ئالـ

دىمىزدا ئۇچراۋاتقان مەسىلىلەرنىڭ قارىتا سۆز ئالغاندا، تىلنىڭ لىنگىسىتىك، فونېتىك، گرامماتىك دېگەندەك يەكسىپى نۇقتىلاردىن ئەمەس، ئۇمۇمىي يۇنىلىش بويىچە سۆز ئالىمەن. بۇ يەردە پەقەت تىلىمىزنىڭ ئورۇقلۇق مەنبەئى ھەققىدە توختىلىمەن. شۇ كالتا پەمىم بىلەن ئويلىشىمىچە، تىلىمىزنىڭ تارىخىي مەنبەئى ھەققىدە تۆۋەندىكىلەرنى ئويلاپ كۆرگەندە، تىلىمىزنىڭ ئاساسىغا توغرا ھۆكۈم قىلغىلى، تېگىشلىك بولمىغان سەۋرى خاتالىقلاردىن ساقلانغىلى بولامدىكىن، دەپ قاردىم، سەۋەنلىكلەر كۆرۈلسە، مەخسۇسلاشقان تىلچى جاناپلارنىڭ تەنقىدى تولۇقلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

بىرىنچى ئىنسانىيەتنىڭ پىرمانلىقتىن ئىنسانلىققا كۆچۈش ئەقلى. بۇنداق يەكۈننىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىدا، بەزى ئالىملار تارىمنىڭ ئەقلىي ھوقۇقىغا ئىگە تارىخىي ئىجادىيەتلىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپلا قالماستىن، يەنە ھازىرقى كۈندە بايقالغان ئارخېئولوگىيىلىك كەشپىيات يەكۈنلىرىگىمۇ خىلاپەت قاراشلاردا تۇرۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، سىلىشتۇرۇما قىلىپ ئېيتساق، مەدەنىيەت يۆشۈكلىرىنى باھالىغاندا، ھازىرغىچە ئالىملار ئەڭ ئاۋۋالقى مەدەنىيەت بۆشۈكلىرىنى مىسىر، بابىلون (ئاسسۇرىيە)، ئابىغان، كەشمىر (ھىندىستان) ۋە جۇڭيۈەن دەپ كەلدى. ھازىر، مىلادىدىن بۇرۇنقى 5 ـ 10 مىڭ يىللارغا توغرا كېلىدىغان تەسەۋۋۇر چەكلىنىپ، بۇ بۆشۈكلەرنىڭ قانداق ھاسىل بولغانلىقى ھەققىدە سىر تۇتۇپ كېلىندى. ئەگەر بىز پىرمان ئىنسان ئەقلىگە كېلىۋاتقان شۇ زامان دۇنياسىنىڭ خەرىتىسىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈپ، بۇنىڭدىن 59 ـ 60 مىڭ يىل بۇرۇن شىمالىي ئافرىقا ۋە ياكى ھازىرقى ھىندى ئوكيان ئاستىدا قالغان ئورمانلىقلاردا ياشىغان ھاۋا ۋە ئادەم باللىرى قانداق قىلىپ ھازىرقىدەك بىر دۇنياغا تارقالدى؟ ئۇلارنىڭ شۇ چاغدىكى پىرمانلىق ھالىتىدىن ئىنسانلىق ئەقلىگە كۆچۈشتىكى گېپى نېمە؟ دەپ سوئال قويساق، ئەڭ ئاۋۋال ئۆزئالدىمىزغا كېلىدىغىنى ئالىملار تۇرلۇك تەسەۋۋۇر ۋە كۆزىتىشلەر ئارقىلىق يىزگە بىلدۇرگەن تىروپىك بەلۋاغدا تېخىچە يالڭاچ ياشاۋاتقان ئەشۇ فىرمانلار گەۋدىلىنىدۇ. ئۇلار تۆت ئېتراپقا كۆچۈشتىن بۇرۇن كالتەك ـ چوماق دېگەندەك ياغاچ قوراللار بىلەن رىسق ـ روزانىسىنى تېپىپ يېيىش، ئىما ئىشارەتلىرى بىلەن كۆڭۈلىمىزنى ئۇقتۇرۇش، بەلگە سىلىپ ۋەقەلەرنى ئىپادىلەش ئەقلىگە كەلگەنلەر بولۇپ، بۇ ئەقىل دەرىجىسىگە كۈنىمىزدىكى ئەقىلشۇناسلىق نەتىجىلىرى بويىچە قارىغاندا، بۇ ئىنسانلىققا يەنى ئادەم كاللىسىدىكى ئوي بىلەن تەبىئىي مەۋجۇت بىر شەيئىنى باشقا شەكلىگە كەلتۈرىدىغان ئىجادىي دەرىجىگە يەتمىگەن ئاددىي ئورۇقلار بولۇپ، بۇنى ئىنسانلىقنىڭ ئەقىل دەرىجىسى دېگىلى بولمايدۇ. چۈنكى، بۇ ھال ھازىرقى تەتقىقاتىمىزدا ئىسپاتلىنىۋاتقان ئورانگوتان ۋە چاڭگا تىرىۋاتقان قۇشلارنىمۇ بارىدۇر.

يەر شارائىتىدىن شىمالىي يېرىم شارىدىكى 20 ـ 40 پارالىل بويلاپ قارىساق، مىسىر، بابىلون (ئاسسۇرىيە)، ھىندىستان، ھىندىچىنى ۋە بۇنىڭغا يېقىن ئارالاردىكى ئېقلىم ماناسۇ تروپىك بەلۋاغا يېقىندۇر. بۇ جايلاردا ھەيۋەتلىك قارلىق تاغلار ئاز بولۇپ، ئىنسان جەھەتتىن كۆپەيگەنسىرى ئۇزۇق ئىزدەپ بۇ ئېتراپقا بارغان پىرمانلار سوغۇق كېلىشتىن بۇرۇن بۇ جايلاردىن ئۆز ماكانلىرىغا قېچىپ كېتەلەيدۇ. بۇ خۇددى ئىسسىق بەلۋاغ قۇشلىرى ياز كۈنلىرى شۇنداق ئىسسىق جايلارغا ئۇچۇپ بېرىپ، سوغۇق كەلگەندە ئۆز ماكانلىرىغا قايتىپ كەتكەنگە ئوخشايدۇ. چۈنكى، بۇلار ھايۋانلار ئۆت بولمىسا مۇزلاپ ئۆلىدىغان قەھرىتان مۇھىت يوق، بىراق غەربىي ئوتتۇرا ئاسىيادا قارا قۇرۇم، پامىر، ھىندىقۇش، ئالتاي، تەڭرى تاغلىرىغا ئوخشاش ئېگىز قارلىق تاغلار بولغاچقا، ياز پەسلىدە بۇ تاغلارنىڭ شىمالىغا ئۆتكەن پىرمانلار سوغۇق چۈشكەندە بۇ تاغلاردىن ئۆتەلمەي تۆگلاپ ئۆلگەن، جان تالاشقان، بۇنداق تەبىئىي توسالغۇ كەلتۈرۈپ چىقارغان مۇشكۈلات ئىچىدە جان تالىشىۋاتقان پىرمانلاردىكى سوغۇقتىن مۇداپىئە كۆرۈش ئېھتىياجى ئۇلارنى ئىنسىقلىقنى ئىلىشقا شۇنداق قىستىغانكى، بۇ ئېھتىياج ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدا قاندۇرمىنا بولمايدىغان ئاتا ـ ئانىدىنمۇ يېقىن بىر شېرىن تۇيغۇغا ئايلانغان، بۇ چاغدا جان قايغۇسىدا يۇرگەن بىر قېرى پىرمان ئاق تاشلار ئۇرۇلغاندا چاقنىغان نۇر مەنزىرىسىگە دىققەت قىلغان ـ دە، ئاقتاشنى ئورۇپ تونجى ئوت ئۇچقۇنىنى ئىختىرا قىلغان، مانا مۇشۇ ئىختىرا بىلەن بۇ ئوت (تومۇغ) نى ئىختىرا قىلغان پىرمان ئورۇقى شىمالىي بەلۋاغدا تارىلىش ـ يارىلىش بەختىگە مۇيەسسەر بولغان. ھازىرقى تەتقىقاتتا 59 ـ 60 مىڭ يىل بۇرۇنقى ھاۋا ـ ئادەم ئورۇقى بولغان پىرمان دەل شۇ چاغدىلا غەربىي ئوتتۇرا ئاسىياغا كېلەلمەي، مىلادىدىن 45 ـ 35 مىڭ يىللار بۇرۇن كەلگەن دېگەن بەكۈن مۇشۇ ئوت (تومۇغ) ئېلىش كەشپىياتىنىڭ پىرمانلار دۇنياغا كېلىپ 20 مىڭ يىللاردىن كېيىن ئورۇنداللىغانلىقىنى، ئۇنىڭ پىرماننىڭ ئىنسانغا ئۆزگىرىش گېنى بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. تىلىمىز ئاساسىنى ئورقۇنغا قويۇپ، ئۇنىڭغا «شىمالىي ئاسىيا تىلى» ياكى «شەرقىي

ئىران تىل سىستېمىسىغا تەۋە توخرى تىلى» دېگۈچى ئالىملار ئىنسانىيەت مەدەنىيەت يۆشۈكلىرىنى باھالىغاندا ئۇلارنى پەيدا قىلغۇچى مەنبەۋى ئامىللارنى قايرىپ قويغاندەك بىر سەۋەنلىك ئۆتكۈزگەن قالغان.

ئەگەر بۇنى ئىنسانلىق تارىخىمىزنىڭ باش بۇغۇنلىرىغا تەۋە «ئوغۇزنامە» رىۋايەتلىرىدىكى «بىر ئوق ئۇچ قىر» ۋە «ئوتتۇز ئون ئوق توققۇز قىر» ئۇقۇمىغا تەققاسلاپ كۆرسەك، يەنى مەركىزىي ئاسىيادا ئىنسانلىق ئەقلىنى ياراتقان ئوغۇزلارنىڭ شەرق، غەرب، جەنۇبلارغا تارقالغان يوللىرى بويىچە تارىخىي كۆرۈنۈشلەرنى ئوبيېكتىپ تەكشۈرسەك، تىلىمىزدىكى سىرلار ئېچىلىشقا باشلايدۇ. بۇنىڭ بىلەن بىز مىلادىدىن بۇرۇنقى 10 ـ 20 ـ مىڭ يىللار بۇرۇنقى چاغلاردا ئىنسانلارنىڭ ئاسىيا ـ ياۋروپا قۇرۇقلۇقىغا تارىلىش تارىخىنىمۇ تەسەۋۋۇر قىلىش ئىمكانىيىتىگىمۇ ئىگە بولىمىز. مۇشۇ قىياسىمىزچە، مانا مۇشۇ دەۋرلەردە ئوۋچى پىرمانلار ئىنسانلىققا ئۆزگىرىشكە باشلىغان، بۇ ئىنسانلار زاپاس مال ئۇچۇن ئىت، ئات، كالا، قوي قاتارلىق ھايۋانلارنى بېقىشنى ئۆگەنگەن، ھايۋاناتلار دۇنياسى ئىچىدىن يول ئېچىپ دىتى يەتكەن تەرەپلەرگە تارالغان. تارىلىش جەريانىدىكى ھەمكارلىق ئېھتىياجى ئۇلارنى ئۇرۇقداشلىق دەۋرىگە ئېلىپ كىرگەن، مەركىزىي ئاسىيادا بۇ ئۇرۇقداشلار ئۇچۇن ئوت چىققان ئاقتاش ئىلاھى يادىكار (ياداتاش) تۇتۇم بولغان. ئەڭ ئاۋۋال تۇتۇم بولغان مانا مۇشۇ ياداتاش ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەقلىنى ئىنسانلىققا ئاچقان ۋە ئۇلارنىڭ تۆت تەرەپكە تارقىلىشىغا سەۋەب بولغان. تۇنجى بەلگۈ ۋە تىلىمىزنىڭ تۇنجى ئۇرۇقى بولۇپ، ئىنسانىيەت ئۇرۇقى تېرىلغان پىرمانىيەت دەۋرىنى ئىنسانىيەت ئەقلىي دەۋرىگە ئۆزگەرتكەن. يەنى ئىنسانىيەت ئۇرۇقى تېرىلغان تىروپىك بەلۋاغ پىرمانىيەت دەۋرى ئىدى. مۇشۇ تىروپىك بەلۋاغ بىلەن كونتىنتال بەلۋاغ ئارىسى ئەتىياز، ياز، كۈز، قىشتىن ئىبارەت 4 پەسىل بولىدىغان، ئىنسانىي ئەقىل شەكىللەندۈرگۈچى كىلىماتى (ئىلاھى) سەۋەب بولۇشى خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغانلىقتىن، ئەجدادلىرىمىز ياداتاشقا چوقۇنۇپ ئوت ئېلىشتىن شامانغا ئۆتكەن، يەنى ئىنسانىي ئەقىل مۇشۇ يەردە ئوت ئېلىشتىن باشلاپ ئېچىلغان.

ئىككىنچى، ئىنسانلىق ئەقلىنى ئاچقان ياداتاش ئاقۇدىسىدىكى تەسىر. بۇ ھەقتە ئىسلام تارىخچىلىرى بىزگە بۇنى رىۋايەت قىلىدۇ: نوھ پەيغەمبەر ھايات ۋاقتىدا مەركىزىي ئاسىيانى ئوغلى ياپەسكە تاپشۇرغان. ياپەس بۇ قۇرغاق ئۆڭكىدە ھاياتلىقنى قانداق ياشارتىش ھەققىدە دادىسىدىن شاپائەت تىلىگەن. نوھ پەيغەمبەر ياپەسكە يامغۇر يېغىدۇرۇش قۇدرىتىنى بەخشەندە قىلغان ۋە ئۇستىگە «ئىسمى ئەزەم» بېرىلغان بىر تاشنى ئۇنىڭغا بېرىپ «ھاجىتىڭ چۈشكەندە بۇ تاشتىكى پۈتۈكتى ئوقۇپ تەڭرىگە دۇئا قىلساڭ، يامغۇر ياغىدۇ» دېگەن. بۇ تاشقا «ياداتاش» دەپ نام بەرگەن. بۇ ياداتاش ئەقلىي بىلەن بۇ ئۆلكە ياشرىپ تۇرکىي قەبىلىلەر خۇددى ئاسماندىن يامغۇر ياققاندەك تېز كۆپەيگەن ۋە ياغمىرلار دەپ ئاتالغان. قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇرغان قەبىلىلەر ئىچىدە مۇھىم رول ئوينىغان ياغما قەبىلىسى دۇنيانىڭ تەرەپ ـ تەرەپلىرىگە تاراپ كەتكەن قەدىمكى تۇركىي قەبىلىلەرنىڭ نەمۇنىسى ئىكەن. مۇشۇ رىۋايەتنىڭ تارىخىي ئىزى شۇ كۈنلەردە تىللاردا تەكرارلىنىۋاتقانلىقتىن بولسا كېرەك، مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە بۇ ھەقتە بۇنى مۇنداق خاتىرە قالدۇرغان: «بۇ بىر خىل سېھرىگەرلىك تېشى بولۇپ، يامغۇر، شامال ۋە باشقىلارنى تىلەش ئۈچۈن مانا مۇشۇنداق تاشلار (ياداتاشلار) يارىدىمى بىلەن سېھرى قىلىنىدۇ. بۇ ئادەت تۇرکلەر ئارىسىدا كەڭرى تارقالغان. مەن بۇنى ياغمىلاردا ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. ئۇ يەردە بىر يانغىن بولغاندا، يانغىننى ئۆچۈرۈش ئۈچۈن شۇنداق قىلىنغان ئىدى، خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن يازدا قار ياغدى، كۆز ئالدىمدا ئوت ئۆچۈرۈلدى.» (د ل ت 3 ـ تۇم 1ب)

بىزگە مەلۇمكى، بۇ يەردىكى ياداتاش ھەققىدىكى خاتىرىلەر تارىخىمىزنىڭ ئەڭ باشلىمىدىكى ئىنسانىي ئەقلىنى ئاچقان ئامىللارغا تۇتاش بولۇپ، ئۇنىڭ ئاخىرى شامانىزم بىلەن بىرىكىپ كەتكەن. شۇڭا، بىز تۇنجى ئوتېرەس دىن شامانىزمنى ئۆزىدىن ئىلگىرى نەچچە مىڭ يىللار سىرى بولغان تاش قۇراللار دەۋرى خاتىرىسىدىن باشلاپ ئوتخور (چارۋىچىلىق)، چوپخور (دېھقانچىلىق) ئامىللىرى ھەققىدىكى خىيالىلارنىڭ يەكۈنلىرىدىن ئىبارەت دەيمىز، شۇنداقلا شامانىزم ئىنسانلاردىكى ياۋايى ئەركىنلىككە تەلپۈنۈش، ئۇچۇشقا تەقلىد قىلىش ھۆرلۈك ئارزۇلىرىغا پەتمەك ئۈچۈن، قەبىلىۋى ئۆملۈك ئۈچۈن پىدايىلىق پېتىشتۇرگەن دىن دەيمىز. يەنى شامانىزم (ئوتېرەسلىك) نوقۇل كۈن ياكى گۈلخانغا چوقۇنغۇچى دىن بولۇپ قالماستىن، تېخىمۇ مۇھىمى ئەنە شۇ ياداتاش بىلەن ئىنسان جىنسىي ئىجدادىكى كۈچنى قادىرى كۈچكە ئۇلاش، تەندىكى روھ (ئوتقا) ئىنسانىي مۇھەببەتكە چوقۇنغۇچى دىن بولۇپ قالماستىن، تېخىمۇ مۇھىمى ئەنە شۇ ياداتاش بىلەن ئىنسان جىنسىي ئىجدادىكى كۈچنى قادىرى كۈچكە ئۇلاش، تەندىكى روھ (ئوتقا) ئىنسانىي مۇھەببەتكە چوقۇنغۇچى دىن بولغان. شۇڭا، ئۇ دىن تەبىئەتتىكى كۈچلۈك قۇشلاردىن بۇركۇت، سۇمرۇغ، تەسەۋۋۇرغا، ئەجدىھا، شىر، بولۇاس تەسەۋۋۇرغا بېرىلىش ۋە بۆرى، تۆلكە ۋە مار (يىلان)، توغراق قاتارلىقلارغا زوقلۇ-

نۇش بىلەن تەنىي كۈچەيتىش سىرلىرىنى ئىزلەپ، تۆت تادو ۋە ئونلۇق تەپەككۇرىنى ئىختىرا قىلغان. بۇنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇشقا قارىتا تەرەققىي قىلىشىغا كەلسەك، «ياداتاش» بىلەن تاشلارغا دىققەت قىلىدىغان ئەقىل تۈپەيلىدىن ئالتاي، تەڭرى تاغلىرىدا كۆيۈۋاتقان ئورمان ۋە ئوچۇق كۆمۈرلۈكلەردىكى ئېرىتىپ يەنە قېتىپ قېلىۋاتقان مەدەنلەر ئەجدادلىرىمىزغا تۇنچ، تۆمۈر قورال ئىلهامىنى بەرگەن. بۇنىڭ بىلەن ئالتلىق ۋە تۆمۈر قوراللىق قەۋملەر دوغۇل (شەرق)، جەنۇب (ھودۇن)، غەرب (رۇمۇل) تەرەپلەرگە يۇرۇش قىلغان. جەنۇب (ھودۇن) خەلقى بۇلارنى سومۇل (شىمالىلىق) دېگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ تۆمۈر قوراللىقلار سومىر مەدەنىيىتى دەپ بولغان.

ئەگەر بىز بۇ دەۋرلەردىكى ئىنسان تەرەققىياتىنى سەۋىيە جەھەتتىن پەرقلەندۈرۈپ قارىساق، ئوتتۇرا قىلغان دەۋرى ئوغۇز (كۆمۈرىس ئادەم) دەۋرى بولسا، تۆمۈر قوراللارنى ئىختىرا قىلغان دەۋر ئالتاي تەرتۈكۈ روھىغا باغلانغان سۇمىر (تومۇرىس ئادەم) دەۋرى بولىدۇ. بۇ ئىككى خىل تەرەققىياتنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى بولغان بۇ دەۋر پارس (بۇ سۆز ئەك ئاۋاۋال ساسان دەۋرىدىكى گرىكلەر كاپكار شەرقىدىكى قەۋملەرنى پەس كۆرگەنلىكتىن ئاتىغان ئەسلى «پەرس» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان) تىلىدىكى دادىيان، تۈرك تىلىدىكى ئالتاي دەۋرىگە تۇغرا كېلىدۇ. بۇ دەۋردىكى تىل ئالتاي تىلى، دىن ئوت ياكى ئاتەش دىنى ئىدى. بۇ تىل ۋە دىن ئوت ئېلىپ ئىنسانلىشىشنىڭ تۇنجى ئۇرۇقىدۇر. لېكىن، بۇنداق بىر ئۇزاق تارىخى ئۆزگىرىش جەريانى ھەقىقىدە ھازىرقى شەرق ۋە غەرب تارىخلىرىدا تولىمۇ نۇرغۇن باياناتلار بولسىمۇ، ئەمما، بۇ ئۇرۇقنى تېرىغان خەلق تۇغرىسىدا مۇپەسسەل بىر گەپ يوق، بۇلار ئېھتىمال پىرمانلار ئاساس بولغان بابىلون، مىسر ۋە ھىندىستان دەۋرىدە تۇرۇپ قالغان بولسا كېرەك. بۇلاردىن ئويغانغان دانىشمەن ئارىئولىد تۇينبىي «تارىخ تەتقىقاتى» دېگەن ئەسىرىدە، سومىر ئىمپېرىيىسىنى «ئارىمانلار» دېگەن، بۇ يەردە تەرجىمە تەلەپپۇزىدىكى تۇتۇقلۇق بولغاچ، «ئارىمات» ـ ئاقتاش ئىچىدىن چىققان ئاق ئات ۋە ئاقيىلان بىرىكمىسى بولغان «ئارىشلان» (ئالپ ئەرتوڭۇ) دېمەكتۇر. سومىر دەۋرىدىن ئالتاي تىلى ئورنىنى ئىگىلىگەن ئارىيان تىللىق دەۋر ئارىسىدىكى ئاخىرقى خانلىقىنى ھور ئەنگي (乌尔.恩格) دەپ يازغان. بۇ تىلمىزدا ھورۇلقا يەنى سۇمروغ ـ ئەنقا روھى دېگەنلىك بولۇپ، ئالپ ئەرتوڭۇ روھىغا قارىتىلغان گەپتۇر.

مانا مۇشۇ سومىر (شىمالىلىق) ئاتلىق ۋە تۆمۈر قوراللىقلار جەنۇب (ھودۇن) ئىقلىملىرىدا، بالقان، بابىلون (ئاسسۇرىيە)، مىسىر، ھىندى ۋە جۇڭيۈەن رايونلىرىدا قۇلدارلىق تۈزۈم تىكلىگەن، بولۇپمۇ بابىلون، مىسىر يەرلىرىدىكى ئافرىقىسىمان نىگىر (ھەبەش) پىرمان قوللار بىلەن پاتلىنىپ، تىل، دىل (ئوقۇم، ئودۇم) ئۆزگىرىشلىرى بولۇپ، ئارىيان (بىزدىن ئايرىلغان ياندىكى ئادەملەر ياكى يان تەرەپتىكى ئەبجەش دېگەن مەنىدە) تىل سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2000 ـ يىللارنىڭ ئالدى كەيىندىكى مەسىلەدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئالتاي تىلىنى قېرى مەدەنىيەت ۋەكىلى، ئەبجەشلەنگەن ئارىيان تىلىنى ياش مەدەنىيەت ۋەكىلى دەپ ئاتاش مۇمكىن. ياش مەدەنىيەت گەرچە شاش، تىمەن، تەسىرچان بولغىنى بىلەن، قېرى مەدەنىيەت تارىخنىڭ نۇرغۇن سوغۇق تومۇرلىرىدىكى يەكۈنلەر ھاسىل قىلغان تىندۇرما بىلىملەرمۇ ئىنسانىيەت ئۈچۈن تولىمۇ زۆرۈر، بۇنى غەربنى جەنۇبنى ئاسىيانىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت چەمبىرىدىكى مەركىزىي نۇقتا ـ لۇپ (ـ تەكلىماكان، تارىم) ۋە تەڭرىتاغ ئەترابىدا ئۆسۈپ چوڭ بولغان، بۇ يەرنىڭ تۇپراق، ئوجاقلىرىدىن كېچە ـ كۈندۈز نەپەسلىنىپ تۇرغان ئادەملەر بەكرەك چۈشىنىمىز. چۈنكى، تەبىئەت تارىخىدا مىليون يىللار سىزى ئەچچە مىڭ خىل جانلىقلار، ئىنسانلار ياشاپ ئۆتكەن، زامان، ماكانلار ئۆزگەرگەن بولسىمۇ، بەزى خىلداش تىپ (ماھىيى ئاممىلار) ياشاپ كەلمەكتە. تەپەككۇر شامالدەك ئۇچۇپ تۇرغۇچى بولسىمۇ، ئوقۇم (قوڭتىك، لېكسىك) ئاممىلار، مەنتىق قاتارلىقلار تارىخىي مەۋھۇمىيەتنى ئېچىپ بەرگۈچى ئاچقۇچلۇق ئاممىلار دۇر. بۇ ئاممىلار ئارقىلىق ھازىرقى قايسى تىلنىڭ سىستېمىسىدىن كېلىپ چىققانلىقنى ۋە ئورۇقلۇق مەنبەلىرىنى تېپىپ چىقالايمىز. مەسىلەن، تېممىزدىكى سانسكرىت تىلىنى ئالتىدىغان بولساق، سانسكرىت تىلى گەرچە ھازىر گىرىك ـ ھىندى تىل سىستېمىسى دېگەن ئارىيان تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ دېيىلسىمۇ، لېكىن، ئۇنىڭ تەكتى ئەجدادلىرىمىزنىڭ سانلىق ئېڭىغا باغلانغان. يەنى سان ـ سىكرىت دېگەنلىك ـ سان سەپەر تىلى دېگەنلىك. چۈنكى، قەدىمكى دانىشمەنلەر دىل (يېزىق) تىل (ئېزىق) تەۋرىنىشى مىقدارلىرىنى ھېسابلاپ تۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللانغان. بىز بۇنداق مەسىلىنى ھازىرغىچە داۋام قىلغان «ئىرسال» دىن، بۇغۇمدىن رەقەم چىقىرىپ زامان تەرتىپىنى ھېسابلاش مىسالىدىن بىلىمىز.

ئۇچىنچى، تىلىمىزنىڭ سانلىق بىخلىنىشى. يۇقىرىدا ئېيتقاندەك، مىلادىيىدىن 10 ـ 20 مىڭ يىل بۇرۇن 20 ـ

40 پارالىل ئارىسىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادا «ئاقتاش» ئارقىلىق تۇنجى ئوت (تومۇغ) نى ئىختىرا قىلغان ئۇيغۇر قەۋملىرى «ئاقتاش» نى چۆرىدەپ «ئوتتۇز ئون ئوق تۇققۇز قېز» بولۇپ ئاسىياغا تارالغانلىقى ئۈچۈن، تۇنجى تىل ئالتاي تىل سىستېمىسى ئىدى. بۇ دەۋردە ھېسابات ئېقىلى يېنى «ئۇنلۇق» بىرلىكلەر ئەقلى، ئاندىن تاۋۇشلارنى رەقەمسىمان پەرق ئەتكۈچى ئەقلى بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، ئى، مى، ھى، ر، چى دېگەن ئۇزۇك تاۋۇشلار بىر (بىر رەقەم)، ئە، مە، ھە، رە، چە دېگەن ئورتا تاۋۇشلار بەش (بەش رەقەم)، ئا، ما، ھا، را، چا دېگەن جاراڭلىق تاۋۇشلار 10 (ئون رەقەم)، قالغان ئارىلىق ئۇ، ئۆ، ئو دېگەن تاۋۇشلار (2، 3، 4)، (6، 7، 8، 9) رەقەملىك تاۋۇشلار بولغان. بۇ ئۇرۇق-داشلىق مېھرى ئىلاھ بولغان دەۋردە قەبىلە ئاقساقاللىرى، خان - قاغانلار «دىۋە - شايا تۇن» دېگەن دۇشمەنلەرگە قارشى ئۇرۇشتا باتۇرلۇق ئامايان قىلماق ئۈچۈن «مەردۇ مەيدان» تەلەپ قىلىپ «نەرە تارتىدىغان» بولغاچ، بۇنداق سەپ رەمزى 9 > 1 ئىدى. بۇ بىر ئىنگە (ئىسىم) بۇزۇن، خەۋەر (پېئىل) كېيىن كېلىدىغان تەلەپپۇز ۋە تەبىررۇچ (يېزىق) سەۋەبى ئىدى. بۇنداق ئېلىمېنتلار ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىمىزدا ئەك گەۋدىلىك ساقلانغان. مەسىلەن، يۇقىرىدىكى 10 لۇقلار سىستېمىسى بىلەن بىرلا چاغدا باشلانغان تۆت-لۈكلەر سىستېمىسىنى ئالايلى، بۇ سىستېما شۇ زامانىدىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ماكرولۇق كۆزىتىشلىرىدىكى ئالەمنىڭ سۇ، ھاۋا، ئوت ۋە تۇپراقتىن ئىبارەت تۆت تادۇدىن باشلا-نغانچە تۆت خىل يۇلتۇزلار تۈركۈمىنى ئىپادىلەيدىغان «زو-دىياك» تەلىماتى؛ بۇنىڭغا ئاساسەن بىر يىللىق ھاۋا رايىدە-كى ئۆزگىرىشلەرنى ئىپادىلەيدىغان ئەتىياز، ياز، كۈز، قىشتىن ئىبارەت بىر يىللىق تەبىئىي ئايلانما؛ يۇلتۇزلارنىڭ ئورۇنلۇشۇش تەرتىپىگە ئاساسەن بەلگىلەنگەن شەرق، غەرب، شىمال، جەنۇبتىن ئىبارەت تەرەپلەر بىرلىكى؛ تەبە-ئەتتىكى تۆتلىكلەردىن ئادەم جىسمىغا قاراپ ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات ۋە بۇ ئاساستىكى ئىسىسىق، سوغۇق، ھۆل، قۇرۇق-تىن ئىبارەت تۆت خىل مىزاج؛ قان، سەپرا، بەلغەم، سەۋدا-دىن ئىبارەت تۆت خىلىت دېگەنلەر ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەشۇ ئىپتىدائىي ھاياتىدا شەكىللەنگەنچە كۆنىمىزگىچە داۋام قىلىپلا قالماستىن، يەنە يۇقىرىدىكى 10 لۇقلار بويىچە ئادەم جىسمىنى شۇنداق تەبىئىي يورۇتۇپ ماڭغاندىكى ئىككى قولدا بەشتىن 10 بارماق، بۇلارغا مۇناسىپ مىكىدىكى زېھىن مەركەزلىرىنىڭمۇ 10 مەركەز بولۇپ بايقالغانلىقىنى ئۈيلىسەك، «خۇدا ئادەمنى خۇددى شۇ چاغدىكى بۇۋىلىرى-مىز پەرەز قىلغاندەك يارىتقان بولغىيمىتى» دەپ قالمىز، بۇنداق قاراش كۈنىمىزگىچە داۋام قىلىپ بىزدە ھازىرقى دۇنيانىڭ ۋە ئەقلىنىڭ ئەڭ زىل مەسىلىلىرىنى چۈشەندۈرى-دىغان تەلىماتلارغا ئايلانماقتىكى، بۇنىڭ ئۈچۈن قەمنۇس-تىڭ «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» دە ئېلان قىلىنى-غان «يېڭى ئىزا تەلىماتى»، «ماھۇم تەلىماتى»، «قىممەت تە-لىماتى» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ كۆرۈش كۆپايە.

ئەگەر بۇنىڭغا ئەجدادلارنىڭ 10 لۇق تەلىماتىنىڭ كۈنىمىزدىكى يۈزلىنىشىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان بىرەر ئۆرنەك كۆرۈپ ئۆتۈپ كېتەيلى دېسەك، ئۇ دەيدىكى، «ئىن-سانىدىكى باش روھ (نەرۋان) بىلەن چاترۇھ (لىمپان) نى ئون ئۇقۇم دېسەك، سەككىز تۇيۇم $\frac{4}{4}$ كەسرى نەقىل ھاسىل قىلىدۇ. مەزكۇر كەسرى نەقىلنى تابىھاج + بەلگە-سىگە سالساق:

$$\frac{5}{5}\times\frac{2}{2}\,\Big|\,\frac{2}{2}\times\frac{5}{5}$$

بولىدۇ. يەنى باش (نەرۋان) تەرەپتە ئىككى قولدىكى بەشتىن ئون بارماق، باش ۋە كۆكرەكتىكى بەشتىن ئون ھورمۇن، چات (لىمپان) تەرەپتە ئىككى پۇتتىكى بەشتىن ئون بارماق، قوساق ۋە چاتتىكى بەشتىن ئون ھورمۇن بو-لىدۇ.

باش - مېڭىدىكى دىنالبكتىك تەپەككۇر، تەسەۋۋۇر، تەجەللۇم (ئىلھام) بىلەن بەدەندىكى دىنامىكىك تەنەففۇر، تەلەففۇز، تەبەررۇم (يېزىق) نىسبەتلىرىنى سىلىشتۇرساق، مېڭىدىكى دىنالبكتىك قۇرۇلما سائەتتىك سىكۇنت تىلىدەك تېز ھەرىكەت قىلىدۇ. بەدەندىكى دىنامىكىك قۇرۇلما سائەتتىك مىنۇت تىلىدەك ھەرىكەت قىلىدۇ. مەسىلەن، كۆز - قولاقتىن كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى زامان، ماكان كۆلەڭگىسى مېڭىدە ھەرىكەت قىلىدۇ. نەفەسنى بىر - بىرلەپ شىمىرىشكە، چە-قىرىشقا، تەلەففۇزنى تاۋۇش، بوغۇملاپ قىلىشقا، تەبەررۇج (يېزىقنى) ھەرىلەپ يېزىشقا توغرا كېلىدۇ» (يۇسۇپ ھۇ-سەين قەنۇس): «فىلولوگىيەدىكى ئىلمى تەرەققىيات قە-ۋەتلىرى ۋە ئىلمىي تەرەققىيات قانالملىرىدىكى ئالاھىدە تۈر-لەرگە تەتقىقات»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» 2008 - يىل 6 - سان).

دېمەكچىمىزكى، بۇۋىلار، «سانسكرىت تىلى» دېگەن سان سىستېمىسى ئىلىنى ئىجاد قىلغاندا، ئەزەلىي ۋە مەھشەرلىك

مەسىلىلەرگە دىققەت قىلغانكى، ئۇنىڭ داۋامى بۈگۈنكى ئايـ
نىمىغان زىيالىيۇنلىرىمىزدا مەڭگۈلۈك ھەقىقەتلەرنى يورۇتـ
دىغان زىل ھەم زىبا نىرۋانى قۇرۇلۇشقا قاراپ تەرەققىي
قىلماقتا. موچەلمۇ يىللارنىڭ بىرخىل سانلىق ئايلىنىشى،
بۇنىڭ بىلەن ئۆتۈپ كەتكەن نۇرغۇن زامان، ماكانلارنى
ئەسلەپ كۆڑگىلى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى، ئۇلارنىڭ
دەۋرى ئايلىنىشتىكى بىلگىلى بولىدۇ. بىزنىڭ بۇيلار بۇ
جەھەتتىمۇ شۇنچە بۇرۇن سانلىق تەپەككۇرىغا تايىنىپ
تۇرۇپ تۇرمۇش ئەمەلىيىتىگە لايىق بەزى ھەقىقەتلەرنى
تاپقان.

«... تۈرك خاقانلىرىدىن بىرى ئۆزىدىن بىر نەچچە
يىل ئىلگىرى بولۇپ ئۆتكەن بىر ئۇرۇشنى ئۆگەنمەكچى
بولغان، بۇنىڭدا شۇ ئۇرۇش بولۇپ ئۆتكەن يىلنى ئېنىق
لاشتا خاتالاشقان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ خاقان ئۆز
خەلقى بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، قۇرۇلتايدا مۇنداق
دېگەن: بىز بۇ تارىخنى ئېنىقلاشتا قانداق خاتالاشقان
بولساق، بىزنىڭ كېلەچەك ئەۋلادلىرىمىزمۇ شۇنداق خاتالا
شىدۇ. شۇڭا بىز ئون ئىككى ئات ۋە ئاسمانىنىڭ ئون ئىككى
بۇرجىغا ئاساسلىنىپ، ھەربىر يىلنىغا بىر ئات قويايلى،
بىزدىن كېيىن يىل ھېسابى شۇ يىللارنىڭ ئايلىنىشى بىلەن
ھېسابلانسۇن، بۇ ئارىمىزدا مەڭگۈ بىر يادىكارلىق بولۇپ
قالسۇن»، خەلق خاقانىنىڭ بۇ پىكرىنى «شۇنداق بولسۇن»
دەپ ماقۇللىغان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن خاقان ئۇۋىغا
چىققان ۋە ھەممە ياۋايى ھايۋانلارنى ئىلى دەريياسىغا قاراپ
قوغلاشنى بۇيرىغان. بۇ ناھايىتى چوڭ بىر دەريا، خەلق بۇ
ھايۋانلارنى ئۇۋلاپ يۈرۈپ، ئىلى دەريياسىغا قاراپ ھەيدە
گەن. بىرمۇنچە ھايۋانلار ئۆزلىرىنى سۇغا ئاتقان. ئۇلاردىن
ئون ئىككى خىلى سۇدىن ئۆزۈپ ئۆتكەن. ئەنە شۇ ئون
ئىككى ھايۋاننىڭ ئىسمى ئون ئىككى يىلغا ئات قىلىپ قو
يۇلغان. سۇدىن ئەڭ ئاۋۋال چاشقان ئۆتكەن. شۇڭا يىل
بېشى شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ چاشقان يىلى دېيىلگەن.
ئۇنىڭدىن كېيىن سۇدىن ئۆتكەنلەر تۆۋەندىكى تەرتىپتە
بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەربىرى بىر يىل ئۇچۇن ئىسىم بولۇپ
قالغان: بۇلار: ئۆي يىلى (كالا يىلى)، بارىس يىلى
(يولۋاس يىلى)، توشقان يىلى، لەھەڭ يىلى (تىمساھ يىلى)،
يىلان يىلى، ئات يىلى، قوي يىلى، مايمۇن يىلى، توخۇ
يىلى، ئىت يىلى، توڭگۇز يىلى دېگەندەك. توڭگۇز يىلنىغا
يەتكەندىن كېيىن، ھېساب يەنە چاشقان يىلىدىن قايتا باشـ
لىنىدۇ» (د ل ت 1 ـ توم 449 ـ 451 ـ بەت)

10 لۇق ۋە 4 لىك ھەمدە شۇنىڭغا ئوخشاش سىستېمـ
لار ئىجاد قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ تەرەققىياتىغا
كەلسەك، ئەھۋال شۇكى، مىلادىدىن بۇرۇنقى 3 ـ 5 مىڭ
يىللار ئارىسىدا يەنى سومىر دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا
غەربتە بابىل ئاسۇرىيە ۋە شەرقتە ئورتا تۈزلەڭ (جوڭيۈەن)
دە قۇلدارلىق تۈزۈم ھادىسىلىرى باشلاندى. بابىلون ۋە
جوڭيۈەن قاتارلىق دەريالىق، سازلىق ماكانلارنى ئىگىلىگەن
ئالتاي تىل، ئاتەش دىنلىق سومېرلار جەنۇبىي (تىروپىك)
بەلۋاغ تەرەپتىن نۇرغۇن پىرمانسمانلارنى ئۇۋلاپ قۇل
قىلىش ئەقلىنى تاپتى. قۇلدارلار بىلەن قۇلكارلار ئارىسىدە
كى گىناتىك ئەجەشمە تۈپەيلى، ئاريان (ئارىلىق تەرەپ)
تىل ئاممىلىرى شەكىللەندى. بولۇپمۇ تەپەككۇر شەكلىدە
جاپادىن قېچىپ ئارامنى تاللايدىغان قۇلدارلىق ئەقلى 3 〉
7 رەمزىدىكى ئۇسۇلنى تاپتى. يەنى سەپ تۈزگەندە يەتتە
قۇلنى ئالدىغا چىقىرىپ ئۆزىگە يېقىن ئۇچنى ئارقىغا قويى
دىغان بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئاريان تىلىدىكى ئىگە
(ئىسىم) كېيىن، خەۋەر (پېئىل) بۇرۇن كېلىدىغان تەلەپپۇز
ئادىتى ئۇيغۇم بولدى. لېكىن، بۇ دەۋردە يەنە ساسانىيانىنىڭ
شەرقىدىكى رايونلاردا ئالتاي تىلىنىڭ ئىسىم بۇرۇن، خەۋەر
كېيىن كېلىدىغان خۇسۇسىيەت ساقلاپ قېلىنىدى. مىلادىيە
دىن بۇرۇنقى 2000 ـ يىللاردىن باشلاپ ئاريانلاشقان قۇل
دارلىق تۈزۈم تەرەققىي قىلدى. 3 〉 7 بىلەن 1〈9 غا
(يەتتى قۇل بىلەن بىر باشقا ھوجۇم قىلىدىغان) نامەرتلىك،
ھىيلە ـ مىكىر غەلىبە قىلىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن دا
نىيان دەۋرى ئورنىنى ساسانىيان دەۋرى ئىگىللىدى.

ئەمدى ھىندىستان دېيىلگەن ماكانغا كېلەيلى، ھىن
دىستان يېرىم ئارىلىغا (تروپىك بەلۋاغدىن چىقىمغان پىر
مانسمانلارغا) باستۇرۇپ بارغانلار ئوغۇز ـ سومېر (ئالتاي
تىللىقلار) ئىدى. كېيىن ساسانىيان دەۋرىدە يۇنان، بابى
لون، ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىن بارغانلار ئەجەش بولغان
زۇلقەرنەيىن قوشۇنلىرى سارماتىنلار بولۇپ، يېڭىدىن تەش
كىللەنگەن ئاريان تىللىقلار ئىدى. بۇلاردىنمۇ كېيىن بار
غانلار بولسا گىرىك تارىخلىرىدا ئىفتالىت ياكى ماسساگىتلار
دېيىلگەن ئاق ھونلار، توخارلار (تىل تەركىبىدە ئالتاي تىل
ئاممىلىرى كۆپ، ئاريان تىل ئاممىلىرى ئازراق) ئىدى.
دېمەك، ھىندى مەدەنىيىتى ئەسلىدىكى پىرمانىيەتتىن
ئەمەس، بەلكى شەرقىي ياۋروپا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىن
بارغان ئىنسانلاردىن تۈزۈلگەن مەدەنىيەت ئىدى. شۇنىڭ
ئۈچۈن بىز ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىن ئۆچكەن ئىزلارنى
ھىندىستاندىن كۆرەلەيمىز. مەسىلەن، جەسەتنى كۆيدۈ
رۈش، بۇ ئاتەش ئادىتى، بۇ ئادەت ئوتتۇرا ئاسىيادا قالمى
غان، لېكىن، ھىندىستاندا ساقلانغان. مۇشۇنداق ئەھۋاللارغا
كۆزە، ھازىرقى كۈندىمۇ ھىندى تىلىدىكى مۇھەببەت،

دۇنيا، رەھىم... دېگەندەك سۆزلەرنىڭ تېلىمىزدا بار ئىكەنلىكى بىلەن ئۇلاردىكى مۇزىكا ھەم ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ بىزگە سىڭىپ كىرىشىنىڭ تەبىئىيلىكىدەك ھادىسىلەرنىمۇ شۇ يېلتىزلىق باغلىنىشتىن قاراش خاتا بولمىسا كېرەك.

تۆتىنچى، غەرب تارىخىدىكى ئويغۇنۇش ۋە بىزدىكى ياش ئالىملارنىڭ پەرەزلىرى. ئەگەر بىز يۇقىرىدىكى پىكىر-لىرىمىزنى غەربنىڭ تەتقىقاتى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى دېسەك، زامانىمىزدا ئىنسانىيەت مەدەنىيلىكىنى تىلى ۋە دىنى-نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا بىر پۈتۈنلۈكتە تەكشۈرۈپ كۆرگەن نوپۇز ئېگىسى ئارنولدتوينبىينىڭ كۆز قارىشىنى ئەڭ يېڭى ئىلمىي نەزەر دەپ قاراش مۇمكىن.

ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋروپا يايلاقلىرىدىن غەربىي جەنۇبىي ئاسىيا تەرەپكە بارغانلارنى سومىرلاردەپ قارايدۇ ۋە ھىندىستان ئېتراپىدىكى جەمئىيەت ۋە ئۇ يەردە بارلىققا كەلگەن دۆلەت يېلتىزىنى تەكشۈرگەن ئەھۋاللارغا قارىتا دەيدۇكى: بۇ يەردە ئەڭ ئاۋۋال دىققەتتىمىزنى تارتقىنى بۇددا (بۇرھان) ۋەكىللىكىدىكى دىندۇر. بۇ دىن خۇددى ئولىمپىيدە چوقۇنۇش ھاسىل قىلغان دىنىدەك سىرتتىن كەلگەن بىرۋارۋار تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان. شۇڭا، بۇ دىندىن زاۋاللىققا يۈز تۇتقان ھىندى جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى قاتلىمىدا ئىجاد بولغان ھېچقانداق بىر ئالامەتنى تاپقىلى بولمايدۇ. بىز گىرېك ۋە ھىندى جەمئىيىتىدە يۈز بەرگەن نۇرغۇن ئەھۋاللارنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ھىندىستاندا بۇنىڭدىنمۇ بۇرۇن بىرلىككە كەلگەن بىر دۆلەت بولغانلىقى ۋە شۇ دۆلەت ۋەيران بولغان پۇرسەتتە ئاريانلار(سومىر) نىڭ بېسىپ كىرگەنلىكىنى بايقىدۇق. ئۇلار نەدىن كىرگەن؟ بىر يەردىن كېلىپ بىر بۆلۈكلىرى باشقا جايلارغا يۇرۇش قىلىپ كەتكەنمۇ - يوق؟ بۇنى بىز كېيىنچە ھىندىستانغا ئوتتۇرا ئاسىيا يۇرتلىرىدىن بېسىپ كىرگەن XI ئەسىردىكى غەزنەلىك مەھمۇد بىلەن XVI ئەسىردىكى مۇغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان بابۇرلارنىڭ يۇرۇش يوللىرىنى بويلاپ تۇرۇپ پەرەز قىلدۇق: «بىز بۇ تۇركلەرنىڭ تارقىلىش يوللىرىنى تەتقىق قىلىپ كۆرسەك بىلىمىزكى، بۇلارنىڭ بىر قىسمى شەرقىي جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ ھىندىستانغا كىرگەن بولسا، يەنە بىر قىسمى غەربىي جەنۇب تەرەپكە قاراپ مېڭىپ ئاناتولىيە ۋە سۇرىيەگىچە كىرگەن. مەسىلەن، مەھمۇد غەزنەۋى بىلەن بىرلا چاغدا يۇرۇش قىلغان سالجۇقلارنىڭ يۇرۇشى بىزنىڭ غەرب جەمئىيەتلىرىمىزدە ئەھلى سەلىپ تەشكىللەپ قايتارما ھۇجۇم قىلىشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. قەدىمكى مىسىر پۈتۈكلىرىدە مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2000 - 1500 يىللار ئارىلىقىدا ئاريانلار-نىڭ ئاسىيا - ياۋروپا قۇرۇقلۇقىدىن باشقا جايلارغا تارقالغانلىقىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان ماتېرىياللار بار. بۇنداق ئەھۋال 3000 يىلدىن كېيىنكى تۈركلەر ئەھۋالىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۇلارمۇ مۇشۇ يول بىلەن تۆت ئېتراپقا تارقىغانلىقىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. ھىندىستانىنىڭ ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، بىز بۇلاردىن بەزىلىرىنىڭ ھىندىستانغا كىرگەنلىكىنى، يەنە بەزىلەرنىڭ ئىران، ئىراق، سۇرىيە، ئەڭ ئاخىرىدا مىسىرغا كىرگەنلىكىنى بىلەلەيمىز. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى XVII ئەسىرلەردە، ئۇلار مىسىردا بىر ۋاقىتلار ئارمىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىگەن. مىسىر تارىخىدا ئۇلار «سىكوسلار» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئاريانلارنىڭ بۇنداق زور تۇركۈمدە كۆچۈشىنى زادى نېمە كەلتۈرۈپ چىقاردى؟ بۇنىڭغا بىز تۇركلەرنىڭ زور تۇركۈمدە كۆچۈشىنى نېمە كەلتۈرۈپ چىقاردى؟ دېگەن يەنە بىر مەسىلىنى قويۇش ئارقىلىق جاۋاب بېرىمىز. نەخ تارىخ خاتىرىلەردە بۇ مەسىلىگە ئېنىق جاۋاب بار: تۇركلەر ئابباسىلار سۇلالىسى گۈمران بولغاندىن كېيىن ئەشۇ ئىككى يول بىلەن تارقالدى. ئابباسىلارنىڭ ئۆز يېرىدە ۋە ھىندى دەريا سى ۋادىسىدىكى چېگرا رايون بېقىندىلىرىدا ھالسىراپ كېتىشى بۇ تۇركلەرنىڭ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىغا نىشان تەييارلاپ بەردى. مۇشۇنداق چوشەنچە بىزنى ئاريانلارنىكىمۇ ئەشۇ تۇركلەردەك نىشان بىلەن تارقالغانلىقىنى يېتىپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەمدۇ - يوق؟ تەمىنلەيدۇ. چۈنكى، بىز مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2000 - 1900 يىللار ئارىلىقىدىكى غەربىي جەنۇبىي ئاسىيا خەرىتىسىگە قارىغىنىمىزدا، بۇ يەردە بىرلىككە كەلگەن بىر دۆلەت بارلىقىنىڭ باغدات خەلىپىلىكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان بىر ئەھۋالدا قالغانلىقىنى بايقىدۇق، ئۇنىڭ پايتەختى ئىراق ئىچىدە ئىدى. ئۇنىڭ دۆلەت تەۋەلىكىمۇ ئوخشاش بىر مەزگىلدىن تۆت تەرەپكە كېڭەيگەن.

بىرلىككە كەلگەن بۇ دۆلەت سومىر - ئاككاد دۆلىتى بولۇپ، تەخمىنەن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2143 - يىلدىن 2079 - يىللىرى ئۇردىكى سومىرلاردىن ئۇرنىگە قۇرغان ئىدى. ھالبۇكى، بۇ دۆلەتنى يەنە مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 1754 ياكى 1690 - يىللىرى ئېتراپىدا ئامۇللاردىن ھاممۇراپى قايتا تىكلىگەن ئىدى. ھاممۇراپى ۋاپاتىدىن كېيىن، بۇ دۆلەتنىڭ ھالاك بولۇشى ئاريانلارنىڭ زور كۆلەملىك كۆچۈش دەۋرىنىڭ باشلىنىشىنى بىلگىرى سۈرگەن. ھازىر بۇ سومىر - ئاككاد دۆلىتىنىڭ ھىندىستانغا كېڭەيگەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان بۇۋاستە ماتېرىياللار يوق، لېكىن يېقىندىن

بۇيانقى تارىخىئولوگىيىلىك قىدىرىش خىزمىتى مۇشۇنداق بىر مۇمكىنچىلىكنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلاپ بەرمەكتە. مەسىلەن، ھىندى دەريا ۋادىسىدىن قېزىپ چىقىرىلغان مەدەنىي يادىكارلىقلار (بېقىندا بايقالغان ئىككى ئورۇندىكى يادىكارلىقنىڭ يىلنامىسى تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2500 - يىللى ئەتراپىدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1500 - يىللىرى ئەتراپىدا ئىكەنلىكى تەخمىنەن قىلىندى) بۇ يەرنىڭ ئەينى چاغدىكى مەدەنىيىتى ئىراق سومېرلىرىنىڭ مەدەنىيىتى بىلەن ناھايىتى زىچ باغلىنىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەردى.

بۇنداقتا بىز ئەشۇ تارىختىكى سومېر - ئاككادلار بىرلىككە كەلتۈرگەن ئەشۇ دۆلەت جەمئىيىتىنى تونۇپ ئالالامدۇق - يوق؟ بۇ دۆلەتنىڭ ئالدىنقى گەۋدىسىنى تەكشۈرگىنىمىزدە، بىز قالايمىقانلىشىپ كەتكەن ئەشۇ دەۋردە ئاككادلىق ساراڭ دېگەن بىر مەشھۇر گېنېرالنى بايقىدۇق. تېخىمۇ قەدىمكى زامانغا قارىتا ئاختۇرۇش ئېلىپ بارغىنىمىزدا يېتۈك ۋە ئىجادىيەتكە بای بىر دەۋرنى بايقىدۇق. بۇ دەۋردىكى ئىزلار توغرىسىدا ئۇردىكى قېدىرىش بىزنى نۇرغۇن پاكىتلار بىلەن تەمىنلىدى. بىز ھازىرغىچە بۇ دەۋرنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 4000 - يىللاردىن ئىلگىرى كى نۇرغۇن دەۋرلەرگە تۇتۇشۇپ كېتىدىغانلىقىغا بىر نېمە دېيەلمەيمىز. ئەمما، بۇ بىز بۇ جەمئىيەتنى سومېر جەمئىيىتى دەپ ئاتايمىز» (ئالىمنىڭ شۇ ناملىق كىتابىدىن 32 كەسلەم تۆت تومۇق نەشرى 35 - 36 - بەتلەر). بۇ ئالىمنىڭ قارىشى تولىمۇ كۆپ تاسقاشلاردىن ئۆتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ قارىشىچە ئەسلىدە ئالتاي تىللىق بولۇپ ئېيىچىلىشىپ ئاريان تىلغا ئۆتكەن بۇ سومېر مەدەنىيىتى تاكى ئانا تولىيە بېرىم ئارىلىغا تارالغان. شۇ تۈپەيلى بۇ جاي «كاپپادوكا» دەپ ئاتالغان. بۇ يەردە ئەشۇ سومېرلار بىزنىڭ يېزىلغان مىخ خەت ياكى شىنايىزنىڭ ساقلانغان ئېلىم - سېتىم ھۆججەتلىرى بىلەن كۆنمىزدىكى ئاناتولى تۈركلىرىنىڭ تىلىدا 165 سومېر سۆزلۈكى بارلىقى بۇنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇ يەنە شۇنى دەيدۇكى، بۇ سومېرلارنىڭ ئورنىنىمۇ غەربىي شىمالدىن كەلگەن ۋارلار ئېگىلىگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئورنىنى ھىتتىلار ئېگىلىگەن. بۇ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1595 - 1531 - يىللارغا توغرا كېلىدۇ. ئۇ يەنە مىسىرنىڭ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى XV ئەسىرگە ئائىت ماتېرىيالىرىدىن سومېرلار يۇرتى ھەققىدىكى بىر ماتېرىيالنى تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭدىن سومېر جەمئىيىتىگە باغلىنىدىغان يەنە بىر جەمئىيەتنى بايقىغان ۋە جەمئىيەتنى كاستىلار تەسىر دائىرىسىدە تاكى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى XII ئەسىرلەردىكى ئاسۇر ۋە ئىلام دەۋرىگىچە داۋام قىلغان بابىل پادىشاھلىقى دەپ ئاتىغان، ھەمدە سومېرلارنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە پەيدا بولغان بۇ جەمئىيەت تۈزۈمىنى نۇرغۇن تەرەپلەردە ئۆزىدىن بۇرۇنقى سومېر جەمئىيەت تۈزۈملىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرگەن. دېمەك، بىزدىكى تارىخىي خاتىرىلەر بىلەن ئېنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئانا يىلتىزلىرىنى تەكشۈرگۈچىلى غەرب ئالىملىرى بايقىغان مەزمۇنلار بويىچە قارىغاندىمۇ، ئېنسانلىق ئەقلىنى تاپقان تۇنجى ئالتاي تىلى، ئۇنىڭ يۇرلۇكى مەركىزىي ئاسىيا، ئۇيغۇر تىلى ئۇنىڭ باش بۇغۇملىرىدىن بولۇپ، ملادى ئالدى - كەينىدە ماھايانا ئەۋلادى بولغان ئۇيغۇرلار، بۇ تىل ۋە يۇ روھىنى تاھىر خانىيىدىن باشلاپ تەپسىلى خاتىرىلەشكە باشلىغان. بۇ يەردە يەنە شۇ دېققەتكە سازاۋەركى، يۇقىرىدا تونىيۇقۇق باياۋان قىلغان «بۇ يەردە ئەڭ ئاۋۋال دېققەتنى تارتقىنى بۇددا (بۇرھان) ۋەكىللىكىدىكى دىندۇر» دېگەن مەسىلىگە بېقىنغان ئىلمىي بايقاشلار يېڭى - يېڭى جاۋابلارنى تاپتى. يەنى بۇ ئالىم بۇ يەردە بۇددىزم بىلەن ئۇنى ئىجاد قىلغۇچى بۇرھان ھەققىدە گەپ ئالغان، ھالبۇكى، بۇددىزم تېخى بۇ چاغدا ئىجاد قىلىنمىغان بولۇپ، سىرتتىن كەلگەن بۇ ۋارۋارلار (ئارىيانلار) ھىندۇ ئىزىم - كېيىنچە ھىندى خەلقىنىڭ دىنى بولۇپ قالغان بىراخمان مىللى دىنىنى ئىجاد قىلغان. بۇ بايقاشلارنىڭ ۋاقتى چېكىنى تۇيىنىبېينىڭ ۋاقىت مۆلچەرىنگە ئاساسەن ئوخشايدۇ. دېمەك، ساكىيامۇنى ئىجاد قىلغان بۇددىزملا ئەمەس، بەلكى ھىندى مىللى دىنىنىمۇ سىرتتىن كەلگەن ئەشۇ ۋارۋارلار ئىجاد قىلغان بولۇپ، بۇ ئىجادىيەت ئەنە شۇ تۇيىنىبېي پەرەز قىلىۋاتقان «بىرلىككە كەلگەن قەدىمكى دۆلەتتە ئورۇنلانغان. رىگاۋىدا، ساماۋىدا، يەجۇرۋىدا، ئاتخاراۋاۋىدا دېگەن قۇتسال دىنىي كىتابلار بىلەن ماخاپخاراتا ۋە رامايانا دېگەن ئەدەبىي داستانلارمۇ مىلادىدىن 6 ئەسىر بۇرۇنقى چاغلاردا يېزىلىپ بولغان. ھەربىر كىتاب ئاخىرىدىكى ۋىدا سۆزى «ئىلاھ ھەققىدىكى بىلىم» دېگەن مەنىدە بولۇپ، بىز يۇقىرىدا بايان قىلىنغان سانسكرىت تىلىدا يېزىلغان ۋە ھىندىستانغا بېسىپ كىرگەنلەر بىلەن يەرلىك خەلق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى يەسەيتىپ، ئورتاق بىر ئەندىزە بىلەن تىنچلىقتا بىللە ياشاشنى مەقسەت قىلغان. بۇ يەردە سانسكرىت دېگەن سۆزنى ئۇنتۇپ قالماسلىقىمىز كېرەك. بۇ تىل ھىندىستاندا ئىجاد بولۇپ قۇتسال دىنى كىتابلار ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلمىگەن، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىجاد بولۇپ ھىندىستانغا كىرىپ مۇقەددەس دىنلارنىڭ دەستۇرىنى يازىدىغان ئۇلۇغ -

يېزىق بولۇپ، بۇ تىلدىكى ئۇنلۇق رەقەم سىستېمىسى بويىچە ھەندىن خەلقىگە مۇلۇك مەدەنىيەت ھادىسى بولۇپ سىنىپ بولغاندىن كېيىن، بىز بۇددىزمغا يۈزلەنگەندە بىرگىمۇ شۇنداق مۇقەددەس ساماۋى كىتابلار بولۇپ زېمىنىمىزغا بېسىپ كىرگەن ۋە شۇ مۇقەددەسلىكى بىلەن خۇددى بىز ئىسلامغا كىرگەندىن كېيىنكى ئەرەبچە يېزىق مۇقەددەسلىكىدەك بىر تەسىر بىلەن «سانسكرىت ياكى توخرى تىلى ھىندىستاننىڭ ئوخشايدۇ» دېگەن خىيالى كۆلەڭگۈ ھاسىل بولغان.

بىزدىكى مىللى ئالىملارنىڭ بۇ ھەقتىكى ئىزدىنىشلىرىدىگە كەلسەك، ياش ئالىم ئوسمان ئىسمايىل «يۇسۇپ زۇلەيخا» داستانى توغرىسىدىكى تەتقىقاتى ئازقىلىق ئەشۇنداق بىر قاراشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ ۋە پولشالىق كوستوۋېتسكى دېگەن ئالىمنىڭ بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، «يۇسۇپ ـ زۇلەيخا» داستانىنىڭ سۈمىرلارنىڭ ئوتتۇرا شەرقە كۆچۈشى بىلەن باغلىنىدىغانلىقىنى ئېنىقلايدۇ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 2008 ـ يىل 2 ـ سان 9 ـ بەت). بۇنىڭدىن 20 يىل بۇرۇن ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى تەتقىقات نەتىجىسىنى مىراس ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان يۇسۇپ يۇسەيىن (قەدىئوس) ئوسمان ئىسمايىلدىن يېڭى ئىلھام ئالىدۇ ـ دە، يېڭى ئىزلىنىشلىرىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ:

پولشالىق ئالىم كوستوۋېتسكى تەقاسلاپ «يۇسۇپ ـ زىلەيخا» رىۋايىتى ملادىيىدىن 18 ئەسىر بۇرۇن ئاسىيادىن مىسىرغا بارغان خەلقلەر بىلەن بىللە بارغان بولۇشى مۇمكىن دېگەنىدى. «ئالتاي ئالتلىق ئىمپېرىيە» دەۋرى قەدەر قارىسام، سومىر ـ مىرسۇق خەلقلىرى دېگەن ئوتتۇرا شەرق ئەجدادى شىمالىق «سومۇق» لار ئىكەن. ھازىرمۇ سىبىرىدە يەنە ياقۇت دېگەن بىر قەبىلە بار.

يۇسۇپ تۇركى تىلدا يەسۇ دېگەنلىك. ياقۇپ ـ يەخۇد (زېمىن ئىگىسى) دېگەنلىك. سوغدى تىلىدا ئەخزەر (ئەجەم) ئەركىشى، يەزەن مەزلۇم كىشى، «سۇ» دېگەن قەدىمكى «ئابسۇ» كىتابىدىكى روھ بويىچە ئابى مەنىسى (ئۇرۇق)... زولەي، زولال ـ سۈزۈك ـ پاكىز دېگەنلىك بولىدۇ.

«يۇسۇپ ـ زۇلەيخا»، «تەۋرات»، «ئىنجىل» دا ئادەتتىكى رىۋايەت تەرىقىسىدە بايان قىلىنغان، «قۇرئان» دا ئەڭ ئۇلۇغ ۋە ئەڭ چىرايلىق قىسسە دەپ ئەخلاقىي پەزىلەت تەربىيىسى دەرىجىسىگە كۆتۈرىلگەن. رەبخۇرنىڭ «قىسسە سۇل ئەنبىيا» كىتابىدا «ئىلاھىي ئىشق» رەمزى دەرىجىسىگە كۆتۈرىلگەن.

ئەگەر بىز بۇنى شۇ چاغدىكى ئالتاي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئوتېمەرسىلىك ياكى ئاتەش دىنى دېگەن يىلتىزلىق مەنبۇى دۇنياسى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەھلىل قىلساق، قەدىمكى ئاددىي تەسەۋۋۇردا ئالىب (ئېگىزلىك) دە ئەركىن لەززان لەيلىگەن ئاق بولۇت روھى ئۇچماقنىڭ رەمزى ئىدى. يەنى ھەيۋەتلىك تاغ چوققۇلىرى ئۇستىدە تۇزغان بولۇت تەڭرى قۇت روھىدىن ئىشارە ئىدى. «ئەپرەسياپ» نى فونتكىلىق پارچىلىساق، ئەبرۇ باھارنىڭ يامغۇرلۇق بولۇتلىرى، ساپ دېگەن ـ ئاق دېگەنلىك. يەنى، ئەبرۇساپ ـ ئاق بولۇت دېگەنلىك. ئوتتۇرا شەرقتىكى ئىبرى خەلقلىرىنىڭ ئەجدادى سومىر، مىرسۇق. بۇلار ئالتاي ئالتلىق ئىمپېرىيە دەۋرىنىڭ ئادەملىرى ئىدى. سومۇغلار (شىماللىقلار) ئىبراھىم ئەبرۇ خەلقلىرىنىڭ روھى ئاتىسى، ئىسھاق، ئىبراھىم ئوغلى، ئەبرو ـ ئىسھاق، ساپ (ئاق) تەسۋىرى جەھەتتە، ئەبرو ئاق بولۇت لىرى دېگەنلىك. ئىبراھىم رىۋايەتلىرىدە، ھەزرىتى ئىبراھىم تەمرۇتنىڭ ئوتىدا كۆيمىگەن، بەلكى ئوت گۈل بولغان دېيىلىدۇ. تەلەففۇزنى تۇرلىسەك، نەمرو ـ نوھروھ ئۆزى «ئوت» (تومۇغ) بولغان كىشى «ئوت» (تومۇغ) دا كۆيمەيدۇ، تۆمۇر (مەدەن) ئوت (تومۇغ) دا ئېرىپ، قىزىرىپ گۈلدەك بولىدۇ. بۇ تۆمۇر تاۋلاشنى بىلگەن داۋۇت ـ دادا نىڭ روھى تۆمۇر ئېرىپ سۇغا چىلانسا، ئاق ھور (گاز) كۆتىرىلىدۇ. بۇ گاز ـ ئاق بولۇت ـ ئىسھاق.

ئىسھاقنىڭ ئوغلى ياقۇپ بولۇتتىن يامغۇر تامچىلاپ مۇنبەت بولغان يەر خۇد (ئىگىدارلىقىنىڭ) ئاساسىي، ياقۇپ ئوغلى يۇسۇپ يەردىكى تەملىك (سۇ) ئۆزلىسە، شەبنەم ـ زەررە بولىدۇ. بۇ يەسۇ ـ زەررە (يۇسۇپ ـ زولەي) شەبنەمدەك سۈزۈك ئاقتاش دەسلەپكى ئوت ـ (تومۇغ) چىقىرىش ئۇچۇن ئەگگۈشتەر «ياداتاش» بولغان. شۇنىڭ بىلەن تاشنى ئەتىۋارلاش تۇپەيلى قاشتاش ساسانىيان دەۋرىدە لەئىلى سوغدىيان (宝石)، كاشانىيان دەۋرىدە لەئىلى كەشپشان دېيىلگەن. جۇگگودىمۇ بۇ ئەتىۋارلىق بولغانلىقى ئۇچۇن 国 خېتى پۇتۇلگەن. يەسۇ (يۇ) نى مەنتىقى پاتلىساق، ئۇ ئىبراھىم يادروسىدا، ئاندىن بوۋسى نوھ يادروسىدا بولغان. رىۋايەتتە ئادەم تېنى كوپ (پوستى) ئىچىدە نون (مېغىز) بولۇپ، بۇنىڭدىن ئادەمنى گۇناھىدىن قۇتقۇزغۇچى نوھ ئاپىرىدە بولغان. نوھ يەنى «نون» خېتىدىكى ن ئىچىدىكى چېكىت جەۋھىرى تەڭرى گۈزەللىكىنى يوشۇرغان ئاتوم ئىچىدىكى ۋاكۇئۇم ئىدى.[1] «فىلولوگىيەدىكى ئىلمىي تەرەققىيات قەۋەتلىرى ۋە ئىلمىي تەرەققىيات قاتلاملىرىدىكى ئالاھىدە تۇرلەرگە تەتقىقات» يۇسۇپ ھۇسەيىن (قەدىئوس)،

«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» 2008 ـ يىل 6 ـ سان)

بەشىنچى، كوشان تىلىدىكى ئىككى قاش. بۇ خاتىرىلەر بىزدە تاھىر خانىيىدىن باشلاپ ساقلانغان ئىكەن، بۇنىڭ يېپ ئۇچىنى ئۇنىڭ ئۆزلادى بولغان قادىر خانىيە دانىشمەنلىرى قالدۇرغان پەلسەپىۋى ئىزلازدىن ئىز قوغلاپ تەكشۈرۈشكە بولىدۇ. ئەگەر بۇنى كۇنىمىزدىكى ئۇيغۇرلارـ نىڭ ھەربىر ئائىلىسى ھەمدە ئۇيغۇرلارغا ۋەتەنداش بولۇۋاتقان خەنزۇ زىيالىيلىرىنىڭمۇ بىرىلىپ ئوقۇۋاتقان «قۇتادغۇبـ لىك» بويىچە ئىزدىسەك، ئۇنىڭدىكى ئۆگدۈلمىش ئايتولدى (ساۋادەت) نىڭ ئوغلى، ئۇ كۇنتولدى (ئادالەت) ئۇچۇن خىزمەت قىلغۇچى پاراسەت رەمزى ئىدى. ئاخرقى مۇددىئاـ سى ئۇدغۇرمىش ئارزۇ قىلغان قانائەت (روھى پاكلىنىش) ئىدى.

«قۇتادغۇبلىك» تىكى ئايتولدى (ساۋادەت) كۇنتوغدى (ئادالەت) ئۇچۇن خىزمەت يولىنى ئىزدەپ كۇشامش بىلەن ئۇچرىشىدۇ. مۇرات ـ مەقسەتلىرىگە يەتكەندىن كىيىن ئوغلى ئۆگدولمش (پاراسەت) مىراسخور بولىدۇ. ئاخىرى ئۆگدۈلمش قۇمارو ئارقىلىق ئودغۇرمىش بىلەن ئۇچرىشـ دۇ. «قۇتادغۇبلىك» تىكى جەمئىي ئالتە ئوبراز ئىچىدە ئىككـ كىسى، يەنى كۇشامش بىلەن قۇماروغىل ـ پال كۆزۈنۈپ ئۆچىدۇ. ئەشۇ غىل ـ پال كۆزۈنگەن كۇشامش بىلەن قۇـ مارو زادى قانداق ئادەم؟ لىكسىك ۋە فونتىك بايانىدىن قاـ رىغاندا، كۇشامش ـ ئارزۇ، قۇمارو ـ قانائەت يەنى خۇماـ رى قانغاندىن كىيىن پۇخادىن چىقىش. دېمەك، كۇشا ـ خۇما، قۇما ـ پۇخا. بۇ زادى قانداق تارىخ؟ گەپنى قىسقا قىلغاندا، ئۇ ماھايانا روھىدۇر. ماھايانا روھى كۇشان دۆلتىـ نىڭ مەنىۋى دۇنياسىدۇر. لىكىن، ماھايانا گەرچە كۇشان دۆلتىنىڭ روھىي تىرىكى بولسىمۇ، ئۇنىڭ تارىخى يىلتىزى بۇ ئەلدىن تېخىمۇ چوڭقۇر بولۇپ، ھەتتا ھەزرىتى نوھ دەۋرىگە بېرىپ تاقىلىدۇ. بۇ خەۋەر «سانداۋقى شاھادەت» (نوھ ئەلەيھىسالامنىڭ پەيغەمبەرلىكىگە گۇۋاھلىق بەرگۈچى ھۆججەت بەندىلەنگەن ساندۇق) دېگەن رىۋايەتتىن كېلىپ چىققان.

ئۇيىتىلىشچە، نوھ ئەلەيھىسالام بۇ ساندۇقنى كەشمىرـ دىكى قۇدۇققا بەندىلەپ، ھارۇت، ماروت دېگەن ئىككى پەـ رىشتىنى مۇئەككەل قىلغان ئىكەن. ماھايانا دېگەن بـۇ ئۇلۇغ تەۋنىش روھى ھارۇت، ماروت دېگەن پەرىشتىلەر نا ـ مىنىڭ بىشىدىكى ھاۋە مابۇغۇملىرىنىڭ قۇشۇلىشىدىن كېلىپ چىقىپ، بۇددىزم دەۋرىدىكى كەشمىرنىمۇ ئۆز ئىچىـ گە ئالغان كۇشان دۆلتىنىڭ ئۆزگىچە ئىجادىيىتى قۇشۇلغان ئون ئاتلىق ھارۇا سىمۇۋولىدىكى دىنى ئىجادىيەتكە يىلتىز بولۇپ ماھايانا بولغان ئىكەن. كونكرېت ئېيتقاندا، مىلادـ دىن بۇرۇنقى III ئەسىردىن مىلادى II ئەسىرگىچە ئارىلىقـ تا ئاق ھون ياكى توخرى ـ توخرول دېگەن قەۋملەر ھاـ زىرقى ئافغانىستان كەشمىر، پاكىستان، تاجىكىستان، پەرغاـ نە، تارىم ۋادىلىرىنى ئاساس قىلىپ كۇشان ئىمپېرىيىسىنى قۇردى. ھازىرقى كۇندە نۇرغۇن تەتقىقاتچىلار كۇشان ياكى كىيانيان دەپ تىلغا ئېلىۋاتقان دۆلەت ئەشۇ ئىدى. كېيىنچە ئۇنىڭ تەسىر دائىرىسى ناھايىتى كەڭ رايونلارغا يېيىلدى. مۇشۇ دۆلەت ياكى ئۇلارنىڭ مىللىي تەركىبى ئۇستىدە تەتـ قىقات قىلىۋاتقانلارنىڭ ئەسەرلىرىدە غەربىي ئېرانىدىكى ئەـ مانىيان، ئابغان تەرەپتىكى باكتېرىيان دېگەن ناملار ئۇچرايـ دۇ. بۇ ئىككى نام شۇ چاغدىكى ئىككى تىللىق بۆلۈنۈشنى، يەنى ئەرمانىيان دېگەنلەردە غەربىي ئېران، ئىراق ئەتراپـ دىكىلەردە پارس تىللىق تەسىر (ئارىيان تەسىرى) چوڭقۇر بولسا، ئابغان تەرەپتىكى باكتېرىيانىدا ئوردو تىللىق تەسىر (ئالتاي تىل ئائىلىسى) كۇچلۇك ئىدى. بىز تىلغا ئېلىۋاتقان كۇشانىيان كېيىنچە ئاساسەن باكتېرىيان تەسىرى ئاستىدا باش كۆتەرگەن ئىدى. بۇ نامنى لېكسىك ۋە فونتىك تەـ بەقلىساق، كۇشان كەڭ ـ كۇشادە، ئازادە دېگەنلىك ياكى كۇشانى كاشان ـ ئازادە ماكان دېگەنلىك بولسا، باكتېرىيە ـ بەختلىك، سائادەتلىك ماكان دېگەنلىك بولۇپ، قەندھار، كاھىشگاھ، پەيزىۋات، پاختەكلىكى، كۇسەن قاتارلىق ناملار ئەشۇ زامانىنى ئەسلەتكۇچى خاتىرىلەردۇر. مەسىلەن، باكتېـ رىيان كېيىنچە بەختەر ئىلى بولۇپ، ئاندىن ھازىرقى قەشقەر شەھىرى يېنىدىكى پاختەكلى كىلىپ چىققان، كاشاـ نيان ئۇقۇمى كاھىشگاھ نامى بىلەن ساقلىنىپ قالغان. تېـ خىمۇ كەڭرەك چۇشەنسەك، باختېرىيان ـ بەختلىكلەر ماكاـ نى، ئىزناسى ئابغانستاندىكى بەلىخ، بەختى ئاۋات، قەشقەرـ دىكى پاختەكلى، پەيزىۋات، بەش كېرەم (جەننەت چۇشكەن جاي) دېگەن سۆزلەر شۇنىڭ ئىزناسىدۇر. كاشان ـ كاھىشگاھ بولسا، كۇشان ـ كۇسەن، كۇچا، ئوچالارنىڭ باش ئىزىـ دۇر. توخارىستاندىن توقسۇ، توققۇزاق دېگەن يۇرت ناملـ رى كىلىپ چىققان بولسا، سوغدىياندىن سۇزاق، سوتلى دېگەن ناملار كىلىپ چىققان. ياپغۇدىن ياپجان، يوپۇغۇ كىلىپ چىققان بولسا، كىياندىن كىيا، نىيا دېگەن خوتەندىـ كى يۇرتلار نامى كىلىپ چىققان. كەيكاۋۇس دېگەن دەقىيا ـ نۇسقا ئۆزگەرگەن بولسا، كاشاھارا ـ كەشمىر بولۇپ كەتكەن. كوھمارىم ماھايان تېغىغا ئۆزگەرگەن بولسا، مارال بېشى ماھايانا بېشىدىن كىلىپ چىققان. بۇنىڭدىن باشقا نۇرغۇن جانلىق ناملار: پاختەك، تورغاي، كەكلىك،

توغراق، پاختا، ئەنجۇر، شاپتۇل... تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئىستېتىك قاتلاملار؛ باغ ـ راۋان، ئۆي جاي، كىيىم ـ كېچەك، زىبۇ ـ زىننەت، گۈمبەز، سالاسۇن ۋە باشقا ئەسـۋابلار، ناخشا ـ ئۇسسۇل قاتارلىقلارمۇ بۇنداق ئۇقۇم ۋە ئۇقۇملىنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك، كۇشان ئاساسلىقى گىرىكلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا سوغدى ـ توخرى خەلقلىرى ئۇستىگە قىلغان نەچچە ئەسىرلىك ئاسسىلاتسىيىسىگە قارىشى ئازادلىق مەنبەسىدە قويۇلغان تۈركىي نامدۇر. بىزدە مەشھۇر بولغان «شاھنامە» قاتارلىق ئەسەرلەردىكى ئەپسانى جەڭلەر خاتىرىسى ئەنە شۇ ئىران، ئابغان، شىمالىي ھىندىستان ئەتراپىدىكى، پەرغانە، كەشمىر، تارىم ئەتراپىدىكى ساسان بىلەن كۇشان ياكى كېيىنكى دەۋرلەردىكى سامانىيان دەۋرىدىكى ئۇرۇشلار خاتىرىسىدۇر. ئەگەر بىز مۇشۇ كلاسسىكلار بىلەن بۈيۈك سالنامىلاردا ساقلانغان ناملارنى رەتلەپ چىقساق، كۇشاندا قوللىنىلغان ۋە ھازىر تىلىمىزدا ئىستېمال قىلىنىۋاتقان سۆزلەر نەچچە يۈز، ھەتتا مىڭلارچە بولۇشى مۇمكىن. ئابغان، تاجىكستان، پاكىستان، كەشمىر، ھىندىستان، ئىران تەرەپلىرىدىمۇ كۇشاندىن خاتىرە قالغان تۈركىي سۆزلەر سامان نەرقىدۇر. كۇشان مۇشۇنداق ئۇرۇشلار خاتىرىسى بېزىلغان ئەسەرلەردە بىر قەدەر تىنچ، چەتكە بولغان تاجاۋۇزدىن توختاپ ئۆز ئىلىنىڭ ئىلىم ـ پەن، ئەدەبىيات سەنئىتىنى گۈللەندۈرگەن، يېڭى ھەم ئۆزگىچە يۈكسەك غايىۋى روھى ئىلھامغا ئىگە بولغان ئەل بولۇپ، ئۇنىڭ ئاشۇ ئالاھىدىلىكىگە قارىتا باكتېرىيە ـ بەختلىك ماكاندا تېخىمۇ چوڭ ئازادلىققا ئېرىشكەن كۇشان دېگەن ئاراتلىق نامى قويۇلغاندۇر. روشەندكى بۇ نام بۈگۈنكى ئۇيغۇر تىلىدىمۇ خۇددى شۇ چاغدىكىدەك كەڭ كۇشادە، ئازادە دېگەن مەنىلەرنى بىرىپ تۇرماقتا. ھازىرقى كۈندە بىلىپ يەتتۈڭكى، ئۇنىڭ 500 يىللىق تارىخىدا مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئوتتا چوقۇنۇشتىن باشلانغان بارلىق دىنىي ـ مەدەنىي ئاممىلىرى كۇشان روھىدىكى ماھايانادا تېرىلىپلا قالماي، ھەيكەلتاراشلىق، نەققاشلىق، ئويمىچىلىق، رەسساملىق، ئىمارەت بېزەكلىرى ۋە ئىلىم ـ پەندە شۇنداق ئىجادچانلىق ھۆكۈم سۈردى. بۇ ئىجادىيەتتە ھىندى ئەدەبىيات سەنئىتى بىلەن ئەرمىنىيان تەرەپتىكى ئىجادىيەتلەر توخرىلار زېمىنىغا (مەركىزىي ئاسىيا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپى) ئۆزلەشتۈرۈلۈپلا قالماي، گىرىكلەرنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7 ـ ئەسىردىن شۇ چاغقىچە بولغان توققۇز ئەسىرلىك پەن ۋە سەنئىتى ئىجادى ئۆزلەشتۈرۈلدى. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، توخرى ياكى ئاق ھونلار چەتكە كېڭەيمىچىلىك بىلەن بولۇپ كەتكەن گىرىكلەر يوقاتقان ئىلىم ـ پەن، ئەدەبىيات ـ سەنئەت روھىنى كۇشان تەۋەلىكىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئىلىم ـ پەن، ئەدەبىيات ـ سەنئەت روھىدا يېڭىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭدىكى ئالتاي تىللىرى ئاممىلار بارغانسېرى ئۆسۈپ باردى. «دنۇانۇ لۇغەتت تۈرك» تە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەممە تىللىرىنى تۈركىي گۇرۇپپىغا مەنسۇپ قىلىپ، خوتەنگە كەلگەندە ئايرىملىقنى تىنغا ئېلىشى ئېھتىمال كۇشان دەۋرىدىكى بۇددىزم ئاممىلىرىنى ساقلىغۇچى بولۇش سۈپىتى بىلەن تىلىدىكى ئاريانلىق ئاممىلارنى كۆپرەك ساقلاپ قالغانلىقى، باشقا جايلاردا تۈركىي ئاممىلار ئۇمۇمىي ئەدەبىي تىل بولۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرسەتسە كېرەك. ئىسلام ئېچىلغاندىن كېيىن گىرىك ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش بويىچە «ئوتتۇرا ئاسىيا ئارىستوتىللىرى» نىڭ ھەممىدىن بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيادا باش كۆتىرىشىمۇ ئەشۇنداق بىر يىلتىزلىق ئامىل بىلەن باغلانسا كېرەك.

ئالتىنچى، كۇشان تىلىدىكى تۈركىي ئاملىنىڭ ئۆسۈپ يېتىشىدىكى سەۋەب. مۇناسىۋەتلىك ئۇمۇمىي بايانلاردىن چەكلەپ قويۇپ، مەخسۇس ھالدا ھىنايانا بىلەن ئۇنىڭ پەلسەپىۋى تەرەققىيات سىستېمىسى بولغان ماھايانا ئوقۇملىرى بويىچە تەدبىقلاشقا ئۆتسەك، پەرەزلىرىمىز شۇكى، ھىنايانا ـ بىر ئالتلىق ھارۋۇ دېگەنلىك بولۇپ، چىن ياكى رىم تارىخىي فىلىملىرىدىن كۆرگەنىمىزدەك، پادىشاھ بىر ئالتلىق ھارۋۇدا ئولتۇرغانىدەك ياكى ئەسكەرلەر بىر ئالتلىق جەڭ ھارۋىسىدا يۈرگەنىدەك بىر مەنزىرە ئىدى. بۇددىزم (بۇدۇن) ھىنايانا ئەنئەنىسى بويىچە قوزغىلار پادىشاھ بىر ئالتلىق ھارۋۇدىكى ھارۋۇكەش يەنى دۆلەت ھارۋىسىنى ئۆزى تەنھا ئىرادەت قىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بەدەن (بۇدۇنلار) نىڭ ھەر بىرى بىر ئالتلىق ھارۋۇ تەسەۋۋۇرىدا تەپەككۇر قىلاتتى. ماھايانا ئون ئالتلىق ھارۋۇ دېگەنلىك بولۇپ، بۇددىزمنىڭ كۇشاندىكى مىللىي تەرەققىيات فورمىسى ئىدى. بۇ دۆلەتنى ھىنايانا مەزھىپىدىكىگە ئوخشاش بىر پادىشاھ ئەمەس، يەلكى بىر نەچچە پادىشاھ قوزغۇلتاي ئارقىلىق باشقۇرۇش ئىدى. بۇنى تەسەۋۋۇر قىلساق، ئون ئات تارتىپ كېتىۋاتقان بىر ھارۋا كۆلەڭگىسى كىلىپ چىقىدۇ. يەنى تۆت چاقلىق ھارۋۇنى ئون ئات تارتىدۇ. ھارۋۇدا ئونغۇل (پادىشاھ) بار. ئۇلارنى كىلىشتۇرمەك ئۈچۈن نۆۋەتلەشكۈچى سۇلھەتەن (سۇلتان) بولىدۇ ياكى ئون ئات چۇلۇۋۇرنىنى تۇتقۇچى بىر توغرول، ھارۋۇدا ئۈچ تەرەپكە ئوقيا ئاتقۇچى توققۇز ئونغۇل بولغان بولىدۇ. بۇنداق خۇددۇد (ئوچۇن) غا چەمبەرنى چېكىتكەندەك سىكىدۇرۇش مېتودى بىلەن قارىساق، بىر ئىنسان پۈتىدىكى ئون بارماق ئون ئات، قولىدىكى ئون بارماق ئونغۇل بولىدۇ. بۇ مانا بىر ئەمەس، ئونلاپ دانىشمەن كېڭەش قىلىپ

دۆلەتنى ئادالەت بىلەن باشقۇرۇشقا ئۆتكەن دۇنياۋى سەۋىيىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ماھايان كۈشاندا ھۇقەددەس دىن بولۇپ، ئېلىمىز جۇڭگو ۋە ياپونىيىگىچە تارقىلىپ قالماي، ئاخىرىدا يەنە بىرما، كەشمىر، تىبەت، بىنگاللاردا ئۈستۈنلىكىنى ئىگىلەپ، ئاخىرىدا ھىندىستاندىكى بەزى ماھايانا مەزھەپلىرىنمۇ قايىل قىلىپ ئۆزىگە قوشقاندۇر.

بىزنىڭچە، يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەسۋىرلىدىكى ئۇيغۇر دۆلمىش ئىزدىگەن تېخمۇ ئەقىللىق كۈشامىش بىلەن قۇمارۇلار مانا مۇشۇ قۇرۇلتاي تۈزۈمىنى بىلگەن ۋە يولغا قويۇپ سىناقتىن ئۆتكۈزگەن دانىشمەنلەر ئىدى. يەنى ئۇلار ئېيتقان ئون ئاتلىق ھارۋا نامىدىكى ماھايانا دىنىگەن ئىلىم شۇ چاغدىكى تىلمىزدا «گەردۇن» ئاتىلىۋاتقان ئالەم ھەققىدىكى بىلىم بولۇپ، بۇ گەردۇن ئالەمنىڭ ئون قەۋىتى گەردىشلىرى ياكى ئون قەۋىت ئاسمان بولسا، كۈشامىش ۋە قۇمارۇلار مۇشۇ ھەقتىكى بىلىملەر بىلەن قۇراللانغان ۋە بۇ بىلىملەرنى قارا خان دانىشمەنلىرىگە ئۆگىتىپ قويىدىغان دەرىجىدىكى ئەۋلىيا، «دۇنياۋى» تەپەككۇرلىرىدا ئۇلارغا خۇش خەۋەر بېرىدىغان دانىشمەنلەر ئىدى. بۇنداق دانىشمەنلىك ماھايانا ئەۋلادلىرى بولغان ۋە بۇ دىن ئىجاد بولغان تارىم ـ خارەزىم ئەترابىدىكىلەرگە كۇچلۇك ئىلھام ئىدى.

ـ ئەگەر بىز «ماھايانا راست شۇنداق دانىشمەنلىكمىدۇ؟» دەپ قالساق، بۇنى شۇ چاغدىكى «ئالتۇن يارۇق» مەنتىقىسى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك مەلۇم بولىدۇكى، بۇ ئەل شۇ چاغدىلا دۇنياۋى دوستلۇقنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ئەقىل ئىدراك جەھەتتە زور بىر قېدىرىش ئېلىپ بارغان مەدەنىيەتلىك ئەل بولۇپ چىقىدۇ. مەسىلەن، بۇ ئەلنىڭ مەنىۋى دەستۇرى بولغان «ئالتۇن يارۇق» تا مەسىلىلەر سەھەر، گۈلشەن، كۆچەت، چېچەك؛ شەپەق، شەبنەم، خوشھىد، يىلتىز رەمزى بىلەن مەنتىقىلەنگەن. بۇ ھەرگىزمۇ كۇنمىزدىكى چىمەن ياكى باغ تەسەۋۋۇرى بولماستىن، ئىنسانلارغا ئۆزلىرىنىڭ مەشغۇلى ھەرىكەت بىلەن تۇرغان كائىنات بىلەن بولغان بىر چېكىتلىك مۇناسىۋەتنى چۈشەندۈرۈش ۋە شۇ كائىناتتەك كەڭلىك روھىدا دوستلىشىش شەرتلىكىنى بىلدۈرۈش ھەققىدىكى مەنتىقە ئىدى. ئەگەر بىز بۇ نېگىزلىك مەنتىقىنى تېممىزدىكى گۈلشەن (دوسروھ) بىلەن دۈشمەن (پوسروھنى) ئۆزگەرتىش بويىچە تەدبىق قىلساق، گۈلشەن دېگەن نۇرغۇن خىلداش كۆچەتلەر ئۆملۈكى بولۇپ، ھەر بىر كۆچەت ئۈچۈن باشقا كۆچەت چېچەكلىرى بىلەن زەرەتلىنىپ تۇرۇش زۆرۈر بولىدۇ. چېچەكلەردىكى شەبنەم ئاسماندىن چۈشكەن ئىلھام، بۇ ئىلھامنى (شەبنەمنى) ئالەملىك ئاپتاپ (يۇرۇقلۇق) چىرايلىق قىلىدۇ. ئاپتاپ زەرەتلىرى سىڭگەن شەبنەم چېچەكتىن كۆچەتكە نەملىك بولۇپ تارىلىپ تۇپراقتىكى يىلتىزنى قۇۋۇتلەيدۇ، بەلكى تۇپراقنى مۇنبەت قىلىدۇ. بۇنداق گۈلشەن ھەم ئون ئاتلىق ھارۋىدەك ھەرىكەت قىلىدۇ. ھەربىر كۆچەت كۈچى ئون ئاتلىق ھارۋىدەك، ئون ئات ۋە ئونغۇل روھلىرى شەبنەمدەك، ئاپتەپتەك پارلاق بولىدۇ. بۇنداق گۈلشەن روھ دۈشمەنلەرگە تەسىر قىلسا، گۈلشەنگە ئايلىنىدۇ، پوس دوستقا ئايلىنىدۇ. دېمەك، ماھايانا ئىنسانلار يارالغان ئەزەلى زامانىدىن تاكى مەھشەرگىچە زامانلارنى تاسقاپ، ئىنسانلارغا يامانلىق قىلمايدىغان، جانغا ئۇۋال قىلمايدىغان ھالاللىق رىسقىلىرىنى ئىزدەيدىغان دۇنيا قاراش بىلەن ۋىجدانى روھى ئامانلىقنى ئىزدىگەن دىن بولۇپ، شۇ زامان دۇنياسىدا ئەڭ يۇقىرى ئىلىم ـ پەن سەۋىيىسى يولغان تاباغاچ روھى بۇنىڭ تېپىك مىسالىدۇر. مەسىلەن، شۇ چاغدىكى رىمدا جىنايەتچىنى تەڭرى جازالىنىشۇن دەپ كرىستكە مىخلاش يولغا قويۇلغان، كۈشاندا تەڭرى جازالىنىشى ساقلىنىش ئۈچۈن ئۇلارنى يۇرۇنراق تاباغاچ (+) مىزانىنى ھەممە ئادەم روھىغا ئەندىزە قىلىپ بەلگىلەپ، كىشىلەرنىڭ پىكىر ـ سىزىم تەڭلىمىسىنى تەڭشەش ئېپادىسىنى يولغا قويغان. بۇنداق سەۋىبىنى بىزنىڭ بۇ ئاستە قانداش يۇرتلىرىمىز يارانقان. بۇ روھ كېيىنچە سامانىلارغا مىراس قالغان. مىلادى 2 ـ ئەسىردىن 9 ـ ئەسىرگىچە زامانلار تاريختا كۆك تۈرك ياكى سامانىيان دەۋرى ئاتالدى. دىن نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ماھايانا غا شامان ۋە مانى روھى قۇشۇلغان ئىدى. مانى دىنى دېگەن گەپ ئەسلى مائانىزم ـ ھىنايادىنىڭ ئۇستۇن غايىۋى روھ بىلەن ماھايانا روھىنى تۇرغۇزۇش دېگەپ گەپ ئىدى. مانى دىنىدىكى ئۈچ زامان: تۇنۇگۈن، بۈگۈن، ئەتىدۇر؛ بىر ھوقۇقى دۆلەت روھى بويىچە، تۇنۇگۈن ـ ھوقۇقنى ئېلىش ـ بۇرۇنقى ئۆتمۈش؛ بۈگۈن ـ ھوقۇق ئىگىلىگەن ھازىرقى كۆيمۇش؛ ئەتە ـ دۆلەت غايىە قىلغان كەلگۈسى كۆرمىش ئىدى. ئىككى كۈچ ئەخرىمەن (زۇلمەت سوغۇق)، ئەخرۇمەز (تومۇز ـ يورۇق) ئىدى. ھوقۇق نەزىرىدە، ئەخرومەز (ئاق) تومۇز ـ يورۇق كۈچ ھوقۇقى قاتلام؛ ئەخرومەن (زۇلمەت ـ سوغۇق) پۇقراۋى قاتلام ئىدى. ھوقۇقى مەنمۇنىيەت بىلەن پۇقراۋى مەجبۇرىيەت نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بۇ «ھەرقانداق بىر ئىنسان بۇ ئۈچ زامان تەرتىپىنى ۋە ئۆزىدىكى ئىككى قاتلام كۈچنى بىلىپ تۇرالايدۇ، دېگەن گەپ ئىدى. بۇنىڭدىن بۇنداق ھۇشيار ئادەملەر تۆۋرىسى بولغان قاغان «تەڭرىقۇت» ھەممىگە قادىر، يەنى ئاقىل ماھايانا لىق ئۆگۈلۈك (دانىشمەن) ھەممىگە قادىر دېگەن مەزمۇن چىقاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن كۇشان دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا يەنى باكتېرىيىلىك مانى ماھايانا قاراشلىرىدىن چىقىپ مائانىزم دىنىنى

خوتەن قاشتېشىغا نەقىشلىگەن دېگەن گەپ مەيدانغان چىققان. مانا مۇشۇ مىراس ئاتىلالا (ئادىل نوشىروان) قولىغا چۈشكەن.

بىلىمىزكى، ئۇ مەغرىپ (مۇغۇلغا) يۇرۇش قىلغۇچى ۋە مەشرىق (دوغۇلغا) يۇرۇش قىلغۇچى سىگان (مانى راھىب) قۇشۇنلىرىنى ئايرىدى. ئۇ ساگان قۇشۇنلىرى بىلەن ياۋرو-پاغا قەدەر يۇرۇش قىلدى. كۆك تۈرك دەپ ئاتالغان مانى قۇشۇنلىرى بولسا شەرققە (دوغۇل) بولۇپ كېڭەيدى. بۇ يەردىكى سامانى دېگەن ھازىرقى كۇنده پارس تىلى بولسا-مۇ، ئەك قەدىمكى زامانلاردا تۈرك ھەم پارسلارغا ئورتاق ئانا يىلتىز بولۇپ، كېيىنچە بىز بۇنى كۆك دەپ ئاتىدۇق. مۇشۇ مەنده شامان (ئاسمانى) دېگەن سۆز بۇ كۆك تۈرك بىلەن ئوخشاش بولۇپ كەتتى. كۆك بىلەن ئاسمان - سا-مانى ئوخشاش ئىكەن، ئۇنداقتا تۈرك بىلەن مانان دېگەن نېمە گەپ؟ بۇ ئايۋاندا تۈرك بولۇپ ئۆگزىنى كۆتۈرۈپ تۇ-رىدۇ. تۈرك ياكى تۆت قىر، ياكى سەككىز قىرلىق بولىدۇ. تۆت ياكى سەككىز تەرەپكە يۇرۇش قىلىدىغان ماھايانا (ئون غول - ئون ئاتلىق) كۇچ دۆلەت ئاسمانىنى كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، دېگەنلىكتۇر. دېمەك، كۇشان تېخرىلىرى ئىجاد قىلغان ماھايانا سامان - ئاسمان كۆك دەۋرلىرىدىمۇ شۇنداق مەنا بىلەن تېخمۇ ئىجادىي جارى قىلىندى. كۇ-شانغا سامان - كۆك تۈرك ۋارىسلىق قىلدى. ئۇنىڭ تار-خىي يىلتىزلىق مەناسىدىن ئالغاندا، كۆك - تۈرك، شەرقىي تۈرك - دوغۇل دېگەنلىك بولسا، سامانى - غەربىي كۆك تۈرۈك - سامانى دېگەنلىك بولۇپ، بۇ خۇددى كۇشان دەۋرىدىكى شەرقى ھون (دوغۇل)، غەربىي ھون (موغۇل) دېگەندەك ياكى قارا ھون، ئاق ھون دېگەندەك پەرقتۇر. تۈركىي ۋە پارسىيلارغا ئورتاق بولغان بۇ دىن ياكى ئاتالغۇ-لار باشقا جايغا تارقىغاندا، ئۇلارنىڭ بۇ يەردىكى يەرلىك زىل پەرقلىرىنى بىلمىگەنلىكى بىلەن سامان (ئاسمان) ياكى كۆك (ئاسمان) دېگەنلەر ئۇلاردا باشقا - باشقا مەنىده چۈ-شىنىلگەندۇر. مەسىلەن، بۇ تارىخىي باسقۇچلاردا بىز ئېنىق-مىز جۇڭگو تارىخىدىن خەن دەۋرىده جاڭچيەن، كېيىن بەنچاۋ كۇشان دىيارىغا كەلگەنلىكىنى، تاڭ دەۋرىده شۇ-ۋەنزاڭ (ئەسلىدىكى كوشان) دىيارىغا كەلگەنلىكىنى بىلى-مىز. بۇلار دەل بىزدىكى ئەشۇ بىرىنچى مەدەنىيەت گۇللىنى-شى دېگەن چاغلاردا كەلگەنلەر بولۇپ، بۇلار شۇ چاغدا بۇ ئاملارنى تۇغرا خاتىرلىگەن، لېكىن كېيىنكى يازغۇچىلار كۆمۈلگەن سىرلارنى بايقىماي ھەم دىسلا ئارىلاشتۇرۇپ قويغان. مەيلى جاڭچيەن، مەيلى بەنچاۋ، مەيلى شۇەنزاڭ بولسۇن، ئۇلار بۇ يەرلىك تىل ياكى ئاملارنى بىلەتتى. چۈنكى ئۇلار ئالتاي (تۈركىي تىل) ياكى ئوردۇ تىلىنى بىلە-مسە ئەلچى بولالمايتتى. ئۇلار تىلنى بىلگەن بولسا، قانداق ئۇيغۇرنى؟ ھېس قىلىش مۇمكىنكى، بىرىنچى ئېھتىمال ئۇلار كۇشان ياكى سامانى دەۋرلىرىده سودىگەر بولۇپ چاڭئەنده ماكانلاشقان قېچى، ئىككىنچى ئېھتىمال ئەشۇنداق قېچى نەسلىدىن بولۇپ قالغان ياكى سودىگەر بولۇپ قېچى بولغانلاردۇر. خەن دەۋرىدىكى «ئاق ئات» ئىبادەتخانىسى ياكى تاڭ دەۋرىدىكى «كېچىك جاڭگال» ئىبادەتخانىسى ما-ھايانا مۇرتلىرى ئىبلىمىزنىڭ ئىچكىرى جايلىرىغا بېرىپ مۇخلىس كۆپەيتكەن ئىرلاردۇر. بىز ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەق-قىيات تارىخىدىكى مۇشۇ ئىرلارنى بىلىپ ئالغاندىلا، ئۇنىڭ ئۇرۇقلۇق ئامىلى ئۇرقۇن ئەمەس، تارىمدىن تارقالغانلىقىنى بىلەلەيمىز ۋە يۇقىرىدىكى توتۇق پەرەزلەردىن ئازاد بولۇپ، تىلىمىزنىڭ ئۇقۇم، ئۇدۇمىدىكى بايلىقلارنى زامانىمىز ئۇچۇن خىزمەت قىلدۇرالايمىز. گەپنى قىسقا قىلغاندا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۇرۇقى ئەنە شۇ قاتمۇ - قات تارىخ ئىچىگە يوشۇرۇنغان. بۇنىڭدا ئىنسانلىق ئەقلىنى ئاچقان يادا تاش توتۇمى، بوۋىلىرىمىزنى ھالاكەتتىن قوتۇلدۇرغان بۆرە توتە-مىغا ئائىت مەنالارنى ئىپادىلەيدىغان ئۇقۇملار، بۇددىزمنىڭ ماھايانا دولقۇنىنى ئىپادىلەيدىغان ئۇقۇملار، ئىسلامنى مەدەنە-يەت تارىخىدىكى ئۇقۇملار بار بولۇپ، گويا دەريالار قوشۇ-لۇپ ھاسىل قىلغان دېڭىزلاردەك بىر مەنبۇى خەزىنە يو-شۇرۇنۇپ ياتىدۇ. شۇڭا، بۇ تىلنىڭ ئۇرۇقى نېگىزى ياكى ئاساسىي توغرىسىدا گەپ قىلغاندا، بۇ دېڭىز لەۋزىدىن بىر كۆز سۇ ئېلىپ كېلىش بىلەن قانائەت ھاسىل قىلماي، دې-گىرغا كىرىپ ئۇرۇپ بېقىش لازىم. ھەچبولمىغاندا، مىلاد-تنىڭ ئالدى - كەينىدىكى كۇشان خانىنىڭ دەستۇرى بولغان «ئالتۇن يازۇق»، ئورخۇن يۇتۇكلىرى، قادىرخانىيە دەستۇ-رى بولغان «قۇتادغۇبلىك» «دىۋانۇ لۇغەتت تۈك» تەك ئا-بىدىلەرنىڭ مەنبۇى يىلتىزلىرىنىڭ ئۇلىنىپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈش كېرەك.

- **يەتتىنچى، «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە كۆرستىلگەن ئۇيغۇر ۋە بىزدىكى ئالىملارنىڭ پەرەزلىرى.** تىلىمىزنىڭ كۇشان دەۋرىنده تېز گۈللىنىپ كېتىشىده ئۇنىڭ سىياسىيلار سۇلالىسى قۇرۇلۇشىدىن بۇرۇنقى تىل يىلتىزى ناھايىتى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن بولۇپ، تىلىمىزنىڭ ئۇلۇغ ماشا-يىخى مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە بۇ ھەقتە بەرگەن خەۋەرلەر يۇقىرىدىكى بايانلىرىمىزنىڭ ھەممىسىگە بىۋاستە ئاساستۇر. بىز بۇ يەردە ئۆزىمىزنىڭ تەھلىلگە چەك قويۇپ، ئالدى بىلەن بۇۋىلىرىمىزنىڭ ئۆز ئەسىرىده تۈركمەن، ئۇيغۇر، ئۆگەن سۆزلىرىنىڭ مەنىسىنى يېشىپ بېرىش مەقسىتىده خاتىرلىگەن تۆۋەندىكى مەزمۇنلارغا

قاراپ تۇتەيلى.

بىرىنچى، «تۈركمەن، بۇلار ئوغۇزلاردۇر. بۇلارنىڭ تۈركمەن دەپ ئاتىلىشىدا مۇنداق بىر ھېكايە بار: زۇلقەر تۈركمەن دەپ ئاتىلىشىدا مۇنداق بىر ھېكايە بار: زۇلقەر نەيىن سەمەر قەنتتىن ئۆتۈپ، تۈرك شەھەرلىرىگە يول ئالغان چاغلاردا، تۈركلەرنىڭ «شۇ» ئىسىملىك بىر ياش خانىي بار ئىدى. ئۇ چوڭ قوشۇن ئېگىسى ئىدى. بالاساغۇن يېنىدىكى «شۇ» قەلئەسىنى شۇ ئۆزى ئالغان ۋە بىنا قىلدۇرغان. بۇ قەلئە ئالدىدا ھەر كۈنى بەگلەر شەرىپىگە 360 قېتىم دۇمباق چېلىناتتى. ئادەملىرى ئۇنىڭغا: «زۇلقەرنەيىن يېقىن كېلىپ قاپتۇ، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشمىزمۇ؟ نېمە بۇيرۇلۇرى بار ئېكەن؟» دەيدۇ. ئەسلىدە خاقان «شۇ» خوجەندە دەريانىڭ بويىغا قاراۋۇل قويۇش ۋە زۇلقەرنەيىننىڭ دەريادىن ئۆتكەنلىكىدىن خەۋەر بېرىش ئۈچۈن بۇ دەريا قىرغىقىغا تارخانلاردىن تەركىب تاپقان قىرىق كىشىلىك چارلىغۇچى ئەۋەتكەنىكەن. چارلىغۇچىلار مەخپىي ھالدا كەتكەچكە ئۇلارنىڭ خاقانىنىڭ كۆڭلى بۇنىڭدىن خاتىرجەم ئىكەن. خاقانىنىڭ كۆمۈشتىن ياسالغان بىر كۆلچىكى بولۇپ، سەپەرگە چىققاندا ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرىدىكەن. ئۇنىڭغا سۇ تولدۇرۇلغاندىن كېيىن، غاز ئۆردەكلەر چۈشۈپ شۇڭغۇپ ئۈنىيدىكەن، خاقان زۇلقەرنەيىن بىلەن ئۇرۇشمىزمۇ دېگەنلەرگە ئۆزىنىڭ مۇشۇ كۆمۈش كۆلچىكىنى كۆرسىتىپ، «غاز، ئۆردەكلەرگە قاراڭلار، ئۇلار سۇغا قانداق شۇڭغۇيدىكەن؟» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. خاقانىنىڭ بەرگەن جاۋاب ئادەملىرىنى ئويغا سېلىپ قويۇپتۇ. ئۇلاردا «خاقان زۇلقەرنەيىن بىلەن ئۇرۇشماقچىمۇ ئەمەس، چېكىنىمەكچىمۇ ئەمەس» دېگەن گۇمان پەيدا بولۇپتۇ. زۇلقەرنەيىن دەريادىن ئۆتۈپتۇ. چارلىغۇچىلار ئۇنىڭ ئۆتكەنلىكىنى خاقانغا كېچىسى كېلىپ مەلۇم قىپتۇ. خاقان شۇ كېچىسلا دۇمباق چالدۇرۇپ، شەرقە قاراپ يول ئاپتۇ. خاقانىنىڭ تەيياراللىقسىزلا يولغا چىققانلىقىدىن، خەلق ئارىسىدا ئەنسىزلىك تەشۋىش پەيدا بولۇپتۇ. ئۇلاغ تاپالمىغانلار ئالدىراش - تېنەش ئۇدۇل كەلگەن ئۇلاغلارغا مىنىشىپ خاقانىنىڭ كەينىدىن مېڭىپتۇ. ئالدىراشچىلىققا ئۇ بۇنىڭ، بۇ ئۇنىڭ ئۇلىغىنى ئېلىۋاپتۇ. تاڭ ئاتقاندا قارارگاھ تۈپتۈز بىر سايغا ئايلىنىپتۇ. ئۇ چاغلاردا تىراز، ئىسپىجاب، بالاساغۇن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش شەھەرلەر بىنا قىلىنمىغان ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى كېيىن بىنا قىلىنغان. ئۇ يەرلەردە چېدىرلاردا ياشايدىغان كۆچمەنلەر ھايات كەچۈرەتتى. خاقان ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى كېچىلەپ كېتىپ قالغاندا، يىگىرمە ئىككى كىشى ئۇلار بىلەن بىللە كېتىشكە ئۇلاغ تاپالمىغانلىقتىن، بالا چاقىلىرى بىلەن شۇ يەردە قېلىپ قاپتۇ. مەن ئۇلارنىڭ ناملىرىنى كىتابنىڭ بېشىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدىم، مانا للىرىغا ئاسسىدىغان تامغىلىرىنمۇ شۇ يەردە بايان قىلىپ ئۆتكەنىدىم. مەسىلەن، «قېنىق»، «سالغۇ» ۋە باشقىلار. بۇ يىگىرمەن ئىككى ئائىلە ئۇلارنىڭ كەينىدىن پىيادە بېرىش ياكى مۇشۇ يەردە تۇرۇۋېرىش ھەققىدە مەسلىھەتلىشىۋاتقاندا، ئۇلارنىڭ يېنىغا ئىككى كىشى كەپتۇ. ئۇلارنىڭ بالا چاقىلىرىمۇ بىللە ئىكەن. ئۇلار يولۇق تاقلىرىنى دۇمبىلىرىگە ئارتىپ، قوشۇنىنىڭ كەينىدىن كېتىۋاتقان، ھارغان - ئاچقان، ئېغىر يۈكنىڭ دەستىدىن تەرگە چۈمگەنىكەن. بۇ ئىككى ئائىلە قېلىپ قالغان ھېلىقى يىگىرمە ئىككى ئائىلىگە يولۇقۇپ، ئۇلار بىلەن پاراڭلىشىپتۇ. يىگىرمە ئىككى ئائىلە ئۇلارغا «ئەي ئادەملەر، ھېلىقى ئادەم (زۇلقەرنەيىن) بىر يولۇچى، ئۇ بىر يەردە تۇرمايدۇ، بىزنىڭ يەرلەردە قېلىپ قالمايدۇ، ئۆتۈپ كېتىدۇ، بىز بەربىر ئۆز پېرىمىزدە ئۆزىمىز قالمىز» دەپتۇ. ئۇلار ئىككى ئائىلىگە تۈركچە «مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قېلىڭلار» دەپتۇ. كېيىن ئۇلار «خالاچ» دەپ ئاتىلىپ قالغان، خالاچلارنىڭ ئەسلى شۇ، ئۇلار ئىككى قەبىلىدۇر.

زۇلقەرنەيىن كەلگەندىن كېيىن، بۇ ئادەملەرنىڭ ئۆزۈن چاچلىرىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تۈركلەرگە خاس بەلگىلىرىنى كۆرۈپ، ئۇلاردىن گەپ سوريمايلا بۇلار «تۈرك مانەند - تۈرككە ئوخشايدۇ» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ سۆز ئۇلارغا بۇگۈنگە قەدەر نام بولۇپ - قالغان.

تۈركمەن (تۈرك مانەند) لەر ئەسلىدە يىگىرمە تۆت قەبىلىدۇر. لېكىن ئىككى قەبىلىدىن ئىبارەت بولغان خالاچلار بەزى جەھەتتە ئۇلاردىن ئايرىم تۇرىدۇ. شۇڭا ئۇلار ئوغۇزلار قاتارىغا كىرمەيدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى شۇدۇر.

خاقان «شۇ» چىن (قاراقىتان) تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ. زۇلقەر نەيىن ئۇنىڭ كەينىگە چۈشىدۇ. ئۇيغۇرلارغا يېقىن بىر يەردە خاقان زۇلقەر نەيىنگە بىر قىسىم چارلىغۇچى قوشۇن ئەۋەتىدۇ، زۇلقەر نەيىنمۇ شۇنداق قوشۇن ئەۋەتىدۇ. توقۇنۇش نەتىجىسىدە زۇلقەر نەيىن ئەۋەتكەن قوشۇن مەغلۇپ بولىدۇ، بۇ توقۇنۇش «ئالتۇنقان» دېگەن يەردە بولغانىكەن، بۇ تاغ ھازىرقى كۇندە «ئالتۇنخان» دەپ ئاتىلىدۇ. زۇلقەر نەيىن ئەنە شۇ يەردە خاقان - (شۇ) بىلەن سۆلھ تۈزىدۇ. ئاندىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىنى بىنا قىلىدۇ ۋە بىر مەزگىل شۇ يەردە تۇرۇپ قالىدۇ، زۇلقەر نەيىن چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن خاقان «شۇ» قايتىپ كېلىدۇ ۋە بالاساغۇنغا قەدەر ئىلگىرىلەيدۇ. ئاندىن ئۆز نامى بىلەن ئاتالغان «شۇ» شەھىرىنى سالدۇرۇپ، ئۇ يەرگە بىر تىلسىم قۇرۇدۇرىدۇ. بۇگۈنكى كۇندە لەيلەكلەر ئۇ تىلسىملىق شەھەرنىڭ ئەتراپىغا كېلىپ توختاپ قالىدۇ، ئۇنىڭدىن ئۇچۇپ

ئۆتەلمەيدۇ. تىلسىم بۇگۈنگە قەدەر بۇزۇلماي كېلىۋاتىدۇ» (د ل ت 3 ـ توم 564 ـ 568 ـ بەت)

ئىككىنچى، «ئۇيغۇر، بىر ئەلنىڭ ئىسمى، ئۇنىڭ بەش شەھرى بار. بۇ شەھەرلەرنىڭ زۇلقەر نەيىن تۈرك خاقانى بىلەن پۈتۈم تۈزگەندىن كېيىن سالدۇرغانىكەن.

ماگا مۇھەممەت چاقىرتونقاغان ئوغلى نىزامىدىن ئىسـرافىل تۇغان تېگىن ئۆز ئاتىسىدىن ئاڭلىغانلىرىنى سۆزلەپ بېرىپ مۇنداق دېگەنىدى: زۇلقەرنەيىن ئۇيغۇر ئىلىگە يېقىنلاشقاندا، تۈرك خاقانى (شۇ) ئۇنىڭغا قارشى 4 مىڭ ئادەم ئەۋەتكەنىكەن. ئۇلارنىڭ قالپاقلىرىنىڭ قاناتلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشايدىكەن. ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن. زۇلقەر نەيىن بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە «بۇلار باشقىلارغا موھتاج بولماي ئۆز ئۇرۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن، بۇلارنىڭ قولىدىن ئۆۋ قېچىپ قوتۇلمايدۇ، قاچان خالىسا شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ» دەپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ بۇ ئەل «خۇرخۇر» دەپ ئاتىلىپتۇ، كېيىن «خ» ھەرپى «ا» غا ئالماشقان. مۇنداق بوغۇز ھەرپلىرىنىڭ بىر ـ بىرىگە ئالمىشىش، بولۇپمۇ «ا» نىڭ «خ» غا ۋە «خ» نىڭ «ا» غا ئالمىشىشى كۆپ ئۇچرايدىغان ھادىسە.

مۇشۇ كىتابنى يازغان مەھمۇد ئېيتدۇكى، بىزنىڭ بۇ ۋىلىرىمىز بولغان ئەمرلەرنىڭ «خەمر» دېيىلىشى شۇنىڭدىن كەلگەن. چۈنكى ئۇغۇزلار «ئەمر» دېيىلمەي، «ا» نى «خ» غا ئالماشتۇرۇپ «خەمر» دەيدۇ، شۇڭا تۈرك ئەللىرىنى سامانى ئوغۇللىرىدىن ئالغان بۇۋىمىزنى «خەمر تەگىن» دەپ ئاتايدۇ. خۇددى «ئۇيغۇر» سۆزىدە كۆرسەتكىنىدەك، بۇ يەردە «ا» ھەرپى «خ» غا ئالماشقان.

«خ» ھەرپى «ا» غا ئالمىشىش بىلەن بىللە «خۇز» سۆزىدىكى «ز» ھەرپىمۇ «ي ـ يا» غا ئالماشقان. بۇ «ز» ھەرپىنىڭ «ي» غا ئالمىشىشى تۈپ قائىدە. شۇنىڭدىن كېيىن «خۇر» سۆزىدىكى «خ» ھەرپى «غ» غا ئالماشقان. «غ» نىڭ «خ» غا ۋە «خ» نىڭ «غ» غا ئالمىشىشى كۆپ ئۇچرايدىغان ھادىسە. خۇددى ئەرەبچىدە «خوتۇر» نى «غودۇر» دېگەندەك.

«ئۇ ئەلدە بەش شەھەر بار. ئۇنىڭ خەلقى ئەڭ ئەشەددىي كاپىرلار، ئەڭ ئۇستا مەرگەنلەردۇر. بۇ شەھەرلەر: سۇلمى، بۇنى زۇلقەر نەيىن سالدۇرغان: قوجۇ، چانبالىق، بېشبالىق، يېڭى بازلىق» (د ل ت 1 ـ توم 151 ـ 153 ـ بەت)

«ئۆگە ـ تەجرىبىلىك، ئەقىللىق، كاداك، ئاددىي خەلق ئىچىدىن چىققان قېرى ـ سال كىشىلەرگە بېرىلگەن، تېگىدىن بىر دەرىجە تۆۋەن ئاتاق، بۇ سۆز مۇنداق كېلىپ چىققان: زۇلقەر نەيىن چىنغا قاراپ ئىلگىرىلىگەندە، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشۇش ئۈچۈن تۈرك خاقانى (شۇ) ياشلاردىن تەركىب تاپقان بىر بۆلۈك ئەسكەرنى ئەۋەتىدۇ. خاقانىڭ ۋەزىرى: «سىز زۇلقەر نەيىتگە ياشلارنىلا ئەۋەتتىڭىز، ئۇلارنىڭ ئىچىدە تەجرىبىلىك، ياشانغان ئۇرۇش ماھىرلىرىدىن بىرەر ئادەمنىڭ بولۇشى كېرەك ئىدى» دېگەندە، خاقان ياشانغان ۋە تەجرىبىلىك مەنسەدىكى «ئۆگە» سۆزىنى قوللىنىپ «ئۆگەنمۇ» دېگەن. ۋەزىر «ھەئە» دەپ جاۋاب بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن خاقان سىنالغان بىر ئادەمنى ئەۋەتكەن. ئۇلار بۇ كىچىسى زۇلقەر نەيىتنىڭ ئالدىنقى ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى يەڭگەن. بىر تۈرك ئەسكىرى زۇلقەر نەيىن ئەسكەرلىرىدىن بىرىنى بىر قىلىچ بىلەنلا كىندىكىگىچە ئىككىگە بۆلۈۋەتكەن. ئۇلتۇرۇلگەن ئەسكەر تىللا سىپىلىنغان ھەميانىنى بېلىگە ئېسىۋالغانىكەن، ئۇمۇ كېسىلىپ تىللالىرى قانغا مىلىنىپ يەرگە تۆكۈلگەن، ئەتىسى ئەتىگەن تۈرك ئەسكەرلىرى قانغا مىلەنگەن تىللالارنى كۆرۈپ، بىر ـ بىرىدىن: «بۇ نېمە؟» دەپ سوراشقاندا، ئۇلار: «ئالتۇنقان» دېيىشكەن، شۇڭا، شۇ جايدىكى چوڭ بىر تاغ مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان. ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىن بولغان بۇ تاغنىڭ ئەتراپىدا كۆچمەن تۈرك خەلقلىرى ياشايتتى. زۇلقەر نەيىن كېچىلىك ھۇجۇمدىن كېيىن تۈرك خاقانى بىلەن سۆلەتۈزگەن.» (د ل ت 122 ـ 123 ـ بەت)

يۇقىرىدا پۈتۈن دۇنيا خەلقىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بۇيۇك تىلچى بوۋىمىز خاتىرە قىلغان ئۇچ مەزمۇنىنى ئوقۇپ ئۆتتۇق. بۇ ئۇچ مەزمۇندا بىردەك گىرىكلەرنىڭ ئىراندىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىياغا باسمىچىلىق يۈرگۈزگۈچى ۋەكىلى ئىسكەندەر بىلەن شۇ خاقان تىلغا ئېلىنىدۇ. چۈنكى بۇ مەزمۇنلار تاجاۋۇزچى ئىسكەندەر ۋە ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان ئىستىلاسىغا قارشى چىققۇچى يەرلىك خەلق داھىسى «شۇ» خاقان ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر توقۇنۇشنىڭ ئاساس قىلىپ يېزىلغان، بوۋىمىز بۇلارنى «شۇ» داستانىنىڭ ئاساس قىلىپ خاتىرە قىلغان. ئەمما، بۇ داستاننىڭ بوۋىمىز تىلغا ئالغاندىن باشقا قىسىملىرى بىزگىچە يېتىپ كەلمىگەن، مانا مۇشۇ كىچىككىنە بىر قىسىملا بىزگە تىلمىزنىڭ ئۇزۇق ـ لۇق يىلتىزى توغرىسىدا شۇنچە مۇھىم ئۇچۇرنى قالدۇرغان.

مەركىزى ئاسىيا ۋە ئىران تارىخىدىن بىزگە مەلۇمكى، يىراق قەدىمكى زامانىدا ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقى بىلەن ئىران خەلقى يەنى تۇر ئەۋلادى بىلەن ئىراج ئەۋلادى قانداش تۇغقانلار بولۇپ، ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ غايىۋى كەلگۈسىنى تولۇق مۆلچەرلىيەلمەيدىغان گۇدەك چاغلاردىكى جەدەللەر

تۇپەيلى بۆلۈنگەن. كونكرېت ۋاقىت جەھەتتىن ئېيتقاندا، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى VII ئەسىردىن IV ئەسىرگىچە 300 يىل داۋام قىلغان ئۇرۇش تۇپەيلى ئاخمانىلار سۇلالىسى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر بۆلەك يەرلىرىنى ئىگىلەپ كەتكەن ۋە بۇنىڭدىن نارازى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقى ئىراج (ئىران) قەۋمىگە قارشى ئۇرۇش قىلىش بىلەن ياتلىشىپ كەتكەن. «ئىككى قوشقار سوقۇشسا بۆرىنىڭ قورسىقى ئاچىدۇ» دېگەندەك، بۇ ئۇرۇش ئىچىدە كۆچى خوراپ كەتكەن ئىككى تەرەپ ئەھۋالىنى بايقىغان گىرىكلەر دانىشمەن ئارستوتىل تەرىپىسىدە بىلىم ۋە پاراسەت كاماللىتىگە قاراپ ماڭغان ھەمدە گىرىكلەرنىڭ ئۇلۇغ قەھرىمانى ئاكادېمىينى ئۆزىگە ئۇلگە قىلغان ئىسكەندەرنى زور قوشۇن بىلەن ئىران ئاخمانىلار سۇلالىسى ئۈستىگە ماڭدۇرغان، ئۇ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 331 ـ يىلى ئاخمانىلار سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ، ئىران (ئەجەم) يەرلىرىنى ئىگىلىگەن ۋە توختىماي ئىلگىرىلەپ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 329 ـ يىلى ئوغۇزلارنىڭ سەمەر قەنتتە ئىسكەندەرگە قارشى ئىلىشقان باتۇرى سىپتامىن قوشۇنلىرىنمۇ يېڭىپ ئاخمانىلار ئېسىل سۇلالىسىنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەر قەنت قاتارلىق جايلارنمۇ بىسىۋالغان.

تىل ماشايىخمىز تۈرك خاقانى ئاتاۋاتقان «شۇ» ئەنە شۇ باسمىچىلىققا تېخىچە باش ئەگمىگەن ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ ۋەكىلى بولۇپ، بۇ مەزمۇنلار بويىچە ئېيتقاندا، تېخىچە ئىسكەندەرنىڭ قەدىمى يەتمىگەن خوجەن، پەرغانە ۋادىلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ شەرقىدىكى بۆلگىلەرنى ئۆز ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرغان. ئۇنىڭ ئوردىسى سەيجۇن (ئامۇ) دەرياسىنىڭ شەرقىدە بولغانلىقتىن ئىسكەندەر قوشۇنى ئۇنى قوغلىغان ۋە ئۇيغۇر ئىلىگە يېقىن ئالتۇنقان دېگەن يەردە ئىككى تەرەپنىڭ چارلىغۇچى قوشۇنلىرى توقۇنۇشقان. توقۇنۇشتا ئىسكەندەر قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولغان ۋە بۇ يەردە «شۇ» خاقان بىلەن سۇلھى تۈزگەن. ئىسكەندەر چېكىنىپ كەتكەندىن كېيىن شۇ خاقان قايتىپ كېلىپ بالاساغۇن (قۇز ئوردۇ) غىچە ئىلگىرىلەگەن. ئاندىن بۇ يەردە ئۆز نامىدا قەلئە سالدۇرغان. «شۇ» داستانىدا بايان قىلىنغان ۋەقەلىك جەريانى قىسقىچە شۇنىڭدىن ئىبارەت. گەرچە بۇ بىر ئەدەبىي ئەسەر بولغان تەقدىردىمۇ بۇنىڭدىن شۇ نەرسە ئېنىقكى، بۇ داستان ئىسكەندەر ئىستىلاسى ۋە ئۇنىڭغا قارشى كۈرەش بولۇۋاتقان جەريانىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بىزگە بۇ يەردە ئەزەلىي ياشاپ كېلىۋاتقان خەلق بىلەن ئۇنىڭ تىلىنى ئۇقتۇرىدۇ.

بۇنداق ئىكەن، بۇ يەردىكى خەلق كىم؟ مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە «قىنىق، سالغۇ ۋە باشقىلار» دەپ كۆرسىتىپ ئۆتكەن قەبىلىلەردۇر. ئۇيغۇرلارمۇ شۇنىڭ ئىچىدىدۇر. تىلچۇ؟ شۇ خاقان شەرقتە چېكىنگەندە ئۇلاغسىز ئارقىدا قالغان 22 ئائىلە ۋەكىلىنىڭ بولغا چىقىپ ھېرىپ قالغانلىقتىن ئۆزلىرىگە ئوچراپ قالغا ئىككى «خالاچ» قا: «ھەي ئادەملەر، ھېلىقى ئادەم» (زۇلقەرنەيىن) بىر يولۇچى، ئۇ بىز يەردە تۇرمايدۇ، بىزنىڭ يەرلەردە قالمايدۇ، ئۆتۈپ كېتىدۇ، بىز بەربىر ئۆز يېرىمىزدا ئۆزىمىز قالىمىز. «مۇشۇ يەردە تۇرۇپ قېلىڭلار» دەپ تۇركىي سۆزلىگۈچىلەردۇر. ئىسكەندەر قوشۇنى ئۇيغۇر ئىلىگە يېقىنلاشقاندا 4 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئىشەتكەن ۋە ئاخىرىدا ئۇنى سۇلھى تۈزۈشكە مەجبۇر قىلغان خاقان ئەنە شۇ «شۇ» خانادۇر. ئۇنىڭ قوشۇنى بىر نەچچە ۋاقىتتىن بۇيان قەدىمكى ئۇيغۇرلارنى تەسۋىرلىگەندە ئەيتىلىپ كېلىۋاتقان ئالاھىدىلىكلەر بىلەن تولغان كېشىلەردۇر. يەنى بۇ قوشۇن «قالپاقلىرىنىڭ قاناتلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشايدىغان، ئوقىنى ئالدىغا قانداق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتالايدىغان»، «باشقىلارغا موھتاج بولماي ئۆز ئۇرۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغان»، «قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدىغان» يۇنان تەلەپپۇزىدا «خۇزخور» دەپ ئاتالغان «ئۇيغۇر» لاردىن تەشكىللەنگەندۇر. دېمەك، «ئۇيغۇر» دېگەن نام زۇلقەرنەيىن دەۋرىدىن بۇرۇنلا ھازىرقى تەلەپپۇزى بويىچە يۇرتىمىزدا مەۋجۇت بولۇپ، يۇقىرىدىكى مەزمۇنلاردا تەكرار تىلغا ئېلىنغان «ئۇيغۇر ئوغلى»، «ئالتۇنقان» دېگەن جايلار «ئۇيغۇر» ماددىسىنىڭ ئاخىرىدا ساناپ ئۆتكەن بەش ئۇيغۇر شەھەر (سولمى قارا شەھەر، قۇچۇ ـ تۇرپان، چانبالىق ـ سانجى، بېشبالىق ـ جىمسار، گۇچۇڭ، ياڭى بالىق ـ ماناس ئەتراپلىرى) لىرىنىڭ ئەتراپىدا ئىكەنلىكى ئېنىقتۇر.

ئېلىمىز ۋە چەت ئەللەردە بۇ ھەقتە ئىزدەنگەن ئالىملار كۆپ بولۇپ، ئۇلارنى بىر ـ بىرلەپ تەسۋىرلەش ماقالىنىڭ مۆلچەرىدە ئەمەس، بۇنىڭغا ئەڭ يېڭى تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن بىرنى قوشۇپ قويساق ئوشۇق كەلمەيدۇ. ئۇيغۇر ئالىملىرىدىن تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن بىلەن سۇلھى كىلىشىم تۈزگەن بۇ شۇ خەلقنىڭ نەسەبنى جۇڭگو تارىخىنىڭ رىۋايەتتىن ئازاد بولغان ھەقىقىي تارىخىنىڭ باشلىمىدا تۇرىدىغان ۋە ئەۋلىيا كۆڭ قۇزى بىر ئۆمۇر ئۇنىڭ ئەدەپ ـ يۇسۇنلىرىنى تىكلەشنى تەشەببۇس قىلغان جۇ خەلقى بىلەن سىلىشتۇرۇپ، بۇلارنىڭ جۇ خەلقنى شەكىللەندۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى تەكتلىسە، (ت. ھ. ئىدىقۇتى: «شۇ» خاقانىنىڭ رىۋايىتى بىلەن «جۇنامە» تۈركلەر تەزكىرىسىدىكى «سۇ ئىلى» «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمى ژۇرنىلى 2007 ـ يىل 4 ـ سان 87 ـ بەت)، بۇنىڭدىن تەسىرلەنگەن يەنە

بىر ئالىممىز يۇسۇپ ھۇسەيىن (قەقنۇس) بۇ قاراشنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ:

«مەن «شۇ» قەبىلىسى دېگەن مەسىلىنى «قەدىمكى ئاتەش دىنى «ئابىسۇ» قەۋملىرى دەپ قارىدىم. بۇ زامان داراـنىيان (ئالتاي تىللىق) دەۋر بولۇپ، ئاتەش دىنى «ئابىسۇ» غا بەيئەت قىلغۇچىلار «سۇ» قەۋمى دېيىلگەن. يۇنان (ئاريان) تىللىق، يەنى «زولقەرنەين» نامىدىكى يۇرۇشلەر تۈپەيلىدىن ساسانىيان دەۋرى بولغاندا «تاريىزمدىكى بۇ قەۋم شەرققە «ئالتۇن تاغ» چىڭخەي، گەنسۇ تەرەپكە كەتكەنلەردىن «جۇ» (周) قەۋمى شەكىللەنگەن. جۇ خىتىدىكى شەكىل ئۆي ئېچىدىكى ئەكەك (土) بىلەن مەدەك (口) بىرىكمىدىن تۈزۈلگەن. بۇ كو ئاھاڭغا يېقىن. كو شان ياكى كاشان دېگەن قۇش ئۇۋۇسى دېگەن سۆزدىن تۇرلەنگەن خەنزۇچىدىكى 王 خېنى 王 ۋاڭ (پادىشا) بېقىنغا بىر تاش (يادا تاش) قويۇلسا، بۇ (يۇ) بولىدۇ يەنى كىمكى ئوت چىقارغۇچى، يامغۇر يادۇرغۇچى يادا تاش (چاقماق تاش، ئەڭگۈشتەر) ئېگىسى بولسا، شۇ پەيغەمبەر پادىشاھ بولىدۇ. تارىختىكى سۇلايمان (ساسانىيان روھى) ئەسلىي داۋۇت (دارانىيان روھى) ئوغلى بولۇپ، پادىشاھ پەيغەمبەر بولغان. «سۇ» ۋە ياكى «جۇ» ئەشۇ مائانداىن تۇرلەنگەن. قولۇمدىكى بىر رەسىم بولۇپ، جۇ يۈگوك (周 王 公) خىزمىتىدە قېرى بولۇپ، يېنىدا قاقىر (ھاڭغۇت) بىلەن جەرەن بېقىپ تۇرغان مەنزىرە كۆرىنىپ تۇرىدۇ.» (يۇسۇپ ھۇسەيىن قەقنۇس): «فىلولوگىيىدىكى ئىلمىي تەرەققىيات قەۋەتلىرى ۋە ئىلمىي تەرەققىيات قانۇنىيىتى ھەققىدە مۇلاھىزە» «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» 2008 ـ يىل 6 ـ سان).

دېمەك، تىلىمىزنىڭ ئۇرۇقلۇق مەنبەسىگە ھەققىدە مەن پەقىرىدەك بىللە ئويلىنىۋاتقان ئالىملار كۆپ بولۇپ، ئەقلىم يەتمىگەن تەرەپلەر شۇلارنىڭ يېڭى بايقاشلىرى بىلەن بۇ مەسىلە تېخىمۇ چوڭقۇر يورۇتۇلغۇسى. شۇڭا، مەن مۇشۇنداق ئىشەنچ بىلەن بۇ جەھەتتىكى ئەزەلىي ھەم مەھشەرلىك ھەقىقەتنى تېپىش ئۈچۈن يۇقىرىدىكى مەسىلىدە ئويلىنىپ كۆردۈم. ئەمما، بۇنىڭلىق بىلەن كۆڭلۈم تامامەن يېشىلىپ كەتتى دېيەلمەيمەن. مەن بۇرۇن قولىقى ئۇزۇن كىشىلەردىن بەزىدە تەكلىماكان قۇملىرىغا كۆمۈلۈپ كەتكەن دەقيانۇس شەھىرى ھەققىدىكى چۆچەكلەرنى ئاڭلىسام، بەزىدە: مورگان «ئىنسانىيەتنىڭ سىرى تارىمدا» دېيىتۇ دېگەن گەپلەرنى ئاڭلايتتىم. راسىمكىن دەپ ئۇنىڭ «قەدىمكى جەمئىيەت» دېگەن كىتابى باشتىن ئاخىر ئوقۇسام بۇنداق گەپ يوق ئىكەن. ئەمما، ئانا يىلتىزلىرىمىزنى بىلىدىغان مەسئۇلدە دەقيانۇس دېگەن دانىشمەن ھەققىدىكى گەپلەر خۇددى تارىمنىڭ تىلسىم ـ سىرلىرىغا ئوخشاش بايان قىلىنىپتۇ. يېقىنقى 200 يىلدىن بۇيانقى مەركىزىي ئاسىيانىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرى ئۇستىدە ئىزدەنگەنلەر شۇنداق كۆپ بولدىكى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۇ سىرلار يېپىنىڭ ئۇچىنى ئاز ـ ئازدىن تارتىپ چىقاردى. ئەڭ ئاخىرقى يەكۈنلەر چىقمىدى، پەمىچە بۇ سىرلارنىڭ يېپى بىز يۇقىرىدا بايان قىلغان مەسىلىلەرنى ئوبيېكتىپ تەكشۈرۈپ خۇلاسە قىلغان ئۆگىلۈكلەرگە مەنسۇپ. ھېچبىر مەزھەپ ئۆزلۈكىدىن بىلەن مەس بولۇپ قالماي، ھەقىقەت ئۈچۈن گويا قۇياش ئېكۋاتورغا تىك چۈشكەندەك تىكلىگەن شۇنداق ئۆگىلۈكلەر بولغاندا، بۇ سىرنىڭ يېپى ئاندىن تولۇق سۇغۇرۇلىدۇ. تىلىمىزنىڭ يىلتىزى ھەم شۇنىڭ ئىچىدە بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ھەزرىتى مەھمۇد كاشغەرىدەك كامالەت ئىگىسى تۇرۇپ يەنە قانائەت قىلماي چوڭقۇرلايدىغان، ھەر نېمىنى شۇ شەيئى پۈت دەسسەپ تۇرغان زېمىندىن چۈشەندۈرمىگىچە بولدى قىلمايدىغان بىر ئىلمىي غەيرەت كېرەك. جىسمىمزدىكى مۇشۇ قادىرى كۈچ تارىمدىكى تارىخىي ئەمەلىيەت بىلەن زىچ بىرلەشكەندە ھەممە سىر تولۇق ئېچىلىپ، ئىنسان ئەقلىنى ئاچقان يادا تاش ئەۋلادلىرىدىن يېڭى ئالىملار باش كۆتىرىشى، بۇ ھال ئېلىمىز جۇڭگونىڭ، ھەمدە دۇنيانىڭ ئىنسانىنىڭ ئەقلى كامالىتىنى ئىزدىشىگە يېڭى ئىلھام بولۇپ قېلىشى مۇمكىن.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» 1ـ، 2 ـ، 3 ـ تۇم شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 ـ يىل نەشرى.
② «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى 2006 ـ يىلى 6 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.
③ «تارىخ تەنقىقاتى» خەنزۇچە، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى 9 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.
④ ئىسلامجان شېرىپ بەشكېرەمى: «ياشاش سەنئىتى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 2008 ـ يىلى 1 ـ نەشرى.
⑤ يۈسۈپ ھۇسەيىن قەقنۇس: «فىلولوگىيىدىكى ئىلمىي تەرەققىيات قەۋەتلىرىگە تەنقىقات»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» 2008 ـ يىللىق 6 ـ سان.

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىكى ماقال ـ تەمسىللەردىن ئەينى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ دۇنيا قارىشىغا نەزەر

ئابدۇرەئوپ تەكلىماكانى

ئىلمىي، تۇغرا ۋە ئىلغار بىر دۇنيا قاراشنىڭ بولۇش ـ بولماسلىقى بىر مىللەت، بىر توپلام ۋە بىر جامائەتنىڭ مەۋجۇتلۇق ئالىمىدىكى تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان ئەڭ مۇھىم ئامىلدۇر. ھالبۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ قەدىمىي مىللەتلىرىدىن بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق مەۋجۇتلۇق ۋە تەرەققىيات مۇساپىسىنى غەلبىلىك بېسىپ ئۆتۈپ، بۈگۈنكى زامانىتمىزغىچە يېتىپ كېلەلىشىنىڭ ئۆزى بۇ مىللەت خەلقىنىڭ ئەزەلدىن تارتىپ، ئىنسانىي ياشام قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇن بولغان ئىلغار ۋە نىسبەتەن مۇكەممەل بىر خىل دۇنيا قاراشقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ۋاستىلىك دەللەيدۇ. ئەمدى بۇ مەسىلىنى يېزىق ئاساسى بىلەن شەرھلەشكە توغرا كەلسە، يەنىلا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ، ئالدى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت ۋە پەلسەپە تارىخى قامۇسى دېيىشكىمۇ بولىدىغان بۈيۈك نامايەندە «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ۋە بۈيۈك دىداكتىك ئەسەر «قۇتادغۇبىلىك» قاتارلىق كلاسسىكلارغا مۇراجىئەت قىلماي بولمايدۇ.

مەلۇمكى، مۇئەييەن بىر مىللەت تىلىدىكى ماقال ـ تەمسىللەر شۇ تىل ساھىبى بولغان خەلقنىڭ تىلىدا، ئۇزۇن زامانلىق جەريانلار ئارقىلىق پىشقان، تاۋلانغان تەپەككۇر جەۋھەرلىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، مەزكۇر مىللەت خەلقىنىڭ تىل ۋە ئەدەبىياتىدىن باشقا، ئۇلارنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك ھايات تەجرىبىلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن دۇنيا قارىشىنى، ھايات پەلسەپىسىنى ۋە تۇرمۇش ـ تىرىكچىلىك مەزمۇنلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مۇھىم بىر مەنبە بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. مېنىڭ ئۆگىنىشىمچە، «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىكى ماقال ـ تەمسىللەر ئىپادىلىگەن قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيا قارىشىغا ئائىت مەزمۇنلارنى تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

بىرىنچى، ئەمگەك بىلەن ھالال ياشاش، ھۆرۈن بولماسلىق

ئىشچانىڭ ئېرىنى (لېۋى) ياغلىق، ھورۇننىڭ بېشى قانلىق. ئىشچان ئادەم تىرىشىپ ئىشلەپ، ياخشى تاماقلارنى، سېمىز گۆشلەرنى كۆپ تېپىپ يېگەچكە، كالپۇكى ياغلىشىدۇ؛ ھورۇن ئادەم ئۇرۇنسىڭ ئېرىتىچەكلىكىدىن ئىشتىن قېچىپ، تاياق يەپ بېشىنى قاتتىدۇ. بۇ ماقال ھورۇنلۇقنى تاشلاپ، ئىشچان بولۇشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ. قاراڭ: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» (د ل ت)، 1 ـ تۇم (ت 1)، 96 ب). («دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» قىسقارتىلىپ «د ل ت» دەپ ئېلىندى. بەت/ ب دەپ ئېلىندى، تەرجىمىسى/ت دەپ ئېلىندى) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىل نەشرى.

تىكمىگىچە ئۇنىمەس، تىلمىگىچە تېپىلماس. يەنى دەرەخ تىكىلمىگىچە ئۇنمەيدۇ، مۇراد ـ مەقسەت ئىزدەنمىگىچە قولغا كەلمەيدۇ. بۇ ماقال بىرەر ئىشتا، كۆزلەنگەن مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، تىرىشىش لازىملىقىغا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ. (د ل ت ت 2، 27 ب)

يازدا قاتتىق ئىشلىسە، قىشتا سۆيۈنەر. (د ل ت، ت 3، 218 ب)

ئەمگەك بىكار كەتمەس. بۇ ماقالنىڭ مەزمۇنى ئۇلۇغ تەگرىنىڭ « ان ىّ السريسرا» (ئىنسان مەئەلئۇسرى يۇسران) دېگەن سۆزىگە ئوخشايدۇ. (د ل ت، ت 1، 149 ب)

كىچىكىدە قېتىرقىنسا، ئۇلغايغاندا (قېرىغاندا) سۆيۈنەر. (د ل ت، ت 2، 390ب)

مانا بۇ ماقاللاردىن قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ياشام پەلسەپىسى ئالدى بىلەن ئىشچانلىق پەلسەپىسى، ئىش ـ ئەمگەكنى سۆيۈش پەلسەپىسى ئىكەنلىكى ئېنىق مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ. مەلۇمكى، بۇ دۇنيادا ياشاش، ھايات كەچۈرۈش ئەمەلىيەتتە بىر پائالىيەت جەريانىدۇر. ئەمدى، ھەر قانداق بىر ئىنسان بۇ پائالىيەت جەريانىنى ياخشى نەتىجىلىك ۋە ئىمكان بار راھەتلىك قىلىش، مۇمكىن بولغىنچە ھۆزۈر ئىچىدە ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن، ئەمگەك قىلىشقا، ئەر ئاققۇزۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. شۇڭا، مۇسۇلمانلارنىڭ مۇقەددەس كىتابى قۇرئاندا: «ليس للانسان الا فى السّنو» (لەيسە لىلئىنسان ئىللا فىسسىئا: ئىنسان ئۈچۈن، سەئىيى ـ ئىھتىمام قىلىشتىن، تىرىشىپ ئەمگەك قىلىشتىن باشقا يول يوقتۇر.) دېيىلىدۇ. دېمەكچىكى، ئەمگەك قىلىش، تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئىنسان ياشامى ئۈچۈن بىر خىل زۆرۈرىيەتتۇر، بىر

خىل مەجبۇرىيەتتۇر. ئەمما ئىنسان مۇشۇ ئەمگەكنى سۆيۈش ـ سۆيمەسلىك مەسىلىسىدە، «ئىشچان» ۋە «ھۇرۇن» دەپ ئىككى بۆلەككە بۆلۈنىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئىشچان بولۇشنى، ئەمگەكنى سۆيۈشنى ئۆزلىرىگە تۇپكى تۇرمۇش پەلسەپىسى قىلغاچقا: «ئىنسان ئەمگەك قىلسا، تىرىشچانلىق كۆرسەتسە، يەنى ئىشچان بولسا، بۇ ھالدا، ھايات پائالىيىتى ياخشى نەتىجىلىك بولىدۇ، لېۋى ياغلىنىدۇ، تورمۇشى ھۇزۇر ئىچىدە ئۆتىدۇ» دەپ قارىغان ۋە بۇ قاراشنى ئومۇملاشتۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا، ھۇرۇنلۇقنىڭ ئىنسان ھاياتىنى مەغلۇبىيەتكە ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى ئېنىق بىلگەچكە: «ھۇرۇننىڭ بېشى قانلىق» دېگەن كەسكىن يەكۈن بىلەن خەلقنى ئاگاھلاندۇرغان. شۇنداقلا، «ئەزمىگە بوسۇغىمۇ داۋان كۆرۈنۈر» (د ل ت، ت 1، 59 ب)، «ئېرىنچەككە بۇلۇت كۆلەڭگىسى يوك بولۇر» (د ل ت، ت 1، 186 ب) قاتارلىق ماقاللار ئارقىلىق، ھۇرۇنلۇق ئىللەتلىرىنى رەھىمسىزلىك بىلەن سۆككەن ۋە جىددىي تەنقىد قىلغان.

ئىككىنچى، جامائەتلىشىشنى ئەۋزەل كۆرۈش، ئىجتىل ـ ئىناق بولۇش، شەخسىيەتچى بولماسلىق

بىر مىللەتنىڭ دۇنيا مىللەتلىرى سەھنىسىدە، ئۆزىگىلا خاس بولغان مىللىي گەۋدىسى بىلەن مەۋجۇت قەد كۆتۈرۈپ تۇرالىشى ئۇنىڭ ئىچكى ئۇيۇمچانلىقىغا باغلىق. ئەمدى بۇخىل ئۇيۇمچانلىق ئەمەلىي تۇرمۇشتا، شۇ مىللەت خەلقىنىڭ ئۆز ئىچىدىكى جامائەتلىشىش، ئۇيۇشۇش ۋە بىرلىشىشكە بولغان مىللىي تونۇشى ئاساسىغا قۇرۇلغان بولىدۇكى، قايسى مىللەت جامائەتلىشىشنى ئەۋزەل كۆرۈش ئېڭىگە بولسا، ئۆزئارا ئىجتىل ـ ئىناق بولۇشنى ئادەت قىلسا، ئومۇمىي مىللىي مەنپەئەتنى بىر تەرەپكە قايرىپ قويۇپ، ئۆز نەپسىنىلا ئويلايدىغان شەخسىيەتچىلىكنى ئۇنۇملۇك جەكلەش جەھەتتە پىكىر ۋە قەدەم بىرلىكىگە ساھىب بولسا، ئۇ ئەبەدىي سەپتىن چۈشۈپ قالمايدۇ، مەدەنىيىلىك تەختىدە مەڭگۈ مەۋجۇت ئولتۇرالايدۇ.

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» دىكى «ياڭغۇر غازىنىڭ ئاۋازى چىقماس. (د ل ت، ت 3، 524 ب)»، «تاغ تاغقا قوۋۇشماس، ئادەم ئادەمگە قوۋۇشۇر. (د ل ت، ت 2، 139 ب)»، «ئارپىسىز ئات قىر ئاشالماس، يارەمچىسىز باتۇر سەپنى يەمرەلمەس» (د ل ت، ت 1، 167 ب)، «ياتىنىڭ ياغلىق لوقمىسىدىن ئۆزىنىڭ قانلىق مۇشتى ياخشى» ياتىنىڭ ياغلىق تامىقىدىن ئۆز يېقىنلىرىنىڭ مۇشت بىلەن ئۇرغىنى ياخشى. بۇ سۆز يېقىن ئادەملەرنىڭ ئارىلىرى بۇزۇلغاندا، ئۇلارنى ئەپلەشتۇرۇش ئۈچۈن ئېيتىلىدۇ. (د ل ت، ت 3، 57 ب) قاتارلىق ماقال ۋە تەمسىللەرنىڭ مەزمۇنىغا چۆكۈپ قارايدىغان بولساق، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ مەسىلىدە ھەققەتەنمۇ ئىلغار تونۇشلۇق مەدەنىي مىللەت بولغانلىقىنى ھېس قىلىمىز. مەسىلەن، «تاغ تاغقا قوۋۇشماس، ئادەم ئادەمگە قوۋۇشۇر» دېگەن ماقالنى ئالساق، بۇنىڭدا دېيىلگىنى «بىر تاغ سۇرۇلۇپ يەنە بىر تاغنىڭ يېنىغا بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشەلمەيدۇ، چۈنكى ئۇ ئەنە شۇنداق يارىتىلغان جانسىز جىسىمدۇر، تاشتۇر. ئەمما ئادەم بولسا، يارىتىلىشىدىن ئىنسانىي ئاڭغا ئىگە بولغان بىر مەخلۇقكى، ئۇنىڭ ئۆزى بىلەن جىنسداش بولغان يەنە بىر ئادەم بىلەن بىر يەرگە كېلىشى، بىرلىشىشى ۋە ئىچ قويۇن ـ تاش قويۇن بولۇپ ئىنتىپاقلىشىشى تەبىئىيدۇر، جەزمەندۇر. بىر ئىنسانىنىڭ يەنە بىر ئىنسان بىلەن چىقىشالماسلىقى، ئىنتىپاقلىشالماسلىقى بولسا، غەلىتىلىكتۇر، ئەقىلغا سىغمايدىغان ئىشتۇر». دېمەك، بۇ ماقالدىن بىز قەدىمىي ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىنسانىي بىرلىك، ئادەمىي ئىنتىپاقلىقنى زور قىلىش ئۈچۈن ۋەج كۆرسەتكىنى بولمايدىغان بىر خىل تەبىئىي ئىش يوكسەكلىكىدە تونۇغانلىقىنى بىلەلەيمىز. «ياڭغۇر غازىنىڭ ئاۋازى چىقماس.» دېگەن تەمسىلگە كەلسەك، بۇ بۇگۈنكى زامان ئۇيغۇرلىرى ئىستېمالىدىكى «ياڭغۇر ئاتنىڭ چېكى چىقماس، چېكى چىقمىسۇ دېگىنى چىقماس» دېگەن تەمسىلنىڭ مەزمۇنداش ئەسلى ۋە قەدىمىي ۋارىيانتى بولۇپ، بۇنىڭدا، ياڭغۇر بىرئادەمنىڭ ھەرگىزمۇ جەمئىيەت شەكىللەندۈرەلمەيدىغانلىقى، شەخسىيەتچىلىك بىلەن، ئايرىمچىلىق بىلەن جەمئىيەت جەمئىيەت بولمايدىغانلىقى، جەمئىيەت دېمەك، ئىجتىمائىي تۇرتاقلىق بولمايدىغانلىقى مسالىق چۈشەندۈرۈلگەن.

يەنە مۇھىمى، ئەجدادلىرىمىز ئەنە شۇنداق يوكسەك دەرىجىدىكى تۇغرا تونۇشنىڭ ھدايەتكارلىقىدا، شەخسىيەتچىلىكنى ئاڭلىق چەكلەپ، ئۆزلىرىنىڭ ئېچكى ئىنتىپاقلىقىنى ئويۇلتاشتەك مۇستەھكەم قىلغانلىقى ۋە شۇ ئارقىلىق، ئۆملىشىپ بىرلىكتە كۈرەش قىلغانلىقى ئۇچۇنلا، قاراخانىيلار دەۋرىدەك شانلىق تارىخنى يارىتالىغان، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت خەزىنىسىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشالىغاندۇر.

ئۈچىنچى، ئىلىم بىساھا، ئىلىملىك بولۇش ئىنسان ئۈچۈن بۇرچ

«بەلگە بولسا يولدىن ئازماس، بىلىم بولسا سۆزدىن قايماس» چۆللەردە يول كۆرسىتىدىغان بەلگە بولسا، يولدىن ئېزىپ كەتمەيدۇ؛ كىشىدە بىلىم بولسا، سۆزدە يېگىلىشمايدۇ. (د ل ت، ت 1، 123 ب).

«قۇت بەلگىسى بىلىك» يەنى بەختنىڭ بەلگىسى بىلىم. (د ل ت، ت 1، 557 ب)

«ئىم بىلسە، ئەر ئۆلمەس» (د ل ت، ت 1، 54 ب)

«ئوزۇقلۇق ئادەم ھارماس» (د ل ت، ت 1، 200 ب)

مانا بۇ ماقالالاردا بولسا، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىلىمگە بولغان چوڭقۇنچىسى ۋە ئىشەنچىسى ئىنتىك ئىپادىلەنگەن. ئۇلارنىڭ ئېڭىچە، بىلىم دېگەن ئىنسان تۇرمۇشىنى نۇسرەت كاپالىتىگە ئىگە قىلىدىغان مۇھىم بىر ۋاستە بولۇپ، ئۇ خۇددى يولسىز چۆل ـ جەزىرىدىكى مەنزىل كۆرسەتكۈچ بەلگىگە ئوخشايدۇ. كىمكى بۇ بەلگىنى بىلسە، ئۇ ئۆزىنىڭ ھاياتلىق يولىدا ئېزىپ قالمايدۇ، مەنزىلگە چوقۇم يېتەلەيدۇ.

«قۇت بەلگىسى بىلىك» دېگەن ماقال قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىلىم، ئىلىم ـ پەنگە بولغان تونۇشىنىڭ نەقەدەر قەتئىي ۋە نەقەدەر ئىنىق ئىكەنلىكىنى دەللەيدۇ. ئىنسان بۇ دۇنيا ھاياتىدا ئەڭ كۆپ ۋە ئەڭ ئاداققي ئارزۇ قىلىدىغان نەرسە نېمە؟ بەختلىك بولۇش. ئۇنداق بولسا، بەختنىڭ بەلگىسى بىلىك، بەختلىك بولغانلىقنىڭ ئالامىتى نېمە؟ بىلىملىك بولۇش، ئىلىم ـ پەن ساھىبى بولۇشتۇر. مۇنداق چە قىلىپ ئېيتقاندا، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە، بىر ئىنسان پەقەت بىلىملىك بولغاندىلا، ئاندىن بۇ دۇنيا ھاياتىدا ئۇ بەختلىك بولغان بولىدۇ. بۇ ـ نېمىدېگەن يۈكسەك سەۋىيىلىك تونۇش ۋە نەقەدەر ئالىيجاناب قاراش ـ ھە؟!

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىز، بۈگۈنكى دۇنيادا، ساندا كۆپ ياكى ئاز بولۇشىدىن قەتئىينەزەر قايسى مىللەت خەلقىنىڭ بىلىم، ئىلىم ـ پەنگە بولغان قارىشى دۇرۇس، بىلىملىك بولۇشقا نىسبەتەن تونۇشى روشەن ۋە قەتئىي بولسا، ئۇ پۈتۈن كۈچى بىلەن مائارىپنى يۆلەۋاتىدۇ، ئۇمۇمىي خەلق ئىچىدە مەرىپەتلىك بولۇشنى ھەممە ئادەم ئۆزىنىڭ بۇرچى بىلىدىغان مىللىي ئادەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈۋاتىدۇكى، بۇنىڭ بىلەن جاھان مىللەتلىرى سورۇنىدا، باشقىلارنىڭ ھەۋىسى كەلگۈدەك دەرىجىدە بايىاشۇ ۋە بەختيار ياشاۋاتىدۇ. ئەمدى بىلدۇققى، قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئۆز زامانىسىدا، «قۇت بەلگىسى بىلىك» دېگەن تونۇشنى ئۇمۇمىي خەلق بويىچە بىرلىككە كەلتۈرەلىگەنلىكى ئۈچۈنلا، ئۆز دەۋرىنىڭ بەختلىك مىللەتلىرىدىن بولۇپ، مىڭ يىللار ئۆتسىمۇ ئەۋلادلىرى ئېخىرلەشمەيدىغان ئۆلمەس مەدەنىيەت بىنالىرىنى بەرپا قىلالىغان ئىكەن ـ دە.

تۆتىنچى، ئىپسل خىسلەتلىك، ئەخلاقلىق ۋە يەزىلەتلىك بولۇش شەرەپ

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيا قارىشىدا، بىر ئىنسان ئۈچۈن بىلىملىك بولۇشتىن كېيىنلا تۇرىدىغان زۆرۈرىيەت ئەخلاقلىق بولۇشتۇركى، ئەگەر سىنىڭ بىلىملىك بولۇپ، ئەخلاقىڭ بولمىسا، بەختىڭ قولدىن كېتىدۇ. شۇڭا ئۇلار «ئەردەمسىزدىن قۇت كېتىدۇ» يەنى «يەزىلەتسىز ئادەمدىن بەخت ـ دۆلەت كېتىدۇ. (د ل ت، ت 2، 332 ب)» دېگەننى ئۆزلىرى ئۈچۈن مۇھىم بىر تۇرمۇش مىزانى، ئاساسلىق بىر ھايات قارىشى قىلغان.

ئەمدى، زادى قانداق قىلغاندا، ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق بولغىلى بولىدۇ؟ ئەجدادلىرىمىزنىڭ قارىشىچە، «ئەدەپ ـ ئەردەمنىڭ بېشى تىل. چۈنكى، چىرايلىق سۆزلەيدىغان كىشى ئابرۇي تاپىدۇ. (د ل ت، ت 1، 145ب)» يەنى گەپ ـ سۆزدە گۈزەل بولۇش ئەمەلىيەتتە ئەدەپلىك بولۇشنىڭ بېشى، ئەخلاقلىق بولۇشنىڭ بىسمىللاسىدۇر. چوڭنى كۆرگەندە، «ئاكا، ئاچا» دېيىش، كىچىكنى ئۇچراتقاندا، «ئوكام، سىڭلىم» ئاتاش؛ دىدارلاشقاندا، «ئەسسالام»، ئايرىلاشقاندا بولسا، «خەير ـ خوش» ئېيتىش قاتارلىقلار ئۇنداق دېسىمۇ بولىدىغان، دېمىسىمۇ بولۇپبېرىدىغان ئەرزىمەس قوشۇمچىلار ئەمەس؛ ھېلىقىدەك قىلسىمۇ بولىدىغان، قىلمىسىمۇ بولىدىغان ئەدنا ئىشلار ئەمەس، بەلكى ئۇ بىر ئۇيغۇر ئىنسانىنىڭ ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق ياكى ئەمەسلىكىنى ئۆلچەيدىغان ئەقەللىي مىزاندۇر. تىلىنىڭ ئەدەپ ـ ئەخلاق ئۇچۇن باش زىننەت، بىرىنچى ئۆلچەم بىرلىكى بولۇشىنى ئۇنىڭ ئىنسان تۇرمۇشىدىكى تەڭداشسىز رولى بەلگىلەيدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تونۇشچە، ئىنسان «تىل بىلەن نېمەتكە ئېرىشەر» يەنى تىلى يۇمشاق ئادەم نېمەتكە ئېرىشىدۇ. بۇ ماقال «كىشىنىڭ پەزىلىتى ئۆزىنىڭ تىلى بىلەن بىلىنىدۇ» دېگەن مەنىنى ئېيتىلىدۇ. بۇ ئەرەبچىدىكى «ئىنسان تىلى بىلەن قىممەت تاپىدۇ» دېگەن ماقالغا ئوخشايدۇ. (د ل ت، ت 1، 558 ـ 559 ب). دېمەك، ئەدەپ ـ ئەخلاق بابىدا، تىل ئەخلاقنىڭ ئۇرنى، تىل پەزىلىتىنىڭ مەرتىۋىسى ئەڭ يۇكسەكتۇر. ئۇنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇشتا ئويناىدىغان رولى ئاز-داققي ھېسابتا، ئىنسانىنى نېمەتكە ئېرىشتۇرۇش ۋە نۇسرەت قازاندۇرۇش بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.

ئەلۋەتتە، ئەدەپ ـ ئەخلاق دېگەندە ئۇ يالغۇز تىل ئەخلاقى بىلەنلا كۇپايىلەنمەيدۇ، بەلكى يەنە يۈرۈش ـ تۇرۇش، تۇرلۇك مۇئامىلە، ئىش ـ ئەمگەك قاتارلىق ياشام پائالىيەتلىرىدە، ئىنسانىي تۇرمۇش نورمىلىرىغا ۋە ئادەمىي ھاياتلىق قورمىلىرىغا بولغان ئۇيغۇنلۇقنىڭ ھەممىسى ئەمەلىيەتتە ئەخلاق دائىرىسىگە كىرىدۇ. ئەخلاقلىق ئادەمنى كەشىلەر ئادەتتە، « ياخشى ئادەم» دەپمۇ ئاتايدۇ. شۇڭا، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز «ياخشى ئادەمنىڭ سۆزىكى چىرەر، نامى

قالار. ياخشى ئادەمنىڭ سۆڭكى توپراقتا چىرىپ كەتسىمۇ، نامى مەڭگۈ قالىدۇ. بۇ ماقال ئادەملەرنى ياخشىلىق قىلىشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ. (د ل ت، ت 3، 502 ب)» دېگەن.

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ياخشى ئادەم بولۇش، ئەخلاقلىق ئادەم بولۇشنىڭ ئەھمىيتى، قىممىتى ۋە رولىغا بولغان تونۇشى شۇ قەدەر ئېنىق ۋە كەسكىن بولغاچ، ئەل ـ جاماەت تارىخىدا، ئەخلاق ـ پەزىلەت ئۆلچىكىنى ئىنسانلىق نورمىلىرىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى قاتارىدا قويۇشنى ئىزچىل تەشەببۇس قىلغانلىقىنى «يۇزنىگە قارىما، ئەردەم تىلە. يەنى يۇزنىڭ سەت ـ چىرايلىقلىقىغا قارىما، ئۇنىڭ ئەدەپ ـ ئەخلاقىغا قارا. (د ل ت، ت 3، 194 ـ 195 ب)» دېگەن ماقال دەللىلەپ تۇرۇپتۇ.

ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ ياخشى ئادەم بولۇش، ئەخلاق ـ پەزىلەتلىك ئىنسان بولۇپ ياشاشنى نەزەرىيە يۈكسەكلىكىدە تونۇش بىلەن بىر چاغدا، ئۇنى ئەمەلىيەت مەيدانىنىڭ سىنىقىدىن ئۆتكۈزۈشكىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەنلىكى كۆرۈلىدۇ. ئالايلۇق، «باتۇر سەپتە سىنىلار، دانا يىغىندا. (د ل ت، ت 1، 504 ب)»، «باتۇر يىغىندا (جەڭدە) بىلىنەر، ئەسكى جاڭجالدا. (د ل ت، ت 1، 58ب)» دېگەن ماقاللاردا، باتۇرنىمۇ، دانا ـ دانىشمەنىنمۇ، ياخشىنىمۇ، ياماننىمۇ سىنايدىغان ئەمەلىيەت مەيدانى بولىدىغانلىقى ۋە ھەر قانداق ئىش پەقەت ئاشۇ ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتكەندىلا، ئاندىن ئۇنىڭ ھەقىقىي قىممىتى ۋە مۇناسىپ ئەھمىيىتى بولىدىغانلىقى ئىپادىلەنگەن.

ئەخلاق ـ پەزىلەتلىك بولۇشنى تەرغىپ قىلىش بىلەن ئەخلاقسىزلىق ۋە پەزىلەتسىزلىكنى تەنقىد قىلىش ئوخشاش چىڭ تۇتۇلغاندا، ئاندىن چەندىكىدەك ئۇنۇمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. «دىۋان» دىكى ماقال ـ تەمسىللەر قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ جەھەتتىمۇ بوش كەلمىگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. ئالايلۇق، «ماختانچاق ئىشتىنىنى بۇلغار» يەنى ماختانچاق ئادەم ئەمەلىي سىناق ۋاقتىدا ئۆز گېپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالماي، خىجىللىقىدىن ئىشتىنىغا چىقىرىپ قويىدۇ. بۇ ماقال كىشىلەرنى «ماختانچاقلىق قىلماسلىققا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ. (د ل ت، ت 1، 273 ب)»دېگەنلەرگە ئوخشاش.

قىسقىسى، شەرەپ ۋە نومۇس ئېڭىنىڭ ئېنىق، قەتئىي بولۇش ـ بولماسلىقىمۇ بىر مىللەت، بىر جاماەتنىڭ ساپاسىغا بېرىپ تاقىلىدىغان مۇھىم مەسىلە. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىلغارلىقىمۇ بىز بۈگۈنكى ئەۋلادلارغا ئۆرنەك ۋە مەشئەل بولىدىغان دەرىجىدە ئىكەنلىكى «دىۋان» دىن مەلۇم.

بەشىنچى، يولباشچىلارنى، قەھرىمانلارنى ئەزىزلەش

بىر مىللەتتە يولباشچىلار بولمىسا، رەھبەرلەر بولمىسا، ئۇ ئاخىرقى ھېسابتا مىللەت بولالمايدۇ؛ قەھرىمانلار بولمىسا، پىداكار باتۇرلار بولمىسا، مىللەت ئالغا باسمايدۇ. مىللىي قەھرىمانلىرىمىز ئارا ھېچكىم ھېچكىمنىڭ گېپىنى ئاڭلىمىسا، ھەر كىم ئۆزىنىڭكىنىلا راست دەيدىغان، ھەممە ئادەم ئۆزىنىڭ گېپىنىلا يۈرگىلىتىدىغان بولۇش ئەدەپ كەتسە، بۇنداق مىللەت ئاسانلا گۇم بولىدۇ، تارىخ سەھنىسىدىن مەڭگۈگە يوقىلىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرلار بۇ ھەقىقەتنى ئوبدان بىلگەچكە، يولباشچىلارنى ئەزىزلەش ۋە قەھرىمانلارنىڭ ئىزىزىتىنى قىلىشنى ئۆز دۇنيا قارىشىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى قىلىپ، خەلقنىڭ مەپكۇرسىدا ئومۇملاشتۇرغان. ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئاقىل تۇرمۇش قارىشى «دىۋان» دا بىرىلگەن ماقال ـ تەمسىللەردە مۇنداق ئىپادىسىنى تاپقان:

«غاز توپى باشلامچىسىز بولماس» بۇ ماقال «ھەممە ئىشتا ئۆزىگە قارىغاندا يول بىلىدىغان كىشىگە بويسۇنۇشقا ئۈندەپ ئېيتىلىدۇ. (د ل ت، ت 1، 634 ب)»

بۇ تەمسىلدە، غاز توپىنىڭ باشلىغۇچى غازدىن ئايرىلىپ قالسا، ھەر قايسىسى ھەر قايانلارغا كېتىپ قېلىپ، توپنىڭ چېچىلىپ كەتكىنىگە ئوخشاش، ئىنسانلار توپى، يەنى بىر مىللەت، بىر جاماەتمۇ ئەگەر رەھبەرسىز، يول باشلىغۇچىسىز بولۇپ قالسا، خەلق چېچىلىپ جاماەت تارقىلىپ كېتىپ، مۇئەييەن تۇپلۇمغا ئىگە بىر مىللەت بولالمايدىغانلىقى ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن. شۇنداق، ئەلمىساقتىن بۇيان، بىر قەبىلە بولسا، ئۇنىڭ ئاقساقىلى، بىر مەسچىدلىك مەھەللە، كوي ـ كوچا بولسا، ئۇنىڭ ئىمامى، بىر يۇرت بولسا، ئۇنىڭ بېگى بار بولۇپ كەلگەن. خەلق ئۇلارنى تونۇسا، ئېتىراپ قىلسا، مىللىي بىرلىك ئېڭى بىلەن ئۇلارغا ئەقىدە قىلسا، ئاندىن ئۇلار رەھبەر، يول باشلىغۇچى بولالايدۇ.

ئەمدى، يول باشلىغۇچىغا، رەھبەرگە ئەقىدە قىلىشنىڭ زادى نېمە پايدىسى بار؟ قەدىمىي ئەجدادلىرىمىز بۇ مەسىلىگە جاۋاب بېرىپ: «ئۇلۇغنى ئۇلۇغلىسا، قۇت بولۇر»، «يەنى بۈيۈكلەرنى ئۇلۇغلىسا، بەخت تاپار دەيدۇ. (د ل ت، ت 1، 400 ب). دېمەك، بىر مىللەت بولغانكەن، ئۇنىڭ مۇناسىپ بىر ياكى بىر قانچە رەھبىرى بولۇشى كېرەك. ئەمما رەھبەرنى رەھبەر قىلىدىغان خەلقتۇر. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، خەلقتە بىر رەھبەرنى رەھبەر قىلىدىغان، ئۇنى رازى ـ رىزالىق بىلەن تونۇيدىغان، ئۇنى ئېتىراپ قە-

لىدىغان، ئۇنىڭغا زۆرۈر ئەقىدە بىلەن مۇئامىلە قىلىدىغان، يەنى ئۇلۇغنى ئۇلۇغلايدىغان، چوڭنى بىلىدىغان، رەھبەرنى«رەھبىرىم» دەپ كۆڭلىدىن چىقىرىپ ھۆرمەتلەيدىغان ئاڭ بولۇشى كېرەككى، پەقەت ئۇلۇغنى ئۇلۇغلىغاندىلا، يولباشچىغا چىن كۆڭلىدىن ئەگەشكەندىلا، ئاندىن ئۇ مىللەت خەلقى قۇت تاپىدۇ، بەختكە ئېرىشىدۇ. ئەكسىچە بولسا، يەنى خەلقە باشلىغۇچى باشلىق بولمىسا، ئۇلۇغنى ئۇلۇغلاش تونۇشى بولمىسا، خەلق باشلىغۇچىسى ئەتراپىغا ئۇيۇشمىسا، خۇددى كاللار موما ئەتراپىغا ئۇيۇشمىسا، خامان يۇمشىمىغاندەك، ئۆز بوي باشلىغۇچىسى ئەتراپىغا ئۇيۇشالمىغان ئۇ مىللەتنىڭ، ئۇ جامائەتنىڭ غەلبىسى خامىنى يۇمشىمايدۇ، ئىشى نۇسرەت قازىنالمايدۇ. مېنىڭچە، ئەجداد-لىرىمىزنىڭ مەزكۇر ماقال ئارقىلىق دېمەكچى بولغىنى مۇشۇ، مەسىلىنىڭ ئەجەللىك يېرىمۇ دەل شۇ.

بىر مىللەتتە، مىللەت يولباشچىسىنىڭ گېپىنى گەپ قىلىپ، باشلىغىنىڭ ئېيتقىنىنى، رەھبەرنىڭ دېگىنىنى ئەملەي-يەتكە ئايلاندۇرۇشتا ھەمىشە ئاۋانگارت بولىدىغان بىر تۈركۈم كىشىلەر بولىدۇ. مۇنداق كىشىلەر ئادەتتە «قەھرە-مان» ياكى « باتۇر» دەپ ئاتىلىدۇ. ئەمدى، بىر مىللەت خەلقىدە، ئۆز قەھرىمانلىرىنى ئەزىزلەيدىغان، ئۆز باتۇرلىرى-نى ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن ئىززەتلەيدىغان ئاڭنىڭ يېتەر-لىك بولۇشى – بولماسلىقى يەنە بىر مۇھىم مەسىلە. قەدىم-كى ئۇيغۇرلار بۇ مەسىلىنىمۇ ئىلغار بولۇپ، قەھرىمانلارنى ئەزىزلەش، باتۇرلارنى قەدىرلەش ئادىتى بىلەن ئۆز ئىسمى-نى تارىخنىڭ مۆتىۋەر بېتىگە يازدۇرغان ۋە «باتۇرلارنى خور قىلما، يۈگۈرۈك ئاتنى يىغىر. باتۇر ئەرنى ھالسىزلاندۇرما، يۈگۈرۈك ئاتنىڭ ئۈچىسنى يىغىر قىلما. بۇ ماقال بىلەن ئاقساقاللار بەگلەرگە نەسىھەت قىلىدۇ. (د ل ت، ت 1، 187 – 188 ب)» دېگەن تەپەككۇر جەۋھىرىنى بىز ئەۋلاد-لارغا قالدۇرغان.

ئالتىنچى، مۇھىت ۋە شارائىتقا سەل قارىماسلىق، ئۆزىنى قوغداشنى بىلىش

مۇئەييەن بىر مىللەت خەلقى پۈتكۈل تارىخ بويىچە بىرلا خىل مۇھىتتا، يەنى ھەمىشە ئوڭۇشلۇق، قولايلىق شا-رائىت ئىچىدە، ياكى دائىملىق زۇلۇم، زۇلمەت ۋە قىينىچى-لىق مۇھىتىدا ياشاپ ئۆتۈشى ناتايىن. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ھەر قانداق بىر قەۋم، ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ پۈتكۈل ياشىم تارىخى بويىچە، بىر خىل راھەت، بىر خىل قولايلىق ئىچىدە ياشاپ ئۆتۈپ كېتىشى مۇمكىن ئەمەستۇر. قىينىچىلىققا ئۇچراش، ئوڭۇشسىزلىققا دۇچار بولۇش تەبىئىي ئىش. ۋە جەزمەندۇركى، پەقەت ھەر قانداق ئەھۋالدىكى قىيىن شارائىتنى بېگىش ئىرادىسىگە، تۇرلۇك قولايسىزلىقلارنى ھەر خىل ئامال – چارىلەر بىلەن بويسۇ-دۇرۇش جاسارىتىگە ۋە خىلمۇ خىل مۇشەققەتلەرنى بۆسۈپ ئۆتۈش پەم – پاراسىتىگە ئىگە بولغان مىللەتلا دۇنيا سەھە-نىسىدە ئۇزاق ياشىيالايدۇ، مەڭگۈ قالالايدۇ. ئەكسىچە بولسا، يەنى قىيىن شارائىتقا ماسلىشالمايدىغان جاسارەتسىز، مۇشكۈل ئەھۋاللاردا ئۆزىنى قوغداپ قېلىشنى بىلمەيدىغان پاراسەتسىز مىللەت تارىخ سەھنىسىدىن تېزلا غولاپ چۈشە-دۇ، يوقلىپ كېتىدۇ.

ئەمدى، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك ياشام جەريانىدا، مۇھىت ۋە شارائىتقا سەل قارىماسلىق، ھەر قانداق قىيىن مۇھىتتىمۇ ئۆزىنى قوغداشنى بىلىشنى ئۆزلە-رىنىڭ بىر خىل دۇنيا قارىشى، بىر تۈرلۈك تۇرمۇش كۆچۈ-رۈش زېھنىيىتى قىلغانلىقى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» دىكى مۇنۇ ماقال – تەمسىلەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان:

«پۇت يوتقاندىن ئارتۇق سۇنۇلسا، ئۇشتۇيدۇ» بۇ ماقال كىشىلەرنى ھەددىدىن ئېشىپ كەتمەسلىككە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ. (د ل ت، ت 2، 193ب)

قاغا غازنى دورىسا، پۇتى سۇنار. يەنى قاغا كۆچەتە ۋە ئۇچۇشتا ئۆزىنى غازغا ئوخشاتسا، پۇتى سۇنىدۇ. بۇ ماقال كىشىنى ئۆز ھالىغا بېقىپ ئىش قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ. (د ل ت، ت 1، 338 ب)

«چورۇق بولسا، ئادەم ئۇلدىماس؛ ئىچلىك بولسا، ئات يېغىر بولماس» يەنى چورۇق بولسا، ئادەمنىڭ پۇتى قاپ-رىپ كەتمەيدۇ؛ ئىچلىك بولسا، ئات يېغىر بولۇپ كەتمەي-دۇ. بۇ ماقال ھەر ئىشتا ئاقۇبىتىنى ئويلاشقا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدۇ. (د ل ت، ت 1، 141 – 142 ب)

«سۇنى كۆرمىگىچە ئۆتۈك سالما» بۇ ماقال ئىشتا ئالدىرماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ. (د ل ت، ت 3، 580ب)

«قورال تەييارلىسا، قولۇنلۇق بولار؛ قورالنى ئونۇتسا، تۇتقۇن بولار» بۇ ماقال ھەر ئىشتا ئالدىن تەييارلىق كۆ-رۈشكە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ. (د ل ت، ت 1، 288 ب)

«تاغنى ئوقروق بىلەن ئەككىلى بولماس، دېگىزنى قېيىق بىلەن بۆككىلى بولماس» (يەنى تاغنى سانجىغاق بىلەن سانجىپ ئەككىلى بولمايدۇ، دېگىزنى قېيىق بىلەن يۇرۇپ بويسۇندۇرغىلى بولمايدۇ.) بۇ ماقال «چوڭ ئىشنى كىچىك تەدبىر بىلەن ھەل قىلغىلى بولمايدۇ» دېگەن مەنە-دە ئىشلىتىلىدۇ. (د ل ت، ت 1، 136 ب)

«ئىت چىشلىمەس، ئات تەپمەس دېمە» «چۈنكى

ـ ئۇلارنىڭ تەبىئىتى شۇنداق» (د ل ت، ت 1، 240 ب)

«بەش بارماق تەكشى ئەمەس» بۇ «ئادەملەرمۇ بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىدۇ» دېگەن بولىدۇ. (د ل ت، ت 1، 164 ب)

«تۆگىمەندە تۇغۇلغان چاشقان ھاۋانىڭ گۈلدۈرلىگىنىدىن قورقماس» بۇ ماقال بېشىدىن كۆپ ئېغىرچىلىقلارنى ئۆتكۈزگەن ئادەم كىچىك ئىشلار بىلەن قورقۇتۇلماقچى بولغانغا تەمسىل قىلىپ ئېيتىلىدۇ. (د ل ت، ت 3، 385 ب)

ـ دېمەك، كىشىلىك دۇنياسىدىكى ھايات، ئىنسانلىق تۇرمۇشىدىكى ئەمەلىي تىرىكچىلىك ھەر بىر ئىنسانلا ئەمەس، بەلكى ئىنسانلار توپى بولغان ھەر قەۋم، ھەر بىر مىللەتنىمۇ تۇمەن تۈرلۈك مۇھىت، خىلمۇخىل شارائىت بىلەن سىناپ تۇرىدۇ. مۇھىت ۋە شارائىتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتەلمىگەنلەر تالـ ـلىنىپ ياشاپ قالىدۇ؛ سىناقتىن ئۆتەلمىگەنلەر بولسا، شاللـ ـىپ يوقلىپ تۇرىدۇ. تۇرمۇشنىڭ ئېغىر سىناقلىرىدىن ئۆتۈش ئادەتتە، يېتەرلىك كۈچ ـ قۇدرەتنىمۇ، مۇناسىپ پەم ـ پاراسەتنىمۇ ئوخشاش پىچمىدە تەلەپ قىلىدۇ. بىر مىللەت ئۇچۇن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۆلۈم ـ كۆرۈمگە تالىق ئېغىر مۇھىتقا دۇچ كەلگەن ۋە ئېغىرچىلىقنى يېڭىشكە دەمالىق كۈچ ـ قۇۋۋىتى يەتمىگەن چاغدا، مىللەتنىڭ جانجان مەنپەئىتىنى ۋە ئىپپەت ـ نومۇسىنى سېتىۋەتمىگەن ئاساستا، مۇۋاپىق چارە ـ تەدبىر بىلەن ئۆزىنى قوغداپ قېلىشنى بىلىشنىڭ ئۆزىمۇ غالىپلىق بولىدۇ. ھالبۇكى، ئۇيغۇرلارنىڭ نەچچە مىڭ يىللار مابەينىدە، ئىسىل شارائىتتا ئېسىنگىرەپ قالماي، ئېغىر شارائىتتا شاللىنىپ كەتمەي بۈگۈنكى بۇ گۈزەل زامانغا ئۇلىنىشالىنى ئەمەلىيەتتە، تۇرمۇش پەلسەپىسىدىكى مۇھىتقا سەل قارىماسلىق، ھەر قانداق ئەھۋالدا ئۆزىنى قوغداپ قېلىشنى بىلىش ئېڭى سىڭدۈرۈلگەن ئىلغار دۇنيا قارىشىنىڭ غەلبىسى دېيىشكىمۇ بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

يەتتىنچى، ئىجاد قىلىشنى، ئالغا ئىلگىرىلەشنى تەشەببۇس قىلىش، بېكىنمىچى، قالاق بولماسلىق

«قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ تۇرمۇش قارىشى نېمىدېگەن ئىسىل ـ ھە!

«تاشنى چاينىغىلى بولمىسا، سۈيۈش كېرەك» بۇ ماقال كىشىنى تىلىكىگە يېتىش ئۇچۇن، سىلىق مۇئامىلە قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ. (د ل ت، ت 1، 221 ب)

مۇئەييەن ئەقىدىگە ساھىب بولغان نورمال ئىنسان بۇ دۇنيا ياشامى جەريانىدا، ھامان بىر خىل ياخشى ئارزۇ، ئەزگۈ تىلەك ۋە غايىۋى مەقسەتنىڭ تەلپۈندۈرۈشىگە جور بولۇپ ئۆتىدۇ. ئەمدى ئاشۇ ئارزۇ ۋە غايىنى ئەمەلىيەتكە ئايلاندۇرۇش ئۇچۇن كۈرەش قىلىش ياكى مەزكۇر ئارزۇ غانلىقىنىڭ ئىزناسى، تۇرمۇش كەچۇرگەنلىكنىڭ ئىز بەلگىسى بولۇشى كېرەك. ئۇ بولسىمۇ، قەدەم ئىزىدۇر. قەدەم ئىزى دېگەن ئىنسان ماڭغاندا، ئالغا ئىلگىرىلىگەندە چىقىدىغان نەرسە. دېمەك، سەن ماڭساڭ، ئالغا قاراپ ئىلگىرىلەسەڭ، ئاندىن سېنىڭ ئىزىڭ قالىدۇ. سېنىڭ ئىزىڭ دېمەك سېنىڭ خەلق ئۇچۇن قىلغان خىزمىتىڭ دېمەكتۇر، مىللەت ئۇچۇن قوشقان تۆھپەڭ دېمەكتۇركى، بۇ ئەمەلىيەتتە، مۇئەييەن بىر مىللەتكە تەۋە بولغان سەن ئىنسانىنىڭ بىر ئادەم ميلىك بۇرچۇدۇر، خالاس! بۇنىڭدىن چىقتىكى، پەقەت سېنىڭ قەدەم ئىزىڭ بولغاندىلا، ئاندىن باشقىلار، ئەۋلادلار سېنىڭ بىر زامان بۇ دۇنيادا ياشىغانلىقىڭنى بىلىدۇ، سېنىڭ خەلق ئۇچۇن، مىللەت ئۇچۇن ياخشى ئىز قالدۇرغانلىقىڭ بىلەن ئىپتىخارلىنىدۇ.

ئەڭ مۇھىمى، بۈگۈنكى زامانىدا ئالاھىدە تەكتىلەش بىلەن ئېيتىلىدىغان «بىر قەدەمدە بىر ئىز چىقىرىپ ياشاش» دېگەن گەپنىڭ بۇنىڭدىن مىڭ يىللار بۇرۇنقى ئۇيغۇرلارنىڭ لۇغىتىدە، تۇرمۇش پەلسەپىسىگە تالىق بىر ماقال بولغانلىقى سۆيۈنۈشكە ئەرزىيدۇ.

«قۇش قانىتى بىلەن، ئەر ئېتى بىلەن» (د ل ت، ت 1، 48 ب)، يەنى قۇش ئۆزىنىڭ قانىتى بىلەن قۇشتۇر؛ ئەر بولسا، ئېتى بىلەن ئەر ھېسابلىنىدۇ. قانات نېمىگە لازىم؟ ئۇچۇشقا. ئات نېمىگە كېرەك؟ ئاتلىنىشقا، ئىلگىرىلەشكە. دېمەك، قۇش ئۇچۇشى كېرەك؛ ئەر ئاتلىنىشى، ئىنسان ئىلگىرىلىشى، ئالغا بېسىشى، ئىجاد قىلىشى كېرەك. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، قۇشنىڭ ئۇچۇشى نەقەدەر تەبەئىي ئىش بولسا، ئەرنىڭ ئاتلىنىشى، ئىنسانىڭ ئالغا قاراپ ئىلگىرىلىشى شۇ قەدەر تەبىئىي ئىش ۋە زۆرۈرىيەتتۇر. چۇنكى، قۇش ئۇچمىسا، ياشىيالمايدۇ، ھېچبولمىسا، ياخشى ياشىيالمايدۇ. ئوخشاشلا، ئىنسان ئالغا باسمىسا، ئىجاد بىلەن ئىلگىرىلىتمىسە، يالجىمايدۇ، دومىلە باسىدۇ، ھالاك بولىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ تۇرمۇش قارىشى نېمىدېگەن ئىسىل ـ ھە!

«تاشنى چاينىغىلى بولمىسا، سۈيۈش كېرەك» بۇ ماقال كىشىنى تىلىكىگە يېتىش ئۇچۇن، سىلىق مۇئامىلە قىلىشقا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ. (د ل ت، ت 1، 221 ب)

مۇئەييەن ئەقىدىگە ساھىب بولغان نورمال ئىنسان بۇ دۇنيا ياشامى جەريانىدا، ھامان بىر خىل ياخشى ئارزۇ، ئەزگۈ تىلەك ۋە غايىۋى مەقسەتنىڭ تەلپۈندۈرۈشىگە جور بولۇپ ئۆتىدۇ. ئەمدى ئاشۇ ئارزۇ ۋە غايىنى ئەمەلىيەتكە ئايلاندۇرۇش ئۇچۇن كۈرەش قىلىش ياكى مەزكۇر ئارزۇ

ۋە غاينىڭ خىيالى بىلەنلا چەكلىنىش جەھەتتە، ئىنسان يەنە «ئاكتىپ» ۋە «پاسسىپ» ياكى «ئەمەلىيەتچىل» ۋە «خىيالپەرەس» دېگەن ئىككى بۆلەككە بۆلۈنىدۇ. ھالبۇكى، ئۇلار ئارزۇسىغا يېتىش، كۆڭۈل تىلىكىنى ئەمەلىيەتكە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن ئاكتىپ كۈرەش قىلغان، تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئىزدەنگەن ئىنسانلارلا دۇنيا ياشامنىڭ پەيزىنى سۈرەيدۇ. بىراق، بۇ خىل ئاكتىپ كۈرەش قىلىش ۋە بۇ خىل ئىزدىنىش بولسا، ئىنساندىن يېتەرلىك جىسمانىي كۈچ ـ قۇدرەت بىلەن مۇناسىپ پەم ـ پاراسەت كۆتىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، مۇئەييەن بىر ئارزۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش كۈچ بىلەن بولۇشمۇ، پەم بىلەن بولۇشمۇ مۇمكىن. بۇ ھال بەزى چاغدا، ئىنسانىنىڭ كەسكىن ۋە قەتئىي بولۇشىغا ھاجەتمەن بولسىمۇ، كۆپ ھاللاردا، ئاددىي قوپال ئەمەس، بەلكى سەۋرچان، تاكتىكىلىق ۋە سىلىق بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، «كەسكىن ۋە قەتئىي بولدۇم» دەپ، مەقسەتكە يېتەلمەي داغدا قالغاندىن، مەسلىنى ئىمكان بار سىلىق يول بىلەن ھەل قىلىپ، مۇددىئا غايىسىگە يېتىش ئاخىرقى ھېسابتا يەنىلا ئاكتىپ ياشاش ۋە ئەمەلىيەتچىل بولۇشقا كىرىدۇ، ئەلۋەتتە.

«ئادەم بالىسى مۇكەممەلنى ئۈمىد قىلىدۇ، ئۈمىد بالىسى يېتۈرمەس» يەنى «ئۈمىد كۆچۈكى ئۆزىنى تاشلاپ يېتۈرمىگەندەك، ئادەم بالىسىمۇ قايغۇرۇپ يېتۈرمەيدۇ، بىر ئىلاج قىلىپ ئۆزىنى قۇتقۇزىدۇ. (د ل ت، ت 2، 112 ب)»

بۇ ماقال قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئالغا ئىلگىرىلەشنى، ئىجاد قىلىشنى ۋە تەرەققىيات ئارقىلىق ئۆزىنى ئاۋۇتۇشنى، ئۆزىنى قىيىنچىلىقتىن قۇتقۇزۇشنى ئىنسانىيەتنىڭ ۋۇجۇدىدا ئەسلىدىن مەۋجۇت تەبىئىي خىسلەت، يەنى ئادەمىيلىك خىسلىتى دەپ قارايدىغانلىقىنى دەللىلەيدۇ. بۇ مەسىلىنىڭ ئىتنىڭ كۆچۈكى تۇغۇلغاندىن كېيىن، ھېچ بولمىسا ئانىسىنىڭ ئەمچىكىنى ئىزدەپ تىپىرلاپ ھەرىكەت قىلىدىغانلىقىنى، ئۆزىنى تاشلاپ يېتۈرمەيدىغانلىقىنى تەمسىل قىلىپ چۈشەندۈرۈلۈشى بولسا، تولمۇ ئۆتكۈر، تولمۇ كەسكىن ۋە ئادەتتىكى جايدا بولغان. دېمەك، ئەجدادلىرىمىزنىڭ قارىشىچە، بىر ئادەمنىڭ بۇ دۇنياغا بىر ئىنسان بولۇپ تۇغۇلغان تۇرۇقلۇق ياشاش ئۈچۈن كۈرەش قىلماي، ئۆزىنى قىيىنچىلىقتىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئىزدەنمەي، پاراۋان، گۈللەنگەن مۇھىت يارىتىش ئۈچۈن چىلىشماي مۇكەممەللىنى يېتۈرىشى، بەكىنمىچى قالاق بولۇپ قېلىۋېرىشى ھەرگىزمۇ ئادەمىيلىك خىسلىتىكە، ئىنسانلىق خۇسۇسىيىتىكە مۇناسىپ كېلىدىغان ئىش ئەمەس. ياخشى ياشاش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش، گۈزەل كېلەچەك ئۈچۈن بوشاشماي ئەمگەك قىلىشلا، ئىنسانىنىڭ تۇغما مەجبۇرىيىتى ۋە شەرەپلىك مەسئۇلىيىتىدۇر.

سەككىزىنچى، ئەقىدىلىك ياشاش، ئەمەلىيەتچان بولۇش، ئۈمىدسىز بولماسلىق

بۇ دۇنيا ياشامى ئىنساندا مۇئەييەن ئارزۇ، بەلگىلىك تىلەك ۋە ئۈمىدنىڭ بولۇشى بىلەن گۈزەلدۇر. ھالبۇكى، مەزكۇر ئۈمىد ۋە ئارزۇ قۇرۇق خىيال بولۇپ قالماسلىقى، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولۇشى لازىم. ئەمدى، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئارزۇ ۋە ئۈمىد بىلەن ياشاش بولسا، ئىنساندا مۇئەييەن ئەقىدە ۋە ئىشەنچنىڭ بولۇشىنى تەقەززا قىلىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ خىل دۇنيا قارىشى «دىۋان» دېگەن مۇنۇ ماقال ـ تەمسىللەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان:

«ئۇي بولىدىغان كالا موزاي چېغىدىنلا بەلگىلىك. بۇ ماقال كەلگۈسىدە ياخشىلىق ئۈمىد قىلىنىدىغان ياش، قابىل، زېرەك يىگىتلەر ھەققىدە ئېيتىلىدۇ. (د ل ت، ت 1، 684 ب)

«ئوت تۈتۈنسىز بولماس، يىگىت گۇناھسىز بولماس. (د ل ت، ت 1، 520 ـ 521 ب)»

«كۆسەي ئۆزۈن بولسا، قول كۆيمەس. بۇ ماقال ئىشقا پارايدىغان بالا ـ چاقىلىرى كۆپ ئادەم راھەتتە ياشايدۇ» دېگەن مەنىدە ئېيتىلىدۇ. (د ل ت، ت 1، 584 ب)

«تەسكەيدە قار ئۆكسۈمەس، قويدا ياغ ئۆكسۈمەس» (د ل ت، ت 1، 426 ب)

«چاتالاشمايدىغان ئوۋچى بولمايدۇ، يېڭىلىشمايدىغان دانىشمەن بولمايدۇ» (د ل ت، ت 3، 80 ب)

«تۆگە مىنىپ قوينىڭ ئارىسىغا يوشۇرۇنۇلماس» يەنى تۆگە مىنىپ، قوينىڭ ئارىسىغا يوشۇرۇنغىلى بولمايدۇ. بۇ ماقال ئاشكارا بولۇپ قالغان ئىشنى يوشۇرغانغا قارىتىپ ئېيتىلىدۇ. (د ل ت، ت 3، 81 ب)

«ئادەم بالىسى ئەيىبسىز بولماس» (د ل ت، ت 3، 191 ب)

«چاپان قانچىلىك كونا بولسىمۇ، يامغۇرغا يارار. كىيىنەك تون قانچىلىك كونىراپ كەتسىمۇ، يەنە يامغۇرغا يارايدۇ. بۇ ماقال ئۆز قول ئاستىدىكى كىشىلەردىن بىرسىنىڭ بىلىمسىز نادانلىقى ۋە دۆتلۈكى ئۈچۈن ئۆزىدىن چەتلەتمەكچى بولغان كىشىلەرگە قارىتا ئېيتىلىدۇ. يەنى ھەر قانچە كەمچىلىكى بولسىمۇ، بىرەر ئىشكا يارىلا قالىدۇ، ئۇنى شۇ ئىشقا سالساڭ، ئۆزۈڭ ئارام ئالسەن، دېمەكچى. (د ل ت، ت 3، 51 ب)»

ئىپادىلەش: «بېشىم ئامان بولسا، دېگىزدىن سۇ ئىچىمەن» دەيدىكەن. بۇ سۆز مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، ئۆزۈن ئۆمۈر

كۆرۈشنى ئارزۇ قىلىدىغان كىشىلەرگە قارىتا ئېيتىلىدۇ. (د ل ت، ت 1، 640 ـ 641 ب) دېمەك، ئېشەك جېنىدا، «مۇشۇ بېشىملا ئامان بولىدىكەن، مەھەللىمىزدىكى ئېرىق ـ ئۆستەكلەردىنلا ئەمەس، بەلكى ئاشۇ ئۇزاقتىكى دېگىزنىڭ ساھىلىغە بېرىپ، ئۇنىڭ سۈيىدىنمۇ ئىچمەن» دەپ، بىر خىل يۇكسەك ئۇمىد ئىچىدە ياشايدىكەنۇ، سەن ـ بىز شانۇ ـ شەۋكەتلىك ئىنسان تۇرۇقلۇق ئۇمىدسىزلىك پاتقىقىدا يېتىپ، خىيال تۇمانلىرى ئىچىدە بۇرۇقتۇرما بولۇپ، ھېچبىر غايىسىز ياشىساق يارىشامدۇ ـ ئەجبا؟!

كۆرۈڭبلىش تەس ئەمەسكى، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقىدىلىك ياشاش قارىشى ئەمەلىيەتچان بولۇش ئېڭى ئۇستىگە قۇرۇلغان. ئالايلۇق، «ئادەم بالىسى ئەيىبسىز بولماس»، «ئوت تۆتۈنسىز بولماس، يىگىت گۇناھسىز بولماس»، «خالتالاشمايدىغان ئوۋچى بولمايدۇ، يېڭىلىشمايدىغان دانىشمەن بولمايدۇ» قاتارلىق ماقاللاردا، ئىنسان تەبىئىتىدىكى مۇستەسنالىق، جەزمەنلىك ئىپادىلەنگەن بولسا، «تۆگە مىنىپ قوينىڭ ئاربىسىغا يوشۇرۇنۇلماس»، «چاپان قانچىلىك كونا بولسىمۇ، يامغۇرغا يارار»، «كۆسەي ئۆزۈن بولسا، قول كۆيمەس» قاتارلىقلاردا، پاكىتقا ھۆرمەت قىلىش، ئەمەلىي ئەھۋالغا يارىشا ئىش قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكى تەكىتلەنگەن. ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، ئەجدادلارنىڭ بۇ خىل تۇرمۇش قارىشى بۇگۈنكى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ «بىرنى بىر دېگۈلۈك» دېگەن سەمىمىيەت ئەقىدىسى بىلەن جىپسىا كېلىدۇ، ئەلۋەتتە.

قىسقىسى، «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» دىكى ماقال ـ تەمسىللەر ئۆزىنىڭ تىل ۋە ئەدەبىيات جەھەتلەردىكى ۋەزىتىلىك قىممىتىدىن باشقا، ئەينى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ قىممەت قارىشى ۋە تۇرمۇش پەلسەپىسىنى ئەكس ئەتتۈرگەنلىكى بىلەنمۇ تولىمۇ ئەھمىيەتلىكتۇر. بولۇپمۇ ئۇ ماقال ـ تەمسىللەرنىڭ قانداق چاغدا، قانداق ئەھۋالدا، نېمىگە قارىتىپ ئېيتىلىدىغانلىقى ۋە ئەمەلىي ئىستېمالدا قانداق ئۇقۇم ئاڭلىتىدىغانلىقى قاتارلىقلارنىڭمۇ قالدۇرمايلا ئىزاھلىنىشى بىزنىڭ ئۇل زامانىدىكى ئەجدادلارنىڭ دۇنيانى بىلىش، ئۇنىڭدىكى تۈمەن تۈرلۈك شەيئىلەرنى كۆرىتىش ۋە ئۇلار ئۇستىدە تەپەككۇر قىلىش ئۇسۇلۇنى جەھەتتىكى خاسلىق ۋە ئۆزگىچىلىكلىرىنى ئۆگىنىۋېلىشىمىزغا ئاساسلىق يارىتىپ بېرىدۇ.

2008 ـ يىلىنىڭ ب د ت تەرىپىدىن دۇنيا «مەھمۇد كاشغەرى يىلى» قىلىپ بېكىتىلگەنلىكىنى تولۇپ ـ تاشقان ئىپتىخارلىق بىلەن خاتىرىلەۋاتقىنىمىزدا، ئالىم تونۇلغان ۋە ئىزاھلىغان قەدىمكى ئۇيغۇر ماقال ـ تەمسىللىرى ۋە ئۇلار ئىپادىلىگەن مول مەزمۇنلۇق ئىلغار پەلسەپە ئىدىيىسى بىزنى تولىمۇ سۆيۈندۈرىدۇ. تونۇپ يەتتۈقكى، قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئەنە شۇنداق ئىلغار تۇرمۇش پەلسەپىسىگە ساھىب بولغانلىقى ئۈچۈنلا، ئۆز زامانىسىدا شۇ قەدەر نۇرلۇق ۋە شانلىق تارىخ يارىتىپ، جاھان مەدەنىيەت خەزىنىسىگە ئۆچۈن خورىماس تۆھپىلەرنى قوشالىغان ئىكەن. ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، ئەللىك ئالتە مىللەت بىر دۆلەتكە جەم بولۇپ، سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت قۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىلغار پەلسەپە ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئاكتىپلىق، ئىجادكارلىق ۋە ئۆمىدۋارلىق روھىغا چۆمگەن ئۆۋم ـ ئىناق جامائەچىلىكىمىزنى قۇرۇۋاتلەندۇرۇپ، ئىلغارلىقىمىزنى جارى قىلدۇرالساقلا، بىزمۇ زامانغا يارىشا يېڭى نەتىجىلەرنى يارىتالايمىز، يېڭى شانلىق تارىخ بىلەن ئەجدادلارغا يۈز كېلەلەيمىز.

پايدىلانمىلار:

1. مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ تۇم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىل نەشرى.

2. مۇھەممەتربهم ھاجى تۇرسۇن: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» دىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدىن تەرمىلەر»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2001 ـ يىل نەشرى.

3. ئابدۇرەئوپ تەكلىماكانى: «چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى جەۋھەلىرىدىن ـــ ئەسلى يېزىلىشى بىلەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرى»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 2005 ـ يىل نەشرى.

ئاپتور: مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ پروفېسسورى، دوكتور، دوكتور ئاسپىرانتلار يېتەكچىسى

تەھرىرلىگۈچى: ئىسلامجان شېرىپ بەشكېرەمى

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نە ئەكس ئەتكەن ئەدەبىيات چۈشەنچىلىرى*

ئابدۇقادىر جالالدىن

مەھمۇد كاشغەرى پۈتۈن تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا، جۈملىدىن ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا پەۋقۇلئاددە چوڭ ئورۇن تۇتقانلىغان ئېنسكلوپېدىك ئالىم. ئۇنىڭ ئىلمىي سېپىماسى بۇگۈنكى زامان كىشىلىرىمىزنىڭ قەلب تۆرىدىن ئىلىم ـ مەرىپەتنىڭ مەڭگۈ ئۆچمەس مەشئىلى سۈپىتىدە ئورۇن ئالغان بولۇپ، خەلقىمىز ئۇنى تارىخىمىزدىكى ئالىملارنىڭ تىپىك مىسالى سۈپىتىدە چۈشىنىدۇ. ئۇنىڭ نامى ئۇيغۇر ئەقىل ـ پاراسىتى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ساپلىقى قاتارلىق پەخرلەتلەرگە سىمۋول قىلىنىپ، ئاممىۋى سورۇنلاردا دائىم تىلغا ئېلىنىپ تۇرىدۇ. مەھمۇد كاشغەرى پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە كىچىك ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورتاق مەنىۋى ئىپتىخارى. ئۇنىڭ ئىلىم دۇنياسىغا قوشقان تۆھپىسىگە دۇنيادىكى تارىخچىلار، مەدەنىيەتشۇناسلار، تىلشۇناسلار بىردەك يۇقىرى باھا بېرىپ كەلمەكتە. مەھمۇد كاشغەرى جۇڭگو مەدەنىيەت خەزىنىسىنى ئۆزىنىڭ جاھانشۇمۇل ئەسىرى بىلەن بېيىتقۇچى بۇيۇك شەخس سۈپىتىدە جۇڭگو ئالىملىرى تەرىپىدىنمۇ قەدىرلىنىپ، يۇكسەك ئېتىبار بىلەن تەتقىق قىلىنىۋاتىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئەدەبىياتنىڭ بۇيۇك سەمەرىلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نى تۈزۈپ، ئەينى زامانداشلىرىنىڭ جاھانىيە ئەدەبىياتى، كېيىنكى زامانلاردىكى چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا ئاساس بولغان «كاشغەر تىلى»، «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر تىلشۇناسلىقىنىڭ سۆزلەرنى مول، رەڭگارەڭ مەدەنىي مىراسلارنىڭ بارقا كۆرۈنۈشى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئىزاھلىغان.

مەھمۇدنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمى ھۈسەين، بوۋىسىنىڭ ئىسمى مۇھەممەد بولۇپ، ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تىلىغا كۆرە، قەشقەردىن ئىكەنلىكى مەلۇم. مەھمۇد كاشغەرى 11 ـ ئەسىردە ياشىدى ۋە ئىجاد قىلدى. بۇ دەۋردە ماۋارائۇننەھردە سامانىيلارنىڭ ئورنىنى قاراخانىيلار سۇلالىسى خەلىپىلىكىنىڭ مۇھىم مەركەزلىرىدە تۈركىي خەلقلەردىن بولغان زىيالىيلار ۋە سەرخىللار كۆپىيىپ، تۈركىي تىلغا نىسبەتەن ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىبار بېرىش يۈزلىنىشلىرى سېزىلمەكتە ئىدى. مەھمۇد كاشغەرى ئەرەب تىلىنى ئۆزۈن يىل قېتىرقىنىپ پۇختا ئۆگىنىپ، تۈركىي خەلقلەر ياشايدىغان يېرا ـ قىشلاقلار، يايلاقلارنى 15 يىلدىن ئارتۇق تەكشۈرۈش ئارقىلىق، كۆپ يىل ئەجىر سىڭدۈرۈپ «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» (تۈركىي تىللار دىۋانى) دىن ئىبارەت قامۇس خاراكتېرلىك لۇغەتنى مىلادىيە 1074 ـ يىللاردا تۈزۈپ چىقىپ، ئابباسىيلار خەلىپىلىكىدىن بولغان ئەبۇلقاسىم ئابدۇللاھ بىننى مۇھەممەد ئەل ـ مۇقتەدىگە تەقدىم قىلغان. بۇ ئەسەر ئەينى دەۋردىكى دىن ۋە ئىلىم ـ پەن تىلى بولغان ئەرەب تىلىدا يېزىلغان بولۇپ، تۈركىي تىلنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشەلىگۈدەك باي، نازۇك، رەڭدار تىل ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن يېزىلغان.

مەھمۇد كاشغەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» (تۆۋەندە «دىۋان» دېيىلىدۇ) نى تۈزۈشتە ئەرەب لۇغەتشۇناسلىقىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان دەپ قارىلىدۇ. بۇ ھەقتە ئىبراھىم مۇتىئىي، ر. دانكوف، ناتان لايت (Nathan Light) لارنىڭ بايانلىرىغا قاراش كۆپايە. ئۇلارنىڭ بايانلىرىدىن مەلۇمكى، «دىۋان» قورۇلما جەھەتتە ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىيلىرىدىن بولغان لۇغەتشۇناس ئەبۇ ئىبراھىم ئىسھاق ئىبنى ئىبراھىم ئەل ـ فارابى (مىلادىيە 966 ـ يىلى) نىڭ «دىۋانۇل ـ ئەدەب فى بايانۇل ـ لۇغاتۇل ـ ئەرەب» ناملىق ئەرەبچە لۇغەتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. مەھمۇد كاشغەرى «دىۋان» دىكى سۆزلەرنى تەرتىپلەشتە قوللانغان سىستېما فارابى قوللانغان سىستېما بولۇپ، نىسبەتەن ئۆزگىچىلىككە ئىگە ئىكەنلىكى مەلۇم.

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئۆز بايانىدىن قارىغاندا، «دىۋان» نى تۈزۈشتە نوقۇل تەقلىدچىلىك يولىنى تۇتۇپ ئىش قىلمىغان.

---

* مەزكۇر ماقالە ئاپتور باشقا مۇتەخەسسىسلەر بىلەن بىرلىشىپ ئىشلەۋاتقان «ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ نەزەرىيە تارىخى» ناملىق تەتقىقات تېمىسىنىڭ بىر بۆلۈكى بولۇپ، دەسلەپتە «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 2008 ـ يىللىق 3 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

غان، بەلكى ئىجادىي بىكىلاشلارنىمۇ ئېلىپ بارغان. بۇنى ئۇنىڭ «دىۋان» نى بۇرۇن ھېچكىم تەرجىمىگەن ۋە ھېچكىمگە مەلۇم بولمىغان ئالاھىدە تەرتىپە تۈزگەنلىكى ھەققىدىكى بايانلىرىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇلاردا شېئىرلەرگە دائىر قائىدىلەر، سۆزلەردىكى گرامماتىكىلىق مورفولوگىيىلىك، لېكسىكىلىق، سىنتاكتىكىلىق ئالاھەتلەر كۆرسىتىلگەن. «دىۋان» دا يەنە تۈركىي تىلدىكى سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈش ئەنئەنىلىرى، سۆز تەرتىپى، پېئىل شەكىللىرى، سۆز ئېتىمولوگىيىسىگە دائىر پىكىرلەر يورۇتۇلغان. «دىۋان» سەككىز بۆلۈم، مۇقەددىمە ۋە خۇلاسىدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، جەمئىي 7500 دىن ئارتۇق تۈركىي سۆز ئىزاھلانغان.

تەتقىقاتچى ۋە تىلشۇناس ئىبراھىم مۇتىئىي «دىۋان» دا بېرىلگەن ئۇچۇر ۋە مەلۇماتلارنى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاپ كۆرسەتكەن①:

1. تۈركىي قەبىلىلەر ۋە بۇ قەبىلىلەرنىڭ تارىخىغا ئائىت مەلۇماتلار بېرىلگەن.

2. تۈركىي قەبىلىلەر ياشىغان جايلار، شەھەرلەر، مۇھىم يېزىلار، قاتناش تۇغۇنلىرى، تاغ ـ دەريالار تونۇشتۇرۇلغان. ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرى مەخسۇس دوگلەك خەرىتە بىلەن كۆرسىتىلگەن.

3. سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى جانلىق ئىپادىلەش ئۈچۈن تۈزۈك تېمىدا 242 كۇپلېت ئەدەبىي پارچە، 200 دىن ئارتۇق ماقال ـ تەمسىل بېرىلگەن ۋە بۇ ئارقىلىق شۇ دەۋردىكى يازما ۋە ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرى كۆرسىتىلگەن، شۇنداقلا شۇ دەۋردىكى پەلسەپىۋى، ئەخلاقىي قاراشلار يورۇتۇپ بېرىلگەن.

4. يېزا ئىگىلىكى ۋە چارۋىچىلىققا ئائىت سۆزلەر، ھەرخىل ئۆسۈملۈكلەر ۋە ھايۋاناتنىڭ نامى بېرىلگەن ھەمدە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى چۈشەندۈرۈلگەن.

5. ھاكىمىيەت تۈزۈلۈشى ۋە ھەربىي ئىشلارغا ئائىت ئاتالغۇلار، ئۇنۋانلار چۈشەندۈرۈلگەن.

6. كالېندارچىلىق ۋە ئاسترونومىيىگە دائىر مەلۇماتلار، پەلەك بۇرجلىرى ۋە يۇلتۇزلارنىڭ نامىلىرى بايان قىلىنغان.

7. تۈركىي خەلقلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا دائىر مەلۇماتلار، ياخشى كۆرىدىغان غىزالىرى، ئىچىملىكلەر ۋە ئۇلارنى تەييارلاش ئۇسۇللىرى، چالغۇ ئەسۋابلىرى، كىيىم ـ كېچەكلەر، زىننەت بۇيۇملىرى، كىشىلەرنىڭ ئولتۇرۇش ـ قوپۇشلىرىغا ئائىت ئەدەپ ـ قائىدىلەر تونۇشتۇرۇلغان. تېببىي دورىلار ۋە كۆپ ئۇچرايدىغان كېسەللىكلەر كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن.

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ تۈركىي تىل ۋە ئەرەب تىلىدىن تەركىب تاپقان سىلىشتۇرما ئىزاھلىق لۇغىتىدە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ياشىغان جايلىرى، تۈرمۇش يوسۇنلىرى، تارىختىكى مەشھۇر قەھرىمانلىرى، ھەرقايسى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسىگە دائىر دىنىي، مەدەنىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي ئۇچۇرلارغا بۇ قەدەر ئالاھىدە ئورۇن بېرىشى ئەينى ۋاقىتتىكى دۇنيا ۋەزىيىتىگە بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئىدى: ئىسلام ئوخشىمىغان ئىرقتىن بولغان بارلىق مۇسۇلمانلارغا ھوقۇق ۋە مۇئامىلىدە بارابۇەر بولۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. بۇ ئەرەب، پارس ياكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۆز ـ ئۆزىدىن مەغرۇرلىنىشىدىن كېلىپ چىقىدىغان شوۋىنىزملىق ئىدىيىسىگە قارشى مەۋقە ئىدى. گەرچە بۇ ئىسلامنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى پوزىتسىيىسى بولسىمۇ، ئەمما تارىختىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن ئىجتىمائىي ـ ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى پەرقلەر تۈپەيلى، ئۇلاردا ئۆز قەۋمىنى باشقىلاردىن ئۈستۈن كۆرۈش خاھىشى ھامان مەۋجۇت ئىدى. مەسىلەن، مىلادىيە 8 ـ ئەسىرلەردە پارسلار ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى ئەرەبلەرنىڭكىدىن ئۈستۈن كۆرەتتى؛ بەزى ئەرەب ئالىملىرى ئۆزلىرىنىڭ ئۆتمۈشىنىڭ شانلىق ئۆتمۈش ئىكەنلىكىدىن پەخىرلىنەتتى؛ دەسلەپكى مۇسۇلمانلار خەلىپىلىكىگە تۈركىيلەر ئەسكەر ياكى قوماندان سۈپىتىدە ئىشتىراك قىلغاچقا، بەزى ئەرەب، پارس ئالىملىرىدا ئۇلارنى كەمسىتىش خاھىشى يۈز بەرگەنىدى②. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تۈركىيلەر ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ ھەربىي ساھەسىنى ئىگىلەپ، مۇھىم سىياسىي ئورۇنلارغا چىقىپ، تەسىرى زورىيىشقا باشلىدى. مەھمۇد كاشغەرى بىر قىسىم پارس سەرخىللىرىنىڭ تۈركىي مەدەنىيەتكە تۇتقان پوزىتسىيىلىرىگە نىسبەتەن كەسكىن قارشى مەيدانىدا تۇرۇپ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت ۋە سىياسىي جەھەتتىكى خاس ئوبرازىنى، سۆلتىنى ۋە مۇكەممەل سالاھىيىتىنى جاھان خەلقىگە تونۇتماقچى بولغان. تۈركىلەرنىڭ دەسلەپكى جەمئىيەت سىستېمىسىدىكى سىياسىي، كۇلتۇرەل كىملىكى مۇنازىرە كەيپىياتى ئىچىدە مۇرەككەپ تارىخىي جەريانلارنى باشتىن كەچۈردى. تۈركىلەرنىڭ ئابباسىيلار خەلىپىلىكىدىكى ھەربىي رولى ۋە باشقا پەزىلەتلىرى ئەمىر ئىبنى بەھرىل جاھىز (مىلادىيە 776 ـ 868) دەك ئەرەب يازغۇچىلىرىنىڭ سەممىي مەدھىيىسىگە ئېرىشتى، ئۇ ھاكىمىيەت قاتلىمىدىكى تۈرك ھۆكۈمدار ئىبنى خاقانغا بېغىشلانغان «تۈركىلەرنىڭ پەزىلەتلىرى» ناملىق ئەسىرىدە تۈركىلەرنىڭ مىللىي خاراكتېرىدىكى يالغانچىلىق، خۇشامەتچىلىك، كىبىر، تۆھمەتخورلۇقتىن

خالى ئېسىل سۈپەتلىرىنى، ئۇلارنىڭ جەڭدىكى جەسۇر، چەبدەس، چىداملىق بولۇشتەك خىسلەتلىرىنى ئىنچىكە دېتاللار ئارقىلىق تەسۋىرلەيدۇ. ئۇ يەنە تۈرك ئەسكەرلىرىنىڭ غەيرىي تۈركلەردىن بولغان قوماندانلارغا بويسۇنمايدىغان مەغرۇر تەرەپلىرىنمۇ ئەسكەرتىدۇ ③.

جاھىزنىڭ ئەسىرى تۈركلەرنىڭ ئەرەب سەرخىللىرى ئارىسىدىكى ئوبرازىنى كۆتۈرۈشتە مۇئەييەن رول ئوينىغان بولۇشى مۇمكىن، ئەمدىكى مەسىلە تۈركلەر كىملىكىدىكى ھەرخىل سۈپەتنى ھەر تەرەپلىمە تونۇغان كۆلتۇرەل سۈپەتكە يەتكۈزۈش بولۇپ، بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى تۈرك سەرخىللىرىنىڭ ئالدىدىكى مۇھىم بىر تارىخىي ۋەزىپىگە ئايلانغانىدى. مەھمۇد كاشغەرى ئۆز دەۋرىدىكى ئەرەب، پارس، تۈرك خەلقلىرىنى بىرلىك قىلغان ئىسلامىي چوڭ كۆلتۇر مۇھىتىدىكى تۈركلەرنىڭ كۆلتۇرەل ئوبرازىنى قانداق تىكلەشتىن ئىبارەت يۈكسەك بۇرچىنى زىممىسىگە ئالدى ۋە ئىشنى تۈركىي سۆزلەرنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنغان مول تارىخ، مەدەنىيەت ئۇچۇرلىرىنى سەۋر بىلەن تەكشۈرۈشتىن باشلىدى. مەھمۇد كاشغەرى نىشاپۇرلۇق بىر ئالىمدىن ئالغان «تۈرك تىلىنى ئۆگىتىگلار، چۈنكى ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۇزاق داۋام قىلىدۇ» ④ دېگەن ھەدىسنى نەقىل كەلتۈرۈپ، تۈركىيلەرنىڭ ھەربىي ئۈستۈنلۈكىنىڭ كەينىدىكى كۆلتۇرەل سالاھىيەتنى ئالاھىدە ئەسكەرتىدۇ. خۇددى ئۇ: «تۈركلەرنىڭ ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن، پىكرىنى ئەڭ روشەن يايان قىلالايدىغانلىرىدىن، ئەڭ زېرەكلىرىدىن، ئەڭ ئاساسلىق قەبىلىگە مەنسۇپلىرىدىن ۋە جەڭ ئىشلىرىدا ئۈستا تەپزىۋازلىرىدىن بولۇپ تۇرۇۋاتقان، ئۇلارنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى باشتىن ـ ئاياغ كېزىپ چىققىم. تۈرك، تۈركمەن، ئوغۇز، چىگىل، يامما، قىرغىزلارنىڭ سۆزلىرىنى ۋە قاپىيىلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، ئۇلاردىن پايدىلاندىم... ئۇلارنى رەتلەپ، ئوبدان تەرتىپكە سېلىپ چىقتىم... ئەدەبىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس ـ تۈگمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ، ئۇلۇغ تەڭرىگە سىغىنىپ، بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم» ⑤ دېگىنىدەك، ھەربىر سۆزنىڭ تېگىدىكى يوشۇرۇن مەنە، تارىخىي ئۇچۇر، جايلار ۋە شەخسلەر ئوبرازى، شېئىر ـ قوشاقلاردىكى لاتاپەتلەردىن قاتلىمى مول ھەيۋەتلىك مەنىۋىيەت دۇنياسىنى سۈرەتلەپ چىقىدۇ. ئالىم ئۇچۇن ئېيتقاندا، بۇ باش تارتقىلى بولمايدىغان مەجبۇرىيەت ئىدى. ئۇ لۇغەتكە سۆز تاللىغاندا، تۈركىي تىلدىكى ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان ساپ سۆزلەرنى تاللاشقا يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىدۇ.

يۇقىرىقى تەرەپلەرنى نەزەرگە ئالغاندا، «دىۋان» دا كۆپ قاتلاملىق سالاھىيەت ۋە سۈپەت ھازىرلانغان. «دىۋان» تۈركىي خەلقلەر ھاياتىنىڭ جۇغراپىيىلىك تەسۋىرى؛ ئەينى دەۋردىكى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ مەدەنىيەتشۇناسلىق ۋە ئىنسانشۇناسلىق بابىدىكى تەرجىمھالى؛ تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئاغزاكى ئىجادىيەت بايلىقى ياكى غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت بايلىقىنىڭ بەھەيۋەت مۇزېيى؛ تۈركىي ئەدەبىياتنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بىباھا خەزىنىسى؛ يېڭى ئىسلام ئېرا سىدا تۈرۈۋاتقان تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ مىللىي كىملىك قۇرۇلۇشىنىڭ چىرتيوژى؛ بۈيۈك بىر يازما مىراس سۈپىتىدە ئەجداد بىلەن ئەۋلادنى روشەن مەدەنىيەت ئېڭى بىلەن تۇتاشتۇرىدىغان ئۇزۇلمەس رىشتە؛ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى مىللىي ئېستېتىك ئەندىزىسىنىڭ ئەينىكى.

«دىۋان» دا ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەزەرىيىسى ھەققىدە سىستېمىلىق مەلۇمات يوق، لېكىن بىز ئۇنىڭدىكى ئەدەبىي پارچىلاردىن شۇ دەۋر ياكى ئۇنىڭدىن كۆپ زامانلار ئىلگىرىكى ئەدەبىياتنىڭ فورمىلىرىنى، ئوبرازلاردىكى خۇسۇسىيەتلەرنى، مەۋھۇم ھالدىكى ئېستېتىك پرىنسىپلارنى ھېس قىلالايمىز. مەھمۇد كاشغەرى ئۆز ئەسىرىنىڭ مۇقەددىمسىدە مۇنداق دېگەن: «مەن بۇ كىتابنى ھېكمەتلىك سۆزلەر، سەجئەلەر، ماقال ـ تەمسىللەر، بەيىت ـ قوشاقلار، رەجەزلەر ۋە نەسرىي پارچىلار بىلەن بېزەپ، مەخسۇس ئېلىپبە تەرتىپىدە تىزىپ چىقتىم» ⑥. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، «دىۋان» دا نەقىل كەلتۈرۈلگەن ئەدەبىي پارچىلار ئەينى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ نەزەرىيىۋى تەرىپىنى مەلۇم دەرىجىدە يورۇتۇپ بېرىدۇ.

«دىۋان» نوقۇل ئەدەبىي ئەسەر ئەمەس، ئەمما ئۇ ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ شەكىل جەھەتتىكى بىرلەمچى ئېلىپبېنتى بولغان سۆزلەر ھەققىدە توختىلىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ مەنىسىنى جۈملە ئىچىدە تۇرغۇزۇپ تەسۋىرلەيدۇ. خۇددى گېئومېتىرىيىدىكى بىر نۇقتا سانسىز سىزىقلارنىڭ ئۆتۈشۈش نۇقتىسى بولغاندەك ياكى سىزىقلارنىڭ باشلىنىش ياكى ئاخىرلىشىش نۇقتىسغا بەلگە بولغاندەك، ھەتتا چەكسىزلىككە ۋەكىل بولغاندەك، ھەربىر سۆز ئۆز نۆۋىتىدە بىر شېئىردۇر، چۈنكى ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس باغلىنىش ۋە ئەكس ئەتتۈرۈش ئۇسۇبىكتى بار. سۆز ئۇقۇمىغا ئېرىشىشتىن بۇرۇن خىيالىي ھېس ـ تۇيغۇلارنىڭ پوستى بولۇشى مۇمكىن. بۇ گودفرىي سمىس (Godfrey Smith) دېگەن غەربلىك ئەدىبنىڭ: «سۆز ئاۋازلىق كۆرۈنۈش بول

مۇڭاپىق كېلىدۇ، مەسىلەن:

ماڭا بىر سۆز (ۋەدە) بېرىڭ، — *bərin maŋa sözkiyə*

قارا مەڭلىك گۈزەل يۈزلۈكۈم، — *mənlig kara tuzkiyə*

كۆزلىرىڭىز (مېنى) سېغىنۋاتىدۇ، — *yəlvin tutar közkiyə*

مۇڭ ـ زارىمنى بىلمەڭ. — *muŋum mənin biliŋə*

(3 ـ توم، 490 ـ 491 ـ بەت)

بۇ مىسرالاردا ئىسىم، ئالماش، سۈپەت ۋە پېئىللار شېئىردىكى مۇزىكىلىق تەرتىپكە بويسۇنۇپ، بىزنى ئاۋاز بىلەن سۆ-رەتنىڭ يارقىن جۇلاسىغا بىراقلا ئېرىشتۈرىدۇ. بىز بۇ شېئىرنىڭ رېتىمىدىن، مۇزىكىلىق قاپىيىدارلىقىدىن شېئىرنى ئېيتقۇ-چى ئاشقىنىڭ يۈرەك رېتىمىنى ئاڭلايمىز، روھىي ھالىتىنى قىياس قىلىمىز. شېئىردىكى ئىسىم ۋە سۈپەتلەر يارنىڭ پورترېت تەسۋىرىنى پەيدا قىلىپ، مۇزىكىدىن كېلىپ چىققان تەسىرلىك سۈرەتنى كۆز ئالدىمىزدا نامايان قىلىدۇ. بۇ سۈرەت ئاشىق يىگىتنىڭ ئىشق نەزىرى بىلەن كۆرۈلگەن ھەم بايقالغاندۇر. بۇ شېئىرنىڭ قاپىيە سخېمىسى AAAA بولۇپ، «سۆز»، «يۈز»، «كۆز» ئىسىملىرى «بىل» پېئىلى بىلەن قاپىيە ئەۋجىدە ئاھاڭداش ھالەتكە كەلتۈرۈلگەن. شېئىردىكى ھەربىر سۆز ئاھاڭ جەھەتتىن بىر ئېچىۋېتىلگەن سىستېما بولۇپ، يەنە بىر سۆزدىكى ئاھاڭ ئىمكانىيىتى بىلەن ماسلىشىپ، مىسرالاردىكى بىر پۈتۈن ئاھاڭنى ۋۇجۇدقا چىقىرىدۇ.

بىز مەزكۇر شېئىردىكى «مەڭ» دېگەن سۆزنى ئالساق، بۇ «دىۋان» دا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا «دان»، «خال» دېگەن مە-نىلەردە ئىزاھلانغان. مەڭ بىلەن دان كۆرۈنۈش جەھەتتىن مۇئەييەن ئوخشاشلىققا ئىگە شەيئىلەر بولۇپ، بۇلار مەڭ دېگەن شەكىلداش ئىبارىگە كەلتۈرۈلگەن، بايان قىلغۇچىنىڭ نېمىنى كۆزدە تۇتۇۋاتقانلىقىنى بىز جۈملە سۆزىنىڭ ئۇرانە-دىن بىلمىز. مەڭ بىرلا ۋاقىتتا ئىككى شەيئىنى بىلدۈرۈش ئارقىلىق يوشۇرۇن مەجازىي ئالاھىدىلىكىنى يارىتقان. «دىۋان» دىكى مېتود بىزگە مۇنداق ئەدەبىي ھەقىقەتنى ئۇقتۇرىدۇ: سۆز ئەدەبىياتنىڭ ئۇل ئاساسلى سۈپىتىدە ئۆزىگە خاس ھېس ـ تۇيغۇ، ئۇقۇم، شەكىل، ئاھاڭ، قۇرۇلما قاتارلىقلارغا ئىگە. دېمەك، سۆز ئۆزىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكى بىلەن بىر پارچە شېئىرغا ئوخشاپ كېتىدۇ. سۆز مەنە جەھەتتىن مۇقىم خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇش بىلەن بىرگە، جۈملىدىكى ئورنى، جەمئىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئاساسەن ئۆز مەنىسىنى جانلىق ھالدا كېڭەيتىدۇ.

مەھمۇد كاشغەرنىڭ سۆزلەرنى ئېلىپبە تەرتىپىدە تىزىپ چىقتىم دېگىنى دەل «دىۋان» نىڭ لۇغەتلىك خۇسۇسىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمما، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا، ھەتتا ئەرەب، پارس، تۈرك ئەدەبىياتىدا «دىۋان» لەرنىڭ ژانىرلار توپلىمى ھېسابلىنى-دىغان بولۇپ، ئۇنى مۇستەقىل ئەدەبىيات ئۇقۇمى سۈپىتىدە چۈشىنىش زۆرۈر. چۈنكى، ئەرەب، پارس، تۈرك ئەدەبىياتىدە-كى شېئىر توپلاملىرى «دىۋان» دەپ ئاتالمىسىنىڭ ئۈستىگە، شېئىرلار (غەزەللەر) نىڭ ئىلگىرى ـ كېيىنلىك تەرتىپى مىسرا ئا-خىرىدىكى قاپىيىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ھەرپى تۇتقا قىلىنىپ، ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ئەگەر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «چاھار دىۋان» (تۆت شېئىرلار توپلىمى) دەپ ئاتالغان «خەزائىنۇل ـ مەئانى» (مەنەلەر خەزىنىسى) ناملىق مەشھۇر شېئىر-يەت قامۇسىغا قارايدىغان بولساق، «دىۋان» نىڭ تۈزۈلۈشى ھەققىدە ئەمەلىي چۈشەنچىگە ئىگە بولىمىز. ئۇنىڭدىن باشقا، «-دىۋانى لۇتفىي»، «دىۋانى نەۋبەتىي» ناملىق شېئىر توپلاملىرىغا نەزەر سېلىش ھەم مۇمكىن. تۈرك ئەدەبىياتى تارىخچىلىرى مەخسۇس «دىۋان ئەدەبىياتى» دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلىتىدۇ، بۇ ئەمەلىيەتتە ئەرەب ئېلىپبەسى ئۇمۇملاشقان دەۋردىكى ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تۈزۈلگەن غەزەللەر ۋە باشقا شېئىرىي ژانىرلار مەجمۇئەسىگە قارىتا ئىيتىلغان. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ-كى، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنى مەخسۇس دىۋان ئەدەبىياتى ئۇقۇمى بويىچە تەتقىق قىلىش زۆرۈر.

بىز ئەمدى «دىۋان» دېگەن ئۇقۇم توغرىسىدىكى بەزى ئىزاھلارغا قاراپ باقايلى:

دىۋان ـــ (1) قازىخانىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋال خاتىرە دەپتىرى ياكى بۇ دەپتەر ساقلانغان قاپ؛ (2) مەجلىس؛ (3) دۆلەت مىنىستىرى؛ (4) بىرخىل كىيىم نامى؛ (5) لىرىك شېئىرلار توپلىمى، مەسىلەن، «دىۋانى ھافىز» دېگەندەك ⑧.

«ئۆزبېك تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» دە «دىۋان» دېگەن سۆز «يۆلەنچۈكلۈك يۇمشاق ئورۇندۇق» مەنىسىدە ئىزاھلانغان ⑨.

بۇ سۆز «تۈركچە سۆزلۈك» تە تۆۋەندىكىدەك چۈشەندۈرۈلگەن:

(1) دۆلەتنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك خادىملىرىدىن تەشكىل تاپقان ئورگان ياكى مەجلىس، مەسىلەن، دۆلەت مەجلىسى دېگەندەك؛ (2) شائىرلارنىڭ شېئىرلىرى توپلانغان ئەسەر؛ (3) كارىۋات ⑩.

دېمەك، پارسچىدىن كەلگەن بۇ سۆز ئىسلامىي ئەدەبىيات ساھەسىدىكى مەخسۇس ئەدەبىي ئاتالغۇ سۈپىتىدە تۇپلام دېگەن مەنىنى بىلدۈرۈش بىلەن بىرگە، يازما ئەدەبىياتتىكى شېئىر مەجمۇئەسىنىڭ مۇستەقىل ئەندىزىسىنى كۆرسىتىدىغان بولدى. «تۈركي تىللار دىۋانى» دېگەن ماۋزۇدىن ئۇنىڭغا لۇغەت دېگەن مەنە يۈكلەنگەنلىكىنى، بۇ خىل لۇغەتنىڭ ئۆز نۆۋىتىدە قامۇس مەنىسىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس.

«دىۋان» غا قارايدىغان بولساق، شېئىرىيەت ئاتالغۇلىرىغا دائىر «قوشۇغ» دېگەن ئىبارىنى ئۇچرىتىمىز، بۇ سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «شېئىر»، «قەسىدە» دەپ ئىزاھلانغان ⑪. بىز يەنە «دىۋان» دىن شېئىرىيەتكە ئائىت «كۇگ» دېگەن ئىبارىنى تاپىمىز. ئۇ شېئىر، ناخشىلارنىڭ ۋەزنىگە قارىتا ئېيتىلغان؛ بۇ سۆز يەنە ھازىرقى «كۇي»، «ئاھاڭ» دېگەن مەنىدىمۇ چۈشەندۈرۈلگەن ⑫. «دىۋان» دىن چۈچۇ ئاتلىق بىر تۈرك شائىرنىڭ بولغانلىقىنى بىلىمىز ⑬. مەلۇمكى، مەھمۇد كاشغەرى ياشىغان دەۋر ياكى ئۇنىڭدىن خېلى بۇرۇنلا خەلق ئەدەبىياتى داۋاملىق مەۋجۇت بولۇش بىلەن بىرگە، يازما ئەدەبىياتنىڭ داڭلىق سەركىلىرى مەيدانغا كېلىپ، ئەرەب ـ ئىسلام تەسىرىدىن مۇستەسنا ساپ تۈركي شېئىرلارنى ئىجاد قىلغانلىقى چوقۇم. بۇ گېپىمىزنى قوچۇ ئۇيغۇرلىرىدىن چىققان شائىرلارنىڭ دەۋرىمىزگە قەدەر ساقلىنىپ كەلگەن شېئىرلىرى تېخىمۇ قۇۋۋەتلەيدۇ. تىلشۇناس ئىبراھىم مۇتىئىي مانى ۋە بۇددىزم دەۋرىگە ئائىت بىر قىسىم ۋەسىقىلەردە ساقلانغان شېئىرىيەت ئاتالغۇلىرىدىن ئاز ـ تولا مەلۇمات بەرگەن. ئېيتىلىشچە، ئۇ دەۋردە يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە «قوزان» (ناخشا، بېيىت)، «تاقشۇت»، «ئىر» دېگەندەك ئاتالغۇلارمۇ بار بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ھازىرقى «شېئىر» (ئەرەبچىدىن كىرگەن سۆز) دېگەن مەنىنى ئىدى ⑭. «دىۋان» دىكى «قوشۇغ» سۆزى زامانىمىزدىكى «قوشاق» ئاتالمىسىنىڭ مەنبەسى بولۇپ، ھازىر ئۇ خەلق ئىجاد قىلغان شېئىرلار ھازىرقىدەك مەتبۇئات يولى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ تارقىلىپ ۋە بارغانسېرى پىشىپ ـ تاۋلىنىپ، ئومۇمىي خەلقنىڭ مەنىۋى مۈلۈسىگە ئايلىنىپ كېتەتتى. شۇڭا، ئۇلارنىڭ شېئىرلىرى يادلاشقا ئاسان، چۈشىنىشلىك، زاۋال ھەم ئاددىي ـ ساددا ئۇسلۇبتا ئىجاد قىلىنغان. ئەينى زامان شائىرلىرى ئەمەلىيەتتە ھەقىقىي خەلقچىل شائىرلار ئىدى. دېمەك، ھازىرقى «شېئىر» دېگەن مەنىدىكى «قوشۇغ» دېگەن ئىسىم «قوش»، «قوشماق»، «قاتماق» دېگەن مەنىلەردىكى «قوش» پېئىلىدىن تۈرلەنگەن بولۇپ، «سۆزنى سۆزگە قاتماق»، «مەنىنى مەنىگە قاتماق» مەنىلىرىگە ئىگە. «قوشماق»، «قاتماق» دېگەن پېئىللارنىڭ ئۆزىگە كەلسەك، بۇلار دەل «قوشاقچى» نىڭ سۆبېيەكتىپ دۇنياسىدىكى ھېسسىي پائالىيەتنىڭ بەلگىلەش رولىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇ يەردە شائىرنىڭ سۆزگە ھېسسىيات ۋە پىكىر دۇنياسىنى ئارىلاشتۇرۇش قىممىتىنىمۇ مۇئەييەنلەشتۈرۈشىمىز لازىم. «قوشۇش» دېگەن سۆز شائىرنىڭ مەنىۋى دۇنياسى ئارقىلىق سۆزلەرنى پايانلاپ، مەنىۋىيەتنىڭ يېڭى بىناسىنى رويابقا چىقىرىشىدىن ئىبارەتتۇر.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «قوش ھەيدىمەك» دېگەن بىر تۇراقلىق ئىبارە بار، بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا قوش ھەيدىگۈچىنى «قوشچى» دەپ ئاتايمىز. بۇ يەردە «قوش» دېگەن سۆز «كالا» دېگەن مەنىدە كېلىدۇ. «تۈرك خەلق ئەدەبىياتى» دېگەن كىتابتا «قوشۇغ» نىڭ «كالا» بىلەن ئالاقىدار تەرەپلىرى ھەققىدە ئازراق توختالغان: دېيىلىشچە، ئوۋدىن كېيىن ياكى خۇشال ـ خۇرام تويلاردا ھازىر جاۋاب شائىرلار تەرىپىدىن ئوقۇلغان مۇھەببەت، باتۇرلۇق ھەققىدىكى شېئىرلار «قوشۇغ» نامى بىلەن ئاتالغان. بۇنداق قوشاقلار AAAB، CCCB قاتارىيە سخېمىسى بىلەن كەلگەن ⑮. مەزكۇر كىتابنىڭ تۈزگۈچىسى يەنە رەشىت رەخمەتى ئاراتنىڭ «قەدىمكى تۈرك شېئىرلىرى» دېگەن ئەسىرىدىكى قاراش بويىچە، قەدىمكى تۈركلەردە تۇر ياكى ۋەزىن تەرەپتىن كېلىپ چىققان شېئىر ئاتالغۇلىرىدىن «قوشۇغ»، «تاقشۇت»، «تاقماق»، «ئىر»، «كۇگ»، «شلوك...» قاتارلىقلارنى ساناپ ئۆتىدۇ.

ئەمدىكى مەسىلە «شائىر» ئاتالغۇسىدىن ئىبارەت. بىزگە مەلۇمكى، «شېئىر»، «شائىر» دېگەن ئاتالغۇلار ئەرەبچە بولۇپ، ئىسلامىيەتتىن كېيىن بارلىققا كەلگەن ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركي خەلقلەر ئەدەبىياتىدا ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ پەيدىنپەي ئۆزلەشكەن. لېكىن، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى شامانىزم ۋە بۇددىزم ئەقىدىسى دەۋرىدە ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركي خەلقلەر تىلىدا «شائىر» مەنىسىدىكى مۇستەقىل ئاتالغۇ، ئۇقۇملار بار ئىدى.

پروفېسسور فۇئاد كۆپرۈلۈ ھازىرقى «شائىر» مەنىسىنى يۈكلىگەن قەدىمكى تۈركي ئاتالغۇلاردىن «شامان»، «قام»،

«ئويۇن»، «باخشى»، «ئوزاق» قاتارلىقلارنى ساناپ ئوتىدۇ. بۇلار ھەرقايسى تۈركىي قەۋملەرنىڭ شېئىرسىدە مەۋجۇت بولغان «شائىر» ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر ئىدى ⑯. قەدىمكى دەۋرلەردە سېھىرگەرلىك، ئوسۇلچىلىق، مۇزىكا-شۇناسلىق، ھېكمىلىك (تېئوپىلىق) ۋە شائىرلىق قاتارلىق كۆپ تەرەپلىمە سۈپەتلەرنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن بۇنداق كىشىلەر ئەل ئىچىدە يۇكسەك ھۆرمەت ۋە ئېتىبارغا سازاۋەر ئىدى. ئۇلار روھىي چاقىرىش، تەگزىدىن پاناھلىق، يامغۇر ۋە باشقا شاپائەتلەرنى تىلەش، بىمارغا چاپلاشقان كېسەللىكلەرنى جىنلارنىڭ ئېلىپ كېتىشىگە ھاۋالە قىلىش قاتارلىق روللارنى ئۆزلىرىنىڭ سىرلىق ئەپسۇنلىرى بىلەن بىر تەرەپ قىلاتتى. بۇنداق ئادەتلەر بۇگۈنكى كۈندىمۇ بىزنىڭ چەت ۋە خىلۋەت يېزا ـ قىشلاقلىرىمىزدىكى ئادەملىرىمىز ئارىسىدا مەلۇم دەرىجىدە مەۋجۇت. ئەنگلىيە ئالىمى ج. گ. فرازېر (J.G.Frazer) نىڭ قارىشى بويىچە بولغاندا، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ نەزىرىدە دۇنيادىكى نەرسىلەر تەبىئەتتىن ھالقىغان كۈچنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۇچرايدۇ. بۇنداق پەۋقۇلئاددە كۈچ روھتىن كەلگەن بولۇپ، ئىنسانلارنىڭ ئىستەكلىرى ئۇچۇن تەبىئەتنىڭ تەرتىپلىرىنى ئۆزگەرتەلەيدۇ. بۇنداق روھ بەزى ئالاھىدە ئادەملەرنىڭ ۋۇجۇدىدىن ئورۇن ئېلىپ، ئەۋلىيالىق مەقامىدىكى ئادەملەر ئۇقۇمىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇنداق ئادەم بولسا ئادەتتىكى ئادەملەر بىلەن روھ ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستە سۈپىتىدە كىشىلەرنىڭ روھىي ۋە ماددىي ئېھتىياجلىرىنىڭ ئورۇندىلىشى ئۈچۇن خىزمەت قىلىدۇ. شامانلار ياكى باخشىلار ئەينى زامانىنىڭ پەيلاسوپلىرى، مۇشاۋىرلىرى ۋە شائىرلىرى سۈپىتىدە قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ياكى خاقانلارنىڭ يېقىن ئادەملىرىدىن بولاتتى؛ قەبىلە خەلقىنىڭ ئوۋ، ئەمگەك، جەڭ ئىشلىرى ئۈچۇن پال ئاچاتتى؛ يۇلتۇزلارغا بېقىپ، بېشارەت بېرەتتى؛ پەلەك ۋە قىسمەتنىڭ رايىنى يېشىپ چۈشەندۈرەتتى. ئۇلار يەنە قەھرىمانلارنىڭ ماتەم مۇراسىملىرىدا شېئىرلار ئوقۇپ ئۇلارنىڭ روھىغا مەدەت تىلەيتتى. شامانلار ۋە باخشىلارنىڭ يۇقىرىقىدەك پائالىيەتلەرنى ئورۇنداش ھەرىكىتى ئوسۇل، مۇزىكا، قوشاق ئاممىلىرى بىلەن بىر گەۋدە سۈپىتىدە تەڭ ئىجرا بولاتتى.

تەتقىقاتچى كارل رېچل (Carl Reichl) نىڭ «تۈركىي خەلقىدە ئاغزاكى ئېپىك شېئىرىيىتى» (ئىنگلىزچە، «Turkic Oral Epic Poetry») دېگەن كىتابىدا قەدىمكى تۈركىي قەۋملارنىڭ شېئىرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ شائىرلىق ئەنئەنىسى ھەققىدە خېلى قىممەتلىك مەلۇماتلار بېرىلگەن. ئېپىتلىشچە، ياقۇتلار داستان ئېيتقۇچىلارغا كىشىنى «ئولونخوخوت» دەيدىكەن، بۇ «ئولۇنخۇ ئېيتقۇچى» دېگەن مەنىدە ئىكەن. بۇ سۆز قازاق خەلقلىرىدىكى «ئۆلەن» دېگەن سۆز بىلەن يىلتىزداش ئىدى. ئۇيغۇرلاردا بۇنداق كىشىلەر «قوشاقچى»، «داستانچى» دېيىلىدۇ. قازاقلار داستانچىلارنى «ئاقىن» دەپ ئاتايدۇ، بۇ پارسچىدىكى «ئاخۇن» دېگەن سۆز بىلەن باغلىنىشلىق بولسا كېرەك. ئۇيغۇر، ئۆزبېك خەلقلىرى يۇرت ئارىلاپ ساز چېلىپ غەزەل ئوقۇيدىغان كىشىلەرنى «ئاشىق» دەپ ئاتىشىدۇ.

دېمەك، ئۇيغۇر تىلىدا قەدىمدىن تارتىپ بۇگۈنگە قەدەر ساقلىنىپ كېلىۋاتقان «شائىر» دېگەن سۆزگە ۋاريانتداش كېلىدىغان سۆزلەردىن «شامان»، «باخشى»، «كۆيچى»، «قوشاقچى»، «داستانچى»، «ئاشىق»، «ھاپىز» قاتارلىقلارنى ساناش مۇمكىن.

ئەدەبىيات ئىنسانلارنىڭ روھىي، ئىجتىمائىي ھادىسىلىرىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى ياشىغان مۇھىتنىڭ يارىتىشى ئۆز مەۋجۇتلۇقى ئۈستىدە ئويلىنىش ھەم ئۆزلىرىنى ئىپادىلەش ئېھتىياجىنى مەنبە قىلىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ قەدىمكى ژانىرى بولغان شېئىرىيەت كۆپ ھاللاردا ئىنسانىنىڭ ئۆزى ھەققىدىكى سىرلىق تەسىراتلىرىنى، دىن ۋە ئىلاھىيەتكە بولغان كۈچلۈك مايىللىقىنى ئىپادىلىگەن.

مەھمۇد كاشغەرى «دىۋان» نىڭ مۇقەددىمىسىدە ئېيتىپ ئۆتكىنىدەك، ھېكمەتلىك سۆزلەر، ماقال ـ تەمسىللەر، بېيىت ـ قوشاقلار ئەينى دەۋر ياكى ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى دەۋر ئەدەبىياتىدىكى ئاساسلىق ژانىر بولۇپ سانالغان. بىز «دىۋان» دىكى مەنبەلەر ۋە بىر قىسىم مۇتەخەسسىسلەر تەتقىقاتلىرى بويىچە «دىۋان» دىكى ژانىرلار ھەققىدە توختىلىمىز:

1. **ھېكمەت:** بۇ سۆز تىلىمىزغا ئەرەبچىدىن كىرگەن بولۇپ، ھازىرقى مەنىسى «ئەقىل ـ پاراسەت» دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇنىڭغا تەڭداش تۈركىي سۆز «ئەردەم» ياكى «بىلىك» تىن ئىبارەت. ئۇ ئاساسەن تەبىئەت، جەمئىيەت، ھاياتلىق ۋە ئىنسانىنىڭ روھى، جىسمانىي دۇنياسىدىكى ھادىسىلەرنى ئەقىل ئارقىلىق تاسقاپ يەكۈنلەش ئاساسىدا كەلتۈرۈپ چىقىرىلغان ھۆكۈمدۇر. ئۇنىڭدا ھاياتلىق دۇنياسىدىكى خىلمۇخىل ئىشلار ھەققىدىكى تەجرىبىلىك خۇلاسىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغاچقا، يۇكسەك دەرىجىدە ئومۇملاشتۇرۇش خاراكتېرىگە ئىگە. شۇڭا، ئۇ ئىنسانلارنىڭ تۇرلۇك كەچۈرمىشلىرىنىڭ يېغىنچاق ئىپادىـ

سى سۈپىتىدە تىپىكلىشىپ، ئەسىرلەرسىرى داۋام قىلىدۇ. بىز «دىۋان» نى ۋاراقلىساق، بەزى بىلىك (ھېكمەت) لەرنى ئۇچرىتالايمىز. مەسىلەن:

قەدىم ئىزى بىراۋنىڭ ماڭغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. (1 ـ توم، 7 ـ بەت)

مەھمۇد كاشغەرى ئۆز ئەسىرىنىڭ مۇقەددىمىسىدە بۇ بىلىكنى نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق ئۆزاق ئۆتمۈشتىكى ئەجدادلارنىڭ مەۋجۇدىيىتىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىدۇ.

kimiŋ bilə kax bolsa yaxin yakmas

كىمنىڭ يېنىدا قاشتېشى بولسا، ئۇنىڭغا چاقماق تەگمەيدۇ. (3 ـ توم، 26 ـ بەت)

بۇنىڭدا ئەينى زامان كىشىلىرىنىڭ قاشتېشىدىن ئىبارەت شەيئىنى كۆزىتىش، چۈشىنىش نەتىجىسىدە كەلتۈرۈپ چىقارغان تەجرىبىلىك خۇلاسىنى ئەكس ئەتكەن.

«دىۋان» دىكى ماقال ـ تەمسىللەر ۋە «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ جۈملە قۇرۇلمىسى ھەم پەلسەپىۋى تەرەپلىرىگە قارىغاندا، «بىلىك» قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ كۈندىلىك تۇتۇقلىرىدا سالماقلىق ئورۇن تۇتىدىغان ژانىرلار روشەن. ھالدا ئۆزىدە مۇنداق ئىككى خىل ئالاھىدىلىكنى ھازىرلىغان بولىدۇ: بىرى، پاساھەتلىك جۈملە قۇرۇلمىسى، مۇنداق جۈملە مەختا بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، قويۇق شېئىرىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولىدۇ؛ يەنە بىرى، ھايات ۋە دۇنيا ھەققىدىكى مەلۇم پەلسەپىۋى ئىدىيىنى يورۇتۇپ بەرگەن بولىدۇ.

2. **ماقال ـ تەمسىل:** «دىۋان» دا 200 پارچىدىن ئارتۇق ماقال ـ تەمسىل بېرىلگەن. ئاتاق لايىت مەھمۇد كاشغەرى ھەققىدە يورگۈزگەن مۇھاكىمىسىدە ماقال ـ تەمسىلنى تۈركىي شېئىرىيەتنىڭ ئەسلىدىكى ئۇسلۇبى دەپ مۇئەييەنلەشتۇرىدۇ ⑰. ئۇ پارس شېئىرىيىتىنىڭ شەكىل ـ ئۇسلۇبلىرى بۇمۇلىشىشتىن ئىلگىرى تۈركىي خەلقلەر شېئىرىيىتىدە تەمسىلنىڭ خۇسۇسىيەتكە ئىگە شېئىر ئۇسلۇبىنىڭ ساپ مىللىي ئەنئەنە سۈپىتىدە ئاھايىتى قويۇق ئىكەنلىكىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ۋە بۇ ھەقتە روبېرت دانكوف (Robert Dankoff)، گابائىن (Gabain)، تېكىن (Tekin) قاتارلىق مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تۈركىي خەلقلەر شېئىرىيىتىنىڭ ئېچكى ـ تاشقى قاپىيىگە باي بولۇش، سىنتاكتىك پارالللىزم خۇسۇسىيىتى ھەققىدىكى يەكۈنلىرىنى ئىزاھلاپ ئۆتىدۇ. بۇ ئامىللار قەدىمكى تۈركىي ئاغزاكى ئەدەبىياتتىكى ماقال ـ تەمسىل، تېپىشماق، بەشارەت قاتارلىق ژانىرلارنىڭمۇ مۇھىم تەرىپى.

ماقال ـ تەمسىللەر تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ تىپىك بىر بەلگىسى سۈپىتىدە ئەدەبىياتتىكى ئايرىم بىر ژانىر لايىقىدە بۇگۈنگە قەدەر داۋام قىلىپ كەلگەن. ئۇ بىرىنچىدىن، كوللېكتىپ ئۆتمۈشنىڭ ساۋاقلىرى؛ ئىككىنچىدىن، كوللېكتىپ ئوي ـ پىكرىنىڭ كرىستالى؛ ئۈچىنچىدىن، كوللېكتىپ تەجرىبىنىڭ شەكلى، تۆتىنچىدىن، كوللېكتىپ تىل ـ ئىپادە شەكلىنىڭ نامايەندىسى.

بىز ماقال ـ تەمسىلنى تۇرۇك ـ رۇنىك يېزىقىدىكى تاش ئابىدىلەرنىڭ تېكىستلىرىدىنمۇ تاپالايمىز.

مەسىلەن:

ئازمىسۇن دەپ بەلگە ياراتتى،

يېڭىلمىسۇن دەپ بىلگە (دانىشمەن) ياراتتى. ⑱ دېيىلگەن.

«دىۋان» دا: «بەلگە بولسا يولدىن ئازماس، بىلىم بولسا سۆزدىن ئازماس» دېيىلگەن. مەھمۇد كاشغەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەھمەد يۈكنەكىلەردىن ئىبارەت ئەينى دەۋر يېرىك زىيالىيلىرىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى بولغان، يەنى «تۈنجى مۇسۇلمان تۈركىي ئاپتورلار تەمسىل ئۇسلۇبىدىكى تەلىمىي شېئىرلار ئارقىلىق ئەرەپ، پارس ئەدەبىياتىنىڭ خىرىسغا ئۇنۇملۇك تاقابىل تۇرماقچى بولغان» ⑲.

«دىۋان» دىكى ماقال ـ تەمسىللەر قۇرۇلما جەھەتتىن ھەرخىل بولۇپ، ناھايىتى رەڭدار. ئۇلارنىڭ شەكلىنى تۆۋەندىكى ئۈچ تۈرگە يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

1) بىر جۈملىلىك ماقال ـ تەمسىللەر. مەسىلەن:

ئېسەن ئادەمدە ئالدىراش يوق. *əsəndə əvək yok*

(1 ـ توم، 105 ـ بەت)

تۆلكە ئۆز ئىنىگە ھۇرسە، قوتۇر بولار. *tilkü өz yinigə ürsə üžuz bolur*

(1 ـ توم، 76 ـ بەت)

بۆرە قوشنىسىنى يېمەس. *börі qoxnisin yəməs*

(3 ـ توم، 304 ـ بەت)

بىر جۈملىلىك ماقال ـ تەمسىللەر كۆپ ھاللاردا بىرەر شەيئىنىڭ خۇسۇسىيىتى ھەققىدىكى ئەقلىي يەكۈن ياكى بىرەر ئىش ـ ھەرىكەتنىڭ پرىنسىپى توغرىسىدىكى تەجرىبىۋى قاراش شەكلىدە بولۇپ، مېتافورا ئاساسلى كۆچلۈك. گەرچە ئۇنىڭدا بىرەر ھايۋان ياكى نەرسە تەسۋىرلەنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە جەمئىيەتتىكى كىشىلىك مۇناسىۋەتنىڭ مەلۇم مەزمۇن قاتلىمى ئىجادىي ياكى سەلبىي نۇقتىدىن ئېچىپ بېرىلىدۇ.

2) جۈپلۈك ماقال ـ تەمسىللەر. مەسىلەن:

kiliq tatiksa ix yunqir ər tatiksa ət tunqir

قىلىچ داتلاشسا ئىش بۇزۇلىدۇ، ئادەم داتلاشسا ۋۇجۇدى بۇلغىنىدۇ.

(2 ـ توم، 410 ـ بەت)

ooqlan ixi ix bolmas ooqlak münzi sap bolmas

بالىنىڭ ئىشى ئىش بولماس، ئوغلاق مۈڭگۈزى ساپ بولماس.

(3 ـ توم، 198 ـ بەت)

tolum anutsa kulun bulur tolum unutsa bulun bolur

قورال تەييارلىسا قولۇنلۇق بولۇر، قورالنى ئۇنتۇسا تۇتقۇن بولۇر.

(1 ـ توم، 288 ـ بەت)

جۈپلۈك ماقال ـ تەمسىللەر بېيىت شەكلىدە بولۇپ، ئىككى تەڭداش جۈملىنىڭ ئاخىرىدىكى سۆزلەر قاپىيىداش بولىدۇ. ئۇلاردا ھايۋانلار دۇنياسىدىكى مەلۇم بىر ئىشنىڭ قانۇنىيىتى بىلەن ئادەمزات دۇنياسىدىكى مەلۇم ھادىسە پارالليل قىلىنىش ئارقىلىق، ھاياتلىققا دائىر مەلۇم پەلسەپىۋى قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. بۇ خىل ماقال ـ تەمسىللەر بەلكىم ئەينى ۋاقتتىكى چوڭ داستانلارنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئېيتىلىشىدىكى ئېھتىياجلىق، ئۇرۇنىدىكى جەلپكارلىق، مەزمۇنىدىكى چوڭقۇرلۇق بىلەن كىشىلەر تەرىپىدىن دائىم ئېيتىلىدىغان سۆزلەرگە ئايلانغان بولۇشى مۇمكىن.

3) ئارىلاش جۈملىلىك ماقال ـ تەمسىللەر. مەسىلەن:

atasi aqiq almila yəsə ooqlinin tixi kamar

ئاتىسى ئاچچىق ئالما يېسە، ئوغلىنىڭ چىشى قامار.

(2 ـ توم، 456 ـ بەت)

bir toyin baxi aoqrisa kamuoq toyin baxi aoqrimas

بىر دەرۋىشنىڭ بېشى ئاغرىسا، ھەممە دەرۋىشنىڭ بېشى ئاغرىماس.

(3 ـ توم، 232 ـ بەت)

بۇ خىل ماقال ـ تەمسىلەردە ئىككى ئاددىي جۈملە سەۋەب ـ نەتىجە نۇقتىسىدىن باغلىنىدۇ. ئىككى ئاددىي جۈملە ئوتتۇرىسىدا ئاھاڭداش پارالليللىق بولغاچقا، ئۇلار رېتمدار، ئەستە قالدۇرۇشقا قولاي بولىدۇ.

«دىۋان» دىكى ماقال ـ تەمسىلەرنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە توختىلىشتا ئۇلارنىڭ ئەينى دەۋردىكى مەنسىنى ئاساس قىلىش لازىم. شۇنداق بولغاندىلا، ماقال ـ تەمسىلەردىكى سىنتاكسىسلىق خۇسۇسىيەت، ئوبراز ۋە مەنە، مۇزىكىلىق قۇرۇلما ھەققىدە ئەمەلىي تونۇشقا كەلگىلى بولىدۇ. ماقال ـ تەمسىلەر مۇزىكىدارلىق، پەلسەپىۋىلىك، شېئىرىي ئوبرازچانلىق قاتارلىق خۇسۇسىيتى بىلەن كاپسۇللانغان تەلىمىي داستان لاياقتىنگە ئىگە.

3. **رىۋايەت:** رىۋايەت ئادەتتە تارىختىكى ئادەملەر ۋە ۋەقەلەر توغرىسىدىكى ئەپسانىۋى ھېكايىدىن ئىبارەت. رىۋايەت بىلەن ئەپسانىنىڭ پەرقى شۇكى، ئەپسانىدە ئالەمنىڭ پەيدا بولۇشى، تەبىئەتتىن ھالقىغان قانداقتۇر بىر قۇدرەتلىك كۈچنىڭ ماھىيىتى، شەيئىلەرنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرى بايان قىلىنىدۇ؛ رىۋايەت بولسا مەلۇم جاي، شەخس ھەققىدىكى خىيالىي تەزكىرىدۇر. شۇڭا، كېننېس ماكلېش (Kenneth Macleish) رىۋايەتنى خىيالىي تارىخ، مەسەللەرنى بولسا

ئۇچىنچىسى، ماتەم مۇراسىمى. ئاقساقاللار، قەھرىمانلار ئۆلگەندە كىشىلەر ئەمەل قىلىدىغان بىر يۇرۇش دەپنە ئادەتلىرى بار ئىدى، شۇلارنىڭ ئىچىدە مەرسىيە قوشاقلىرى ئالاھىدە بىر تۈر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ ㉑. بۇ قوشاقلاردا مەرھۇمنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ئىش ئىزلىرى، كىشىلەرنى سۆيۈندۈرگەن سۈپەتلىرى سۆزلىنىپ، روھىغا ئەمىنلىك ۋە ئىستىراھەت تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇ تۈر ھازىر خەلقىمىز ئارىسىدا ھازا قوشاقلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. بىراۋ ۋاپات بولسا، ئۇنىڭ يېقىن تۇغقانلىرىنىڭ قوشاق قېتىپ ھازا ئاچىدىغان ئادەتلەر خەلقىمىز ئارىسىدا ھېلىھەم مەۋجۇت.

«تۈركىي خەلقلەردە ئاغزاكى ئېپىك شېئىرىيىتى» دېگەن كىتابتا ئاپتور «دىۋان» دىكى شېئىر قوشاقلارنى ك. بروككېلمان (C.Brockelman) تەرجىمە قىلغاندا ئايرىلغان ژانىرلارنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. بۇ ژانىرلار شېئىرلاردىكى مەزمۇننى ئاساس قىلىپ، ئايرىلغاندەك قىلىدۇ. ئۇ ژانىرلارنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. بۇ ژانىرلار شېئىرلاردىكى مەزمۇننى ئاساس قىلىپ، ئايرىلغاندەك قىلىدۇ. ئۇ ژانىرلار مۇنداق: (1) مەرسىيە قوشاقلىرى، (2) باتۇرلۇق قوشاقلىرى، (3) شاراب قوشاقلىرى، (4) ئوۋ قوشاقلىرى، (5) مۇڭ قوشاقلىرى، (6) مەدھىيە قوشاقلىرى، (7) سۆكمە قوشاقلار، (8) مۇھەببەت قوشاقلىرى، (9) تەبىئەت قوشاقلىرى، (10) مۇنازىرە قوشاقلىرى، (11) نامەلۇم قوشاقلار. بىز ك. بروككېلمانىڭ تۈرگە ئايرىشىدىن پايدىلانغان ئاساستا، «دىۋان» دىكى شېئىرلارنى تۈرلەر بويىچە كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

1) **داستان:** ھەممىزگە ئايانكى، داستان شېئىرىيەتتىكى ئەڭ چوڭ ئېپىك ژانىر، شۇنداقلا ئەڭ دەسلەپكى پروزا مەكتىپى. ئۇ قەدىمكى خەلقلەرنىڭ ئۆز قەھرىمانلىرى بىلەن باغلىنىپ كەتكەن ئالاھىدە تارىخىي ئەرگۈزەشتىلىرىنى شۇ دەۋرگە ئۇيغۇن تۇرمۇش شەكلى، ئۆرپ ـ ئادەت، ژانىر، تىل ئامىللىرى ئاساسىدا تەسۋىرلىگەچكە، يورۇتۇپ بەرگەن دەۋرى ئۇزۇن، سۆزلىتىلىرى مۇرەككەپ، توقۇنۇشلىرى ئۆتكۈر، پېرسوناژلىرى كۆپ بولىدۇ.

«دىۋان» غا داستانلاردىن نۇرغۇن شېئىرىي پارچىلار كىرگۈزۈلۈپ، سۆزلەر مول تۇرمۇش ئارقا كۆرۈنۈشلىرى ۋە سىنتاكسىسلىق قۇرۇلما ئىچىدە يارقىنلاشتۇرۇلغان. نەقىل كەلتۈرۈلگەن پارچىلار گەرچە تارقاق ۋە تەرتىپسىز بولسىمۇ (مىسالىلار ئېھتىياجغا بويسۇنغان ھالدا)، ئۇلارنى ۋەقەلەر راۋاجى تەرتىپى بويىچە پاياتلاپ، نىسبىي پۈتۈن ھالەتكە كەلتۈرۈش مۇمكىن. تىلشۇناس ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى «دىۋان» دىكى 240 كۇپلېتتىن ئارتۇق شېئىر ئىچىدىن 36 كۇپلېتنى تاللاپ، رەتلەپ بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئۇلارنى ئەينى ۋاقىتتىكى مەلۇم بىر شائىر تەرىپىدىن بېكەچ ئارسلان تېگىن نامىغا بېغىشلانغان يازما تارىخىي داستان بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىدى ㉒. ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى يېكەچ ئارسلان تېگىن سۇتۇق بۇغرا خاننىڭ نەۋرىلىرىدىن بىرى بولغان ھەسەن (ھارۇن) بۇغراخاننىڭ چوڭ ئوغلى يۈسۇپ بۇغراخاننىڭ ئوغلى سۇلايمان ئارسلانخان بولۇشى مۇمكىن، دەپ پەرەز قىلىدۇ. ئۇ داستاننى قاپىيە ئۆزگىرىشىگە ئاساسەن تۆت بۆلەككە ئايرىپىدۇ. شۇنىسى مەلۇمكى، داستانلارنىڭ مەزمۇن ياكى ۋەقەلىك راۋاجىدا باشقۇچلۇق ئۆزگىرىش بولغاندا، ۋەزىن ۋە قاپىيە قۇرۇلمىسى ئېھتىياجغا ئاساسەن ئۆزگىرىدۇ. بۇ ئەھۋال شائىرنى قاپىيە ھەم سۆز تاللاش مۇمكىنچىلىكى جەھەتتە نىسبەتەن ئەركىنلىككە ئېرىشتۇرۇپلا قالماي، داستاننى زىرىكتىشلىك بولۇپ قېلىشتىن ساقلايدۇ، داستان ئاڭلاشقا يېقىملىق، شوخ تۇيۇلىدۇ، شەكلىمۇ جەزىبدار بولىدۇ. بىز ھەربىر بۆلەكتىن بىردىن مىسال ئېلىپ كۆرۈپ باقايلى:

usītoqan kuyax kapsadī
ümünqluoq ażax yaysadi
ərtix suvīn kəqsədi
budun anīn ürküxür

ئۇسستىدىغان قۇتاش قاپسىدى،
ئۇمۇنغان (ئۇمىد قىلغان) ئاداش (قوشۇننى) تارقاتماقچى بولدى،
(دۈشمەن) ئېرىتىش سۈيىنى كەچمەكچى بولدى،
شۇڭا خەلق ئۇركۈشۈۋاتىدۇ.

(1 ـ توم، 211 ـ بەت)

alp ərənni əžürdüm
boynīn anīŋ kažīrdīm
altun kümüx yüžürdüm
süsi kalīn kim ətər

باتۇر ئەرلىرىنى ئايرىدىم،
ئۇنىڭ بوينىنى قايرىدىم،
ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرىنى يوقىتىۋەتتىم،
قوشۇنى كۆپ كىم ئۆتەلەيدۇ.

(«دىۋان»، 1 ـ توم، 480 ـ بەت)

باتۇر ئەرلەر (بىر - بىرىنى چەكمە) چاقىرىشتى،
قىڭغىر كۆزلىرى بىلەن قاراشتى،
ھەممە قورال بىلەن توقۇنۇشتى،
قىلىچ قىنغا تەستە سىغدى.
(1 ـ تۇم، 465 ـ بەت)

ərən alpi okixtilar
kiŋir kozin bokixtilar
kamuq tolmun tokixtilar
kiliq kinka küqin siqdi

ئەخمەق ھوشىنى تاپسۇن،
ئەلدە تۈزۈم يېتىلسۇن،
توقلا، بۆرە قېتىلسۇن،
غەم ـ قايغۇ يەنە تۈگىسۇن.
(1 ـ تۇم، 144 ـ بەت)

əndik kixi tətilsün
əl tərü yətilsün
tokli bəri katilsun
kaʒoqu yəmə savilsun

يۇقىرىقى مىسالالارغا قارايدىغان بولساق، باتۇرلارنىڭ قورقۇمسىزلىقى، جەڭگىۋارلىقى دەھشتى، تەرتىپلىك ھاياتقا بولغان تەلپۈنۈشى قاتارلىق ھايات كارتىنىلىرىنى ھېس قىلىمىز. پارچىلارنىڭ شەكىللىنى كۆزىتىسەك، مىسرالار ئۇمۇمەن يەتتە ياكى سەككىز بوغۇمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، تۆت مىسرا بىر كۆپلېتنى ھاسىل قىلغان. بۇ تۈركىي داستانلارنىڭ بارماق ۋەزنىدىكى تۆتلۈكتىن تۈزۈلۈشىدە‌ك ئەنئەنىنىڭ تېپىك بىر ۋارىيانتى ھېسابلىنىدۇ. قاپىيە سخېمىلىرىمۇ ئاساسەن AAAA، BBBA، CCCA لاردىن ئىبارەت. بەزى كۆپلېتلاردا باش قاپىيە ياكى ئېچ قاپىيە ئۇچراپ قالىدۇ.

2) **مەرسىيە قوشاقلىرى:** بۇنداق قوشاقلار قەۋملەر ئارىسىدىكى ئاقساقاللار، يولباشچى بەگلەر، ھۆرمەتكە سازاۋەر كىشىلەر ۋاپات بولغاندا، ئۇلارنىڭ ۋاپاتىغا ئېچىنىش، قايغۇرۇش، زوھىغا مەدەت تىلەش ۋە سېغىنىش كەبى ھېسسىياتنىڭ تۇرتكىسىدە پەيدا بولىدۇ. «تۈركىيلەر جەلق ئەدەبىياتىدا مەۋجۇت قەھرىمانلار ماۋزۇلىرىنىڭ، داستانلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى شۇبھىسىزكى، ماتەم ئېيتىملىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ» ㉓. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، مەرسىيىلەر تېمىسىنىڭ قەھرىمانلارغا بېغىشلانغىنىدىن قارىغاندا، مەرسىيە قوشاقلىرى قەھرىمانلىق داستانلىرىنىڭ بىر بۆلۈكى بولۇشى مۇمكىن. «دىۋان» دىكى مەرسىيىلەر ئالىپ ئەرتوڭا (ئافراسىياپ) غا بېغىشلانغان. ئالىپ ئەرتوڭا «دىۋان» دا تۈركىي خەلقلەرنى پارسلاردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرغۇچى بۇيۇك قەھرىمان سۈپىتىدە ئايان بولىدۇ. بىز بۇ سېپىمانىڭ مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋان» نى يېزىشتىكى ئۇمۇمىي جاھىشى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارىغىنىمىزدا ھەمدە «شاھنامە» دىكى ئافراسىياپ بىلەن باغلاپ چۈشەنگىنىمىزدە، ئالىپ ئەرتوڭا تۈركىي خەلقلەرنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي، كۇلتۇرەل كىملىكىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ئىكەنلىكى ئايدىڭلىشىدۇ. بىز بۇ ھەقتىكى مەرسىيىنىڭ ۋە باشقا مەرسىيىلەرنىڭ يەدىئىي فورمۇللىرىغا قاراپ باقايلى:

ئالىپ ئەرتوڭا ئۆلدىمۇ؟
يامان دۇنيا قالدىمۇ؟
پەلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ؟
ئەمدى يۈرەك يېرتىلۇر.
(1 ـ تۇم، 59 ـ بەت)

alp ərtoŋa öldimu
ɘsiz azun kaldimu
özlək öqin aldimu
ɘmdi yürək yirtilur

بەگلەر ئېتىنى ھارغۇزدى،
قايغۇ ئۇلارنى تۇرغۇزدى،
مەڭزى، يۈزى سارغايدى،
خۇددى زەپەر رەڭ سۈرتۈلگەندەك بولدى.
(1 ـ تۇم، 633 ـ بەت)

bəglər atin arqurup
kaʒoqu ani turqurup
mənzi yüzi sarqarip
kərküm aŋar türtülür

كۆزۈمدىن (ياش) بۇلاق (بولۇپ) ئاقىدۇ،
ئۇنىڭغا ئۆردەك ـ يوغاق (لار) چۈشىدۇ.
(1 ـ توم، 297 ـ بەت)

aktürür közüm yulak
tüx kilur ördək yuoqak

يۇقىرىقى مەرسىيىلەرنىڭ شەكلىدىن قارىغاندا، ۋەزىن ۋە قافىيە قۇرۇلمىسى بىر باشتا ئىپتىپ ئۆتكەن داستاننىڭكى بىلەن بىردەك، شۇنداقلا «دىۋان» دىكى باشقا تېمىدىكى قوشاقلارنىڭكى بىلەن ئوخشاش. دېمەك، تۆتلۈكلەر (يەتتە ـ سەككىز بوغۇمدىن تەركىب تاپقان) ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئاساسلىق شەكلىدۇر. مەرسىيىلەر ھېسسىياتقا تويۇنغان بولۇپ، ئۇلاردىكى لىرىك مۇراجىئەتلەر كىشىنىڭ قەلب تارىنى چەكمەي قالمايدۇ. يۇقىرىقى مەرسىيىلەردە يىرتىلغان يۈرەك، ھارغىن ئات، سارغايغان يۇز، بۇلاق، ئۆردەك قاتارلىق ئوبرازلار تىزمىسى ئوخشىتىش ۋە مەجازنىڭ رەڭدارلىقىنى شەكىللەندۈرگەن. مەرسىيىلەردىكى لىرىك كەيپىيات داستانلاردا ئىپتىك خۇسۇسىيەتنىڭ نوقۇل ئەمەسلىكىنى، بەلكى قويۇق لىرىزم ئېلېمېنتلىرى بىلەن سۇغىرىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

3) **دىداكتىك (تەلىمي) شېئىرلار:** بۇنداق شېئىرلار ۋەقە بايان قىلىش تېمىدىكى چوڭ ئىپىك ژانىرلار ۋە لىرىك ژانىرلارغا قارىغاندا، ئەقىل ـ پاراسەت ئاملىغا بايىراق كېلىدۇ. ئىنگلىزچىدىكى «deductiri» دېگەن سۆز لاتىنچىدىكى «deducere» سۆزىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇيغۇرچىدا «كەلتۈرۈپ چىقارماق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئەمەلىيەتتىكى شەنىقىدىن تەكرار ـ تەكرار ئۆتكەن، ھەتتا نەچچە ئەسىرلىك كوللېكتىپ تۇرمۇش تەجرىبىسىدىن ئۆتكەن تۇرمۇش يەكۈنلىرىنى ئالدىنقى شەرت قىلىپ، كېرەكلىك بىلىملەرنى يەتكۈزۈش تەلىمي شېئىرلارنىڭ ئالاھىدىلىكىدۇر. بۇنداق شېئىرلارنى «پەندنامە»، «ئۆگۈتنامە» دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ. بۇنىڭدىن بەزى مىسالارنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

alqil ögüt məndin ooqul ərdam tilə
boy da uluoq bilgə bolup bilkiŋ ülə

ئوغۇل، مەندىن ئۆگۈت ـ نەسىھەت-ئال، پەزىلەت تىلە،
خەلق ئارىسىدا ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ، بىلىمىڭنى تارقات.
(1 ـ توم، 72 ـ بەت)

(ساڭا بىر) كىشى كەلسە، ئۇنىڭ (يۈزى) غا ئۆر تەيدىغان
كۈل چاچما، ئۇنىڭغا ياخشىلىق بىلەن كۈلۈپ قارا.
(1 ـ توم، 174 ـ بەت)

kəlsə kixi atma aŋar ərtər külə
bakkil aŋar əzgülükün aoqzin külə

كۆركەم تونىنى ئۆزۈڭگە (قالدۇر)،
تاتلىق ئاشنى ئۆزگىگە،
مېھمانىنى ئىززەتلە،
داڭقىڭنى ئەلگە يايسۇن.
(1 ـ توم، 63 ـ بەت)

kərklüg tonuoq özüŋgə
tatliоq axioq ažinka
tutoqil konuk aoqirliq
yažsun qaviŋ božunka

دىداكتىك شېئىرلار بەيىت (مەسنەۋى)، تۆتلۈك شەكىللەردە بولۇپ، قاپىيىلىرى AA، BB، ABAB، CCCB، AAAA قاتارلىق ھەر خىل سخېمىدا كەلگەن، بوغۇملار ئۆلچەمىمۇ كۆپ خىل بولغان (بوغۇملار ھەققىدە كېيىن توختىلىمىز).

4) **مۇھەببەت شېئىرلىرى:** «دىۋان» دىكى مۇھەببەت شېئىرلىرىغا قارىساق، تۇيغۇلار بەكرەك نازۇكلاشقان، ھېسسىيات تېخىمۇ قويۇقلاشقان، سۇبېيېكتىپلىك ھېس ـ تۇيغۇلىرى مۇبالىغە، ئوخشىتىش، رىتورىك خىتابلار ئاساسىدا بۇ ئاستە ياكى تەسۋىرلىنىۋاتقان ئوبېيېكتقا سىڭدۈرۈپ ئىپادىلەنگەن ئەھۋاللار بار. سۆزلەر سىدام، لېكىن نەپىس، رىتىملار چاققان، لېكىن تەسىرلىك. ئوبرازلار مۇزىكا ئەۋجىدە چايقىلىپ، تاۋلىنىپ تۇرىدۇ. بىز تۆۋەندە بىر قانچە مىسالغا قاراپ باقايلى:

دېدى: سېنىڭ كويۇڭدا
نۇرغۇن جاپا ـ مۇشەققەتلەرگە (ئۇچرىدىم)،
قانتتىق تۆپىلىكلەر يۇمشايدۇ،
كۆڭلۈم ساڭا يۈگۈرۈك (بولغاچقا).
(1 ـ توم، 149 ـ بەت)

aydi seniŋ uzu
əmgək təlim izu
yumxar katiq uzu
køŋlüm saŋa yügrük

قاراڭغۇ كېچىنىڭ ئۆتۈپ كېتىشىنى تىلىدىم،
ئېغىر ئۇيقۇنى قاچۇرۇشنى تىلىدىم،
يەتتىكەن يۇلتۇزنى قايتا ـ قايتا سانىدىم،
ساناش ئىچىدە كۈندۈزۈمنىڭ قۇياشى تۇغدى.
(3 ـ توم، 340 ـ 341 ـ بەتلەر)

kara tünüg kəqürsədim
aqir uni uqur sadim
yətikənig kaqar sadim
sakix iqrə künüm tuqdi

شېئىرىيەتتە ئوبېيكتىپ دۇنيانىڭ مەنتىقىسى كۆڭۈل ئىزھارىغا بويسۇندۇرۇلىدۇ ۋە ئاخىر ھېسسىيات قوينىدىكى غەيرىي ئەقلىي نەرسىگە ئايلىنىدۇ. ئىنسانىي تەبىئەت ھەرقايسى مىللەتلەردە ئورتاق بولغانلىقى ئۈچۈن، شېئىردا ئىپادىلەنگەن ئىنسانىي روھ، مۇھەببەت، ئازاب، خۇشاللىق، ئىنتىزارلىق كەبى ئېچكى كەچمىشلەر دۇنيا بويىچە ئوخشاش، مەسىلە ئۇنىڭ شەكلىدىكى مىللىيلىكتە. مەلۇمكى، قەدىمكى جەمئىيەتتىكى شېئىرلار ئوقۇش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئېيتىش ياكى ئورۇنداش ئۈچۈن بارلىققا كەلگەن. مۇنداقچە ئېيتقاندا، قەدىمكى شېئىرلار مۇراسىملاردىكى ئورۇنداش داۋامىدا بارلىققا كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلاردا مۇزىكىلىق خۇسۇسىيەت تېكىست مەزمۇنىدىن مۇھىمراق ئورۇندا تۇرغان. شۇنداق بولغاچقا، قاپىيە شېئىردىكى مۇھىم ئامىل سۈپىتىدە خاتىرىلەشكە قولايلىق يارىتىلغان. بىز بۇنداق ئالاھىدىلىكنى «دىۋان» دىكى مەيلى مۇھەببەت قوشاقلىرى بولسۇن ياكى باشقا تېمىدىكى قوشاقلاردا بولسۇن، ئوخشاشلا ئۇچرىتىمىز.

5) **تەبىئەت (پىراڭ) لىرىكىلىرى:** قەدىمكى جەمئىيەت ئادەملىرى تەبىئەتكە بېقىنىپ كۈن كەچۈرگەن. ئۇلار قەيەردە سۇ، قەيەردە تېنچ، ئەلۋەك ھاۋا بولسا، شۇ يەردە ياشىغان، شۇ سەۋەبتىن ئۇلار پەسىللەرنىڭ ئۆزگىرىشىگە بەكرەك ماسلاشقان. بىز «دىۋان» دىكى تەبىئەت قوشاقلىرىغا قارىساق، باھار زوق ـ شوق بىلەن تەسۋىرلەنگەن شېئىرلارنىڭ كۆپرەك ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز. بۇ قوشاقلار شەكىل جەھەتتىن باشقا تېمىدىكى قوشاقلار بىلەن ئوخشاش. لېكىن، بىز ئۇلاردىن ئەينى ۋاقىتتىكى كىشىلەرنىڭ تەبىئەتكە تۇتقان پوزىتسىيىسى، ئېستېتىك زوقى، ئانتروپولوگىيىلىك خۇسۇسىيىتى ھەققىدە قىممەتلىك ئۇچۇرغا ئېرىشىمىز. بىز تۆۋەندىكى مىسالغا قاراپ باقايلى:

ay kapup əvlənüp
ak bulit ərlənüp
bir bir üzə üglənip
saqilip suvi aŋraxur

ئاي قويۇپ قوتانلىنىپ،
ئاق بۇلۇتلار ئۆرلىشىپ،
بىر ـ بىرىنىڭ ئۈستىگە دۆۋىلىنىپ،
سۇيى چېچىلىپ شارقىرار.
(1 ـ توم، 341 ـ 342 ـ بەتلەر)

kizil sariq arkaxip
yipkin yaxil yüzkəxip
bir bir kərü yorgəxip
yaliŋuk ani taŋlaxur

قىزىل، سېرىق (چېچەكلەر) بىر ـ بىرىگە يۆلىنىپ،
يېشىل رەيھانلار كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ،
بىر ـ بىرىگە يۆگىشىپ (تۇرماقتا)،
ئىنسان ئۇنىڭغا تاڭ قالدۇ.
(1 ـ توم، 513 ـ بەت)

باھار كىشىنىڭ تەبىئەتكە بولغان ھېس ـ تۇيغۇلىرىنى بەكرەك ئويغىتىدىغان، ئۇمىد، تەلپۈنۈش ۋە خۇشاللىقلارنى ئۆزى بىلەن يۇغۇرۇۋېتىدىغان پەسىل بولۇش سۈپىتى بىلەن شېئىرىيەتنىڭ دائىمىي تېمىسى بولۇپ كەلگەن. بىر مىللەت-

ىڭ ئېستېتىك دىتى، ماكان ۋە زامان ھەققىدىكى چۈشەنچىسى، مۇزىكىلىق سېزىمى ئۇلار ياشاۋاتقان ئانا تەبىئەتنى ئالدىنقى شەرت قىلغان ئاساستا بارلىققا كېلىدۇ ۋە شېئىرلاردا نامايان بولىدۇ. بىز يۇقىرىقى قوشاقلاردىن ئەينى دەۋر كىشىلىرىنىڭ تەبىئەتتىكى ياخشىلىق بىلەن يامانلىق، گۈزەللىك بىلەن رەزىللىك قاتارلىقلارنى پەرقلەندۈرۈشتىكى ئېستېتىك كاتېگورىلىرىنىڭ روشەن ئىزنالىرىنى تاپالايمىز.

6) **جەڭ قوشاقلىرى:** ئۇرۇش بىر مىللەتنىڭ ھاياتىدا ساقلانغىلى بولمايدىغان ھادىسە. ياخشىلىق، ئادالەت، گۈزەللىك كەبى ئېستېتىك كاتېگورىيىلەر بەزىدە كىشىلەرنىڭ ئۇرۇشقا تۇتقان پوزىتسىيىسىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. ئېستېتىكىدا يۇكسەكلىك دېگەن بىر كاتېگورىيىمۇ بار. بۇ ھەققانىيەت خەلق ئۇچۇن كۈرەشكەن باتۇرلارنىڭ سۆلتىگە، غەيرەت ـ شجائىتىگە، قورقۇمسىز خاراكتېرىگە ئوقۇلغان داستانلاردا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. بۇنداق ئوبرازلار كىشىلەر قەلبىدىكى ئادالەت، ھەققانىيەت ئۇقۇملىرى، شۇنداقلا داستانچىنىڭ سۆز سەنئىتى بىلەن قوشۇلۇپ، كىشىنى ئەيمەندۈرىدىغان ھەيۋەتلىك ئوبرازنى رويابقا چىقىرىدۇ ۋە كىشىنىڭ خاراكتېرىگە تەسىر، تەربىيە ئاتا قىلىدۇ. «دىۋان» دىكى جەڭ قوشاقلىرىغا نەزەر سالساق، ئۇلاردىن «ماناس»، «ئالپامىش» داستانلىرىدىكى قەھرىمانلارنىڭ ھەيۋەتلىك يۈرۈشلىرى بىلەن ئوخشاش مەنزىرىنى ئۇچرىتىمىز ھەمدە سۆزلىتىلارنىڭ مىللىي خاسلىقىدىكى تارىخىي ئىزچىللىقنى بايقايمىز. تۆۋەندىكى مىسالالارغا نەزەر سالايلى:

مېنى قويۇپ بەرگىن،	*kożoqīl maŋa akīlīk*
مەردلىك مېنىڭ لەقىمىم بولسۇن.	*bolsun maŋa ayaoqa*
مېنى ئۇرۇشقا ئەۋەتكىن،	*īżoqīl məni tokīxka*
ماڭا بىر ئات ياردەم قىل.	*yüvgil maŋa ulaoqa*

(3 ـ توم، 237 ـ بەت)

چۆرىسىنى ئولىشىپ قورشايلى،	*təgrə avīp əgrəlim*
ئاتتىن چۈشۈپ يۈگۈرەيلى،	*attīn tüxüp yügrəlim*
ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى،	*arslanlayu kokrəlim*
كۈچى شۇنىڭ بىلەن ئاجىزلاشسۇن.	*küqi anīn kəvilsün*

(2 ـ توم، 194 ـ بەت)

باتۇرلۇققا بولغان قىزغىن ئىنتىلىش ئىنسان خاراكتېرىدىكى گۈزەللىكنىڭ بىر قىسمى. ئۇ ئىنسان تەبىئىتىدىكى قورقۇنچاقلىق، بولۇمسزلىققا ئوخشاش يارىماس تەرەپلەرگە نسبەتەن كىشىنى ئالىيجاناب قەيسەرلىككە دالالەت قىلىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا مەخسۇس جەڭنامە ئەدەبىياتى بار دېيىشكە بولىدۇ. ئۇلار كېيىنچە قويۇق ئىسلام ئېلېمېنتلىرى بىلەن سۇغىرىلغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە جەڭ قوشاقلىرىنىڭ راۋاجىدۇر. شۇنداق دېيىشكىمۇ بولىدۇكى، «دىۋان» دىكى جەڭ قوشاقلىرى جەڭنامە ئەدەبىياتىغا ياتىدىغان چوڭ ھەجملىك داستانلاردىن ئېلىنغان پارچىلار بولۇشى مۇمكىن.

7) **ئەمگەك ـ ئۇۋ قوشاقلىرى:** ئەمگەك بىلەن ئۇۋ كىشىلەرنىڭ ھاياتلىق ئېھتىياجىنى قامدىشىدىكى تۇرمۇش پائالىيىتى بولۇپ، بىرقەدەر تىپىك ھەم ئومۇمىيلىققا ئىگە. كىشىلەرنى ئۆز نۆۋىتىدە تەبىئەتكە يېقىنلاشتۇرىدىغان ۋاسىتە سۈپىتىدە ئۇلارغا ئۆزلىرى بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى زۆرۈر بىلىملەرنى بىلدۈرىدۇ. ئەمگەك ـ ئۇۋ قوشاقلىرى كىشىلەرنىڭ ئۆزىنى تونۇشى، ئۆز مەنئۇىيىتىنى قۇرۇپ چىقىشىدىن ئىبارەت مەنئۇى جەريانىنىڭ سەنئەتلىشىشى بولۇپ، ئۇلاردا تەبىئەت، ئىلاھ ۋە ئىنسان ئوتتۇرىسىدىكى سىرلىق ھەم گارمونىك باغلىنىش سۆزلەرگە سىڭىپ كەتكەن بولىدۇ.

«دىۋان» دىكى ئەمگەك ـ ئۇۋ قوشاقلىرى ئەينى ۋاقىتتىكى خەلقنىڭ تۇرمۇش قارىشى، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى قاتارلىقلارنى ئەينەكتۇر. مەسىلەن:

يىگىتلەرنى ئىشلىتىپ،	*yigitlərig ixlətü*
مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغاتتۇرۇپ،	*yīqaq yəmix īroqatu*
قۇلان، كېيىك ئوۋلىتىپ،	*kulan kəyik avlatu*
بايرام قىلىپ ئاۋۇنايلى.	*bəżrəm kilīp avnalīm*

(1 ـ توم، 348 ـ بەت)

قەدىمكى تۈركىي خەلقلەر شېئىرىيەتىدە ۋەزىن قوشاقنى نەسىردىن ئايرىپ تۇرىدىغان مۇھىم بەلگە بولغان. تۇراقلىق ۋەزىن تەرتىپى قوشاقلارنىڭ مۇزىكا ۋە ئۇسسۇل بىلەن بولغان قانداشلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ھەم قوشاقلارنىڭ جۈملە قۇرۇلمىسى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئامىل ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە ئاروز ۋەزنى بىلەن بارماق ۋەزنى ئاساسلىق ئۆلچەم بولۇپ كەلگەن بولۇپ، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن بارماق ۋەزنى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇزۇنبكستاندا ياشاپ ئۆتكەن ئالىم ئابدۇرەئۇپ فىترەت ئاروزنى ئەرەبلەرگە تەۋە دەپ قارايدۇ ㉔. ئەمما، ئۇيغۇر ئالىمى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «دىۋان» دىكى بىر قىسىم قوشاقلارنىڭ ئاروز قائىدىسىگە ئۇيغۇن ئىكەنلىكىدىن قارىغاندا، ئاروز ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە مەۋجۇت ھادىسە دەپ قارايدۇ ㉕. «دىۋان» دىكى قوشاقلار ئۇزاق زامانلاردىن كەلمىش مىراسلار بولۇپ، بۇغۇملىرىنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقا بولۇشى ـ بولماسلىقىدىن قەتئىينەزەر، بەلگىلىك مىقداردىكى بوغۇملاردىن تۈزۈلىدىغان بوغۇم ۋەزنى (بارماق ۋەزنى) مىللىي ۋەزنىن سۈپىتىدە گەۋدىلىنىپ كەلگەن. كۆزىتىشىمىزچە، «دىۋان» دىكى شېئىر، قوشاقلار تۆۋەندىكىدەك تۈراق ۋە بوغۇم ئۆلچىمىدە بولغان.

(1) ئالتە بوغۇملۇقلار (2+2+2):

oqrak əri tiqrak
yəmi anɨŋ oqlak
süti üzə saqrak
yərī takī aqlak

ئوغراق ئەرلىرى باتۇر،
ئۇلارنىڭ يەيدىغىنى ئوغلاق،
سۈتى ئۈستىدە قاچلىرى تەييار،
يېرى بولسا قاقاسلىق.
(1 ـ تۇم، 612 ـ بەت)

(2) بەش بوغۇملۇقلار (2+3/3+2):

kəldi maŋa tat
aydɨm əmdi yat
kuxka bolup ət
səni tilər us bəri

كەلدى ماڭا تات،
ئېيتتىم ئەمدى يات.
قۇشقا بولۇپ ئەت،
سېنى تىلەر ئۇس، بۆرە.
(1 ـ تۇم، 51 ـ بەت)

(3) يەتتە بوغۇملۇقلار (4+3/3+4):

avlap məni koymaŋɨz
ayik ayɨp kaymaŋɨz
akar kəzüm ux təŋɨz
təgrə yərə kux uqar

مېنى ئوۋلاپ تاشلىۋەتمەڭ،
ۋەدە قىلىپ يېنىۋالماڭ،
كۆزۈم خۇددى دېڭىزدەك ئاقىدۇ،
چۆرىسىدە قۇشلار ئۇچىدۇ.
(2 ـ تۇم، 60 ـ بەت)

(4) سەككىز بوغۇملۇقلار (4+4):

ərən alpi okɨxtɨlar
kɨŋɨr kəzin bokɨxtɨlar
kamuq tolmun tokɨxtɨlar
kɨlɨq kɨnka küqin sɨqdɨ

ئادەملەرنى ئەۋەتسە تېز چۆكتۈردى،
باش، بوينىنى سوقۇپ تۇردى،
ئۇيلىشىپ مۆكۈپ تۇردى،
مېنى قوغلىما دەپ يوپۇن ئەگدى.
(3 ـ تۇم، 318 ـ بەت)

(5) ئون بوغۇملۇقلار (5+5):

kəlüm kumī kopsa kalī tamīŋ itər
kərsə anī bilgə kixi sözgə pütər

كۆلۈم (سۇيى) دولقۇنلسا، تامنى ئىتتىرەر،
ئۇنى ئاقىل كىشى كۆرسە سۆزگە پۈتەر.
(3 ـ توم، 187 ـ 188 ـ بەتلەر)

(6) ئون بىر بوغۇملۇقلار (7+4):

miŋ kixi yuluqī bolup özüŋə
bərgələr özün anīŋ közinə

مىڭ كىشى پىدا بولۇپ (ئۇنىڭ) ئۆزىگە،
بەرگۈسىدۇر (جېنىنى) ئۇنىڭ كۆزىگە.
(3 ـ توم، 16 ـ بەت)

(7) ئون ئىككى بوغۇملۇقلار (4+4+4/4+6/6+7/5+5):

yaxnat kilīq baxī üzə kakkil yara
pīqlīp anīŋ boynī takī kalkan tura

(دۈشمەن) نىڭ بېشى ئۈستىدە قىلىچ يالتىراپ، (قىلىچ) ئۇر، يارىلا،
ئۇنىڭ بوينى ۋە قالقان ـ ئۇرالرى كېپىلىپ، بىنچىت بولىدۇ.
(2 ـ توم، 522 ـ بەت)

yaqīŋ taba tətrü bakīp bəgdəŋ bilə
oqrap kalī kəlsə saŋa karxu sülə

دۈشمەن تەرەپكە تىكىلىپ قارا، خەنجىرىڭنى بىلە،
مۇبادا سېنى قەستلەپ كەلسە، ئۇنىڭغا قارشى ئۇرۇش قىل.
(3 ـ توم، 370 ـ بەت)

türkən katun katiŋa təgür məndin koxuq
ayqil sizin tapuqqi ətnür yaŋi tapuq

تۈركەن خاتۇن قېشىغا مەندىن قوشاق يەتكۈز،
سىزنىڭ خىزمەتچىڭىز يېڭى خىزمەت ئۆتۈنىدۇ، دېگىن.
(1 ـ توم، 487 ـ بەت)

(8) ئون ئۈچ بوغۇملۇقلار (7+6+8/5+5):

tutqī yaqar bulitī altun tamar ariq
aksa anīŋ akīnī kandī məniŋ kanīq

(ئۇنىڭ) بولۇتى ئۇزۇلمەي يېغىۋاتىدۇ، (ئۇنىڭدىن) ئېرىغ (ساپ) ئالتۇن تېمىۋاتىدۇ،
ئۇنىڭ ئېقىنى ئاقسا، مېنىڭ تەشنالىقىم قانىدى.
(1 ـ توم، 488 ـ بەت)

utru turup yaqdī aŋar kix oki qīqilvar
aydīm asīq kilqu əməs sən takī yalvar

ئوتتۇرا تۇرۇپ ئۇنىڭغا ساداقتىن قىسقا ئوقلارنى ياغدۇردۇم،
سەن ئەمدى يالۋۇرساڭمۇ پايدىسى يوق، دېدىم.
(1 ـ تۇم، 643 ـ بەت)

(9) ئون تۆت بوغۇملۇقلار (7+7):

atsa okïn kəzgərip kim turanī yïqdaqī
taoqïq atïp ooqrasa əzi koyï yïrtïlur

ئوقىنى گەز چىقىرىپ ئاتسا، كىم تۇرانى قوغداپ قالالىسۇن،
تاغقا ئوق ئېتىلسا، (تاغنىڭ) ئۆزى ۋە ۋادىلىرى يىرتىلىدۇ.
(3 ـ تۇم، 145 ـ بەت)

(10) ئون بەش بوغۇملۇقلار (8+7):

əŋdün nəlük yalvarmadïŋ kaq kata bąrdïŋ tavar
tolumluq bolup katïndïŋ kanïŋ əmdi yąr suvar

باشتا نېمە ئۈچۈن يالۋۇرمىدىڭ، قانچە قېتىم تاۋار (مال) بەردىڭ،
قورالالىنىۋېلىپ غادايىدىڭ، ئەمدى قېنىڭ يەرنى سۇغارسۇن.
(1 ـ تۇم، 649 ـ بەت)

«دىۋان» دىكى شېئىر ـ قوشاقلارغا نىسبەتەن مەزمۇن جەھەتتىن قىسمەن تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلدى. ئەمما، شېئىرىي تىل جەھەتتىكى شەكىللىرى ۋە نەزەريىسى نۇقتىسىدىن تۆزۈك تەتقىقاتلار يۈرگۈزۈلمىدى. ئەگەر بىز ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تۈرلىرى، بەدىئىي، ئېستېتىك پرىنسىپلىرى ھەققىدە سىستېمىلىق چۈشەنچىگە ئېرىشمەكچى بولىدىكەنمىز، قوچۇ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىگە يانداش ھالدا «دىۋان» دىكى شېئىر ـ قوشاقلارنى نەزەريە جەھەتتىن چوڭقۇر تەتقىق قىلىشىمىز كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك سىنتاكسىسلىق تەرەپلىرى ھەققىدە يەتەرلىك بىلىمگە، شېئىرىيەت تىلشۇناسلىقى ھەققىدە كەڭ مەلۇماتقا ئىگە بولۇشىمىز كېرەك. بىزدە نۆۋەتتە سىستېمىلىق «دىۋان» شۇناسلىق ئىلمى تېخى شەكىللەنمىدى. ۋەھالەنكى، «دىۋان» شېئىرىيىتى «دىۋان» شۇناسلىقتا كەم بولسا بولمايدىغان، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ساپ مىللىي قائىدىلىرىنى ئېنىقلاشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئويناىدىغان، شۇنداقلا قاراخانىيلار دەۋرى ياكى ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى دەۋرلەرنىڭ ماددىي تەرەققىيات ئەھۋالى، مەنىۋى ھالىتى، جەمئىيەت تۈزۈلمىسى، ئىشلەپچىقىرىش شەكلى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا مەنبەلىك رول ئويناىدىغان ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. بۇ جەھەتتە ئېبرىك خاقانلۇق (埃里克.哈夫洛克) نىڭ مۇنۇ سۆزى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ: «ئەمەلىيەتتە، شېئىر مول ئەمەلىي بىلىملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خەزىنىدۇركى، ئۇ ئەخلاق، سىياسىي، تارىخ ۋە ھۇنەر ـ بىلىملەر قامۇسى، شۇنداقلا ئۇ بىلىمگە ئىنتىلىدىغان كىشىلەر بىلىم قوبۇل قىلىدىغان تەربىيە زاپىسىنىڭ يادروسى» ②. بۇ بايان «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى شېئىرىيەت خەزىنىسىگە بەكمۇ مۇۋاپىق كېلىدۇ.

ئىزاھاتلار:

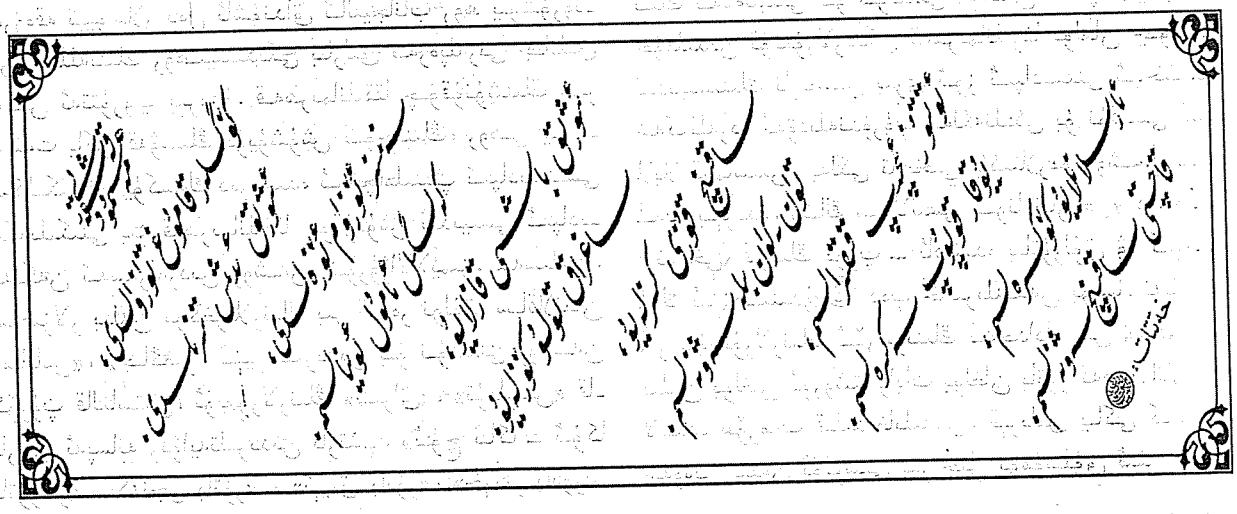
① «ئىبراھىم مۇتىئى ئىلمىي ماقالىلىرى»، ئۇيغۇرچە، 311 ـ بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى.

② ناتان لايت: «تايغاق يول: تۈرك ئەدەبىياتىنىڭ نەتىجىسى ۋە تۈزۈلۈشى ھەمدە ئىسلام ۋە زامانىۋىلىقتىكى ئۇيغۇر مۇقاملىرى» (تۆۋەندە «تايغاق يول» دەپ ئېلىنىدۇ)، ئىنگلىزچە، UMI دىسسېرتاتسىيىسى، 1988 ـ يىلى، 83 ـ، 84 ـ بەتلەر.

③ ناتان لايت: يۇقىرىقى ئەسەر، 88 ـ، 89 ـ بەتلەر.
④ «دىۋان»، 1 ـ توم، 2 ـ بەت.
⑤ «دىۋان»، 1 ـ توم، 2 ـ، 3 ـ بەتلەر.
⑥ «دىۋان»، 1 ـ توم، 4 ـ بەت.
⑦ مېك ستېفېنس (Meic Stephens) تۈزگەن: «ئەدەبىياتقا دائىر ئۇزۇندىلەر»، ئىنگلىزچە، 166 ـ بەت، 1990 ـ يىلى.
⑧ «ئىسلام لۇغىتى» (Dictionary Of Lslam)، ئىنگلىزچە، ھىندىستان، 1986 ـ يىلى.
⑨ «ئۆزبېك تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، ئۆزبېكچە، موسكۋا رۇس تىلى نەشرىياتى، 1981 ـ يىلى.
⑩ «تۈركچە سۆزلۈك»، تۈركچە، ئەنقەرە، 1998 ـ يىلى 9 ـ نەشرى.
⑪ «دىۋان»، 1 ـ توم، 487 ـ بەت.
⑫ «دىۋان»، 3 ـ توم، 180 ـ بەت.
⑬ «دىۋان»، 3 ـ توم، 327 ـ بەت.
⑭ «ئىبراھىم مۇتىئىي ئىلمىي ماقالىلىرى»، ئۇيغۇرچە، 303 ـ بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى.
⑮ سۇئات باتۇر تەييارلىغان: «تۈرك خەلق ئەدەبىياتى»، تۈركچە، 31 ـ بەت، ئالتۇن كىتابلار نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى.
⑯ فۇئاد كۆپرۈلۈ: «تۈرك ئەدەبىياتى تارىخى»، تۈركچە 1981 ـ يىلى 6 ـ نەشرى، 94 ـ بەت.
⑰ «تايغاق يول»، 121 ـ 122 ـ بەتلەر.
⑱ «تايغاق يول» 121 ـ بەت.
⑲ يۇقىرىقى مەنبە، 124 ـ بەت.
⑳ كېننېس ماكلىش تۈزگەن: «ئىنسان ئىدىئولوگىيىسىدىكى ئاساسلىق نۇقتىئىنەزەرلەر»، 1 ـ قىسىم، خەنزۇچە، 972 ـ بەت، شىنخۇا نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى.
㉑ فۇئاد كۆپرۈلۈ: «تۈرك ئەدەبىياتى تارىخى»، تۈركچە، 96 ـ 97 ـ بەتلەر.
㉒ ئىمىن تۇرسۇن: «تارىمدىن تامچە»، ئۇيغۇرچە، 361 ـ 362 ـ بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى 1990 ـ يىلى.
㉓ فۇئاد كۆپرۈلۈ: «تۈرك ئەدەبىياتى تارىخى»، 97 ـ بەت.
㉔ ئابدۇرەئۇف فىترەت: «ئەدەبىيات قائىدىلىرى»، ئۆزبېكچە، تاشكەنت، ئوقۇتقۇچى نەشرىياتى.
㉕ ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، ئۇيغۇرچە، 140 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى.
㉖ ما داكاڭ: «شېئىرىي تىل ئەتقىقاتى»، خەنزۇچە، 176 ـ بەت، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 2005 ـ يىلى.

ئاپتور: شىنجاڭ مائارىپ ئىنستىتۇتى فىلولوگىيە تارماق ئىنستىتۇتىنىڭ پروفېسسورى

تەھرىرلىگۈچى: ھەزرىتى ئەلى بارات

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىكى ئەدەبىي پارچىلاردا ئىپادىلەنگەن قەھرىمانلارغا چوقۇنۇش ئىدىيىسى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش

ئابدۇغېنى سەيدىن

قەھرىمانغا چوقۇنۇش كىشىلەرنىڭ مىللەت ياكى ئۆز توپىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن جېنىنىمۇ ئايىمايدىغان، شۇ مىللەت ۋە توپنىڭ ھاياتىدىكى زور ئۆزگىرىشلەردە باشلامچىلىق رول ئويناپ، ئۆزىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى، كۈچ ـ قۇدرىتى، قىسقىسى، بارلىقىنى ئايمىغان باتۇر كىشىلەرنىڭ ئالىيجانابلىقىغا روھىغا بولغان چوقۇنۇش بولۇپ، بۇ خىل چوقۇنۇش ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئىپادىلىنىپ قالماستىن، بەلكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخىدىكى ئىجتىمائىي بۇرۇلۇشلىرى، ياشاش مۇھىتىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن، ئوخشاشمىغان دەرىجىدە ئىپادىلەنگەن ھەمدە بۇ خىل روھ شۇ مىللەتتە ئىپپوسچىلىقىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان. شۇڭا گېگىل ئىپپوسلارنى ئىنسانىيەتنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرىنىڭ مەھسۇلى، شۇنداقلا «قەھرىمان شەخسىنىڭ ئىش ئىزلىرى ئارقىلىق ئوبيېكتىپ دۇنيانى ۋە پۈتكۈل مىللەتنىڭ ئىپتىدائىي روھىي ماھىيىتىنىڭ گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان چوڭ تېپتىكى ئاغزاكى سەنئەت شەكلى» دەپ قارىماستىن، يەنە مۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا «بىر مۇنەۋۋەر ئىپپوس بىر مىللەتنىڭ روھىي ماھىيىتىنىڭ كۆرگەزمىخانىسى» دەپ كۆرسىتىدۇ.① دەرۋەقە ئىپپوسلار دەل ئاشۇنداق ئالىيجانابلىقتا روھ يوشۇرۇنغان مىللەتنىڭ روھىيىتىدىكى بارلىق تەرەپلەرنى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. قەھرىمانلىققا چوقۇنۇشنىڭ بىر مىللەت ياكى قەۋمنىڭ ئۈيۇشۇش كۈچىنىڭ، روھىي يۈكسەكلىكىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە ئىخچاملىنىپ ئىپادىلىنىشى ئىكەنلىكىنى بىز قەھرىمانلىققا چوقۇنۇش ئىدىيىسى ئىپادىلەنگەن ئەسەرلەردىن زوشەن كۆرۈۋالالايمىز. مەسىلەن، قىرغىزلار بىلەن موڭغۇللارنىڭ بىر قەدەر تولۇق ساقلانغان «ماناس»، «جاڭغىر» ئىپپوسلىرىدىن بۇ نۇقتىنى روشەن كۆرۈپ قالماستىن، ئۇيغۇرلارنىڭ «شىراق»، «تۇماريس» قاتارلىق ئەپسانە رىۋايەتلىرىدىن تارتىپ، «ئوچ ئاكا ـ ئۇكا باتۇرلار»، «كەنجى باتۇر»، «ئېيىق باتۇر»، «خېمىر باتۇر»، «تاش باتۇر»... قاتارلىق چوڭچەكلىرىدە «چىن تۆمۈر باتۇر»، «نۇزۇگۇم»، «سېيىت نوچى»... قاتارلىق داستانلىرىدا، «ئوغۇزنامە»، «ئالپ ئەرتۇڭا»، «ئەرگىنە قۇن» قاتارلىق ئىپپوسلىرىدىنمۇ بۇ نۇقتىنى كۆرۈۋالالايمىز. خەلق ئاغزاكى ئەدەبىياتىدىكى ئەپسانە ـ رىۋايەتلەردىن تارتىپ چوڭچەك، قوشاقلار ماھىيەت جەھەتتىن بىر پۈتۈن مىللەت روھىنىڭ ئوخشاش بولمىغان شەكىللەردە كارتىنىلار بويىچە ئىپادىلىنىشى بولسا، ئىپپوسلار شۇ كارتىنىلارنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە ئومۇملاشتۇرۇلۇشى ۋە تىپىكلەشتۈرۈلۈشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يەنى قەھرىمانلارنىڭ ئىش ئىزلىرىنىڭ پەخرىلىك ھېسسىياتلار ئىچىدە ئىغزىدىن ـ ئىغزىغا تارقىلىپ، ئەل ئارىسىدا چوڭقۇر ئورۇن ئېلىشى جەريانىدا خەلقنىڭ بارلىق ئەقىل ـ پاراسىتىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرۈپ، ئىپپوسنى روياپقا چىقىرىشقا ئاساس بولدۇ. بىراق، تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك، ئىپپوس بارلىق مىللەتلەردە شەكىللىنىۋەرمەستىن، يۈكسەك دەرىجىدە قەھرىمانلىق روھىغا ئىگە بولغان قەھرىمانلىق يۈكسەك پەزىلەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ، مىللەتنىڭ روھىغا چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن مىللەتلەردە شەكىللىنىدۇ. دۇنيادىكى ئىپپوس ئىجاد قىلغان خەلقلەرنىڭ ئەمەلىيىتى بۇ نۇقتىنى روشەن ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. جۈملىدىن ئۇيغۇرلاردىكى قەھرىمانلارغا بولغان چوقۇنۇش ئىدىيىسىنىڭ تارىختىن بېرى ئۆز ئىپادىسىنى ئوخشىمىغان شەكىللەردە گەۋدىلەندۈرۈپ كەلگەنلىكى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ قالماستىن، بەلكى تارىخىي پاكىتلارمۇ روشەن ئىپادىلەپ بېرىدۇ. «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى» دا: «ئۇلار (خۇيخې) لارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتىدە باتۇرلۇق ۋە كۆچلۈك-لۈك ئىززەتلىنىدۇ»② دەپ خاتىرىلەنگەن بولسا، تەتقىقاتچىلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادلىرىنى ۋە دۈشمەن بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ۋاپات بولغان باتۇر قەھرىمانلارنى ئالاھىدە ھۆرمەت قىلىدىغانلىقىنى، قىرىلىق ياكى كېسەللىك سەۋەبىي بىلەن ئۆلۈشىنى بىر خىل نومۇسلۇق ئىش دەپ قا-

رايدىغانلىقىنى دەللىلەيدۇ. بىز بۇ تەرەپلەردىكى مەسىلىلەرنى بىرمۇ بىر تىلغا ئېلىپ قايتا تەكرارلىمىساقمۇ، بىر مىللەتنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ ۋە روھىيىتىنىڭ ئەڭ ئىخچاملاشتۇرۇلغان قامۇسلىرى بولغان ماقال ـ تەمسىللەرگە دىققىتىمىزنى ئاغدۇرۇپ باقساق، بۇ خىل قاراشلارنىڭ زوشەن ئىزناسىنى كۆرۈۋالالايمىز. مەسىلەن: «باتۇر تۇغۇلسا ئەلنىڭ بەختى، يامغۇر قۇيۇلسا يەرنىڭ»، «باتۇر جەڭدە بىلىنىدۇ، دانا مەجلىستە»، «باتۇرلۇق بىلەن ئۆلگەننىڭ ئانىسى يىغلىماس»، «باتۇر ياۋسىز بولماس»، «باتۇر ئۆيدە تۇغۇلۇپ، جەڭدە ئۆلەر» قاتارلىقلار.

يەنە بۇ يەردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز پەرزەنتلىرىگە «باتۇر، قەھرىمان» دېگەندەك ئىسىملارنى قويىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈپ كېتىش ئارتۇقچە بولمىسا كېرەك. مانا مۇشۇ قەھرىمانلارغا چوقۇنۇش، قەھرىمانلارنى ئۇلۇغلاش ئىندىنىسى «دىۋان» دىكى ئەدەبىي پارچىلاردا ئىپتىقاد شەكلىدە ئۇلۇغلىنىپ جانلىق ئىپادىلەنگەن. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن ئەسەرلەردە ئىپادىلەنگەندەك، ئۇيغۇرلارنىڭ باتۇر، قەھرىمانلارغا چوقۇنۇش ئېتىقادى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ قالماستىن، بەلكى ھەر قايسى دەۋرلەردە ئۇزۇلۇپ قالماستىن، دەۋر ئالاھىدىلىكى بويىچە گەۋدىلىنىپ ماڭغان. «دىۋان» دىكى قەھرىمانلارغا چوقۇنۇش ئىدىيىسىنى باتۇرلارغا چوقۇنۇش، ئارسلانغا چوقۇنۇش، ئاتقا چوقۇنۇش نۇقتىسى بويىچە ئوچۇق نۇقتىدىن شەرھلەشكە بولىدۇ. بىز ئالدى بىلەن باتۇرلارغا چوقۇنۇش نۇقتىسىنى شەرھلەپ ئۆتىمىز.

شامانىزم ئەقىدىلىرى باتۇرلار روھىغا چوقۇنۇشنى شامانىزمنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىش بىلەن بىرگە شامانىزمنى باتۇرلۇق روھىنى تەرغىب قىلغۇچى دەپ مۇئەييەنلەشتۈردۇق. بىز مۇشۇ نۇقتىدىنمۇ خەلقىمىزنىڭ مەنۇبىيىتىدە ئۇزۇلمەي ئىپادىلىنىپ كېلىۋاتقان شامانىزملىق قاراشلارنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئىپادىلىرىدىنمۇ بۇ نۇقتىنى مۇئەييەنلەشتۈرەلەيمىز. شامانىزم تەقىقاتچىلىرى ئۆز تەتقىقات نۇقتىلىرى بويىچە شامانىزمنىڭ ئاساسىنمۇ قاراشنى يادرو قىلغان ئاساستا تەرەققىي قىلدۇرغانلىقىنى قەيت قىلىدۇ. ھەممىمىزگە مەلۇم بولغىنىدەك، ئاساسىمۇ قاراش بارلىق شەيئىلەردە روھ، جان ماھىيەتتە ئىلاھىي كۈچ ـ قۇۋۋەت بولىدۇ، دېگەن ساددا غايىۋانە چۈشەنچىلەرنىڭ ئىدىيىدىكى ئىپادىسى. ئەينى دەۋردىكى ئىنسانلار ئۆزىنى ئىدارە قىلىپ تۇرغان، ئۆزىگە تەسىر تەن ئالاھىدە كۈچ ـ قۇدرەتكە ئىگە دەپ قارىغانلىقى ھەرقانداق نەرسىلەردە ئىلاھىي كۈچ، روھ بار دەپ قارىغان. مانا شۇ روھقا چوقۇنغان ۋە ئالاھىدە ھۆرمەت، ئەيمىنىش ھېسسىياتى بويىچە مۇئامىلە قىلغان. بۇ خىل قاراشلار دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى، ئىجتىمائىي بۇرۇلۇشلار ئاساسىدا شەكىللەنگەن يېڭى چۈشەنچىلەرگە يۆگىشىپ، بېيىپ، شۇ خەلقلەرنىڭ بولۇپمۇ تەتقىقاتچىلارنىڭ ئۆزگىچە تەتقىقاتلىرى ئاساسىدا يەكۈنلەنگەن ئېپوس بەلۋېغىدا ياشىغان مىللەتلەردە قەھرىمانلارغا چوقۇنۇش شەكلىدە گەۋدىلەنگەن. يەنى «ئوتتۇرا ئاسىيا دۇنيا قەدىمكى مەدەنىيىتىدىكى ئېپوسچىلىق بەلۋېغىدۇر. ئوخشىمىغان ئىرق، ئوخشىمىغان مىللەت، ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ئۇچرىشىش ئېپوسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىكى مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىنى شەكىللەندۈرىدۇ. مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى ۋە كېڭەيمىچىلىك يۈرۈشلىرى نەتىجىسىدە دەۋرەپ تۇرغان رايونلار ئېپوسچىلىق ئىلىم جاڭدىيىتىدىكى ئەڭ سەزگۈر ۋە قىزىق نۇقتىلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم ئېپوسلار ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان رايونلار، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت بەلۋېغى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك»③ دەپ قارالغان مۇشۇ رايوندا ياشاپ كەلگەن خەلقىمىز ئامېرىكىلىق تەتقىقاتچىلاردىن داۋۇد لىمېك، ئېدۋىد بېلىدالار ئۆز ئەسەرلىرىدە: «قەھرىمانغا چوقۇنۇش ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە ئوخشاشلا ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئۆزىگە يات ھەم توقۇنۇش بىلەن تولغان دۇنيادا مەۋجۇت بولالىشىنىڭ سەۋەبىي مەشھۇر قەھرىمانلارنىڭ باتۇرلۇقى ۋە پاراسىتىگە تايانغانلىقىدا، بۇنى ئۇلار ئاللىقاچان تونۇپ يېتىشكەن. شۇنداق قىلىپ، ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئۆزلىرى ھۆرمەتلەيدىغان بىر يۇرۇش مەدەنىيەت قەھرىمانلىرى بولغان. ئۇلار ھېكايە، ئۇسسۇل ۋە ناخشىلىرىدا مۇشۇ شەخسلەرنىڭ قابىلىيىتى ھەم باتۇرلۇقىنى مەدھىيىلەشكەن»④ دەپ كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك، يۇقىرىدا تىلغا ئالغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئۆرنەكلەردە قەھرىمانلارغا چوقۇنۇش، قەھرىمانلارنى مەدھىيىلەش ئۆز ئىپادىسىنى تېپىپ قالماستىن، بۇنىڭدىن 1000 يىل ئىلگىرى يېزىلغان، ئۆز دەۋرىدىن نەچچە ئەسىردىن بېرى خەلق قەلبىدە يالقۇنجاپ تۇرغان قەھرىمانغا چوقۇنۇش، قەھرىماندىن سۆيۈنۈش پىسخىكىسى «دىۋان» دا ئەڭ ئالدى بىلەن ئالىپ ئەرتۇڭاغا بولغان ھۆرمەت، ئونىڭ ئۆلۈمىگە بولغان ئېچىنىش ھېسسىياتىدا روشەن ئىپادىلەنگەن.

ئالپ ئەرتۇڭا ئۆلدىمۇ؟
ئەسىز ئازۇن قالدىمۇ؟
ئۆزلەك ئۆچمەن ئالدىمۇ؟
ئەمدى يۇرەك يىرتىلۇر.
[ئالپ ئەرتۇڭا ئۆلدىمۇ؟
يامان دۇنيا قالدىمۇ؟
پەلەك ئۆچمىنى ئالدىمۇ؟
ئەمدى يۇرەك يىرتىلۇر.] (1 ـ توم، 59 ـ بەت)

ئۆزلەك قامۇغ كۆفرەدى،
ئەردەم ئاربغ سەۋرەدى،
يۈنچىغ ياۋۇز تەۋرەدى،
ئەردەم بەگى چەرتىلۇر.
[زامان زەئىپلەندى، پەزىلەت ئازايدى، بۇزۇق، يامان ئادەملەر باش كۆتۈردى، پەزىلەت بەگى يەنى خاقان ئافراسىياپ ئۆلگەنلىكى ئۈچۈن شۇنداق بولدى.] (1 ـ توم، 139 ـ بەت)

ئۇلىشپ ئەرەن بۆزلەيۇ،
ئىيرتىپ ياقا ئۇرلايۇ،
سىقرىپ ئۇنى يۇرلايۇ، ⑧
سىغتاپ كۆزى ئۆرتۈلۈر.
[ئادەملەر ئافراسىياپنىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ، بۆرىلەر-دەك ھۇۋلاشتى، ئاھ ئۇرۇپ ياقىلىرىنى يىرتىشتى، بەزىدە مۇڭلۇق نەغمە ئاۋازىدەك ئۇن سېلىپ پەرياد چېكىشتى، كۆپ يىغلاپ، كۆزلىرى كۆرمەس بولۇپ كەتتى.] (1 ـ توم، 254 ـ بەت)

بەگلەر ئاتىن ئارغۇرۇپ،
قازغۇ ئانى تۇرغۇرۇپ،
مەڭزى يۈزى سارغايىپ،
كۆركۈم ئاڭار تۆرتۈلۈر.
[ئافراسىياپنىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ شۇنداق دېيىلدۇ: بەگلەر ئاتلىرىنى ھارغۇزۇپ كېلىشتى، ئۇلارنى قايغۇ باستى، يۈزلىرى زەپىرانىدەك سارغايدى.] (1 ـ توم، 633 ـ بەت)⑤

ئۆزلەك ئاربغ كەۋرەدى،
يۈنچىغ ياۋۇز تاۋرادى،
ئەردەم يەمە ساۋرادى،
ئازۇن بەگى چەرتىلۇر.
[زامان ئاجىزلىدى، ئوسال، ئەسكى ئادەملەر كۆچىيىپ قالدى، زامان ئەھلى دۇنيانىڭ بېگى ئافراسىياپنىڭ ئۆلۈشى بىلەن پەزىلەتلىك كىشىلەردىن مەھرۇم بولدى.] (3 ـ توم، 55 ـ بەت)⑥

قەھرىمان دەۋرىنى يارىتقۇچى، دەۋرنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسىدىكى بايراقدار. قايسى بىر ئىجتىمائىي بۇرۇلۇش ئىچىدىكى دەۋرگە نەزەر سالمايلى، ھەممىسىدە بەلگىلىك قەھرىمانلارنىڭ رول ئوينىغانلىقىنى، ئۇلارسىز بۇ ئۆزگىرىشنىڭ رويابقا چىقمايدىغانلىقى ئېنىق. يۇقىرىقى مىساللاردىن كۆرۈنۈپ تۇرغىنىدەك ۋە مەخسۇس ئالپ ئەرتۇڭا ئۇستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان تەتقىقاتچىلارنىڭ دەلىللىشىدە نامايان بولغىنىدەك، پارسلار ئافراسىياپ دېگەن كىشىنىڭ تۈركلەر يەنى ئۇيغۇر ئالپ ئەرتۇڭا دېگەن كىشىنىڭ ئۆزى بولۇپ، ئۇ تۈركىي مىللەتلەرنىڭ بىر پۈتۈن مىللەت گەۋدىسى شەكلىدىكى زور كۆچۈشلىرى ھەمدە مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشلىرىدا ئۆزىنىڭ باتۇرلۇقى بىلەن شۆھرەت قازانغان خەلق قەلبىدىكى يۈكسەك ئورۇنغا ئىگە بولغان قەھرىمان، شۇنداقلا ئەينى دەۋر خەلقىنىڭ قەلبىدىكى دەۋرنىڭ ئىلگىرىلەش رولىنى ئۆز قولىدا تۇتقان ئەڭ پەزىلەتلىك، ئەڭ ئەقىللىق، ئەڭ باتۇر شەخس. ئۇنىڭ ئۆلۈمى زامانداشلىرىدا ئىزسىز قالمىغان. ئۇ خەلق روھىنىڭ يوقلىشى، شۇ خەلق روھىدىكى كىشىلەرنىڭ ئازىيىشى، زامانىنىڭ بۇزۇلۇشى، مىللەت ياكى قەۋمنىڭ بېشىدىكى بەخت قۇشىنىڭ تېزىپ كېتىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. مانا مۇشۇنداق ئېغىر پاجىئە بارلىق ئادەملەرنى قايغۇرۇتقان، يىغلاتقان. بۇ پارچىلاردا باتۇر، قەھرىمانلاردىن ئايرىلىپ قېلىش قايغۇسى ئىپادىلىنىش بىلەن بىرگە، شۇ خەلق باتۇر، قەھرىمانلىقنى سېغىنىش، ئىنتىلىش ھېسسىياتىمۇ ئۆزىنى سىڭدۈرگەن. ئۇيغۇرلار ئەينى دەۋردە باتۇر قەھرىمانلارغا چوقۇنۇش، ئۇلارنى ئۇلۇغلاش جەھەتتە ئوبېيېكتىپ ئەھمىيەتنى چىقىش قىلغان. ئۇلار ئۆزىنىڭ باتۇرلىرىنى مەدھىيىلەپلا قالماستىن، قارشى تەرەپنىڭ باتۇرلىرىنىمۇ ئالاھىدە ھۆرمەت ھېسسىياتىدا بولغان ھەمدە قارشى تەرەپنىڭ باتۇرلىرى ئۈستىدىن غالىپ كېلىشىنى زور باتۇرلۇق، قەھرىمانلىق ھېسابلىغان. بۇ نۇقتىلارمۇ «دىۋان» دىكى ئەدەبىي پارچىلاردا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

بۇزراچ يەمە قۇدۇردى،
ئالپاغۇتنى ئۆزۈردى،
سۇسىن يانا قادىردى،
كەلگىلىمە ئىركەشۇر.
[بۇزراچ يەنە قۇتىردى،
باتۇرلىرىنى تاللىدى،
قوشۇنىنى يەنە قايىردى،
كەلمەك بولۇپ توپلىنىۋاتىدۇ.] (1 ـ توم، 196 ـ بەت)

ئەرەن ئالپى ئوقىشتىلار،
قىڭغىر كۆزىن باقىشتىلار،
قامۇغ تولمۇن توقلىشتىلار،
قىلىچ قىنغا كۆچىن سىغدى.
[باتۇر ئەرلەر (بىر ـ بىرىنى جەڭگە) قىچقىرىشتى،
قىڭغىر كۆز بىلەن قاراشتى،
ھەممە قورال بىلەن توقۇنۇشتى،
قىلىچ قىنغا تەستە سىغدى.] (1 ـ تۇم، 466 ـ بەت)

ئەرەن ئارىغ ئۇرۇپەشۇر،
ئۆچمەن كەكىن ئىرتەشۇر،
ساقال تۇتۇپ تارتىشۇر،
كۆكسى ئارا ئوت تۇتار.
[باتۇرلار بىر ـ بىرىگە غەزەپ بىلەن قارىشىپ، ئۇچ ئىلىشقا كىرىشتى، ئۇرۇش قىزىپ كېتىپ، ھەممەيلەننىڭ كۆكسى غەزەپ ئوتىنغا تولغاچقا، بىر ـ بىرىنىڭ ساقاللىرىغا چاڭ سىلىشتى.] (1 ـ تۇم، 306 ـ بەت)

ئالپىلار ئارىغ ئالقىشۇر،
كۆچ بىر قىلىپ ئارقاشۇر،
بىر بىر ئۇزە ئالقىشۇر،
ئەزگەرمەزنىپ ئوق ئاتار.
[باتۇرلار (بىر ـ بىرىنى) شىددەت بىلەن يوقتىشار، كۆچ (نى) بىر قىلىپ (بىر ـ بىرىنگ) يار ـ يۆلەك بولۇشۇر،
بىر ـ بىرىنى ئالقىشلىشار،
پەرۋا قىلماي ئوق ئاتار.] (1 ـ تۇم، 316 ـ بەت)

ئالپىلار ئۆتلەشدى ـ باتۇرلار ئۇرۇشتى، بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرۈشتى. (1 ـ تۇم، 318 ـ بەت)

ئەرەن ئالپى ئوقىشتىلار،
قىڭغىر كۆزۈن باقىشتىلار،
قامۇغ تولمۇن توقۇشتىلار،
قىلىچ قىنغا كۆچۈن سىغدى.
[باتۇر ئەرلەر(بىر ـ بىرىنى جەڭگە) قىچقىرىشتى،
قىڭغىر كۆز بىلەن قاراشتى،
ھەممە قورال بىلەن توقۇنۇشتى،
قىلىچ قىنغا تەستە سىغدى.] (1 ـ تۇم، 247 ـ 466 ـ بەت)

ئالپ ئەرەننى ئۆزۈردۇم،
بوينۇن ئانىڭ قازىردىم،
ئالتۇن كۆموش يۈزۈردۇم،
سۈسى قالىن كىم ئۆتەر.
[باتۇر ئەرلىرىنى ئايىردىم،
ئۇنىڭ بوينىنى قايىردىم،
ئالتۇن ـ كۆموشلىرىنى ئالدىم،
قوشۇنى كۆپ كىم ئۆتەلەيدۇ؟] (1 ـ تۇم، 480 ـ بەت)

تەلىم باشلار يۈزالدىمات،
ياغىي ئاندىن ياۋالدىمات،
كۆچى ئانىڭ كەۋدىمەت،
قىلىچ قىنغا كۆچۈن سىغدى.
[بىر جەڭنى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلدۇ: باتۇرلارنىڭ باشلىرى تېنىدىن جۇدا قىلىنىدى، شۇڭا دۇشمەننىڭ ھەيۋىسى سۇنۇپ، كۆچى ئاجىزلاشتى. قىلىچلار يۈزىگە قاتقان قانىنىڭ كۆپلۈكىدىن قىنغا تەستە سىغدى.] (1 ـ تۇم، 516 ـ بەت)

ئوغراق ئەرى تىغراق،
يەمى ئانىڭ ئوغلاق،
سۈتى ئۈزە ساغراق،
يەرى تاقى ئاغلاق.
[ئوغراق ئەرلىرى باتۇر،
ئۇلارنىڭ يەيدىغىنى ئوغلاق،
سۈتى ئۇستىدە قاچلىرى تەييار،
يېرى بولسا قاقاسلىق.] (1 ـ تۇم، 612 ـ بەت) ⑦

سۇ كەلدى يەر ياپا،
قارار قار...
قاچتى ئاڭار ئالپ ئايا،
ئۇقۇت بولۇپ ئول ياشار.
[يەر يۈزىنى قاپلاپ ئەسكەر كەلدى، ئاتلارنىڭ تۇياقلىرىدىن چىققان چاڭ ـ توزان ئۇپۇقنى ۋە قارلىق تاغلارنى قاپلىدى، شۇڭا ئالپ ئايا دېگەن كىشى قاچتى، ئۇ يېڭىلگەچكە ئويلىنىپ يوشۇرۇندى.] (3 ـ تۇم، 290 ـ بەت)

مەنىڭ بىلە كەڭەشدى،
بىلكى ماڭا تەڭەشدى،
ئەرەن بىلەن سۆڭۈشدى،
ئالپلار باشىن ئول يۈۋار.
[مېنىڭ بىلەن كېڭەشتى،
ئەقلى ماڭا تەڭلەشتى،
ئەرلەر بىلەن نەيزىلەشتى،
باتۇرلار بېشىنى دوملىتار.] (3 ـ تۇم، 536 ـ بەت) ⑧

يۇقىرىقى پارچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىدا قارشى تەرەپلەرنى ئاجىزلاندۇرۇپ قاراش بولماستىن، ئۇلارنىڭ كۈچ-

تۆڭگۇر، باشلامچى ئەزىمەتلىرى باتۇر دەپ مەدھىيىلەنگەن، ئۆز باتۇرلىرىنىڭ قارشى تەرەپنىڭ باتۇرلىرى ئۈستىدىن غالىپ كەلگەنلىكىگە تەنتەنە قىلىنغان، شۇنداقلا ئىلىشىشتا مەغلۇپ بولغان ئالپ ئايالغا ئوخشاش باتۇرلارنىڭ خىجالەتلىكى ئىپادىلەنگەن.

«دىۋان» دا يەنە «ئۇيغۇر» نامىنىڭ شەكىللىنىشى قەدىمقى تۈرك قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىدا ئۇيغۇر ـ بىر ئەلنىڭ ئىسمى. ئۇنىڭ بەش شەھرى بار. بۇ شەھەرلەرنى زۇلقەرنەين تۈرك خاقانى يىلەن پۈتۈم تۆزگەندىن كېيىن سالدۇرغان ئىكەن.

ماكا مۇھەممەت چاقىر تونقا خان ئوغلى نىزامىدىن ئىسرافىل توغان تېگىن ئۆز ئاتىسىدىن ئاكىلىغانلىرىنى سۆزلەپ بېرىپ، مۇنداق دېگەنىدى: زۇلقەرنەين ئۇيغۇر بىر ـ لىگە يېقىنلاشقاندا، تۈرك خاقانى ئۇنىڭغا قارشى تۆت مىڭ ئادەم ئەۋەتكەن. ئۇلارنىڭ قالپاقلىرىنىڭ قاناتلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشايدىكەن. ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتسا، كەيىنىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن. زۇلقەرنەين بۇلارغا ھەيران قالىتۇ ۋە ‹inan huzhurand› (بۇلار باشقىلارغا موھتاج بولماي، ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن؛ بۇلارنىڭ قولىدىن ئۇۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، قاچان خالسا، شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ) دەپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ بۇ ئەل ‹huzhur› دەپ ئاتىلىپتۇ. كېيىن ‹خ ـ h› ھەرپى ‹ا ـ ئېلىف› قا ئالماشقان. مۇنداق بوغۇز ھەرپىلىرىنىڭ بىر ـ بىرىگە ئالمىشىشى، بولۇپمۇ ‹ا ـ ئېلىف› نىڭ ‹خ ـ h› غا ۋە ‹خ ـ h› نىڭ ‹ا ـ ئېلىف› قا ئالمىشىشى كۆپ ئۇچرايدىغان ھادىسە.

مۇشۇ كىتابنى يازغان مەھمۇد ئېيتىدۇكى، بىزنىڭ بۇ ۋاقىتلىرىمىز بولغان ئەمىرلەرنىڭ ‹hamir› دېيىلىشى ئەنە شۇ ئىگىدىن كەلگەن. چۈنكى ئوغۇزلار ‹amir› دېيىلمەي، ‹hamir› نى ‹خ ـ h› غا ئالماشتۇرۇپ ‹hamir› دەيدۇ. شۇڭا تۈرك ئەللىرىنى سامانى ئوغۇللىرىدىن ئالغان بۇۋىمىز ‹hamir tagin› دەپ ئاتايدۇ. خۇددى ‹ئۇيغۇر ـ uygur› سۆزىدە كۆرسەتكىنىمدەك، بۇ يەردە ‹ا ـ ئېلىف› ھەرپى ‹خ ـ h› غا ئالماشقان.

بۇ ئەلدە بەش شەھەر بار. ئۇنىڭ خەلقى ئەڭ ئەھمىدىيلىكى كاپىرلار، ئەڭ ئۇستا مەرگەنلەردۇر. بۇ شەھەرلەر: سۇلمى (بۇنى زۇلقەرنەين سالدۇرغان)، قوچۇ، چانبالىق، بېشبالىق، ياكى بالىق.»⑨ باتۇر، قەھرىمانلار ھەرگىز باشقىلارغا يېلىنمايدۇ، باشقىلارغا موھتاج بولمايدۇ، ئۆزىنىڭ ھاجىتىدىن ئۆزى تولۇق چىقىشىدىن سىرت، ئۆزى تەۋە بولغان قەۋمنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ قىيىنچىلىقىنى يوق قىلىدۇ. مانا مۇشۇنداق كىشىلەرلا باشقىلارنىڭ ھۆرمىتىگە، چوقۇنۇشىغا ئېيلىنالايدۇ. زۇلقەرنەينىنى ھەيرەتتە قالدۇرۇپ، باتۇرلۇقتا قايىل قىلغان قەۋمنىڭ «ئۇيغۇر» دەپ ئاتىلىشى مۇنازىرىسىز ھالدا «ئۇيغۇر» دېگەن ئاتالغۇنىڭ يەنە بىر مەنىسىنىڭ «باتۇر، قەھرىمان ياكى ئالپ» دېگەنلىكتىن ئىبارەت ئىكەنلىكى ئىسپاتلىنىپ تۇرىدۇ. «دىۋان» دا «ئالپاغۇت ـ يېگىلمەس قەھرىمان، تاغ يۈرەك باتۇر.»⑩ دېگەن ئىزھاتلار مۇ ئۇچرايدۇ. دېمەك، باتۇرلار يېگىلمەس، ھەم تاغ يۈرەك. بۇنىڭدىكى سىمانتىكىلىك مەنىسىدە ئىپادىلەنگەن يوشۇرۇن مەنە تاغ ئېتىقادچىلىقى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارىغاندىمۇ، قەھرىمانلارغا ئالاھىدە ئېتىقاد شەكىلىدە قارايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. «دىۋان» دا خاتىرىلەنگەن مۇنۇ ماقال ـ تەمسىل باتۇر، قەھرىمانلارنى ئۇلۇغلاش قارىشىنى يەنمۇ ئىنچىكە ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان پاكىت بولالايدۇ. «ئالپ ئەرنىڭ ياۋرىتما ئىلقىلاچ ئارقاسىدىن ياغرىتما ـ باتۇرلارنىڭ خور قىلما، يۈگۈرۈك ئاتنى يىغىر.» (1 ـ تۇم، 187 ـ بەت)

«قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ نەزىرىدە يېرتقۇچ ھايۋانلار باتۇرلۇق ۋە تەڭداشسىز كۈچ ـ قۇدرەتنىڭ سىمۋولى ئىدى.»⑪ دەرۋەقە، قەدىمكى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ ئىپتىدائىي تەپەككۇرىدا ئۆزىدىن كۈچلۈك بولغان، ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا يېگىش تەس بولغان كۈچلەرمۇ باتۇرلۇقنىڭ تىمسالى بولغان ھەمدە ئۇلارنىڭ ئېتىقاد ئوبيېكتى بولغان. ھەممىمىزگە مەلۇم بولغىنىدەك، بارلىق ئىلاھلارمۇ ھەممىگە قادىر باتۇرلار. قەھرىمانلار دىنىنىڭ تۇنجى پىلتىسى ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ قەھرىمانلارغا بولغان ئېتىقادىدىن باشلانغانلىقىنى چەتكە قاقمايدىغانلىقى ئۆز ـ ئۆزىدىن مەلۇم. بىزگە مەلۇم بولغان ئۇيغۇرلاردىكى بۆرە ئېتىقادچىلىقى بۇنىڭ جانلىق دەلىلى بولۇپلا قالماستىن، يولۋاس، شىر، بۈركۈت قاتارلىق ھايۋانلارنىڭمۇ ئۇلۇغلىنىشى دەل ئۇلارنىڭ ئۆز توپى ئىچىدىكى باتۇرلۇقى، كۈچ ـ تۆكگۈرلۈكىدىن مۇستەسنا ھالدا شەكىللەنگەن ئەمەس. بۇ نۇقتىلارمۇ «دىۋان» دىكى تۆۋەندىكى پارچىلاردا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان:

كۆرۈپ نەچۈك قاچمادىڭ،
ياماڭ سۈڭىن كەچمەدىڭ،
تاۋارىڭنى ساچمادىڭ،
يەسۈن سەنى ئار بۆرى.
[كۆرۈپ نەچۈك قاچمىدىڭ،

ياماڭ سۇيىن كەچمىدىڭ،
تاۋىرىڭنى چاچمىدىڭ،
يېسۇن سېنى يال بۆرە.] (1 ـ توم، 109 ـ بەت)
ئەندىك كىشى تەتىلسۇن،
ئەل تۆرۈ يەتلسۇن،
توقلى بۆرى قاتلسۇن،
قازغۇ يەمە ساۋلسۇن.
[ئەخماق ھۇشنى تاپسۇن،
ئەلدە تۇزۇم يېتلسۇن،
توقلا، بۆرە قېتلسۇن،
قايغۇ يەنە تۈگسۇن.] (1 ـ توم، 144 ـ بەت)

«لاچىن. بۇ بىرخىل يىرتقۇچ قۇش. باتۇر يىگىتلەرمۇ ‹لاچىن› دېيىلىدۇ.»

«بۇلان. قىپچاق ئەللىرىدە ياشايدىغان بىر خىل يوغان ۋەھشىي ھايۋان. كىشىلەر ئۇنى ئووڭلايدۇ. ئۇنىڭ بېشىدا ئىچى كاۋاك، ئاغزى ئاسمانغا قاراپ تۇرىدىغان بىر مۈڭگۈزى بولىدۇ. ئۇنىڭغا قار ۋە يامغۇر سۇيى يىغىلىپ قالىدۇ. چىشسى چۆكسە ئەركىكى، ئەركىكى چۆكسە چىشسى ئۇنىڭدىن سۇ ئىچىدۇ. تەگسە. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى ‹قۇل› دېمەكتۇر. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، قەھرىمان قۇل ‹ئالپ تەگسە›، ئايغى ياراشقان قۇل ‹قۇتلۇقغ تەگسە› دېيىلىدۇ. كېيىن بۇ سۆز پەقەت خاقان ئائىلىسىنىڭ بالىلىرىغىلا خاس بولۇپ قالغان. بۇ سۆزنىڭ ئافراسىياپ ئوغۇللىرىغا قانداق كۆچەكنىلىكىگە كەلسەك، ئۇلار ئۆز ئاتىلىرىنى كۆپ ھۆرمەتلەپ، ناھايىتى چوڭ كۆرەتتى ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن بىرەر ئىشتا ئاتىسىغا مۇراجىئەت قىلسا ياكى خەت يازسا، ئۆزلىرىنى تۆۋەن تۇتۇپ ‹قۇلىڭىز پالانى مۇنداق قىلدى، قۇلىڭىز پوكۇنى ئۇنداق قىلدى› دەيتتى. كېيىنچە بۇ سۆز ئۇلارغا ئات بولۇپ قالدى.»⑫

«بۆكە، ئەجدەرھا، يالماۋۇز. يەتتە باشلىق يالماۋۇز. يالاقۇلارنىڭ ئەڭ چوڭلىرىنى ‹بۆكە بۇدراچ› دەپ ئاتىغىنىدەك، بەزى باتۇرلارنىمۇ بۇ نام بىلەن ئاتايدۇ.»

«توڭا قاپلان جىنسىدىن بىر ھايۋان، ئۇ پىلنىڭ كۈشەندىسى. بۇ سۆزنىڭ ئاساسىي مەنىسى مۇشۇ. لېكىن، بۇ سۆز تۈركىلەردە ئەسلى مەنىسىنى يوقاتقان بولسىمۇ، ئىسىم ھالىتىدە ساقلانماقتا. بۇ سۆز كۆپىنچە ئادەملەرگە لەقەم بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن، ‹توڭا خان›، ‹توڭا تېگىن›، قاتارلىقلار. تۈركىلەرنىڭ ئۇلۇغ خاقانى ئافراسىياپ ‹تۇڭا ئالپ ئەر› دەپ ئاتىلاتتى. بۇ ‹قاپلانغا ئوخشاش كۈچلۈك، باتۇر ئادەم› دېمەكتۇر.»⑬

«تەتقىقاتچىلار ‹تارىخىي خاتىرىلەر›، ‹خەننامە› لەردىكى بايانلارغا ئاساسلىنىپ تۈرۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ خېلى بۇرۇنلا ئارسلانغا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەنلىكىنى دەلىللەش ئاساسىدا، ‹مىلادىيە X–XI ئەسىرلەردە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئارسلان ئېتىقادچىلىقى بەكلا كۈچەيىپ كەتكەن»⑭ دەپ كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك، ئۇيغۇرلاردا ئارسلان ئېتىقادچىلىقىمۇ خېلى زور سالماقنى ئىگىلىگەن. بۇ خىل ئېتىقادمۇ دەل يۇقىرىقى بايانلاردا تەكىتلەپ ئۆتكىنىمىزدەكدەك، باتۇرلارغا قەھرىمانلار چوقۇنۇش ھېسسىياتىنىڭ سىمۋوللۇق ئىپادىلىنىشىدىن ياشقا نەرسە ئەمەس.

«ئۆپكەم كەلىپ ئوغرادىم،
ئارسلانلايۇ كۆكرەدىم،
ئالپلار باشىن توغرادىم،
ئەمدى مەنى كىم تۇتار.
[قەھرىم كېلىپ ئېتىلدىم،
ئارسلاندەك ھۆركىرىدىم،
باتۇرلار بېشىنى توغرىدىم،
ئەمدى مېنى كىم تۇتار.] (1 ـ توم، 169 ـ بەت)⑮
ئوتتۇر ئىچىپ قىقرالىم،
يۇقار قوپۇپ سەكرەلىم،
ئارسلانلايۇ كۆكرەلىم،
قاچتى شاقىنچ سەۋنەلىم.
[چۆرىدەپ ئېلىپ قورشايلى،
ئاتتىن چۈشۈپ يۇگرەيلى،
ئارسلاندەك ھۆركىرەيلى،
شۇنىڭ بىلەن كۈچى ئاجىزلاشسۇن.] (1 ـ توم، 193 ـ بەت)

«ئارسلان ھۆركىرىسە ئات ئايغى كالۋالىشىدۇ.»⑯

ئات ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان خەلقلەرنىڭ تۇرمۇشىدا ئالاھىدە مۇھىم رول ئوينىغان. ياپونىيە ئالىمى جياڭشاڭ بوغۇ: «شۇنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇكى، ئەگەردە ئاتقا مىنىپ جەڭ قىلىش تېخنىكىسى مەيدانغا كەلمىگەن بولسا، ئىنسانىيەت تارىخى پۈتۈنلەي باشقىچە بولغان بولاتتى. ئاتنىڭ ھەربىي يۈرۈشلەردىكى ئۇستۇنلۇك ئورنى تەخمىنەن 3000 يىلغا يېقىن داۋام قىلدى. پەقەت بىرنەچە جاھان ئۇرۇشى پارتلاپ، ئايروپىلان ۋە تانكلار بارلىققا كەلگەندىن كېيىنلا ئاتنىڭ ئۇرۇشتىكى ھەل قىلغۇچ ئورنىدا ئۆزگىرىش يۈز بەردى.»⑰ دەپ كۆرسەتسە ئۆتكىنىدەك، ئات تەتقىقاتچىلارنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈشچە، مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە دەۋر

بۆلگۈچ رول ئويناغان. بۇ نۇقتىنى ئىپتىدائىي ئىنسانلار توپى توڭۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈپ بولالمىغان بولسىمۇ، لېكىن، ئاتىنىڭ ئۆزىنىڭ ئارزۇسىنى ئەملگە ئاشۇرۇشتىكى زور مەدەتكارى ئىكەنلىكىگە شەكسىز ئىشەنگەن. بۇ خىل مەدەتكار كۈچ ئۇلارنىڭ تەسەۋۋۇردا قەھرىمانلىقنىڭ، باتۇرلۇقنىڭ سىمۋولى بولۇپ گەۋدىلەنگەن. بۇ سىمۋوللار-نىڭ بىرى دەل ئات. ئات شامانىست ئۇيغۇرلاردا تەڭرىگە تىلەكنى ئەڭ تېز يەتكۈزگۈچى ئىلاھىي ئەلچى. ئۇنىڭسىز بۇ ئارزۇنى قاندۇرغىلى بولمايدۇ، شۇنداقلا ئەينى دەۋر ئىجتىمائىي رېئاللىقىدا ئاتسىز جەڭلەردە غەلبە قىلغىلى، ئوۋ غەنىمەتلىرىگە ئېرىشكىلى بولمايدۇ. قىسقىسى، ئاتسىز ھېچنېمنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ. «دىۋان» دا بۇ نۇقتىنى تۆۋەندىكى ئىزاھاتلاردىن روشەن كۆرۈۋالالايمىز: «ئەل، ئاتنىڭ يەنە بىر خىل ئىسمى. ئات تۈركىلەرنىڭ قانىتى بولغانلىقتىن، ئاتنى ‹ئەل› دەپمۇ ئاتايدۇ. ئوگ ئەقىل، پەم، زېھىن. ئەقىللىق، زېھىنلىك ۋە ياشتا چوڭ كىشىلەر ‹ئوگە› دېيىلىدۇ؛ قۇش قانىتى بىلەن، ئەر ئېتى بىلەن؛ ئارپىسىز ئات قىر ئاشالماس، يازدەمچىسىز باتۇر سەپنى يىمرەلمەس.»⑱ شۇنداق بولغاچقا، «ئات يايلاق مىللەتلەرنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرىنى ئاچتى. ئات قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى ۋە تەپەككۇرنىڭ بەدىئىي كارتىنىسى بولغان ئېپوسچىلىق ئېراسىنى مەيدانغا كەلتۈردى.»⑲ ئۇيغۇرلاردىكى ئات ئېتىقادچىلىقى ھەققىدىكى يېزىلغان ماقالىلەردە كۆرسىتىلگەنىدەك، ئۇيغۇرلار ئەينى دەۋردە ئاتقا باشقىچە قاراشتىن بەكرەك يۈگۈرۈكلۈكى، چەبدەسلىكى، كۈچتۇگىگۈرلىكى، باتۇرلارنىڭ مەدەتكارلىقى بىلەن سۈپەتلىنىپ ئالاھىدە چوقۇنغان ھەمدە ئاتقا دائىر ئالاھىدە تىللارنى ئىختىرا قىلغان. ھەممىمىزگە مەلۇم بولغىنىدەك، تىل بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى، شۇنداقلا شۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ جانلىق ئىپادىلىنىش شەكلى. تىلدىكى مەدەنىيەت ھادىسىسىگە نەزەر سالماي تۇرۇپ، بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيىتىنى مۇيەسسەل گەۋدىلەندۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. بىز «دىۋان» دىكى ئاتقا دائىر تىللاردا ئىپادىلەنگەن مەدەنىيەت ھادىسىسىگە ئالاھىدە دىققەت قىلىدىغان بولساقلا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتنى قەھرىمانلىق تىمسالى بويىچە چۈشەنگەنلىكىنى يەنمۇ ئىچكىرىلەگەن ئاساستا مۇئەييەنلەشتۈرەلەيمىز.

توقسۇن ئىچرە ئۇرىشتىم،
ئۇلۇغ بىرلە قارىشتىم،
تۈكۈز ئاتنى يارىشتىم،
ئايدىم ئەمدى ئال ئۇتار.
[توقۇنۇش ئىچىدە ئۇرۇشتۇم،
ئۇلۇغ بىلەن قېرىشتىم،
قاشقا ئات بىلەن چېپىشتىم،
ئۇتار! ئەمدى ئال، دىدىم.] ئۇتارغا بىر ئادەمنىڭ ئىسمى. (1 ـ توم، 476 ـ بەت)

قىقرىپ ئاتىغ كەمشەلىم،
قالقان سۇنگۇن جۇمشالىم،
قاياپ يانا يۇمشالىم،
قاتىغ ياغى يۇۋلسۇن.
[قىقراپ ئاتنى سالايلى،
قالقان ـ نەيزە ئۇرايلى،
قاياپ يەنە يۇمشايلى،
قاتتىق يېغا بوشسۇن.] (1 ـ توم، 575 ـ بەت)

«تاي ئات بولسا، ئات تىنۇر، ئوغۇل ئەر بولسا، ئاتا تىنۇر؛ مۇنچاق. زىننەت ئۈچۈن بويۇنغا ئېسىلىدىغان قىممەتلىك تاشلار. مۇنچۇق. ئاتنىڭ بويىنغا ئېسىلىدىغان قىممەتلىك تاش، ئارسىلان تىرنىقى ياكى ئۇمارغا ئوخشاش نەرسىلەر.» (1 ـ توم، 277 ـ بەت)⑳

تىغراقلانىپ سەكرىتتى،
ئەرنى ئاتنى يۇگۇرتتى،
بىزنى قامۇغ ئاكتى،
ئانداغ سوگە كىم يەتەر.
[قەيسەرلىنىپ ئېتىلدى،
يىگىت ئاتلارنى چاپتۇردى،
بىزنى تامام ھاك-تاك قالدۇردى،
ئۇنداق قوشۇنغا كىم تەك كېلەلەيدۇ.] (2 ـ توم، 400 ـ بەت)㉑

يۇقىرىقى پارچىلاردا ئىپادىلەنگەنىدەك، ئات ئەر يەنى باتۇرنىڭ قانىتى. ئاتسىز، ئاتنىڭ ياردىمىسىز باتۇر ئۆز باتۇرلۇقىنى تولۇق نامايان قىلالمايدۇ. شۇڭا، ئاتنى ئۇلۇغلاپ ئاتقا مۇنچاق ئاسقان، يامان رۇھلاردىن قوغدىغان.

«دىۋان» دىكى ئەدەبىي پارچىلاردا ئىپادىلەنگەن قەھرىمانغا چوقۇنۇش ئىدىيىلىرىدىن شۇنى خۇلاسىلەشكە بولىدۇكى، قەھرىمان چوقۇم ئۇ ئالدى بىلەن باتۇر، پالۋان، پەم ـ پاراسەتلىك، دانىشمەن، پەزىلەتلىك، يۈرەكلىك، قەيسەر، ئۆز قەۋمى ئۈچۈن ئۆزىنى قۇربان قىلىشتىن باش تارتمايدىغان «جەڭدە سەپلەرنى يارغۇچى قىران كىشى». «دىۋان» دا: «قەيسەر، كەسكىن خاقانىيە خانلىرىنى ‹قادىرخان› دېيىش شۇنىڭدىن كەلگەن» ㉒ دەپ كۆرسىتىپ ئۆتۈلگىنىدەك، بۇنداق شەخسنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى

بىر مىللەت ياكى قەۋمنىڭ روناق تېپىشى ياكى زاۋاللىققا يۈزلىنىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. قەھرىمانى يوق خەلق باشپاناھى يوق ئازابلىق خەلق؛ ئۇيۇشۇش كۈچى، ئىنسانىي پەزىلەتنىڭ مەھرۇم قالغان خەلق. بۇنداق خەلقنىڭ كەلگۈسى مۇقەررەر يوسۇندا ئىستقبال گۈلستانىدىن چەتنىگەن بولىدۇ. بۇ خىل ئېتىقاد قەدىرلەشكە تېگىشلىك ئېسىل روھ. بىز مەنئۇبېتىمىزنى ساپلاشتۇرىمىز دەيدىكەنمىز، ئۆزىمىزنىڭ تارىخىتكى مەدەنىيەت تېندۇرمىلىرى ئارىسىغا كۆمۈلۈپ قالغان ئېسىل روھلىرىمىزنى قىدىرىپ چىقىپ، قەدىمكىنى بۈگۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش پىرىنسىپى بويىچە، بۈگۈنكى چۈشكۈن، بىچارە، يىغلاڭغۇ ھالىتىمىزگە خاتىمە بېرىپ، روھىمىزنى ئۇرغۇتۇپ، ئۈيۇشۇشچانلىقنى كۈچەيتىپ، تىنچ، ئېتىپاق بولغان بەختىيار ۋەزىيەتنى مەڭگۈ قوغداش روھىمىزنى تۇرغۇزۇپلا قالماستىن، لېيىتاڭ: «ئۇيغۇرلار (شىمالىي قۇملۇق ئۇيغۇرلىرى) خاراكتېر جەھەتتىن ئات ئۈستىدىكى قەھرىمان مىللەتلەرنىڭ جاسارىتىگە ئىگە ئىدى»㉓ دېگەندەك جاسارەتنى قايتىدىن تىكلەپ، ئىجتىمائىي بۇرۇلۇشقا دادىل يۈزلىنىپ، دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەشتە؛ «بېڭىلىقلار بېرىشتە قىيامىغا، قىممەت ۋە گۈزەللىكتە پايانىغا يەتكەن» ۋە «ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس - تۈگىمەس بىر بايلىق»㉔ بولغان «دىۋان» دا بىزنىڭ ئۇزۇقلىنىشىمىزغا، تونۇشىمىزنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىزغا، يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئەتراپلىق، چوڭقۇر پىكىر يۈرگۈزۈشىمىزگە تېگىشلىك نۇرغۇن نەرسىلەرنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، خالاس.

ئىزاھاتلار:

①③⑦⑲㉓ ئەسئەت سۇلايمان: «مەركىزىي ئاسىيانىڭ روھىيەت دىئالېكتىكىسى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى 1999 - يىل 2 - 3 - سان 91 - 92 - 93 - 113 - بەت.

② ئىقبال تۇرسۇن: «ئۇيغۇرلاردا ھايات ھېكمىتى، ئۆلۈم كولېپتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىجتىمائىي پەنلەر ژۇرنىلى 2006 - يىل ئەشرى، 168 - بەت.

④ داۋىد لىمبك، ئىدۇن بېلدا (ئامېرىكا): «مەدەنىيەت قەھرىمانلىرى»، «مىراس»ژۇرنىلى، 2007 - يىل 4 - سان، 50 - بەت.

⑤ ㉔⑱ «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» (1) شىنجاڭ خەلق ئەشرىياتى 1981 - يىلى ئەشرى، 7 - 8 - 48 - 59 - 67 - 167 - 139 - 254 - 633 - بەتلەر.

⑥⑧ «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»: (3) شىنجاڭ خەلق ئەشرىياتى 1984 - يىلى ئەشرى، 55 - بەت 290 - 537 - بەت.

⑦⑨⑩⑳㉒ «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» (1) شىنجاڭ خەلق ئەشرىياتى 1981 - يىلى ئەشرى، 151 - 152 - 153 - 187 - 195 - 196 - 247 - 277 - 306 - 316 - 318 - 466 - 472 - 476 - 480 - 516 - 575 - 612 - 621 - بەتلەر.

⑪ مېھرىئاي مەمتىلى: «تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئېپوسلىرىدىكى قەھرىمانلىنىڭ ئالاھىدە تۇغۇلۇش مۇتىفى ئۈستىدە تەھلىل»، «مىراس» 1996 - يىل 3 - سان 78 - بەت.

⑫⑮ «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» (1) شىنجاڭ خەلق ئەشرىياتى 1981 - يىلى ئەشرى 109 - 144 - 169 - 533 - 539 - بەتلەر.

⑬ «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» (3) شىنجاڭ خەلق ئەشرىياتى 1984 - يىلى ئەشرى 314 - 502 - بەتلەر.

⑭ غەيرەتجان ئوسمان: «ئۇيغۇرلار شەرقتە ۋە غەربتە»، شىنجاڭ خەلق ئەشرىياتى 2002 - يىل ئەشرى 254 - بەت.

⑯ «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» (2) شىنجاڭ خەلق ئەشرىياتى 1984 - يىلى ئەشرى 16 - 194 - 207 - 400 - بەتلەر.

ئاپتور: قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ تىل - ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسى.

تەھرىرلىگۈچى: ھەزرىتى ئەلى بارات

«دىۋان لۇغەتت تۈرك» تىكى ئىسلام دىنىغا دائىر بايانلار

مۇھەممەدئىمىن قۇربان تۇغلۇق

ئوتتۇرا ئاسىيادا قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت تارىخىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن يېڭى سەھىپە ئاچتى. بۇلۇپمۇ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ يىراق ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن تارتىپ، ئەۋلادمۇ ـ ئەۋلاد ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن بۇددا دىنىدىن يېنىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي خېلى كۆپ ئادەملەرنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشى، كېيىنچىرەك ئىسلام دىنىنىڭ پۈتۈن قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىدە دۆلەت دىنىغا ئايلىنىشى، خەلقىمىزنىڭ ۋۇجۇدىغا «ئىسلام روھى» دىن ئىبارەت يېڭى قان بەخش ئەتتى. بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن خەلقنىڭ كۆڭۈل قەسرى نۇرلىنىپ، ئالاھىدە جۇشقۇن كەيپىيات ۋە ئىجتىمائىي ھايات سىرلىرىغا بولغان سەزگۈ ئىجتىھات پەيدا بولدى. بۇنداق ئالاھىدە ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ تەسىردە زور بىر تۈركۈم ئالىملار، پەيلاسوپلار، مۇتەپەككۇرلار، شائىرلار ۋە يازغۇچىلار بارلىققا كېلىپ، ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئالەمشۇمۇل تۆھپىكارلىرىغا ئايلاندى. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى مەزمۇنىنىڭ موللۇقى، شەكلىنىڭ رەڭدار ھەم مۇكەممەللىكى، شۇنىڭدەك مۆلچەرلىگۈسىز تارىخىي قىممىتى ۋە ئىلمىي قىممىتى بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنىڭ تۆرىدىن ئورۇن ئېلىپ كەلمەكتە.

ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋانۇ لوغەتت تۈرك» ناملىق ئەسىرى بولسا قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى ھەم مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمىي تەرەققىيات ئەھۋالىدىن گۇۋاھلىق بەرگۈچى، ناھايىتى مۇھىم تارىخىي ماتېرىياللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئېنسىكلوپېدىك ئەسەر. بۇ قاراخانىيلار دەۋرىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئۇلۇغ ئەنئەنىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ خېلى گۈللەنگەن باسقۇچىدا بارلىققا كەلگەن، بېگانە ئىلمىي ئەسەر بولۇش سۈپىتىدە ناھايىتى قويۇق ئىسلام روھى بىلەن سۇغۇرۇلغان. ئۇنىڭدىكى ئىسلام روھى بىلەن سۇغۇرۇلغان مەزمۇنلارنىڭ سالمىقى بىر قەدەر زور، دائىرىسى بىر قەدەر كەڭ، ئىپادىلىنىش شەكلى كۆپ خىل بولۇپ، ئومۇملاشتۇرۇپ بايان قىلغاندا تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن.

بىرىنچى: تەڭرىنى مەدھىيىلىگەن ۋە ئۇنىڭغا سېغىنغان. ئەينى دەۋردە مۇسۇلمان ئاپتورلار ئەسەر يازغاندا ئالدى بىلەن ئۇلۇغ تەڭرىگە مەدھىيە ئوقۇش ۋە ئۇنىڭدىن ياردەم سوراش بىر خىل مۇقەددەسلىك ئەنئەنىگە ئايلانغان. مەھمۇد كاشغەرىمۇ بىر ئۇيغۇر مۇسۇلمان قەلەم ئىگىسى بولۇش سۈپىتىدە شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى كىتابەتچىلىك ئەنئەنىسى بويىچە «دىۋان» نىڭ مۇقەددىمىسىنى: «ئايغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن. پەقەت تەڭرىلا ياردەم بېرەلەيدۇ» دەپ باشلىغان. ئاندىن: «ھەممە ماختاش، ئالقىشلار يۇكسەك پەزىلەت ۋە كۆركەم سەنئەت ئىگىسى بولغان تەڭرىمگە خاس. زامان ئەھلىنىڭ ئەڭ ساغلاملىرى كېسەل، ئەڭ سۆزمەنلىرى كېكەچ بولۇپ قالغان بىر چاغدا، تەڭرىم ھالال بىلەن ھارام ئىشلار ئېنىق ۋە تولۇق بايان قىلىنغان قۇرئانىنى جەبرائىل ئارقىلىق مۇھەممەدكە چۈشۈردى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ يول كۆرسىتىپ، مەشئەل ۋە يول كۆرسەتكۈچ بەلگە تىكلەپ بەردى» (1 ـ تۇم، 1 ـ بەت) دەپ يېزىپ، ئۆزى ئاز، ئەمما ناھايىتى مەزمۇنلۇق تەڭرى مەدھىيىسىنى ياڭرىتقان. مۇقەددىمىنىڭ كىتاب يېزىشتىكى مۇددىئامەقسەت، كىتابنىڭ ئومۇمىي تۈزۈلۈشى ھەققىدىكى شەرھى ۋە ئۆزىنىڭ قانداق يول تۇتقانلىقى ھەققىدىكى بايانلاردىن كېيىن، «پۈتۈن كۈچ قۇۋۋىتى ئۇلۇغ ۋە يۇكسەك تەڭرىگلا خاس، تەڭرى بىزنىڭ ئىشەنچىمىز ۋە ئەڭ ياخشى ئىگىمىز» (1 ـ تۇم، 8 ـ بەت) دەپ يازغان. كىتابنىڭ كونكرېت تۈزۈلۈش ئەھۋالىدىن كېيىنكى بايانلاردىن كېيىن، يەنە مۇقەددىمىدىكى ئەڭ ئاخىردا «پۈتۈن كۈچ ـ قۇۋۋىتى ئۇلۇغ ۋە يۇكسەك تەڭرىگلا خاس» (1 ـ تۇم، 46 ـ بەت) دەپ ئاخىرلاشتۇرغان. ئۇنىڭدىن باشقا ھەر قايسى بۆلۈم ۋە تارماق بۆلۈملەرنىڭ بېشىنى ئوخشاشلا «يازغۇچى ۋە كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئېتى بىلەن باشلايمەن» دېگەن ئىبارىدىن باشلاپ ئاخىرىنى «خۇداغا شۈكرى، بۇ بۆلۈم تۈگىدى» دەپ ئاخىرلاشتۇرغان. ئاندىن «بۇ كىتابنى يەيغەم-

بىرنەرسىنىڭ مۇقەددەس ئورنىدا ئولتۇرغان ھاشىم ئۇرۇقىدىن ۋە ئاباباسىيلار سۇلالىسىدىن يولباشچى بولغان خوجە مىز، ئىگىمىز مۇسىلمانلارنىڭ ئەمرى ۋە تەگرى تەينىلىگەن خەلىپە مۇھەممەد ئوغلى ئوبۇلقاسىم مۇقتەدى بىئەمرىللا ھەزرەتلىرىگە ئارمىغان قىلدىم» دەپ، ئۇنى مۇقەددەس ئىسلام ئەقىدىسى ئاساسىدىكى يۇكسەك مۇھەببەت بىلەن «مۇسىلمانلارنىڭ ئەمرى ۋە تەگرى تەينىلىگەن خەلىپە» دەپ ئاتىغان. يەنە «تەگرى ئۇنىڭ مەرتىۋىسىنى دائىم يۇقىرى، ئۆمرىنى راھەت پاراغەت ئىچىدە ئۇزۇن قىلسۇن؛ ئۇنىڭ ئۇلۇغلۇقتا تەڭدىشى يوق سەلتەنەت ئاساسلىرىنى تەۋرەتمەس دەرىجىدە مۇستەھكەملىسۇن؛ ئۇنىڭ پەرمان دائىرىلىرىنى كېڭەيتىسۇن ۋە يۇكسەلدۇرسۇن؛ ئادەم بالىلىرى ئۇنىڭ بىمىساب ساخاۋىتى شاراپىتىدىن يۇلتۇزلاردەك يۇكسەك بەخت ـ سائادەتكە ئىگە بولسۇن؛ ئۇنىڭ دەۋرىدىكى ئەمەلگە ئېشىپ، ھەر بىر غەلىبىسى سادىق دوستلىرىنى خۇشال قىلسۇن، تەگرى ئۇنىڭ قەھر غەزىپىگە ئۇچرىغان دۈشمەنلىرىنى تېخىمۇ خار قىلسۇن. ئۇنىڭ سايىسىدە، كۆركىنىڭ، قۇدرىتىدە، پەزىلىتىدە ۋە ئۇلۇغۋارلىقىدا مۇسۇلمانلار ئۇستىدىن يىراق قىلمىسۇن» (1 ـ توم، 3 ـ 4 ـ بەت) دېگەن دۇئا بىلەن ئاجايىپ يۇكسەك تەگرى مەدھىيىسى ئاساسىدىكى گۈزەل ئارزۇ ـ تىلەكنى ئىپادىلىگەن.

ئىككىنچى: «قۇرئان كەرىم» ئايەتلىرى ۋە ئايەتلەردىكى سۆزلەرنى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلاردا ئەينەن نەقىل كەلتۈرگەن. ئەينى دەۋردىكى ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە تەگرىنىڭ بىرلىكى ۋە ئۇلۇغلۇقىغا چەكسىز ئىشىنىپ، ئۆزىنى مۆمىن بەندە ھېسابلايدىغان ھەرقانداق بىر قەلەم ساھىبى، ئۆزى يولۇقتۇرغان مەسىلىلەرنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئىسلامىيەتنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئاساسىي روھىغا تەتبىقلاپ تۇرۇپ بىر تەرەپ قىلغان. مەھمۇد كاشغەرىمۇ «دىۋان لۇغەتت تۈرك» تىكى تۈركچە سۆزلەرنى ئەينى دەۋرنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئەرەب تىلىدا خاتىرىلەپ، ئەرەب تىلىدا ئەتراپلىق چۈشەندۈرگەن بولغاچقا، ئۇنىڭ بېزىق ۋە ئېغىز تىلىدىكى ئىپادىلىنىشىگە مۇناسىۋەتلىك سۆز، جۈملە ياكى ماقالالارنىڭ مەزمۇن ئوخشاشلىقى، فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلىرى، تاۋۇش (ھەرپ) لارنىڭ ئالمىشىپ كېلىشى، بەزى تاۋۇش ياكى ھەرپلەرنىڭ چۈشۈپ قېلىپ يېنىكلىتىپ ئوقۇلۇشى، تاۋۇش ياكى ھەرپلەرنىڭ باشقا تاۋۇشلارغا ئۆزگىرىشى، ئىككى تىلدىكى پۈتۈنلەي بىر ـ بىرىگە يېقىن كەلمەيدىغان سۆزلەرنىڭ نىسبىي ئاھاڭداشلىقى، سۆزنىڭ ئوخشىمىغان تىل شارائىتىدىكى مەنىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى (كېڭىيىشى) جەھەتتىكى ئوخشاشلىقلىرى قاتارلىق نۇرغۇن سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرىنى «قۇرئان كەرىم» دىكى ئايەتلەر ياكى ئايەتلەردىن ئېلىنغان سۆزلەرنىڭ يېزىلىش ۋە ئوقۇلۇش ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە سىلىشتۇرۇپ، تەھقىقلەپ، ناھايىتى ئېنىق شەرھلىگەن. مەسىلەن:

(1) تەكتىلەش، جېكىلەش مەزمۇندىكى مەستەرلەرگە تەمسىل قىلىپ، «قۇرئان كەرىم» دىكى سۈرە نىسا 164 ـ ئايەتتىكى «تەگرى مۇساغا جېكىلەپ ئېيتتى» دېگەن قىسمىنى ئىقتىباس قىلغان (1 ـ توم، 36 ـ بەت).

(2) «amgak» ئەمگەك، مېھنەت، جاپا مۇشەققەت دېگەن سۆزلەرگە مىسال كەلتۈرۈلگەن «ئەمگەك بىكار كەتمەس» دېگەن ماقالنىڭ مەزمۇنىنى سۈرە ئىنشىراھ 5 ـ ئايەتتىكى «ئەلۋەتتە ھەر بىر مۇشكۈلنىڭ بىلەن بىر ئاسانلىق بار» دېگەن ئىلاھى قارىش بىلەن دەلىللىگەن (1 ـ توم، 149 ـ بەت).

(3) «axgak» ئېشەك دېگەن سۆزدىكى «ي ـ يا» ھەرپى تەكرارلانغان ئىككى ھەرپتىن بىرىنىڭ ئورنىغا ئالماشقاندىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشىنى سۈرە قىيامەت 33 ـ ئايەتتىكى «يەتەمەتتا» دېگەن سۆز بىلەن سۈرە شەمس 10 ـ ئايەتتىكى «دەسسەھا» دېگەن سۆزدە يۈز بەرگەن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشكە تەمسىل قىلغان (1 ـ توم، 150 ـ بەت).

(4) «anda» ئاندا، ئۇ يەردە، ئوغۇزلار بۇ سۆزنى «كېيىن» دېگەن مەنىدە ئىشلەتكەندە «ا ـ ئېلىف» ھەرپىنى «ن ـ n» غا ئالماشتۇرۇپ «andan» دەيدۇ، دەپ يازغاندىن كېيىن، يەنە «ا ـ ئېلىف» نى «ن ـ n» غا ئالماشتۇرۇش ئەرەبچىدىمۇ بار دەپ كۆرسىتىپ، سۈرە شۇئەرا 23 ـ ئايەتتىكى ۋە سۈرە ئەلەق 15 ـ ئايەتتىكى «ا ـ ئېلىف» نىڭ «ن ـ n» غا، «ن ـ n» نىڭ «ا ـ ئېلىف» قا ئالمىشىشىنى تەمسىل كەلتۈرگەن. (1 ـ توم، 176 ـ 177 ـ بەت)

(5) «anghardi» ئانىت (قەسەم) ئىچكۈزدى دېگەن سۆزنىڭ ئەسلى «andghardi» بولسىمۇ يېنىكلەشتۈرۈلۈپ «د ـ d» ھەرپى چۈشۈرۈلگەنلىكىنى بايان قىلغاندا، سۈرە ۋاقىئە 65 ـ ئايەتتىكى ئىنبارىدىمۇ شۇنداق ئەھۋال بارلىقىنى تىلغا ئالغان (1 ـ توم، 302 ـ بەت).

(6) «arkadi» ئاختۇردى، تەكشۈردى دېگەن سۆز ھەققىدە توختالغاندا، ئارقادى «arkadi» سۆزى «ئالقىش» مەنىسىدىكى «alkadi» سۆزىدىن ئېلىنغان. بۇ سۆزدىكى

«ر ـ r» ھەرپى «ل ـ l» دىن ئۆزگەرگەن، دەپ يازغان ھەم سۆرە سەپ 4 ـ ئايەتتىكى بىر سۆزنى ئوقۇغاندىمۇ شۇنداق ھادىسە يۈزبېرىدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان (1 ـ تۇم، 373 ـ 374 ـ بەت).

(7) «Sik» ئەرلەرنىڭ جىنسىي ئەزاسى مەنىسىدىكى بۇ ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن سۆرە يۈسۈپ 31 ـ ئايەت، سۆرە فاتىر 2 ـ ئايەت تەركىبىدىكى بىر ئەرەبچە سۆز ئاھاڭ جەھەتتىن نىسبەتەن يېقىن بولغاچقا، شۇنىڭدەك ئاياللارنىڭ جىنسىي ئەزاسى مەنىسىدىكى «تىلاق tilak» ۋە «ئەم ـ am» دېگەن سۆزلەر بىلەن ئاھاڭ جەھەتتىن ئوخشاش ياكى يېقىن بولغان ئەرەبچە سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سۆرە سادە 7 ـ ئايەت ۋە سۆرە يۈسۈپ 31 ـ ئايەت بىلەن سۆرە فاتىر 2 ـ ئايەت ۋە 68 ـ ئايەتلىرىنى بىلمىسىز ئەرلەر ۋە ئاياللار ئالدىدا قورئان ئوقۇغان كىشى پەس ئاۋازدا ئوقۇش كېرەك. چۈنكى، ئۇلار بۇ ئايەتلەرنىڭ مەنىسىنى ئۇقمىغانلىقتىن، بەزى سۆزلەرنى ئۆز تىلىدىكىدەك چۈشىنىپ، كۈلۈپ قۇيۇشىپ گۇناھكار بولىدۇ. سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى توغرا چۈشۈنىدىغانلار ئالدىدا بۇ ئايەتلەرنى قانداق ئوقۇسا بولىۋېرىدۇ دەپ كۆرسەتكەن (1 ـ تۇم، 436 ـ 437 ـ بەت).

(8) «türk» تۈرك. بۇ سۆزنىڭ نۇھ ئەلەيھىسسالام ئوغلىنىڭ ئىسمى بولۇپ كەلگەندە بىرلا كىشىنى بىلدۈرىدىغانلىقى، نوھ ئەۋلادلىرىنىڭ ئىسمى بولۇپ كەلگەندە «ئادەمزات» سۆزىگە ئوخشاش ئىنسانلار توپىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى سۆرە ئىنسان 1 ـ ئايەتتىكى «ئىنسان» سۆزىنىڭ «بىرلا ئادەم» نى بىلدۈرۈپ كەلگەنلىكى بىلەن سۆرە تىن 4 ـ 5 ـ 6 ـ ئايەتلەردىكى «ئىنسان» سۆزىنىڭ «كۆپ ئادەم» نى بىلدۈرۈپ كەلگەنلىكىگە تەمسىل قىلىپ چۈشەندۈرگەن (1 ـ تۇم، 455 ـ بەت).

(9) ئەرەبچىدە فائىل بەزىدە مەستەر ئارقىلىق سۈپەتلىنىدۇ، دەپ بايان قىلغاندىن كېيىن بۇ سۆزنىمۇ ئەمەلىي ئايەت ئاساسىغا ئىگە قىلىش ئۈچۈن، سۆرە مۇلك 30 ـ ئايەتنىڭ ئالدىنقى يېرىمىنى دەلىل كەلتۈرگەن (2 ـ تۇم، 68 ـ بەت).

(10) جۈملىدە بىر كىمنىڭ بىرەر ئىش ـ ھەرىكىتىنى باشقىلارنىڭ ياردىمىسىز ئۆز ئالدىغا ئىشلەشكە كىرىشكەنلىكى ئېيتىلماقچى بولسا «ئۆز ـ θz» سۆزى قوشۇلمىسا، سۈپەت تولۇق بولماي قالىدۇ. «ئۆز» سۆزى قوشۇلۇش بىلەنلا سۈپەت تولۇق بولىدۇ. مۇشۇنداق بولغاندىلا ئىش ھەرىكەت ئورتاقلىقتىن چىقىپ، ئىشلىگۈچىنىڭ بىر ئۆزىگىلا خاس بولغان بولىدۇ، دەپ يازغاندىن كېيىن، سۆرە بەقەرە 54 ـ ئايەتتىكى «ئۆزۈڭلارنى ئۆلتۈرۈڭلار» دېگەن ئىبارە تەركىبىدىكى «ئۆلتۈرمەك» ھەممە ئادەملەرگە ئورتاق ھەرىكەت بولۇپ، «ئۆزۈڭلارنى» دېيىلىشى بىلەن بۇ ھەرىكەت مەلۇم ئادەملەرگىلا قارىتىلغان بولىدۇ، بۇ يەردە «ئۆز» سۆزى ئېيتىلمىسا، سۈپەت تولۇق بولمىغان بولاتتى، دەپ پاكىت كەلتۈرىدۇ. ئاندىن پېئىل «كۆرۈنۈش بېرىش» (يەنى قىلىۋاتقاندەك بولۇپ كۆرۈنۈش) مەنىسىدە كەلسە، ئۆتۈمسىز بولىدۇ، ئۇنىڭدا ئورتاقلىق (ئۆملۈك مەنىسى) بولمايدۇ. بۇ ھالدا «ئۆز» سۆزى ئېيتىلمىسىمۇ ئۆتۈمسىز پېئىل شۇ مەنىسىنى بېرىۋېرىدۇ ۋە سۈپەت تولۇق بولىدۇ، دەپ يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا سۆرە ئەلەق 6 ـ، 7 ـ ئايەتلەرنى تولۇق دەلىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق كۆز قارىشىنى ئىسپاتلىغان (2 ـ تۇم، 226 ـ 227 بەت).

(11) «taltürdi» تەشتۈردى، بۇ سۆزنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى «ت ـ d» ھەرپىنىڭ « د ـ d» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كەلگەنلىكىنى بولسا سۆرە تەلاق 6 ـ ئايەت ۋە سۆرە فەجرى 16 ـ ئايەتتىكى «د ـ d» ھەرپىنىڭ «ت ـ t» ھەرپىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ كېلىشىگە تەمسىل قىلىپ ئىسپاتلىغان. (2 ـ تۇم، 246 ـ 247 ـ بەت)

(12) «tah ـ tah» تاھ ـ تاھ (توخۇنى ھەيدەش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سۆز)، «quh ـ quh» چۇھ ـ چۇھ (ئات ـ قېچىرنى ھەيدەشتە ئىشلىتىلىدىغان سۆز)، «kah ـ kah» كەھ ـ كەھ (بۇركۇت، شۇڭقار قاتارلىق قۇشلارنى چاقىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سۆز) «mah» مەھ» (ئىت ياكى قوينى چاقىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سۆز)، «yah» يەھ (كەپتەرنى چاقىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سۆز) دېگەن سۆزلەر ئېغىز تىلىدا ئېيتىلغاندا، «ھ» سۆزلەردىكى (ھ ـ h) ھەرپى پەقەت تىنۇلۇشنى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ» دەپ يېزىپ، سۆرە ئەنئام 90 ـ ئايەت ئوتتۇرىسىدىن ۋە سۆرە بەقەرە 259 ـ ئايەت ئوتتۇرىسىدىن ئېلىنغان ئىبارىلەرنى تەمسىل كەلتۈرگەن. (3 ـ تۇم، 163 ـ بەت)

(13) soku شوقا، ھاۋانچا، بۇ سۆز ھەققىدە توختالغاندا ئەسلى «ق ـ k» تەشەددۇلك ئىدى. بۇ سۆز خۇددى «تۆپە، تۆپىلىك» مەنىسىدىكى «باقۇ baku» سۆزىنىڭ ئەسلىدىكى تەشەددۇلك (bakku) ھالەتتىن تەشەددۇسىز قىلىپ يېنىكلىتىلگىنىگە ئوخشاش، يامغۇرلۇق مەنىسىدىكى «ياقۇ yaku» مۇ ئەسلىدىكى «ياغقۇ yaghku» ئىدى دەپ يازـ

غاندىن كېيىن، بۇنداق پىنسكلىتىش ھادىسىسىگە سۇرە ۋاقىـ ئە 65 ـ ئايەتنى مىسال كەلتۈرگەن. (3 ـ تـوم، 313 ـ بەت)

(14) «sanladi» سەنلىدى. بۇ سۆزگە «ئۇ ئۇنى سەنـ لىدى» دەپ جۈملە تۈزۈپ، بۇ سۆز «سەن» مەنىسىدىدۇر. بۇنداق ئورۇندا خىتاب ئۇچۇن، كۆپىنچە «سىزلەدى ـ sizladi» سۆزى ئىشلىتىلىدۇ، بۇنىڭ ئەسلى مەنىسى «سىلەر (سىلى)» دېگەن بولىدۇ. بۇ خاقانلارغا ئېيتىلىدىغان خىتاب سۆزى دەپ چۈشەندۈرۈپ، سۇرە قەدر 1 ـ ئايەتتـ نىڭ ئالدىنقى قىسمىنى تەمسىل كەلتۈرگەن (3 ـ تـوم، 407ـ بەت).

يۇقىرىدىكى مىساللاردىن بىز مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «قۇرئان كەرىم» نىڭ ھەربىر ئايەتلىرىنى ۋە ئايەتلەرنى تەشكىل قىلغۇچى سۆزلەر ھەم ئۇنىڭدا گەۋدىلەنگەن گرامـ ماتىكىلىق مەسىلىلەرگە قەدەر پۇختا، مۇكەممەل، سىستېمـ لىق ئۆزلەشتۈرگەن، ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيەت تارىخىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ساھەـ سىدىكى ئەللامە ئىكەنلىكىنى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ تۈركىي تىلىنىڭ بىر قىسىم ئالاھىدىلىكىنى چۈشەندۈرۈش جەريانىدا مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ تەڭداشسىز دەستۇرى «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئايەتلىرىنى ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلدۇرۇشتەك بېگانە جۈرئەتنى، ھەم ئۆزىنىڭ «بۇ تىل خۇددى بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش ئەرەب تىلى بىلەن مۇسابـ قىدە تەڭ يۈگۈرەلەيدۇ» (3 ـ تـوم، 472 ـ بـەت) دېگەن مەردانە قارىشىنى ئىسپاتلاش جەريانىدىكى ئانا تىلغا بولغان چەكسىز مېھرـ مۇھەببىتىنى كۆرەلەيمىز.

ئۇچىنچى: مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى سۆيۈنۈش ئـ چىدە ياد ئەتكەن ۋە ئۇنىڭ ھەدىسلىرىنى نەقىل كەلتۈرگەن. مەلۇمكى، «ھەدىسنىڭ دىنىي جەھەتتىكى قىممىتى ناھايىتى زور بولۇپ، «قۇرئان كەرىم» دىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ» (ئەھمەد ئەمىن «ئىسلامنىڭ سۇبھى دەۋرى» 411 ـ بەت) غان بولغاچقا، ئەينى دەۋر مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ مۇـ تەبەرلىرىگە نىسبەتەن ئۆزىنىڭ كۆز قاراشلىرىنى ئايەتلەر بىلەن دەلىللەشتىن باشقا، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەـ دىسلىرى بىلەن دەلىللەشمۇ يەنە بىر مۇھىم ئادەت ئىدى. مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ كىتابەتچىلىك ئەنئەنىسىدە ئۇلۇغ تەڭرىگە ھەمدۇ سانا ئوقۇغاندىن كېيىن پەيغەمبەرگە سالام يوللاش ۋە ئۇنىڭ ساھابىلىرى ھەم ئائىلە تەۋەلىرىنى چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن ياد ئېتىپ، تەڭرىدىن ئۇلارغا مېھرـ شەپقەت تىلەش يەنە بىر مۇھىم تەرتىپ ئىدى. ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تۇنجى «ئالتۇن دەۋرى» دە ياشىغان مەھمۇد كاشغەرىمۇ بۇ تەرتىپـ نى ئېسىدىن چىقارمىغان. شۇڭا ئۆزىگە خاس بەدىئىي تىل بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان تەڭرى مەدھىيىسىدىن كېيىنلا «ـ مۇھەممەدكە ۋە ئۇنىڭ ھەممىگە پېشۋا بولغان ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرىغا تەڭرىم رەھمەت قىلسۇن، ئەبەدىي ئېسىنلىك بەرسۇن» دەپ يېزىپ، ئۆزىنىڭمۇ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامـ نىڭ ئىخلاسمەن ئۇممىتى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن ھەم ئۆزىنىڭ بەزى كۆز قاراشلىرىنى پەيغەمبەر ھەدىسلىرى ئارـ قىلىق شەرھلىگەن. مەسىلەن:

(1) تۈركىي تىلىنىڭ 11 ـ ئەسىر ئوتتۇرا، غەربىي ئاسىيا جەمئىيىتىدە تۇتقان ئىجتىمائىي ئورنىنى گەۋدىلەندۈـ رۈشتە ھەدىستىن پايدىلانغان. مەھمۇد كاشغەرى «دىۋان» نىڭ يېزىلىشىغا تۈرتكىلىك تەسىر كۆرسەتكەن ئەينى دەۋر تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش ئۈستىدە توختىلىپ، «مەن تەڭرـ نىڭ دۆلەت قۇياشىنى تۈركلەر بۇزجىدا تۇغدۇرغانلىقىنى ۋە پەلەكنىمۇ شۇلارنىڭ زېمىنى ئۈستىدە چۆرگىلەتكەنلىكىنى كۆردۈم. تەڭرى ئۇلارنى «تۈرك» دەپ ئاتىدى ۋە سەلتەنەتـ كە ئىگە قىلدى، دەۋرىمىزنىڭ خاقانلىرىنى تۈركلەردىن قىلىپ، زامان ئەھلىنىڭ ئىختىيار تىزگىنىنى شۇلارنىڭ قـو لىغا تۇتقۇزدى؛ ئۇلارنى ئىنسانلارغا باش قىلدى؛ ھەق ئىشـ لاردا ئۇلارنى قوللىدى؛ ئۇلار بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ كۈـ رەشكەنلەرنى ئەزىز قىلدى ۋە تۈركلەر تۇپەيلىدىن ئۇلارنى ھەممە تىلەكلىرىگە ئېرىشتۇرۇپ، يامانلارنىڭ زىيانكەشلىكـ دىن ساقلىدى؛ تۈركلەرنىڭ ئوقىدىن ساقلىنىش ئۈچۇن، ئۇلارنىڭ يولىنى مەھكەم تۇتۇش ھەر بىر ئەقىل ئىگىسىگە لايىق ۋە مۇناسىپ ئىش بولۇپ قالدى» دەپ يېزىپ، 10 ـ، 11 ـ ئەسىرلەردە تۈركىي خەلقلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان خاندانلىقنىڭ ھاكىمىيەت سەلتەنىتىنى ئەقىلنى لال قىلغۇـ دەك دەرىجىدە ئوبرازلىق ئىپادىلىگەن. ئاندىن ئۆزىنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى چىقىش قىلغان ئاساستىكى «ئۆز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈرـ لەرگە يېقىش ئۈچۈن، ئۇلارغا تۈرك تىلىدا سۆزلىشىشتىن ياخشى يول يوق» دېگەن قارىشىنى «تۈرك تىلىنى ئۆگىنىڭـ لار، چۈنكى ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۇزاق داۋام قىلىدۇ» دېگەن ھەدىس بىلەن دەلىللىگەن (1 ـ تـوم، 2 ـ بەت).

مەھمۇد كاشغەرى گەرچە يۇقىرىقى ھەدىسنى دەلىل كەلتۈرگەندە، « بۇ ھەدىسكە شۇ ھەدىسنى ئېيتقۇچى كىشـ

لەرنىڭ ئۆزى جاۋابكار، بۇ ھەدىس راست بولسا، تۈرك تىلىنى ئۆگىنىش ۋاجىپ بولىدۇ. راست بولمىغان تەقدىردىمۇ، تۈرك تىلىنى ئۆگىنىش زۆرۈرلۈكىنى ئەقىل تەقەززا قىلىدۇ» دېيىش ئارقىلىق، بۇ ھەدىسنىڭ سەھىھ ھەدىس ئىكەنلىكىگە ئۆزىنىڭمۇ تازا ئىشەنچىسى يوقلۇقىنى گەۋدىلەندۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەينى دەۋردىكى ئۇتتۇرا ئاسىيا جەمئىيىتىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ئېھتىياج تەقەززاسىنى ئەقىلغا مۇۋاپىق ئەسكەرتكەن.

(2) «تۈرك» لەرنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئىجتىمائىي ئورنىنى گەۋدىلەندۈرۈشتە ھەدىستىن پايدىلانغان.

مەھمۇد كاشغەرى «تۈرك» لەرنىڭ 11 ـ ئەسىردىكى ئەۋلادلىرى ـ ئۇيغۇر تۈركلىرىنىڭ يېتىلگەن تىلشۇناس ئالىمى بولۇش سۈپىتىدە تۈركلەرنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئومۇمىي ئەھۋالىنى چۈشىنىشتە مۆلچەرلىگۈسىز تارىخىي، ئىجتىمائىي قىممەتكە ئىگە بۇ ئەسىردە «تۈرك türk» ھەققىدە توختىلىپ، «تەڭرى يارلىقىغۇچى نوھنىڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى، بۇ ـ نوھنىڭ ئوغلى تۈرككە تەڭرىپدىن قويۇلغان ئىسىم. ئۇنىڭ ئەۋلادىمۇ «تۈرك» دەپ ئاتىلىدۇ.» (1 ـ توم، 455 ـ بەت) دەپ يازغان. ئاندىن «تۈرك» دېگەن «ئىسمىنى ئۇلۇغ تەڭرى ئۆزى قويغان» دېيىشىدىكى تۈپ سەۋەبنى ئۆزىنىڭ ئەينى دەۋردىكى ئۇستازى ھۈسەيىن ئىبنى خەلەف كاشغەرى ئىبنۇل غەرقى دېگەن ئادەمدىن ئاڭلاپ بېۋاستە ئېيتىپ بەرگەن. يەنى، «ئىبنۇل غەببادۇنىيا» دېگەن نام بىلەن تونۇلغان ئەشئەيخۇ ئەبۇ بەكرىل مۇفىدۇل جەرجەرائى (جەرجەرالىق ئۇستاز ئەبۇ بەكرى مۇفىد) يازغان، ئاخىر زامان تۇغرىسىدىكى كىتابتا نەقىل كەلتۈرۈلگەن «ئۇلۇغ تەڭرى ئېيتىدۇ: مېنىڭ بىر تائىپە قوشۇنۇم بار، ئۇلارنى تۈرك دەپ ئاتىدىم. ئۇلارنى كۈن چىقىشقا ئورۇنلاشتۇردۇم.....» (1 ـ توم، 456 ـ بەت) دېگەن ھەدىسنى ئەينەن دەلىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ بەرگەن. شۇنىڭدەك تۈركلەرنىڭ «كۆركەم، يېقىملىق، ئۇچۇق چىراي، ئەدەپلىك، قېرىلارنى ھۆرمەتلەيدىغان، ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىدىغان، ئاددىي ـ سادىدا، كەمتەر، دادىل، مەرد ۋە شۇنىڭغا ئوخشايدىغان سان ـ ساناقسىز پەزىلەتلەرگە ئىگە» (1 ـ توم، 457 ـ بەت) ئىكەنلىكىنى ئوبيېكتىپ سەۋەب قاتارىدا ئەسكەرتكەن. ئەينى دەۋردىكى ئىجتىمائىي ئەھمىيەتتىن ئېيتقاندىمۇ، ئەرەب ئاباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ سىياسىي ھوقۇقى تۈركلەرنىڭ قولىدا بولغاچقا، «خەلىپىنىڭ ئەڭ تاللانغان ۋە سادىق قوشۇنى تۈركىي خەلقلەردىن تەشكىل قىلىنغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار تۈركىي خەلقلەرگە ئېتىبار بېرىشكە مەجبۇر بولۇپ قالغانىدى. كۆچمەن تۈركىي خەلقلەر قوشۇنىنىڭ سەرخىللىقى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇرۇشتىكى ئىنتىزامچانلىقى شۇ چاغلاردا تىللاردا داستان ئىدى. تۈركىي خەلقلەرنىڭ غەلىبىلىرى يالغۇز ئەرەب دۇنياسى دائىرىسىدىلا ئەمەس، بەلكى شۇ دەۋردە خەلقئارادىمۇ ئالاھىدە ئەھۋال دەپ قارالغانىدى. تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىسلامىيەت ئۈچۈن سەرپ قىلغان ئەمگەكلىرى ۋە بۇ يولدا قولغا كەلتۈرگەن غەلىبىلىرى ئەلۋەتتە جاۋابسىز ۋە نەتىجىسز قالمىدى» (م. شاكىر ئۇلكۇتاشىر «بۈيۈك تىلچى مەھمۇد قەشقەرى 16ـ 15 ـ بەت») كونكرېت ئېيتقاندا «قەدىر ـ قىممەتنى بىلىدىغان ئەرەب ئەدەبىياتچىلىرى بىلەن ئەرەب شېئىرىيىتى تۈركىي خەلقلەر بىلەن بولغان دوستلۇقنى دەۋرنىڭ ئەڭ مۇھىم تېمىلىرى قاتارىغا ئېلىپ كىردى ۋە ئۇنى ھەرخىل ھەدىسلەر بىلەن يەنى پەيغەمبەرنىڭ سۆزلىرى بىلەن دەلىللەشتى» (يۇقىرىقى ئەسەر 15 ـ بەت) ھەتتا «شۇ دەۋرنىڭ ئەدەبىياتىدا تۈركىي خەلقلەر ‹ ئاللا ھەقلىق ھالدا ئۆزلىرىگە ئاتا قىلغان ئۇلۇغ بىر كۈچ› سۈپىتىدە كۆرسىتىلدى ۋە شۇنداق دەپ قارالدى» (يۇقىرىقى ئەسەر 15 ـ بەت). شۇڭا ئەينى دەۋردىكى «ئەرەب دۇنياسىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك ئالملىرىدىن بولغان جاھىز تۈركلەرنى ‹ ئىسلامىيەت جەۋھىرى › ياكى ‹ مەنبەسى › دەپ كۆرسىتىشكە مەجبۇر بولدى» (يۇقىرىقى ئەسەر 14 ـ بەت). ھەتتا ئۇ «تۈركىي خەلقلەر ئىسلامىيەتنى قوغدىغۇچى سەرخىل قوشۇندۇر. خەلىپىلەر ئۈچۈن پاناھلىنالايدىغان قوغدىنىش كۈچىدۇر» (يۇقىرىقى ئەسەر 15 ـ بەت) دەپ يازغان ئىدى.

(3) بەزى سۆزلەرنى ئەرەبچە شەرھلىگەندە، شۇ سۆزگە ئوخشاش مەنە بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەدىسلەرنى نەقىل كەلتۈرگەن. مەسىلەن: « ئۆزەك» ozak» دېگەن سۆزنى «گۈرەن تومۇر» دەپ شەرھلىگەندىن كېيىن، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ «خەيبەردە بېگەن بىر مەكلىكنىڭ زەھىرى تاكى مېنىڭ گۈرەن تومۇرۇم ئۈزۈلگىچە (ئۆمرۇم ئاخىرلاشقىچە) كۈچ كۆرسەتتى» (ئەبۇ داۋۇد رىۋايىتى قىلغان 4513 ـ ھەدىس. ئىمام ئىبنى قەييۇم جەۋزى يازغان «پەيغەمبەرنىڭ تېبابىتى 114 ـ بەت») دېگەن ھەدىسىدىكى « ئەبھۇر» دېگەن سۆزنىڭ دەل يۇقى-

رندا تىلغان ئېلىنغان «گۈزەن تومۇر» يەنى، «ئانا تومۇر» دېگەن مەنىدە كەلگەنلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىپ (1 ـ تۇم، 97 ـ بەت)، ئەينى دەۋردىكى تۈرك تىلىنى ئۆگىنىشكە مەجبۇر بولغان ئەرەبلەرنىڭ تۈرك تىلىنى ئەينەن ۋە دەل ئۆگىنىشكە شارائىت ھازىرلىغان.

(4) تۈركچە ماقال ـ تەمسىللەر (تۈراقلىق بىرىكمىلەر) نى شەرھلىگەندە مەنىسىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن ھەدىستىن پايدىلانغان.

مەلۇمكى بىر تىلدىكى تۈراقلىق تەركىبلەرنى، يەنى ماقال ـ تەمسىللەرنى يەنە بىر تىلغا تەرجىمە قىلىپ ئەينەن ئىپادىلىگىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ماقال تەمسىللەر بىر مىللەتنىڭ تۇرمۇش ئەمەلىيىتى ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ ھەم ئۇنىڭغا شۇ مىللەتنىڭ ئېتىقاد ـ ئەقىدىسى، دۇنيا قارىشى، پسىخىك ئالاھىدىلىكى، ئارزۇ ـ ئىستىكى ۋە قايغۇ ـ ھەسرىتى يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن بولىدۇ. شۇڭا ئۇنى باشقا تىلغا تەرجىمە قىلىپ ئىپادىلەش ژۆرۈرىيىتى تۇغۇلغاندا، تەرجىمە قىلماقچى بولغان تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىدىن شۇنىڭغا ماس كېلىدىغان ياكى ئاساسەن ماس كېلىدىغان تۈراقلىق تەركىبلەرنى تېپىپ ئىشلەتكەندە، كۆزلىگەن مەقسەتكە يەتكىلى بولىدۇ. مەھمۇد كاشغەرى «دىۋان» دىكى بەزى سۆزلەرنى شەرھلىگەندە، دەل شۇ سۆزنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ماقاللارنى مىسال كەلتۈرۈش ئارقىلىق، ئۇنىڭ مەنىسىنى مۇئەييەن تىل شارائىتىدىكى ئەمەلىي ئىستېمالى ئارقىلىق روشەنلەشتۈرگەن. ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلغاندا، شۇ ماقالنىڭ مەزمۇنىغا ماس كېلىدىغان ھەدىستىن پايدىلانغان. مەسىلەن، «arsak» دېگەن سۆزنى «ئەرسىرىگەن، بۇزۇق خوتۇن» دەپ چۈشەندۈگەندىن كېيىن، «ئەرسىرىگەن ئەرگە تېگەلمەس، ئالدىرىغان ئۆيىگە يېتەلمەس» دېگەن ماقال ئارقىلىق چۈشەندۈرگەن. بۇنى ئەرەبچە ئەينەن ئىپادىلىگىلى بولمىغانلىقتىن، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سۇننىتىگە مۇراجىئەت قىلىپ، «زىممىدىكى تەرسىلەر ئۇزۇلۇپمۇ قالماس، دائىم كۆرۈلۈپمۇ تۇرماس» دېگەن ھەدىسكە ئوخشايدۇ، بۇ ماقال ئالدىرىماسلىققا دەۋەت قىلىپ ئىپادىلىنىدۇ دەپ يازغان (1 ـ تۇم، 141 ـ بەت). «ساچراتتى saqratti» دېگەن سۆزنى چۈشەندۈرگەندە، مۇشۇ سۆزدىن ياسالغان «ساچراتقۇ saqratku» دېگەن سۆزنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «ساچراتقۇدىن بىر قېتىم قورققان قۇش، قىرىق يىلغىچە ئاچا ياغاچ ئۇستىگە قونماس» دېگەن ماقالنى مىسال كەلتۈرۈپ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ «مۇمىننى يىلان چېقىۋالسا، تۆشۈككە (يىلان ئۇۋۇسىغا) ئىككىنچى قول سالماس» (بۇخارى رىۋايەت قىلغان 491 ـ ھەدىس. «سەھىھۇلبۇخارى جەۋھەرلىرى ۋە قەستەلانى شەرھى» 301 ـ بەت) دېگەن سۆزنىگە ئوخشايدۇ دەپ يازغان (2 ـ تۇم، 484 ـ، 485 ـ بەت).

بۇنىڭدىن مەھمۇدكاشغەرنىڭ تۈركىي تىلدىكى ماقاللارنىڭ مەزمۇن ماھىيىتىنى ئەرەب تىلىدا چۈشەندۈرۈشتەك ئۇلۇغ خىزمىتى جەريانىدا، مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىغان ھەدىسلەردىنمۇ ئۇنۇملۇك پايدىلانغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

تۆتىنچى: ئىسلام دىنى ئەقىدىسىنى ۋاستىلىك ئىپادىلەيدىغان. مەھمۇد كاشغەرى «دىۋان» دىكى تۈركچە سۆزلەرگە جۈملە تۈزگەندە، ئەينى دەۋر رېئاللىقىنى چىقىش قىلغان ئاساسىتا تەكرىنىڭ قۇدرىتى ـ كەرىمىگە مۇناسىۋەتلىك جۈملىلەرنى ۋە ئىسلام ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن جۈملىلەرنى ياكى ماقال ـ تەمسىل، شېئىرىي پارچىلارنى مىسال كەلتۈرۈش ئارقىلىق، ئىسلام ئەقىدىسىنى ۋاستىلىك ئىپادىلىگەن بولۇپ، بۇلارنى تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

(1) تەكرىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى ۋە رەھىم شەپقىتىگە مۇناسىۋەتلىك سۆز ـ جۈملىلەر: بۇ سۆز ـ جۈملىلەردە ئۇلۇغ تەكرىنىڭ ئاسمان ـ زېمىننى، ئادەمنى ۋە بارلىق مەخلۇقاتلارنى ياراتقانلىقى، ئۆلۈكلەرنى تىرىلدۈرىدىغانلىقى، تاغلار بىلەن زېمىننى باستۇرغانلىقى، چاقماق چېقىش، قار ـ يامغۇر يېغىش، كېچە ـ كۈندۈز ئالمىشىش قاتارلىق ھادىسىلەرنىڭ تەكرىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى بىلەن بولىدىغانلىقى، ئۇنىڭ قۇدرەت ـ كەرىمىنىڭ چەكسىزلىكى، تەكرىنىڭ بىرلىكىگە ئىمان كەلتۈرۈپ، پەيغەمبەرلەرنى تەستىقلاش، ئۇنىڭغا بويسۇنتاۋلىق قىلماسلىق قاتارلىق ئىسلام دىنىغا دائىر قاراشلار ۋاستىلىك ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

ئۈمىدىڭنى تەكرىنىڭ باغلا (1 ـ تۇم، 180 ـ بەت).

ئۇلۇغلۇق تەكرىگە خاس (1 ـ تۇم، 204 ـ بەت).

ئۇنىڭ تەكرىگە ئىمان كەلتۈرگۈسى كەلدى. يەنى ئۇنىڭ خۇدانىڭ بىرلىكىگە ئىشەنگۈسى كەلدى (1 ـ تۇم، 370 ـ بەت).

تەكرى مېنى ئۇلۇغلىدى (1 ـ تۇم، 400 ـ بەت).

ئۇ تەكرىگە ئىشەندى، پەيغەمبەرنى تەستىقلىدى (1 ـ تۇم، 543 ـ بەت).

باسۇردى ـ تەكرى يەرنى تاغ بىلەن باسۇردى (2 ـ تۇم، 102 ـ بەت).

مەن تەگرىگە تېۋىندىم، ئۇنىڭ بۇيرۇقلىرىنى تۇتتۇم (2 ـ توم، 197 ـ بەت).

مەن تەگرىگە سېغىنىمەن (2 ـ توم، 216 ـ بەت).

تەگرىگە تېۋىندى، خۇداغا ئىبادەت قىلدى، تەگرىگە سېغىندىم (2 ـ توم، 228 ـ بەت).

تەگرى مېنى كۆزەردى، خۇدا مېنى ساقلىدى (2 ـ توم، 230 ـ بەت).

تەگرىگە تېۋىن، تەگرىگە يۈكۈن، سەجدە قىل (2 ـ توم، 236 ـ بەت).

تەگرى بالا تۇغدۇردى (2 ـ توم، 244 ـ بەت).

تەگرى مېنى قىينىچىلىقتىن قۇتقۇزدى (2 ـ توم، 275 ـ بەت).

تەگرىنىڭ كەرىمى بىلەن كەلگەن بىلىمنى توپلايمەن. كۆڭلۈمنى مۇشۇ بىلىمگە باغلايمەن. چۈنكى مېنىڭ كۆڭلۈم ياخشى ئەخلاق ۋە ياخشى پەزىلەتلەرگە يۆگىلىدۇ (2 ـ توم، 353 ـ بەت).

قارغاق ـ تەگرىنىڭ قارغىشى (2 ـ توم، 421 ـ بەت).

قىرغاغ ـ قارغاش، بەگ ياكى خانىنىڭ قارغىشى (2 ـ توم، 421 ـ بەت).

قۇل (بەندە) تەگرىگە پۈتتى، خۇدانىڭ بىرلىكىگە چىن پۈتتى (2 ـ توم، 429 ـ بەت).

تەگرى ئادەمنى تۆرەلدۈردى.

شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تەگرى ئالەم ياراتتى، چىغرىق تىنماي ئايلىنۇر،

يۇلتۇزلىرى سەپ تارتىپ، كۈندۈزگە تۈن يۆگىلۈر (2 ـ توم، 443 ـ بەت).

تەگرى ئادەمنى ۋە باشقا مەخلۇقلارنى ياراتتى (2 ـ توم، 461 ـ بەت).

قارلاتتى، قار ياققۇزدى، تەگرى قار ياققۇزدى (2 ـ توم، 508 ـ بەت).

تەگرى ياشىن ياشناتتى ـ تەگرى چاقماق چاقتۇردى (2 ـ توم، 521 ـ بەت).

تەگرى يەرنى ياراتقۇچىدۇر (3 ـ توم، 70 ـ بەت).

تەگرى يامغۇر يېغدۇرغۇچىدۇر (3 ـ توم، 71 ـ بەت).

تەگرى يامغۇر ياغدۇردى (3 ـ توم، 130 ـ بەت).

بايات ـ ئۇلۇغ تەگرىنىڭ ئېتى (3 ـ توم، 235 ـ بەت).

تىلىدى ـ تەگرى شۇنداق بولۇشنى تىلىدى (ئىرادە قىلدى) (3 ـ توم، 369 ـ بەت).

قارغادى ـ قاغىدى، ئۇلۇغ تەگرى ئۇنى قاغىدى.

قىرغادى ـ دەككە بەردى، ئەدەپنى بەردى، بەگ ئۇنىڭغا دەككە بەردى، ئۇنىڭغا قوپاللىق قىلدى، قوغلىدى.

كۆرمەمسز، تۈركلەر ئەزىز ۋە ئۇلۇغ تەگرىنىڭ لەنىتى بىلەن بەندىنىڭ ئۆزىگە ئوخشاش بەندىنى قارغىشىنىڭ ئاز-سىنى قانداق پەرقلەندۈرگەن. ئالدىنقى فەتھە، كېيىنكىسى كەسرە قىلىنغان (3 ـ توم، 396 ـ بەت).

تەگرى مېنى ئاغىرلادى ـ تەگرى مېنى ئەزىزلىدى (3 ـ توم، 474 ـ بەت).

شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

تەگرىگە تۇن ـ كۈن تېۋىن، بويۇنتاۋلىق قىلما،

ئۇنىڭدىن قورقۇپ ئەيمەن، ئۆينىمىغىن (3 ـ توم، 514 ـ 515 ـ بەت).

قۇل تەگرىدىن قورقتى (3 ـ توم، 573 ـ بەت).

كىرىتكۈندى، ئىقرار قىلدى، ئىمان كەلتۈردى.

قۇل تەگرىنىڭ بىرلىكىگە ئىمان كەلتۈردى ۋە تەگرىنىڭ ئەلچىلىرىگىمۇ ئىشەندى (3 ـ توم، 576 ـ بەت).

تەگرى بۆلۈك تىزگۈزدى ـ تەگرى ئۆلۈكنى تىرىلدۈردى (3 ـ توم، 577 ـ بەت).

(2) ئىسلامى ئىبادەتكە مۇناسىۋەتلىك سۆز جۈملىلەر:

بۇ جۈملىلەردە پەقەت تەگرىنىڭلا ئىبادەت قىلىشقا لايىق زات ئىكەنلىكى، ئالەمنى ياراتقان، ئۆلۈكنى تىرىلدۈرىدىغان قۇدرەتلىك تەگرىگە بويسۇنۇپ، دۇنيانى تەرك ئېتىپ، كامىل تاھارەت بىلەن نامازغا تۇتۇش، روزا تۇتۇش، ئارقىلىق تەگرىگە بولغان قۇلچىلىقىنى ئىپادىلەش قاتارلىق قاراشلار ۋاستىلىك ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

ئەر يۈكۈنچ ئەتتى ـ ئادەم نامازغا تۇقۇدى (2 ـ توم، 33 ـ بەت).

بۇ تەگرىگە تاپىنغۇلۇق ئەردى ـ بۇ تەگرىگە تېۋىنغۇلۇقتى، بۇ خۇداغا ئىبادەت قىلىشى لازىم ئىدى (2 ـ توم، 238 ـ بەت).

ئول تەگرىگە تاپىنغىلى ئەردى ـ بۇ تەگرىگە تېۋىنىدىغانلاردىن ئىدى (2 ـ توم، 239 ـ بەت).

تىرگۈزدى، تىرىلدۈردى، تەگرى ئۆلۈكنى تىرىلدۈردى (2 ـ توم، 255 ـ بەت).

ئادەم تاھارەت ئالدى (3 ـ توم، 88 ـ بەت).

يۈكۈندى، ئىبادەت قىلدى، چوقۇندى، قۇل تەگرىگە

يۈكۈندى، ئىبادەت قىلدى (3 ـ توم، 113 ـ بەت).
يۈكۈنچ ـ نامازنى ئىبادەت (3 ـ توم، 511 ـ بەت).
تەڭرىگە ئىبادەتلا قىلغۇچى، زاھىت (3 ـ توم، 519 ـ بەت).

يىنچىكىلەندى ـ خۇشامەت قىلدى، بويسۇندى.

قۇل تەڭرىگە يىنچىكىلەندى، بەندە تەڭرىگە بويسۇندى، يەنى بەندە ئىلاھنى يارىتقۇچى تەڭرىگە بويسۇنۇپ، دۇنيانى تەرك ئېتىپ، ئىبادەت قىلدى. روزا تۇتتى، نامازنى قۇدى ۋە بويسۇندى (3 ـ توم، 610 ـ بەت).

(3) ئىسلام ئەخلاقىغا مۇناسىۋەتلىك سۆز ـ جۈملىلەر: بۇ سۆز ـ جۈملىلەردە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ: «سەللە ياخشىلارنىڭ تاجىسى» دېگەن سۆزىنىڭ روھى بويىچە ئەرلەر سەللە يۆگەش، مويىنى چۈشۈرۈپ ئېرىغدىنىش (بۇمۇ پەيغەمبەرنىڭ سۈننەتلىرىدىن بىرىدۇر ـ ئاپتور) ئايالىلار ئەۋرەتلىرىنى تولۇق ياپىدىغان پۇركەنجە ئوراش قاتارلىق قائىدىلار ۋاستىلىك ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

ئەر ئېرىغداندى، يەنى ھاك ئارىلاشمىسى بىلەن مويىنى چۈشۈرۈپ ئېرىغداندى (1 ـ توم، 270 ـ بەت).

ئادەم سەللە ئوردىدى، خوتۇن پۇركەنجە پۇركەندى (1 ـ توم، 270 ـ بەت).

ئۇ ماڭا سەللە يۆگىشىپ بەردى (2 ـ توم، 128 ـ بەت).

سۈيدۈردى، ئۇ تەڭرى سېنى ماڭا سۈيدۈردى. سېنىڭ مۇھەببىتىڭنى مېنىڭ قەلبىمگە سالدى (2 ـ توم، 264 ـ بەت).

سارلادى ـ ئوردىدى، يۆگىدى، ئۇ سەللە ئوردىدى (3 ـ توم، 405 ـ بەت).

بەشىنچى: ئۆزى يولۇقتۇرغان ۋەقە ـ ھادىسىلەردىن ئىسلام دىنى ئەقىدىسىگە ئۇيغۇن خۇلاسە چىقارغان. ئىجتىمائى رېئاللىقتا يولۇققان بارلىق ۋەقە ـ ھادىسىلەرگە نىسبەتەن ئۆزى تەۋە بولغان ئىجتىمائىي توپنىڭ ئېتىقاد ـ ئەقىدىسى ئاساسىدا پىكىر قىلىش ۋە ئۇنىڭدىن خۇلاسە چىقىرىش ئىنسانلارنىڭ ئورتاق تەپەككۇر ئۇسۇلىدۇر. مەھمۇد كاشغەرى «پوقاق bokuk» نىڭ بوغۇزنىڭ ئىككى يېنىدا تېرە بىلەن گۆش ئارىلىقىدا پەيدا بولىدىغان بىر خىل بەزسىمان گۆش ئىكەنلىكىنى، پەرغانە بىلەن شىغنى شەھەرلىرىدە مۇشۇنداق كېسەل تەگكەن كىشىلەرنىڭ بارلىقىنى، پوقاقنىڭ نەسىلدىن ـ نەسلىگە ئۆتىدىغانلىقىنى، بەزىلەرنىڭ شۇنداق يوغىناپ ھەتتا ئۆزىنىڭ كۆكسى ۋە پۇتىنىمۇ كۆرەلمەيدىغانلىقىنى يازغان. ئاندىن «مەن كېسەلنىڭ كېلىپ چىقىشىنى سورىدىم. ئۇلار ماڭا مۇنداق جاۋاپ بېرىشتى: بىزنىڭ بوۋىلىرىمىز ناھايىتى ئۇنۇلۇك كاپىرلار① ئىكەن، تەڭرى يارلىقىغۇچى پەيغەمبەرنىڭ ساھابىلىرى ئۇلار بىلەن ئۇرۇشقاندا، ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز كېچىلەپ چۈقان ـ سۇرەن سېلىپ باسقۇن ياساپتۇ، ئۇلارنىڭ بۇ چۈقان ـ سۇرەنلىرىدىن مۇسۇلمانلار ھودۇقۇپ كېتىپ، مەغلۇبىيەتكە يۈز تۇتۇپتۇ. بۇ خەۋەر خۇدا رازى بولغۇچى ئۆمەرگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۆمەر ئۇلارنى قارغاپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ بوغۇزىدا بۇ كېسەل پەيدا بولۇپتۇ ۋە ئەۋلادىغا مىراس قاپتۇ» (2 ـ توم، 416 ـ 417 ـ بەت) دەپ بايان قىلغان. ئاخىردا يەنە «ھازىر ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۇنۇلۇك گەپ قىلىدىغان ھېچقانداق ئادەم يوق» دەپ ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتكەن. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتىكى مەھمۇد كاشغەرى بۇ يەردە پوقاق كېسىلىنىڭ پەيدا بولۇشىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامدىن كېيىنكى خەلىپىلەردىن بىرى ئۆمەر رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ بىر قېتىملىق «قارغاپ» قويۇشىدىن بولغان دەپ خۇلاسە چىقارغان. ئۇنىڭدىن باشقا «بۆكە بۇدراچ boka budraq» ھەققىدىكى ۋەقەلەرنى تىلغا ئالغاندا، «بۆكە بۇدراچ بىلەن بىرگە بولغان كاپىرلارنىڭ سانى 700 مىڭ ئىدى. قىرىق مىڭ ئەسكەرگە ئىگە بولغان ئارسلان تېگىن غازىغا قارشى جەڭدە تەڭرى ئۇنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى» دەپ يازغاندىن كېيىن، يەنە «مەن بۇ جەڭگە قاتناشقان كىشىدىن ‹كاپىرلار شۇنچە جىق تۇرۇپ نېمىشقا يېڭىلدى› دەپ سورىدىم. ئۇ: بىزمۇ ئەجەبلەندۇق، مەغلۇپ بولغان كاپىرلاردىن ‹سىلەر شۇنچە جىق تۇرۇقلۇق نېمىشقا يېڭىلدىڭلار› دەپ سورىساق، ئۇلار: ‹جەڭ دۇمبىقى چېلىنىپ، كاناي تارتىلغاندا باش ئۇستىمىزدە پەلەكنى قاپلاپ كەتكەن بىر يېشىل تاغنى كۆردۇق. بۇ تاغدا سان ـ ساناقسىز ئىشكىلەر بولۇپ، ئۇلار ئوچوق ئىدى. بۇ ئىشكىلەردىن بىزگە جەھەننەم يالقۇنلىرى ئېتىلاتتى. بىز بۇنىڭدىن قورقۇپ كەتتۇق. شۇنداق قىلىپ بىزنى يەڭدىگىلار› دەپ جاۋاب بەردى، دېدى» دەپ يازغان. شۇنىڭدەك مەھمۇد كاشغەرى بۇ ۋەقەگە نىسبەتەن يەنە ئۆزىنىڭ «بۇ، پەيغەمبەرىمىزنىڭ مۇسۇلمانلار قوشۇنىغا كۆرسەتكەن مۆجىزىلىرىدىن ئىكەن» دېگەن خۇلاسىسىنى ئەسكەرتكەن. (3 ـ توم، 314 ـ 315 ـ بەت) (دىققەت: يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مەزمۇنلاردىكى ‹كاپىر ۋە مۇسۇلمان› دېگەن سۆزلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئىبارەت بىر مىللەت ئىچىدىكى كىشىلەرنىڭ ئىسلام دىنىغا

كىرگەن، كىرمىگەنلىك پەرقىگە قارىتا ئېيتىلغان).

دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان يەنە بىر مەسىلە شۇكى، مەھمۇد كاشغەرى بۇ شاھانە ئەسىرىنىڭ ئاخىرقى قۇرلىرىنى «تەڭرىگە ئەبەدىي ئالقىشلار بولسۇن، تەڭرىنىڭ ئەلچىسىگە ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇق ـ ئەۋلادلىرىغا تەڭرىنىڭ چەكسىز رەھمەتى تەگسۇن» دېگەن دۇئا بىلەن ئاخىرلاشتۇرغان. بۇمۇ ئەلۋەتتە ئەينى دەۋردىكى كىتابەتچىلىك ئەنئەنىسىنىڭ ئىپادىسىدۇر، ئەلۋەتتە.

خۇلاسە قىلغاندا، ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ مۆمىن بەندىسى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ پەزىلەتلىك ئۇممىتى سۈپىتىدە «ئەرەب تىلىنى ۋە ئىسلام بىلىملىرىنى ئۇمۇمىيۈزلۈك ئېگىلەش بىلەن بىللە، مىللىي تىلىنى، مىللىي مەدەنىيىتىنى، مىللىي غۇرۇرىنى ھەممىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويغان مەھمۇدكاشغەرى» (م . شاكىر ئۇلكۇ تاشىر: «بۈيۈك تىلچى مەھمۇد كاشغەرى 25 ـ بەت») نىڭ «دىۋان لۇغەتت تۈرك» تەكى يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئىسلام دىنىغا دائىر مەزمۇنلارنىڭ بەزىلىرى گەرچە شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ كىتابەتچىلىك ئەنئەنىسىدىكى زۆرۈرىيەت؛ بەزىلىرى، يەنى «قۇرئان كەرىم» ئايەتلىرى ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھەدىسلىرى تۈركىي تىلىنىڭ قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىنى ئەرەب تىلى بىلەن ماس قەدەمدە سىلىشتۇرۇپ چۈشەندۈرۈشتەك ئىلمىي مەقسەت ئاساسىدا تەمسىل يېكى نەقىل كەلتۈرۈلگەن. شۇنداقتىمۇ بۇ ئەينى دەۋردىكى ئەرەبلەرنىڭ تۈرك تىلىنى ئۆگىنىشكە مەجبۇر بولغانلىقىدەك سىياسىي، ئىجتىمائىي تەقەززاسى بىلەن رويابقا چىققان بۇ مەشھۇر ئەسەرنىڭ كۆز چاقنىتىدىغان زىننىتى ھېسابلانغان: بولۇپمۇ ھاكىمىيەت پىشىدىكى تۈرك ھۆكۈمرانلىرىغا «ئۆز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركلەرگە يېقىش ئۈچۈن» ئۆزلىرىگە «تۈرك تىلىدا سۆزلىشىشتىن ياخشىراق يول يوق» لۇقمىنى ئاڭلىق ھېس قىلىپ، تۈرك تىلىنى بەجانىدىل ئۆگىنىشكە بەل باغلىغان ئەرەب مۇسۇلمانلىرىنىڭ يۈكسەك ئىشەنچ ۋە ئالقىشىغا سازاۋەر بولغان.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

(1) مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»1 ـ، 2 ـ، 3 ـ توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 ـ، 1983 ـ، 1984 ـ يىل نەشرى.

(2) «قۇرئان كەرىم»، مۇھەممەد سالىھ دامۇللىنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى

(3) م. شاكىر ئۇلكۇتاشىر(تۈركىيە): «بۈيۈك تىلچى مەھمۇد كاشغەرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 ـ يىل نەشرى.

(4) مۇھەممەد سالىھ: «ئەرەبچە ـ ئۇيغۇرچە چوڭ لۇغەت»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 ـ يىل نەشرى.

(5) ئەھمەد ئەمىن (مىسىر): «ئىسلامنىڭ سۈبھى دەۋرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 ـ يىل نەشرى.

(6) «سەھھولبۇخارى جەۋھەرلىرى ۋە قەستەلانى شەرھى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1988 ـ يىل نەشرى.

(7) ئىمام ئىبنى قەييۇم جەۋزى: «پەيغەمبەرنىڭ تىبابىتى»، ئۇيغۇرچە باسمىسى.

ئاپتور: قەشقەر شەھەرلىك 26 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتە.

تەھرىرلىگۈچى: تۇرسۇنئاي ئابلەت

مەھمۇد كاشغەرى بايانىدىكى ئۇنۇۋان ـ ئاتالغۇلار ھەققىدە

غالىب بارات ئەزىك

بۇيۇك ئەللامە مەھمۇد كاشغەرى ئۆزىنىڭ بىباھا ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي نام ئاتالغۇلىرى ھەققىدىمۇ ناھايىتى قىممەتلىك مەلۇماتلارنى قالدۇرغان. بۇ ئۇچۇرلار تارىختىكى نام ئاتالغۇلارنى چۈشىنىش، نام ـ ئاتالغۇ ياساش، جۈملىدىن فامىلە قوللىنىشتا پايدىلىنىلىدىغان ئىنتايىن مۇھىم مەنبە ھېسابلىنىدۇ. بۇ قىسىم مەتلىك تارىخىي نام ـ ئاتالغۇلار، بىزنى ئەينى تارىخىي دەۋرنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار قىلىپلا قالماستىن يەنە شۇ دەۋر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاڭ سەۋىيىسى، ھەتتە تۇرلۇك ئىدىيە قاراشلىرىنى چۈشىنىشتىمۇ ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

«بىلگە» ئالىم، ھېكىم، ئەقىللىق دېگەن مەنىلەردىكى بۇ سۆز «بىلدى» سۆزىدىن ياسالغان.

«بىلگە بەگ» ـــ بىلىملىك بەگ دېگەن بولىدۇ. ئۇيغۇر خانى «كۆل بىلگە خان» دەپ ئاتىلاتتى، بۇ ئەقلى سۇ يىغىلىدىغان يەرگە، يەنى كۆلگە ئوخشاش كەڭ دېگەنلىك بولىدۇ. شۇنىڭدەك، ئەقىللىق كىشى «بۆگۈ بىلگە» دەپ ئاتىلىدۇ (1 ـ توم 558 ـ بەت).

«بىلگە» ھېكىم، دانىشمەن، پەيلاسوپ، ئالىم، ئاقىل، بىلىمدان (1 ـ توم 557 ـ بەت).

دۇخاندىن تېپىلغان 40 ـ نومۇرلۇق ۋەسىقىدە «... كۈن تەڭرىدە قۇت بولمىش، ئەردەمىن ئېل تۇتمىش ئالىپ قۇتلۇغ ئۇلۇغ بىلگە ئۇيغۇر تەڭرى ئۇيغۇر خان قۇتىنا» دەپ قوللىنىلغان.

«تەڭرىكەن» بىلىملىك ئادەم تەڭرىكەن دېيىلىدۇ (3 ـ توم 515 ـ بەت).

«بۆگۈ» ئالىم، دانىشمەن. «بىلگە» سۆزىنى قوشۇپ «بۆگۈ بىلگە» دەپ ئېيتىش مۇشۇنىڭدىن كەلگەن (3 ـ توم 315 ـ بەت). «بۆگۈ» نامى تۇرپاندىن تېپىلىپ مۆلىبر تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان يادىكارلىقتا مۇنداق ئىشلىتىلگەن: «... كۈن ئاي تەڭرىتەگ كۆسەنچىگ كۆرتلە ياروق تەڭرى بۆگۈ تەڭرىكەنمىز كۆل بىلگە تەڭرى ئىلىگنىڭ ئورۇنقا ئولۇرمىش...». تارىخىمىزغا قارايدىغان بولساق، مانى دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىشىدا چوڭ رول ئويناغان ئۇيغۇر خاقانىنىڭ نام شەرىپىمۇ بۆگۈ قاغاندۇر .

«بىلگە» نامى ئالاھىدە ھۆرمەت نامى سۈپىتىدە خاقان ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبىرىي خادىملارنىڭ ئىسىملىرىغا ئۇلىنىپ كېلىپ ئۇلارنىڭ ئەقىللىق، باتۇر كىشىلىردىن ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ كەلگەن. مەسىلەن، بىلگە تۇنيۇقۇقا ئوخشاش ۋەزىرلەرنىڭ ئىسمىدىلا كېلىپ قالماستىن، كۆلتىگىن ئابىدىسىدىكى «بىلگە قاغان ئەرمىش، ئالىپ قاغان ئەرمىش، بۇيرۇقى يىمە بىلگە ئەرمىش ...» دېيىلسە، تۇنيۇقۇق مەكگۈ تېشىدا «ئىلتېرىش قاغان بىلگەسىن ئۆچۈن ...» دېيىلگەندەك قوللىنىلغان. «بىلگە» نامى ھەققىدىكى چۈشەندۈرۈش بىزگە مەدەنىيىتىمىزنىڭ يەنە بىر پىرامىدىسى «قۇتادغۇبىلىك» تە كۆپ قوللىنىلغان «بىلىك» ئاتالمىسىنى ئەسلىتىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئەنە شۇ «بىلىك» ۋە «بىلگە» ئاتالمىلىرى «بىل» يىلتىزىدىن ياسالغان بۇلۇپ بىلىم مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. «بىلگە»، «بۆگۈ» ئاتالغۇلىرىنى كۇنىمىزدىكى پروفېسسور نامىغا ئۇدۇللاشتۇرۇپ قوللىنىشقىمۇ، بىلىملىك كىشىلەرنىڭ سۈپەت نامى قىلىپ قوللىنىش تامامەن مۇمكىن.

«تەڭرىكەن» تەڭرىگە ئىبادەت قىلىدىغان ئالىم، روھانى، زاھىت. كاپىرلار (مۇسۇلمان بولمىغان تۈركلەر) تىلىدا (3 ـ توم 530 ـ بەت). «تەڭرى» ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئەڭ ئۇلۇغى «كۆك تەڭرى» دېيىلىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئۇچۇرىغا ئاساسلانغاندا، مۇشرىك ئۇيغۇرلار كۆزىگە چوڭ كۆرۈنىدىغان تاغ، دەرەخلەرنى تەڭرى دەپ ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنى يازغان. بۇگۈنكى كۈندە تەڭرىتاغ، خانتەڭرى ناملىرىنىڭ بولۇشى مۇشۇ خىل ئېتىقادنىڭ مەھسۇلىدۇر. «تەڭرىكەن» ئاتالغۇسى بىلىمدە كامالەتكە يەتكەن ئالىملارنى تەڭرىگە ئوخشاتقانلىقى بولۇپ كېچىك تەڭرى دېگەن مەنىنىمۇ ئاڭلىتىدۇ.

«ئۆگە» ئەقىل ۋە تەجرىبىدە بەك يۇقىرى كىشىلەرگە ئېيتىلىدىغان سۆز (1 ـ توم 13 ـ بەت)، بۇ ئاتالغۇنىڭ

كېلىپ چىقىشى ھەققىدە؛ ئۆگە. تەجرىبىلىك، ئەقىللىق، كاداڭ، ئاددىي خەلق ئىچىدىن چىققان قېرى سال كىشىلەر-گە بېرىلگەن، تېگىندىن بىر دەرىجە تۆۋەن ئاتاق. بۇ ئاتالـغۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن بىلەن باغلانغان بىر رىۋايەت (1 ـ تـوم 123 ـ بـەت) بولۇپ بۇ ئاتالغۇنى چۈشىنىشتە مۇھىم قىممەتكە ئىگە. بۇ ئاتالغۇنىڭ سۆز يىلتىزى «ئۆ» ئەقىل ـ پاراسەتنى كۆرسىتـىدۇ، ئۇنىڭغا «گە» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ بۇ سۆيەت نام يـالغان. بـۇ سـۆيەت نام ھەققىدە تـېخىمۇ چـوڭقۇرلاپ مۇنداق چۈشەنچە بېرىلىدۇ: ئۆگ ـ ئەقىل، پەم، زېھىن. ئەقىللىق، زېھىنلىك ۋە ياشتا چوڭ كىشىلەر ئۆگە دېيىلىدۇ. ئوتتۇرا ياشتىن ئاشقان ھەر قانداق ھايۋانمۇ ئۆگ دېيىلىدۇ. مەسىلەن، تۆت ياشتىن ئاشقان ئات ئۆگ ئات دېيىلىدۇ (1 ـ تـوم 67 ـ بەت). ئۆگە نامى ئادەمنىڭ ئىسمى بولۇپمۇ قوللىنىلغان، مەسىلەن، ئۇيغۇر ئېلى 840 ـ يىلى يىمىرىلـگەندە، پايتەخت ئەتراپىدىكى 13 قەبىلىنى باشلاپ تاڭ سۇ-لالىسى چېگرىسىغا كۆچكەن ۋە ئۆزىنى خاقان ئېلان قىلغان كىشىنىڭ نامى ئۆگە (鸟介) تېكىن ئىدى. بەزى كىشىلىرىمىز 鸟介 خاقانىنى «ئۇكا» دەپ تەرجىمە قىلغان، مۇشۇ ئۇچۇرغا ئاساسلانغاندا، بۇ نامنى «ئۆگە» دەپ تەرجـىمە قىلىش ئەڭ مۇۋاپىق دەپ قارايمەن.

يۇقىرىقى تارىخىي ئاتالغۇلار بىزگە بۇرۇنقى تـارىخىي دەۋرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ بىلىمنى ئىنتايىن قەدىرلەيدىغانلىقـىنى، بىلىمدە كامالەتكە يەتكەنلەرنى ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى ھەتتا «تەڭرىكەن» دەپ ئاتايدىغانلىقى، ئەينى تـارىخىي دەۋردە بىلىمنىڭ قانچىلىك مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ ئاتالغۇلار بىزگە مەڭگۈ تاش تېكىستـى-لىرىدىكى « بىلىمسىز خاقان تەختتە ئولتۇرۇپتۇ، بۇزۇق خاقان تەختتە ئولتۇرۇپتۇ. بۇيرۇقلىرىمۇ ئېھتىمال بىلىمسىز-لەردىن، بۇزۇقلاردىن بولسا كېرەك» دېيىش ئارقىلىق بارلىق ۋەيرانچىلىق، ھالاكەتنى بىلىمسىزلىكتىن كەلگەن دېگەن با-يانلىرىنى ئەسلىتىدۇ. دېمەك، ئەينى تارىخىي دەۋردە ئۇيـ-غۇرلارنىڭ بىلىمنى ئىنتايىن مۇھىم ئورۇنغا قويغانلىقى، بىرەر ئەلنىڭ گۈللىنىشى ۋە ھالاك بولۇشى بىلىم ۋە قانۇن بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك دەپ چۈشەنگەنلىكىنى كۆرۈۋېـ-لىش مۇمكىن. شۇ تارىخىي دەۋرلەردە بىلىم شۇ قەدەر قـە-دىرلەنگەنكى، شۇ دەۋردىكى مۇتەپەككۇر يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» نە مىڭ يىل بۇرۇنلا بىلىم بىلەن ئاسمانغا چىققىلى بولىدىغانلىقىنى (بۇ ئىش 20 ـ ئەسىردە ئالدى بىلەن چەت ئەللىكلەر تەرىپىدىن ئىسپاتلانغان بولسا، ئۇيغۇرلارنىڭ قول سېلىپ ياساپ ئۇچقان ئايروپىلانى 20 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا باشقىلاردىن 80 ـ 90 يىل كېيىن، باشقىلاردىن ئۆرنەك ئېلىپ بولسىمۇ ياسىلىپ تۇرۇپان ئاس-مىنىدا پەرۋاز قىلدى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرى ئايروپىلان ياساپ كۆكتە پەرۋاز قىلالايدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى)، بىلىم-نىڭ قۇلىمۇ ھۆرلۈككە ئېرىشتۇرەلەيدىغانلىقى مەزمۇنىدىكى بايانلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ دەۋرلەردە بىلىم، ھۈنەر ئېگـە-نىڭ ناھايىتى يۇقىرى ئىكەنلىكىنى، بىلىمنى نەقەدەر يۇقـە-رى ئورۇنغا قويىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

«ئەل» ئەل، مەملىكەت. بەگ ئەل ـ بەگ ئېلى (1 ـ تـوم 67 ـ بەت).

«ئەل» ئاتنىڭ يەنە بىر خىل ئىسمى. ئات تـۈركىلەر-نىڭ قانىتى بولغانلىقتىن، ئاتنى ئەل دەپمۇ ئاتايدۇ. «ئاتا-قار» نى «ئەل باشى» دېيىش شۇنىڭدىن كەلگەن. بـۇ ۋىلايەت باشلىقى دېگەن سۆز بولسىمۇ، بۇنىڭدىن «ئاتاقار» دېگەن ئۇقۇم ئاڭلىنىدۇ (1 ـ تـوم 68 ـ بەت).

«ئەل» بۇ ئاتالغۇسى ھېلىھەم تىلىمىزدا خېلى كەڭ دا-ئىرىدە قوللىنىلىدۇ. «ئەل» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ ئات بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى ھەقىقەت بولۇشى مۇمكىن. ئۇيغۇرلارنىڭ جەڭگىۋار ۋاقىتلىرى قـۇدرەت تـېپىشلىرى پەقەت «تاشنى چاينىغىلى بولمىسا سۆيۈش (1 ـ تـوم 221 ـ بەت) لازىم» دەيدىغان دەۋرى ئەمەس، بەلكى «قىلىچ تـا-تىقسا ئىش يۈنچەر، ئەر تاتىقسا ئەت تېنچىر ـ قـىلىچ داد-لاشسا ئىش بۇزۇلىدۇ» (2 ـ تـوم 410 ـ بەت) دەپ قارايدى-غان جەسۇر دەۋرلىرى ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن قـۇدرەت تېپىپ، مەدەنىيەتتە گۈللىنىپ، تارىخ بېتىگە غالىبىيەت مار-شىنى يازغانىدى. «ئەلباشى» دېگەن بـۇ ئـاتالغۇ بـىزگە رەئىس، زوڭتوڭ، پرېزىدېنت دېگەن ئىسىملارنى ئۇيغۇرچـە-لاشتۇرىمىز دەپ جوۋۇشنىڭ، خەلقە قوبۇل قىلدۇرالماي ئا-ۋارە بولۇشنىڭ بەھۇدە ئىكەنلىكىنى، مۇشۇ نامنى قوللانسا ھەم ئىخچام ھەم چۈشىنىشلىك، قەدىمىي، قوللىنىشقا ئەپلىك ئىكەنلىكى ئايان بولدى، مۇشۇ سۆزدىن ياسالغان «ئەلباشى» خەلقنىڭ بېشى، دۆلەت باشلىقى دېگەن مەنىلـە-رى ئارقىلىق بىزنى ئىخچام، چۈشىنىشلىك، توغرا بىر ئاتالـ-غۇ بىلەن تەمىن ئەتتى دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۈگۈنكى كۈندە خەلقىمىز قوللىنىۋاتقان «ئەلگە كىرسەڭ ئېلىڭچە،

سۈغا كىرسەڭ بېلىكچە»، «ئەلكۇن»، «ئەلتىنگ كۆزى ئەللىنگ»، «چەت ئەل» دېگەن ئىبارىلەردىن مەلۇمكى، «ئەل» سۆزى دۆلەت ۋە خەلق مەنىلىرىدە كەلگەن، مۇشۇ پاكىتلارغا ئاساسەن «ئەلباشى» ئاتالغۇسىنى قوللىنىش مۇمكىنچىلىكىدىن بېشارەت بېرىدۇ.

«ئىدۇق» قۇتلۇق ۋە مۇبارەك نەرسە، ئىرىملىق نەرسە. ئۆز ئىختىيارىغا قۇيۇپ بېرىلگەن مال «ئىدۇق» دېيىلىدۇ. ئۇنىڭغا يوك ئارتىلمايدۇ، ئۇنىڭ سۈتى سېغىلمايدۇ، يۇڭى قىرقىلمايدۇ، ئېگىسى ئۇنى بىرنەرسىگە ئاتاپ ساقلايدۇ (1 ـ توم 89 ـ بەت).

«ئىدۇق تاغ» ئۆتكىلى بولمايدىغان تاغ (1 ـ توم 89 ـ بەت).

iðiـ «ئىگە» تەكرىمۇ «iði» دېيىلىدۇ، iði مىز يارلىقى ـ تەكرىمىزنىڭ يارلىقى (1 ـ توم 118 ـ بەت).

قۇت. قۇت، بەخت، دۆلەت.

مەھمۇد كاشغەرى زامانىدىكى ئۇيغۇر ئىدىقۇت ئېلى خاقانلىرىنىڭ ئىدىقۇت (iðiqut) ئۇنۋانىدا كەلگەنلىكى تۇپەيلى ھەممەيلەنگە تونۇشلۇق. ئىدىقۇت نامىنى ئۇيغۇر ئىدىقۇت ئېلى خاقانلىرى قوللانغاندىن سىرت، باشقا دەۋرلەردىمۇ تەكرىدە قۇت بولمىش» دېگەندەك قوللىنىلىدۇ. بۇ نام «ئىدۇق قۇت» iðiq+qut بولۇپ ياسالغان بولۇپ، «ئىدۇق» نىڭ يىلتىزى ھازىرمۇ تىلىمىزدا «ئىگە» سۈپىتىدە ساقلانغان. قۇت بولسا تىلىمىزدا ھېلىھەم ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، «قۇتلۇق بولسۇن» دېگەندەك ياخشى ئالامەتلەر ئۈچۈن قوللىنىش بىلەن بىرگە قۇتلۇق دېگەندەك ئىسىم بولۇپمۇ قوللىنىلىدۇ، مەسىلەن، ئاتاقلىق شائىر، نەشرىياتچى، تارىخچى قۇتلۇق شەۋقى بىلەن زامانىمىزدىكى ژۇرنالىست ھاجى قۇتلۇق قادىرلارنىڭ ئىسىم شەرپىنى مىسال كەلتۈرۈش كۆپايە. «قۇت» نىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى ھەققىدە مۆللىر، تالات تېكىن، شادىر، ھۇسەين نامىق ئورقۇن، مالوۋ، ھەيدەروۋ، گابائىن، ئېرگىن قاتارلىق ئۇيغۇرشۇناس ئالىملار تەتقىقات يۈرگۈزۈپ، ئۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇلار ئاساسەن «ھۆكۈمدارنىڭ بەخت تەقدىرى، ئامەت، ھوقۇق، بەخت تىلەش، كۈچ، ھاياتلىقنىڭ كاپالىتى، ئىلاھى كۈچ، روھ، مۇڭەپپەقىيەت، ئىناۋەت» دېگەندەك كۆپ چۈشىنىكلەر بەرگەن. ياپون ئالىمى مورى مۇساۋ مەخسۇس تەتقىقات يۈرگۈزۈپ، ئاخىرى قۇت ئەسلىدە «تەكرى تەرىپىدىن ئىنسانلارغا، بولۇپمۇ ھۆكۈمدارلارغا ئاتالغان ئىلاھى كۈچ» دېگەن مەنىدە ئىنكەنلىكى، ئەلۋەتتە «بەخت ـ تەلەي، ئامەت» دېگەندەك باشقا مەنىلىرى بولسا كېيىنچە كېڭىيىپ چىققانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. يۇقىرىقى قاراشلارغا ئاساسلانساق ئىدىقۇت «تەكرى تەرىپىدىن ئاتالغان ئىلاھىي كۈچ» دېگەن مەنىدە بولۇشى مۇمكىن.

«تەگىن» بۇ سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى «قۇل» دېمەكتۇر. شۇنىڭدىن ئېلىنىپ، رەگگى كۈمۈشتەك ساپ قۇل «كۈمۈش تەگىن»، قەھرىمان قۇل «ئالىپ تەگىن»، ئايبىغى ياراشقان قۇل «قۇتلۇغ تەگىن» دېيىلىدۇ. كېيىنچە بۇ سۆز پەقەت خاقان ئائىلىسىنىڭ بالىلىرىغلا خاس بولۇپ قالغان. كېيىنچە، بۇ سۆز بىرەر يىرتقۇچ ھايۋاننىڭ نامى ياكى شۇنداق سۆز بىلەن بىرلىكتە ئىشلىتىلىدىغان بولدى. مەسىلەن، «چاغرى تەگىن ـ قارچىغا تېگىن»، «كۆچ تەگىن ـ كۆچلۈك تېگىن» دېگەنگە ئوخشاشلار. بۇ سۆزنىڭ ئافراسياب ئوغۇللىرىغا قانداق كۆچكەنلىكىگە كەلسەك، ئۇلار ئۆز ئائىلىرىنى كۆپ ھۆرمەتلەپ، ناھايىتى چوڭ كۆرەتتى ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن بىرەر ئىشتا ئاتىسىغا مۇراجىئەت قىلسا ياكى خەت يازسا، ئۆزلىرىنى تۆۋەن تۇتۇپ «قۇلىڭىز پالانى مۇنداق قىلدى، قۇلىڭىز پوكۈنى مۇنداق قىلدى» دەيتتى. كېيىنچە بۇ سۆز ئۇلارغا ئات بولۇپ قالدى. باشقا قوللار ئۇلارنىڭ ئىتىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن بۇ سۆزنىڭ يېنىغا بىرەر نەرسە قوشۇپ ئىشلىتىدىغان بولدى (1 ـ توم 540 ـ بەت).

«تەگىت»، «تەگىن» سۆزىنىڭ كۆپلۈك شەكلى. بۇ سۆز ئەسلىدە «قۇل» دېگەن مەنىدە ئىدى، كېيىن خاقان ئوغوللىرىنىڭ ئۇنۋانى بولۇپ قالغان. بۇنداق كۆپلۈك شەكلى قائىدىگە تولۇغرا كەلمەيدۇ. ئۆگە تەگىت ـ ئاددىي خەلقنىڭ چوڭلىرى بىلەن خاقان ئوغوللىرىنىڭ كىچىكلىرىگە بېرىلىدىغان نام. بۇ ئىككى سۆز دائىم بىللە ئىشلىتىلىدۇ. «ئۆگە» سۆزى زۇلقەرنەين زامانىدا زۇلقەرنەين بىلەن تۇركلار يارىشىشتىن ئىلگىرى، ئۇلارنىڭ ئالدىنقى قوشۇنلىرى ئارىسىدا توقۇنۇش يۈز بەرگەندە مەيدانغا كەلگەن (1 ـ توم 461 ـ بەت). بۈگۈنكى كۈندە «تەگىت» سۆزى ئانچە كۆرۈلمىسىمۇ، ئەدەبىي ئەسەرلەردە، تەخەللۇس، فامىلىلەردە «تەگىن» (تېگىن ـ تېكىن) ئىبارىلىرى خېلى كۆپ قوللىنىلىدى. مەسىلەن، ئۆمەر ئوسمان شىفاھىي تېكىن... «بەكەچ» تېگىنلەرنىڭ لەقەمى. بەگ سۆزىنىڭ كە-

چېكلىتىلگىنى بولۇپ، ئامراقلىق ۋە ئەركىلىتىش تۇيغۇلىرىنى بىلدۈرىدۇ. (1 ـ توم 464 ـ بەت)

يۇقىرىقى تەگمۇ ۋە تەگمۇت نامىلىرىغا بېرىلگەن تەبىرلەردىن مەلۇم بولۇشچە، ئەينى چاغدا ئۇيغۇرلار باتۇرلۇقنى ئالاھىدە خىسلەت دەپ قاراپ باتۇرلۇقنى ئىنتايىن قەدىرلىگەنلىكىنى، باللىرىنىڭ كىچىكىدىنلا باتۇر، ئەقىللىق، قەيسەر كىشىلەردىن بولۇشىنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى، شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا بېرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ئىسىملىرى، كۈچلۈك جانلىقلارنىڭ ئاتلىرىنى باللىرىغا ئىسىم قىلىپ قويىدىغانلىقىنى، ئاتا ـ ئانا ۋە باللار ئارىسىدا چوڭقۇر مېھرى ـ مۇھەببەت ۋە ئىززەت ھۆرمەتنىڭ تولۇپ تاشىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. ئەجدادلارنىڭ باللىرىغا تۇڭا (قاپلان)، ياغان (پىل)، ئالىپ (باتۇر)، چاغرى (قارچىغا)، بۇغرا (ئەركەك تۆگە)، كۈچ، سالىندى (سەلدە)، لاچىن، ئارسلان (شىر) ... غا ئوخشاش ئىسىملارنى قوللىنىشى مۇنداق كېيىن بىزنىڭمۇ ئىسىم ۋە فامىلە قوللىنىشتا ئەجداد-لاردىن ئۆرنەك ئېلىشىمىز. ئىسىم ـ فامىلىنىڭ مەنىسىگمۇ ئېتىبار بىلەن قارىشىمىزنىڭ ناھايىتى زۆرۈرلۈكىنى كۆرسەتمەكتە.

«يافغۇ» ئاددىي خەلقتىن بولۇپ، خاقانلىقنىڭ دەسلەپكى تۆۋەن تۇرىدىغان كىشىگە بېرىلىدىغان ئۇنۋان (3 ـ توم 41 ـ بەت).

«يۇغرۇش» تۇركىلەردە ئاددىي خەلق ئىچىدىن چىقىپ ۋەزىرلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئادەم. فارس ۋە باشقىلارغا ھەرقانچە چوڭ سالاھىيەتكە ئىگە بولۇپ كەتسىمۇ، بۇ ئۇنۋان بېرىلمەيدۇ، ئۇ خاقاندىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدۇ. ئۇنىڭ بېشىغا قار، يامغۇر ۋە ئىسسىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن قارا يىپەك كۇنلۇك تۇتۇلىدۇ (3 ـ توم 54 ـ بەت). بۇ ئۇنۋان نامى بىزگە خاقانىيە دەۋرىدىكى خەلقچىلىمىنىڭ بەلگە ئاتالمىسى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، ئەينى دەۋردە ئاددىي خەلقنىڭمۇ يۇقىرى مەنسەپتە، جۈملىدىن خاقاندىن بىر دەرىجىلا تۆۋەن تۇرىدىغان يۇقىرى مەنسەپلەردە بولالايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. يەنە بىر نۇقتا بارکى ئەينى ۋاقىتتا، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا پارس قاتارلىق غەيرىي تۈركىي مىللەتلەرنىڭمۇ قاتناشقانلىقىنى، ئەمما ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىدا يۇغرۇش دەرىجىسىگە يېتەلمەيدىغانلىقىنى كۆرەلەيمىز، بۇلار خاقانىيە ھاكىمىيەت چۈشەنچىسىدە تۈركىيچىلىك ئىدىيىسىنىڭ ئىپادىسى بولۇشى مۇمكىن.

«تۇكسىن» ئاددىي خەلقتىن بولۇپ، خاندىن ئۈچ دەرىجە تۆۋەن مەنسەپتىكى كىشى (1 ـ توم 569 ـ بەت).

«تاياڭگۇ» تايانغۇ، تايانچ. بۇ سۆز تۈركلەردە «ھاجىپ» سۆزى كۆپ قوللىنىلغاندىن كېيىن ئىستېمالدىن قالغان. بۇ سۆز «تايانىدى ـ يۆلەندى» پېئىلىدىن ياسالغان. خاقان بۇ ئادەمگە ئىشىنىدۇ، تايىنىدۇ، خەلقمۇ ئۆز تىلەكلىرىنى ۋە ئىشلىرىنى خاقانغا تايانغۇ ئارقىلىق يەتكۈزۈپ، ئۇنىڭدىن تېگىشلىك جاۋاب ئالىدىغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭغا تايىنىدۇ (3 ـ توم 519 ـ بەت). ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن بۇ ئاتالغۇ ھاجىپ ئاتالغۇسىغا ئورۇن بەرگەن. بۇ نام ئاددىي خەلقمۇ بېرىلگەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپ يالاساغۇنىدىن كېلىپ «قۇتادغۇبىلىك» نى خاقانىيە خاقانغا تەقدىم قىلغاندىن كېيىن، «خاس ھاجىپ» لىق ئۇنۋانى بېرىلگەنلىكى بۇنىڭ ئىسپاتىدۇر.

«ئۆگە تەگمۇت» ئاددىي خەلقنىڭ چوڭلىرى بىلەن خاقان ئوغۇللىرىنىڭ كىچىكلىرىگە بېرىلىدىغان نام. بۇ ئىككى سۆز دائىم بىللە ئىشلىتىلىدۇ.

«ئىنال» ئانىسى ئېبسىلزادە، ئاتىسى ئاددىي خەلقتىن بولغان ياشلار شۇنداق دېيىلىدۇ، بۇ بىر قائىدە. (1 ـ توم 166 ـ بەت).

بىز يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكەن يافغۇ، يۇغۇرۇش، تاياغۇ، ئۆگە تەگمۇت، ئىنال قاتارلىق ئاتالغۇلاردىن ئەينى دەۋر خاقانىيە ھاكىمىيىتىنىڭ نازۇك مەسىلىلىرى، جۈملىدىن ھاكىمىيەتچىلىك ئىشلىرىدا ئىنتايىن كەڭ قوللۇقىنى، جۈملىدىن ئاددىي خەلقتىن چىققان بىلىملىك كىشىلەرنىمۇ يۇقىرى ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىغىچە، يەنى خاندىنلا ئۆۋەن تۇرىدىغان ۋەزىرلىك دەرىجىسىگمۇ نائىل بولالايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. يافغۇ ~ يابغۇ مەگگۇ تاش يادىكارلىقلىرىدا مۇ كۆپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر ئورقۇن ھاكىمىيىتى 840 ـ يىلى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭغا كۆچكەن لەرنىڭ سەردارى پان تېگىن دەسلەپ ئۆزىنى يابغۇ دەپ ئاتىغان. بۇ ۋاقىتتا ئۆگە تېگىن ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتىغان، ئۆگە تېگىن گەرچە پان تېگىنلەرنى باشقۇرالمىسىمۇ، ئۆگە تېگىن ئۆزىنى قاغان ئاتىغىنى ئۈچۈن، بىرلىكنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن پان تېگىن ئۆزىنى يافغۇ (يابغۇ) دەپ ئاتىغان بولسا كېرەك. تايانغۇ ئىسلامىيەت كىتىرگەندىن كېيىن ھاجىپ نامى بىلەن يالماشقان. لېكىن، فونكسىيىسى ئۆزگەر-

مىگەن. بۇيۇك مۇتەپەككۇر پۇسۇپ خاس هاجىپ گەرچە ئاددىي خەلق ئارىسىدىن يېتىلىپ چىققان بولسىمۇ، «قۇتادغۇبىلىك» تەك بىباها ئەسىرى خاقانغا تەقدىم ئېتىلىپ خاقان مەزمۇنىدىن خەۋەردار بولغاندىن كېيىن، كىتابنىڭ قىممىتىنى چۈشەنگەن خاقان ئۇنىڭغا «خاس هاجىپ» لەقىنى ئاتا قىلغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇمۇ هاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئىشتىراك ئەتكەن. ئىنال ئىبارىسى بىزگە يۇقىرى مەرتىۋىلىك ئائىلىلەر قىزلىرىنى ئاددىي خەلققىمۇ ياتلىق قىلىدىغانلىقىدەك بىر پاكىتنى، بۇ خىل ئىشنىڭ ئاز بولماستىن، خېلىلا ئومۇملاشقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىش بىلەن بىرگە، ئەينى چاغدا هۆكۈمدارلار بىلەن ئاددىي خەلق ئارىسىدا بىر خىل يېقىنلىقنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

«تارىم» تېگىنلەرگە (شاهزادىلەرگە)، ئافراسىياب ئەۋلادىدىن بولغان خېنىملارغا، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ ـ ئۇششاق بالىلىرىغا خاس بىر سۆز. خاقان ئوغۇللىرىدىن باشقا هەرقانچە مەرتىۋىدە بولسىمۇ، بۇ سۆز ئۇلارغا ئىشلىتىلمەيدۇ. خان ئەۋلادىدىن بولغان ئاغىچا ـ خېنىملارغا ئۇنۋان ئورنىدا «ئالتۇن تارىم» دېگەن سۆز ئىشلىتىلىدۇ (1 ـ توم 514 ـ بەت).

«قۇنچۇي» خاتۇندىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان خېنىم ئاغىچا، مەلىكە. «قاتۇن قۇنچۇي» سۆزى شۇنىڭدىن ئىلىنغان (3 ـ توم 330 ـ بەت).

«قاتۇن» خوتۇن، خېنىم. ئافراسىياپنىڭ قىزلىرىغىلا خاس نام (1 ـ توم 533 ـ بەت).

بىز يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكەن «قاتۇن، قۇنچۇي، تارىم» ئاتالغۇلىرىدىن قاتۇن هازىرمۇ ئۆزگىرىپ خوتۇن دەپ، تارىم بولسا تارىم دەريالىرىنىڭ نامى بولۇپ ساقلىنىپ قوللىنىلىپ كېلىنمەكتە. بۇ ئاتالغۇلارنىڭ ئېتىمولوگىيىسى هەققىدە قاراشلار هەرخىل، بىز بۇ هەقتە مۇلاهىزىلەر يۈرگۈزمەيمىز. ئەمما، بىر نۇقتىنى تەكىتلىشىمىز مۇمكىن، قۇنچۇي نامىنى ئالىلار خەنزۇ تىلىدىكى 妃 دىن كەلگەن دەيدۇ، بۇمۇ ئېھتىمالغا يېقىن. چۈنكى، تارىختا هونلارنىڭ تەڭرىقۇتلىرى خەن سۇلالىسى مەلىكىلىرىگە ئۆيلىنىپ ئۇلارنى قۇنچۇي قىلسا، بەلكىم خەلق 妃 نى ئەنە شۇنداق قوللىنىپ ئومۇملاشقان بولسا كېرەك (شۇ ۋا- قىتلاردا قۇدىلىشىش ئارقىلىق ياۋۇزلارنى بويسۇندۇرۇش بىر خىل تەدبىر بولۇپ، خەن سۇلالىسى ۋەزىرى خەن پادىشاهىغا ۋەهشىي هونلارنى بويسۇندۇرۇشتا پادىشاه ئالىلىرى ئۆز قىزىنى هون تەڭرىقۇتىغا ياتلىق قىلسا، كېيىن ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان بالا تەڭرىقۇت بولغاندىن باشلاپ بۇ شەكسىزكى بوۋىسىغا باش ئېگىدۇ، دەپ مەسلىھەت كۆرسەتكەن)، ئۇيغۇر ئۇرۇقۇن ئىلى كۇچەيگەن چاغلاردا تاڭ سۇلالىسى پادىشاهى ئۆز قىزلىرى نىڭگۇ، شەن ئەن، تەيخې قاتارلىقلارنى ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق قىلغان بولۇپ ئۇلارمۇ قۇنچۇي ئاتالغان. مەهمۇد كاشغەرىينىڭ بايانى بىزگە ئەينى تارىخي دەۋردە قۇنچۇينىڭ قاتۇندىن تۆۋەن تۇرىدىغان توقاللار ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئەمەلىيەتتىمۇ مەيلى هون تەڭرىقۇتلىرى بولسۇن ياكى ئۇيغۇر قاغانلىرى بولسۇن هاكىمىيەت بېشىغا چىقىشتىن بۇرۇن ياكى شۇ چاغلاردا ئۆيلىنىپ قاتۇن ئىلىشلىرى چوقۇم ئىدى. قاتۇننىڭ هازىرقى ئۆزگەرگەن شەكلى خوتۇننى خېلى كۆپ ئاياللار تېگى ئەكىتىنى بىلمىگىنى ئۈچۈن بىر خىل مەدەنىيەتسىز كىشىلەر قوللىنىلىدىغان ئاتالغۇدەك، خوتۇن ئاتالسا ئۆزى كەمستىلگەندەك هېس قىلىپ قوللانمايدىغان بولۇۋالىدى. ئەمەلىيەت زىنهار ئۇنداق ئەمەس، بۇ بىر شەرەپلىك ئاتالغۇ بولۇپ ناهايىتى قەدىمدە ئەجدادىمىز تۇڭا ئالىپ ئەر (ئافراسىياب ـ بۇ ناهايىتى چەسۇر بىر قەهرمان بولۇپ تۇران زېمىنى ۋە خەلقىنى قوغداش ئۈچۈن كۈرەش قىلىپ ئۆتكەن) قىزلىرىغىلا قوللىنىلغان خاس نام بولغان. كېيىن خاقان ـ پادىشاهلىرىمىزنىڭ ئاياللىرى قاتۇن ~ خاتۇن ئاتالغان، مانا ئەمدىلىكتە بارلىق ئايال جىنسى شۇنداق ئاتالماقتا، بۇ هەرگىزمۇ نومۇسلۇق ئاتالغۇ بولماستىن بېقىشلىق، شەرەپلىك بىر ئاتالغۇدۇر. ئۇيغۇر ئاياللىرى دەپ ئاتىغاندىن كۆرە بۇرۇنقى چاغلاردىكىدەك ئۇيغۇر خوتۇن ـ قىزلىرى دەپ ئاتالسا ئاڭلاشقىمۇ جازىبىلىك بولغۇسى.

«خان» تۈركلەرنىڭ ئەڭ چوڭ پادىشاهى. ئافراسىيابنىڭ ئوغۇللىرىمۇ «خان» دېيىلىدۇ. ئافراسىيابنىڭ ئۆزى «خاقان» دېيىلىدۇ. بۇ نامنىڭ بېرىلىشىدە ئۈزۈن هېكايە بار (3 ـ توم 215 ـ بەت). «خان» ئاتالمىسى هازىرمۇ تىلىمىزدا ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، خوتۇن قىزلىرىمىزنىڭ ئىسمىغا ئۇلىنىپ كېلىپ قەدىرلىنىشنى كۆرسىتىپ كەلمەكتە، بۇنىڭدىنمۇ نومۇس قىلىدىغان هېچ بىرى يوق بەلكى شەرەپلىك بىر نامدۇر. چۈنكى تارىختا خان ئاتالغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆپى مەدەنىيەت مائارىپىمىزنىڭ يۈكسىلىشى، مىللىتىمىزنىڭ قۇدرەت تېپىشى ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ تۆھپىلىرىنى قوشۇپ تارىخ بېتىگە يېزىلغان.

«بەگلەر بېگى» ئافراسىياب. (2 ـ توم 339 ـ بەت)

«قادىر» قەيسەر، كەسكىن. خاقانىيە خانلىرىنى «قا-

دىرخان» دېيىش شۇنىڭدىن كەلگەن. بۇ سۆز مەنە جەھەتـ
تىن ئەرەبچىگە توغرا كېلىدۇ. چۈنكى قەيسەرلىك، كەسكىنـ
لىك كۈچ قۇدرەتتىن كېلىدۇ (1 ـ توم 472 ـ بەت).
«قىلىچ خان» ئىش ھەرىكەتتە قىلىچتەك ئۆتكۈر
خاقان دېگەن بولىدۇ (1 ـ توم 465 ـ بەت).
«بۇغرا» تۆگىنىڭ بۇغرىسى. بۇغراخان دېگەن ئات
شۇنىڭدىن كەلگەن (1 ـ توم 548 ـ بەت). خاقانىيە دەۋـ
رىدە خاقانلارنىڭ «بۇغراخان» دېگەن شەرەپ، دەرىجە نامى
بولغان. مەسىلەن: سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان...
«قارا» خاقانىيە خانلىرى «قارا» دېگەن نام بىلەن ئاتـ
لىدۇ. «بۇغرا قارا خاقان» دېگەندەك (3 ـ توم 306 ـ
بەت).
«كۆ» نام، شۆھرەت، داڭق. كۆلۈگ بىلگە ـ شۆھـ
رەتلىك دانىشمەن. (3 ـ توم 294 ـ بەت)
«توگا» قاپلان جىنسىدىن بىر ھايۋان، ئۇ پىلنىڭ كۈـ
شەندىسى، بۇ سۆزنىڭ ئاساسىي مەنىسى مۇشۇ. لېكىن بۇ
سۆز تۈركىلەردە ئەسلى مەنىسىنى يوقاتقان بولسىمۇ ئىسىم
ھالىتىدە ساقلانماقتا. بۇ سۆز كۆپىنچە ئادەملەرگە لەقەم
بولۇپ كېلىدۇ. «توگاخان ـ تۇگاخان»، «توگا تەگىن ـ
توگا تېگىن» قاتارلىقلار. تۈركىلەرنىڭ ئۇلۇغ خاقانى ئىلفرا
سىياپ «توگا ئالپ ئەر» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ «قاپلانغا
ئوخشاش كۈچلۈك، باتۇر ئادەم» دېمەكتۇر (3 ـ توم 502
ـ بەت).
«ئارسلان» ئارسلان، شىر. خانلارغا ئىسىم بولۇپمۇ كېـ
لىدۇ (3 ـ توم 563 ـ بەت). خاقانىيە خاقانلىرى ۋە ئىدىـ
قۇت ئۇيغۇر ئېلى ئىدىقۇتلىرى «ئارسلانخان» دېگەن
شەرەپ، دەرىجە نامىنىمۇ قوللانغان.
ـ يۇقىرىقلاردىن بىز ئۇيغۇر خاقان پادىشاھلىرىنىڭ
بىلگە نامىدا كۆرگىنىمىزدەك، بىلىم ۋە ئەقىل پاراسەتىنى قە
دىرلەپ ۋە سۆيۈپ كەلمەستىن، يەنە كۈچ ـ قۇدرەت، باـ
تۇرلۇق، كەسكىنلىكنىمۇ ئۆزلىرىگە مۇجەسسەملەشكە تىرىشـ
قانلىقىنى كۆرۈپ يېتىمىز. دېمەك خاقانىيدە بولسۇن،
ئۇيغۇر ئۇرۇقىدىن ئېلى، ئۇيغۇر ئىدىقۇت ئېلى ۋە ئۇيغۇر
گەنجۇ خانلىقلىرىدا بولسۇن، ھۆكۈمدارغا ھاكىمىيەت كۈن
ۋە ئاي تەڭرى قاتارلىق ئىلاھلار تەرىپىدىن ئاتا قىلىنىدۇ،
ئۇلار بىلگە (بىلىم ۋە ئەقىل پاراسەت بىلەن ھاكىمىيەت
يۈرگۈزىدۇ) ۋە كۈچ ـ قۇدرەت، باتۇرلۇق (ياغان، بۇغرا،
ئارسلان، توگا) ھەم كەسكىنلىك (قىلىچخان، قادىرخان)
بىلەن ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن، ئۇلارنىڭ ھاكىمىيىتى ناھا
يىتى قەدىمىي بولۇپ، نەسىل نەسەبىدىن تارتىپ بەگلەر
بېگى، خاقان ئافراسىياپ ئۇلارنىڭ ئەجدادى شۇنىڭدىن
بېرى ئۆز خەلقىنى ئىدارە قىلىپ كەلگەن دەپ تونۇلغان.
ئۇلار شۇنچىلىك ئۇلۇغ، قۇدرەتلىك خانلار كى، چىققىلى
بولمايدىغان «ئىدۇق» تاغ كەبى تاۋغاچ خانلاردۇر.
«تاۋغاچ» ھەر بىر بۇيۇك ۋە قەدىمىي نەرسە tav-γaq
دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ سۆز خانلارغىمۇ ئۇنۋان بولۇپ
كېلىدۇ، «مەملىكىتى قەدىمىي ۋە چوڭ خان» دېگەن مەنىدە
«tav-γaq han» دېيىلىدۇ (1 ـ توم 592 ـ بەت).
تاۋغاچخان نامى خاقانىيە ئۇيغۇر خاقانلىرى قوللانغان
شۆھرەت نامىلىرىدىن بىرى بولۇپ كۆپ مۇلاھىزىلەر
بولدى. نۆۋەتتىدە شۇنى ئېيتىش مۇمكىنكى، «تاۋغاچخان»
نامىغا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ يۇقىرىقى تەبىرىنى كېسىم دەپ
تونۇش مۇمكىن. چۈنكى، خاقانىيە خاقانلىرى ئۆزلىرىنى
بەگلەر بېگى، خاقان تۆگا ئالىپ ئەر ـ ئافراسىياپنىڭ ئەۋـ
لادلىرى ھەم ھەقدار وارىسلىرى دەپ تونۇيدۇ. ناھايىتى قە
دىمكى چاغلاردا ئۇلار ئىپتىدائىي ئېتىقاد تۇپەيلى چوڭ تە
بىئىي نەرسىلەرنى ئىلاھ دەپ ئېتىقاد قىلغان بولۇپ، ئالىمـ
نىڭ بۇ ھەقتىكى بايانلىرى مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرـ
يدۇ. «تاۋ» تۈركى ئىبارە تاغنىڭ دەل ئۆزى بولۇپ، خاقانلار
ئۆزلىرىنى تاغقا ئوخشاش بۇيۇك سانىپ «تاۋغاچخان ـ
تاغدەك بۇيۇك خان» دەپ ئاتىغان. خاقانىيە پۇقرالىرىنى
كۆپ تەتقى قىلغان پولشۇنىس جىياڭ چىشياڭ ئەپەندى
تاۋغاچ نامى ھەققىدىمۇ تەتقىقات ئېلىپ بارغان بولۇپ
مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تاۋغاچخان دېگەن بۇ نام ناھايىتى
يۇكسەك شان شەرەپلىك نام بولۇپ، ئۇنى قوللانغۇچىلار
ئۆزلىرىنىڭ خاقان جەمەتىدىن ئىبارەت ئىپتىلزادىلىك سالا
ھىيىتىنى ۋە تارىختا ئۆز مىللىتى قۇرغان قەدىمىي خانلىق
ئەنئەنىنىڭ وارىسى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىمەكچى بولىدۇ...
قەدىمىي دۆلەت ۋە چوڭ خاقان دېگەن مەنىنىمۇ ئېگە ۋە
بەلكى بۇ مەنا تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرۈلگەن...» دەيدۇ. ئۇيغۇر
تىلى ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر تىلىدا شەكىللىنىش سۆزلەر
ناھايىتى كۆپ. مەسىلەن، ئات (مىنىدىغان ئات)، ئات
(ئىسىم، نام)، ئات (پىئىل، بىر نەرسىنى ئات)، بىز تارـ
خىي ئاتالغۇلارنى تەتقىق قىلغاندا ئىدىيە ئەھۋالىمىزغا
ئەمەس، بەلكى تارىخقا ھۆرمەت قىلىپ تەتقىقات يۈرگۈزۈـ
شىمىز لازىم. يەكۈن شۇكى خاقانىيە خان جەمەتىگە تەۋە،

ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تاۋغاچخان» غا بەرگەن «مەملىكىتى قەدىمىي ۋە چوڭ خان» دېگەن تەبىرى مەڭگۈلۈك توغرا كېتىدۇر.

«بايات» ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئېتىنى (3 ـ تۇم 235 ـ بەت). بۇمۇ بىر شەكىلداش سۆز بولۇشى مۇمكىن. مۇشۇ نامدا بىر تۈركىي قەبىلە بولغاندىن سىرت، يەنە «قۇتادغۇبىلىك» تە «تەڭرى» مەنىسىدە ئاھايىتى كۆپ قېتىم قوللىنىلغان. «ساۋچى» ئەلچى، ئۇلۇغ تەڭرى ئەۋەتكەن ئەلچى، پەيغەمبەر. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «خەۋەر، ماقال ۋە سۆز» مەنىسىدىكى «ساۋ» سۆزىدىن ئېلىنغان. پەيغەمبەر مۇشۇلارنى كىشىلەرگە يەتكۈزىدۇ. (3 ـ تۇم 598 ـ بەت).

«يالاۋاچ» ئۇيغۇرچىدا تەڭرىنىڭ ئەلچىسى (2 ـ تۇم 421 ـ بەت).

«يالاۋار» خانىنىڭ ئەلچىسى (2 ـ تۇم 421 ـ بەت).

«ساۋچى» قۇدىلار ئوتتۇرىسىدا خەت خەۋەر يەتكۈزۈدىغان ئەلچى (3 ـ تۇم 599 ـ بەت).

«يالاۋاچ» ئەلچى، پەيغەمبەر. (3 ـ تۇم 63 ـ بەت)

«يالاۋار» خاقانىنىڭ ئەلچىلىرىگە بېرىلىدىغان نام.

«ياش ئوت كۆيمەس، يالاۋار ئۆلمەس» ـ ياش ئوت كۆيمەس، ئەلچى ئۆلمەس. ياش (ئوت) ئوت كۆيمىگەندەك، ھەر قانچە ئېغىر، دەھشەتلىك خەۋەر ئېلىپ كەلگۈچى ئەلچىمۇ ئۆلتۈرۈلمەيدۇ، چۈنكى بۇ خەۋەر ئەۋەتكۈچىدىن كېلىدۇ (3 ـ تۇم 64 ـ بەت).

يۇقىرىقىلار بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدىكى، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ھەرگىزمۇ قارىغۇلارچە ئىش كۆرمىگەنلىكىنى، بەلكى ئەتراپلىق تەتقىقاتلار بىلەن قوبۇل قىلىنغانلىقىنى كۆرۈش مۇمكىن. ئىسلام دىنىدا ئاللا، خۇدا دېيىلگەن نامىلارمۇ ئەينى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئۆز ئادەتلىرىگە خاس ھالدا بايات ۋە تەڭرى دەپ ئاتالغان. مەھمۇد كاشغەرىي ئىزاھ بەرگىنىدەك، بۇيۇك مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپ كۆپ قېتىم بايات نامىنى قوللانغان. ئۇيغۇرلار يەنە پەيغەمبەر دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغىمۇ يالاۋاچ ئىبارىسىنى قوللانغان. بۇ يەردە مەسىلە ھەرگىزمۇ مەخسۇس دىنىي ئىشلار ئۈستىدە بولمايدۇ. شۇ دەۋردە ئۇلار ئۇلۇغ ئاللانى بايات دەپ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنى يالاۋاچ دېگەندەك ئاتىنىالمىشى ئۇلارنىڭ ھەر بىر مەدەنىيەت، ھەر بىر دىنغا نىسبەتەن قارىغۇلارچە چوقۇنمايدىغانلىقىنى ئەڭ تېرەن دەرىجىدە ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

بىز بۇ جەھەتتە مانا مەن دەپ يۈرگەن ئەجدادلىرىمىزدىن ئۆرنەك ئېلىشقا مۇۋاپىق بولالمىدۇق، يات ئەللەرنىڭ ھەممە نېمىسىنى ئىلغارلىق دەپ تونۇش، چوقۇنۇش، قارىقويۇق قوبۇل قىلىش، ئۆزىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىمىزنى بىر خىل قالاقلىق سۈپىتىدە تونۇش خېلى ئومۇملاشقان. خېلى نۇرغۇن كىشىلىرىمىز ئۆزى قوبۇل قىلماقچى بولغان نەرسىنىڭ مىللىتىمىزگە، ئۆرپ ئادىتىمىزگە، دىنىي ئېتىقادىمىز، ئەدەپ ـ ئەخلاقىمىز، پىسخىكىمىزغا ئۇيغۇنمۇ؟ ماس كېلەمدۇ يوق؟ دېمەستىن قوبۇل قىلغىنى ئۈچۈن ھازىر ئۇيغۇر مىللىتى تېلىدا ھەرخىل مىللەت تەركىبلىرى (بولۇپمۇ سۆزلىرى) گىرەلىشىپ كەتتى. ئادەبىسى ئادەم ئېسىملىرىنى ئالساق ئەرەبچە، پارسچە، رۇسچە، ئۇيغۇرچە ھەرخىل ئىسىملار بار. توي ـ قىز يىگىتلەرنىڭ خۇشاللىقى بولۇپ، ئىككى كىشىنىڭ توي قىلىپ ئائىلە بەرپا قىلغانلىقىنىڭ ئىسپاتى. تويلارغا مىڭ ـ مىڭ مۇبارەك! ئېيىسوسكى، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلسۇنۇ، ئۇلار ئۇيغۇر بولسۇنۇ، ئۇلار خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ كىيىمىنى كىيىپ توي ئۆتكۈزسۇن، بۇ ئاتا بوۋىمىزدىن قالغان خاسىيەتلىك ئۆرپ ئادەتلىرىمىزگە مۇخالىپ ئەمەسمۇ؟ ئەجدادلىرىمىز ئاللاغا، پەيغەمبەرگە ئۆز ئىرادىسى بويىچە ئىسسم قويالىسۇن، بىز بولساق بىرەر توي كىيىمىنى لايىھەلەپ تىكىپ كىيىپ توي ئۆتكۈزىلمىسەك ئەجدادلىرىمىز ئالدىدا قارا يۈز بولمايمزمۇ؟ كىيىم لايىھىلىگۈچى خانىش ھاپىزنىڭ شۇنچە سەنئەتلىك، ئۇيغۇر مىللىيەتلىك كىيىملىرىنى كىيىپ مۇراسىم ئۆتكۈزەلمەيمىز؟ ئۇيغۇرلاردا يەنە تۇغۇلغان كۈننىنى خاتىرىلەش دېگەندەك ئۇيغۇرلارغا يات نۇرغۇن ئادەتلەر يامراپ كەتتى. ئاز قالدۇق، ئات ـ ئېسىمىلىرىمىزنىڭ شەكلىنىمۇ تۇغۇلغان كۈننىنى قىلغىلى! ئۇيغۇرلاردا بىرەر تۇغقىنى قازا قىلسا كۆكۈل سوراپ باردىغان بىر ياخشى ئادەت بار ئىدى. يېقىنقى بىر نەچچە يىلدا ئەنە شۇ مۇسىبەتتە ھال سوراپ بارسىمۇ ھاراقسىز قايتالمايدىغان بولۇپ قالدۇق. ئادەم ئىكەنمىز، شۇڭا ھەربىر ئىشنى ئەقىل كۆزى بىلەن كۆرۈپ قىلىشىمىز، ئۇيغۇر ئىكەنمىز چوقۇم باشقا مىللەت ئەمەس، ئۇيغۇر بولۇشىمىز لازىم.

«چۇۋۇى» خوتەنلىكلەرنىڭ رەسىم يوسۇنى بويىچە خاندىن ئىككى دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغان كىشىگە بېرىلىدىغان ئۇنۋان. بۇ ھەقتە تۈركىلەرنىڭمۇ بىر رەسىم يوسۇنى بار

(3 ـ توم 310 ـ بەت).

«ئىنانچ بەگ» ـ ئىشەنچلىك بەگ (3 ـ توم 609 ـ بەت).

«ئوردۇ باشى» خاقان يېنىدا خىزمەت قىلغۇچى (1 ـ توم 168 ـ بەت).

«شات» جۇرئەت، جاسارەت (1 ـ توم 420 ـ بەت).

«ئىركىن» ھەر بىر توپلانغان نەرسىگىمۇ ئىركىن سۆزى ئىشلىتىلىدۇ. قارلۇقلارنىڭ چوڭلىرىغا كۆل ئىركىن دېيىشىمۇ مۇشۇ سۆزدىن كەلگەن. بۇ «ئەقلى كىۋلىدەك تولغان (ئادەم)» دېگەن بولىدۇ (1 ـ توم 146 ـ بەت).

[biruq] بۇيرۇق ـ خانىنىڭ يېنىدا چوڭلارنى جاي ـ جايىغا ئولتۇرغۇزىدىغان كىشى، پەرمانچى. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «بۇيرۇق» تۇر. چۈنكى، بۇ ئادەم ئۇلارنى شۇنىڭغا بۇيرۇيدۇ (1 ـ توم 490 ـ بەت).

«تارخان» ئىسلامىيەتتىن ئاۋۋال «بەگ» مەنسەبدىكى بىر مەنسەپنىڭ نامى (1 ـ توم 568 ـ بەت).

«باشغان» ئۇيغۇرلىقى ئەللىك ـ يۈز رىتىل كېلىدىغان بىر خىل چوڭ بېلىقنىڭ نامى. يۇرت چوڭىمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىپ «بودۇن باشغانى» دېيىلىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى «ئەلنىڭ باشلىقى» دېگەن بولىدۇ (1 ـ توم 570 ـ بەت). بەزى تۈركىي مىللەتلەر قوللانغان «باشقان» ئىبارىسى مۇشۇنىڭدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

«تەركەن» بىرەر ۋىلايەت ھۆكۈمدارىغا خاقانلار تەرىپىدىن بېرىلىدىغان ئۇنۋان. بۇ «ھەي، ئىتائەت قىلغۇچى» دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ، ۋىلايەت ھۆكۈمدارىدىن باشقىلارغا ئىپتىلمايدۇ (1 ـ توم 575 ـ بەت).

«ilimγa» خان مەكتۇپلىرىنىڭ تۈركى يېزىق بىلەن يازىلىشى (1 ـ توم 195 ـ بەت).

«tuδun» يېزا ئاقساقىلى، يېزا باشلىقى، كۆكۈيشى (1 ـ توم 520 ـ بەت).

«چوبان» يېزا ئاقساقلىنىڭ يارەمچىسى (1 ـ توم 522 ـ بەت).

«ساغۇن» قارلۇق قەبىلىسىنىڭ چوڭلىرىغا بېرىلىدىغان ئۇنۋان. تۈرك تېۋىپلىرى «ئاتا ساغۇن» دېيىلىدۇ (1 ـ توم 524 ـ بەت).

«ئەرك» سەلتەنەت، ئۆز بەگ، ئۆز خانلىق (1 ـ توم 60 ـ بەت). مەن بۇ مۇبارەك ئاتالغۇنى 1995 ـ يىلى يېڭى يىلدىن باشلاپ ئۆزۈمگە فامىلە قىلىپ قوللانماقتا مەن، بۇ ئاتالغۇ خەلقىمىزدە ھازىرغىچە قوللىنىپ كېلىنگەن. مەسىلەن، ئەرك سۆيەر ئوغۇل قىزلار.

«لاچىن» بۇ بىر خىل يىرتقۇچ قۇش. باتۇر يىگىتلەرمۇ لاچىن دېيىلىدۇ (1 ـ توم 533 ـ بەت).

«كۆكئيۇق» يېزا ـ قىشلاقلارنىڭ ۋە تۇركمەنلەرنىڭ چوڭلىرىغا بېرىلىدىغان نام (3 ـ توم 182 ـ بەت).

يۇقىرىدا بىز كۆرگىنىمىزدەك ئەجدادلىرىمىز ناھايىتى خاسىيەتلىك ئاتالغۇلارنى تاللاپ قوللانغان بولۇپ، بۇلار بىزگە ئىسىم فاملىلەرنى تاللاشتا كۆپ ئويلىنىپ چوقۇم خسلەتلىك ئاتالغۇلارنى قوللىنىشىمىز كېرەكلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بىز ئەجدادلىرىمىز تارىختا قوللانغان نام ـ ئاتالغۇلارنى، ئۇلارنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ئۆگەنسەك، ناھايىتى ياخشى ئاتالغۇلارغا ئېرىشىش بىلەن، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى، ئىدىيە ئەھۋاللىرى، ئۆرپ ئادەتلىرىدىن خەۋەردار بولالايمىز. يۇقىرىدا كۆرگەنلىرىمىز، مەھمۇد كاشغەرىي بىزگە قالدۇرغان ئاتالغۇلارنىڭ ئازغىنە بىر قىسمىدىن ئىبارەت. بىز بۇ ئاتالغۇلارنى قېزىپ چىقىرىپ، بۈگۈنكى كۈندە تىل بايلىقىمىزنى بېيىتىشتا، يېڭى نام ئاتالغۇلارنى ياساشتا قوللىنىشىمىزغا ناھايىتى ياخشى ئۆرنەك بولالايدۇ. بىزنى ئەينى دەۋر تارىخىي شارائىتى بىلەن تونۇشتۇرۇپلا قالماستىن، يەنە تىلىمىزنىڭ ئاتالغۇ بايلىقىنى كۆپەيتىشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ئاپتور: چاقلىق ناھىيىلىك تېلېگراف تارماق شىركىتىدە

تەھرىرلىگۈچى: تۇرسۇنئاي ئابلەت

فىلولوگىيىدىكى ئىلمىي تەرەققىيات قەۋەتلىرى ۋە ئىلمىي تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىدىكى ئالاھىدە تۇرلەرگە تەتقىقات

يۈسۈپ ھۈسەين (قەقنۇس)

(بېشى ئالدىنقى سانىدا)

ئۈچىنچى بۆلۈم زىياۋىكا ۋە ئىزناۋىيەت مەسىللىرى

1 ـ باب ئۇقۇملاش ۋە تەبىرلەش

ئالدىنقى بۆلۈمدە فىلوسوفىيە (تەۋەللۇت) نى زىياۋىيەت دېگەنىدىم. ئىلاۋە ئورنىدا نېمىشقا پەلسەپە دېگەن ئۇقۇمنى قوبۇل قىلمىغانلىقىمنى ئەسكەرتىپ قويماي. پەلسەپە سەپسەتە دېگەن ئۇقۇم بىلەن مەنداش ۋە ئاھاڭداش، بۇ ئۇقۇم پەلپەتىش گەپ قىلىش، قانداقلىكى قىلىپ بولمىسۇن، گەپ دېگەن يەل كۆچى بىلەن ئۇستۇنلۇك ئىگىلەش، خۇددى ئالدا كوسا بىلەن شەيتان ھېكايىسىدە ئالدا كوسا شەيتانىنى «ئىشەك» قىلىپ مىنىۋالغاندىن كېيىن «تۆگىمەس ناخشا» ـ «لاي ـ لاي» نى تەكرارلاۋەرگەندەك ھېلە ـ مىكىر يەل گۈمپىسى گەۋدىلەنگەن. خەنزۇچىدىكى 哲 جېتىگە قارىساقمۇ، فوللرنىي پۈلاڭلىتىپ، ئېغىزىنى موتولدۇتۇپ، قارشى تەرەپنى تۇنجۇقتۇرغۇچى «قورال» تەرىقىسىدە قارالغان. گەپكە كىلەي: «زىياۋىيەت» (چىرايلىق، چىداملىق بولۇش، يەنى ئالىي ھەقىقەت ۋە گۈزەل ـ گۆزەل) دېگەن نەزەرىيىۋى قاراشنى ئەمەلىيەت قىلىش ئۈچۈن تەجرىبىۋى مەشغۇلات بولۇشى لازىم. شۇڭا «زىياۋىكا» دېگەن ئۇقۇم ـ تەجرىبىۋى مەشغۇلات ئۇسۇلى، ھەرىكەت قانۇنى، دېگەنلىك.

مۇبادا، ماتېماتىكا، ئالگېبرا، گېئومېترىيە، تېرگونومېتىرىيە، گىنامكا، دىنامكا دېگەن ئۇقۇملارنى رەقەم ۋە سىزىق، فورمىلانى ۋاستە قىلغان تەبىئەت ئىلمىدىكى ھېسابلاشكا دېسەك، زىياۋىكا ھېسابلاشكا ئۇقۇمى بىلەن مائانداش ۋە ئاھاڭداش كېلىدۇ. مەسىلەن، رەقەملەرنى پىلۇس، مىنۇس، زەررىتەلەرنى مەنپى ـ مۇسپى دەيمىز. ۋەھالەنكى، ئىنسانلىكى جىسىم، سېزىم تەركىپلىرىدىكى مىقدار سۈپەتلەر كىرىم (ئىستېمال) پلۇس (+)، چىقىم (ئىختىرا) مىنۇس (ـ) خۇسۇسىيەتكە ئىگە. زىياۋىكا ئىنسان ۋە ئىنسان مۇناسىۋەتلىرىدىكى ئەنە شۇنداق رەقەمسىمان، زەررەتسىمان مىقدار سۈپەت تەڭلىمىلىرىنى ھېسابلىغۇچىدۇر.

زىياۋىكا دېگەن ئۇقۇمنى ئەدەبىيات دېگەن ئۇقۇم ئورنىغا قويۇشتىكى مۇھىم تارىخىي سەۋەب شۇكى، كەلگۈسى كامىنال ئىختىيارىيان دەۋرىدە، دۆلەت، قانۇن، ھوقۇق، ئەخلاق دېگەن فورمۇلا يوقۇلىدۇ. ئەدەپ (ئەخلاق) نى بايان قىلغۇچى تەرغىبات بولغان ئەدەبىيات تەبرىمۇ يوقۇلىدۇ.

زىياۋىكا ـ تاكى پېرمان دەۋرىدىن كەلگۈسى ئالىي ئېھسان قەدەر ئىنسان جىسمى، ھېسسىي تەركىپلىرىدىكى چىرايلىق، چىداملىق بولۇش سىرلىرىنى ئىزلىگۈچى، ئىختىرا قىلغۇچى ئىلمىي مېتۇد تەرىقىسىدە ئەبەدىي قىممەتكە ئىگە. بىز لاتىنچىدىكى «لىتېراتۇرا» نى «ئەدەبىيات ـ سەنئەت» (خەنزۇچە 艺文) دەپ قوبۇل قىلغان. لىتېراتورا ـ گۈزەللىك بىلەن توقۇلۇش دېمەكتۇر. شۇڭا، زىياۋىكىنى خەنزۇچە 美神法 دېيىشكە بولىدۇ.

زىياۋىكىنى كلاسسىكلارنىڭ «يەتتە يۈلتۈز» قاراشلىرىدىكى رەمزى مائان بىلەن تەتبىقلاپ كۆرەيلى.

زوھەل مۇقامى 40، ئۇڭاي مۇقامى 32، مىرىخ مۇقامى 24، قۇياش مۇقامى 16، ئاروز مۇقامى 12، زۆھرە مۇقامى 8، ئالىي مۇقامى 4، بۇ قەدىمكى قەبىلىۋى دۆلەت ھوقۇق قاتلاملىرىدىكى پادىشاھ (40)، ۋەزىر (32)، سەردار (24)، ئەلچى (16)، ئالىم (12)، شائىر (8)، كاسىپ (4) دېگەن دەرىجىلەر رەمزى ئىدى.

ھازىرقى زامانداپ پەلەك يۈلتۈزلىرى گەردىشىنى 10 دېيىش مۇمكىن. يۇقىرىدىكى يەتتىگە ئۇچىنى قوشساق، دۇنياۋى روھ مۇقامى 100، لاگىر روھى مۇقامى 80، دۆلەت مۇقامى روھى 60 دېسەك، يۇقىرىقى «يەتتە» ئۆلكە (مىللەت) دەرىجىسىگە چۈشۈپ قالىدۇ.

دېمەك، زىياۋىكا ئىنسان روھىدىكى مېھرداشلىق (سىمۋولزاتسيون) نىسبەتلەرنى بىلىش ئارقىلىق نىسبەتلەردىن ئىبارەت روھىي سېزىم دېگەن بىئو ئېنېرگېتىكا جىسمىدىن

ئىبارەت ماتېرىيىگە تەسىرنىي تەتقىق ۋە تەتبىق قىلىدۇ. زەباۋكا بىلەن مېتا فىزىكا (形而上学) بىر ـ بىرىنى تولدۇرىدۇ. مەسىلەن «ئالەملىك بوشلۇق» دېگەن ۋەھدەت ـ مېتا فىزىك مەۋقە، بىر ئالىي ئېھسانى نۇقتا. (بوشلۇق) ئىنسان خىللىرى، زىللىرى ئېھسانىيەتكە ئېگىزلىنىش ئۇچۇن، پىلۇس، منوس، مەنپى، مۇسپى دېگەن جان ئىسىبەتلىرىنى (تاناسپسزلىق تەڭسزلىكلىرىنى) بالانسلاش، تەكشىلەش ئۇچۇن زىباۋىكىدىن ئىبارەت ھېسباۋىكىنى تەدبىر قىلماي مۇمكىن ئەمەس.

بۇنى ماركس، ئېنگلس «تەبىئەت دىئالېكتىكىسى» دا ماتېماتىكىدىكى ئىنتېگرال، دىفېرېنسىيال تەڭلىمىلەرگە ئوخشاتقان.

ئەمدى ئىزناۋىيەت دېگەن ئۇقۇمغا كېلەيلى. بۇ ئۇقۇم بىز دەپ كېلىۋاتقان فولكلورىيە (خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، خەنزۇچە 民间文学) دېگەن ئۇقۇم ئورنىغا قويۇلغان. بۇنداق قويۇل قىلىش مۇۋاپىق ئەمەس. خۇددى دۆلەتنىڭ ئايرىم ئەدەبىياتى، خەلقنىڭ ئايرىم ئەدەبىياتى بارەدە تەسىر پەيدا قىلىدۇ. فولكلور تارىخىي قالدۇق بولغان بارلىق ئەلىملەر، فىلوسوفىيە (پەلسەپە دېگەندەك مەسىللەر) ئەدەبىيات، ئۆرپ ـ ئادەت، سەنئەت ماتېرىياللىرى، مىمارچىلىق قاتارلىقلارنى جەملىگەن. ھازىرقى دۆلەت ئەدەبىياتى ھېسابىدىكى ھادىسىلەرمۇ كەلگۈسىدە فولكلورغا ئايلىنىپ قالىدۇ. شۇڭا، فولكلورىيە تارىختىن قالغان بارلىق جانلىق ۋە ئىنسان ئىزتالىرى جەملەنگەن ھېسسىياتى فارمولوگىيە ۋە ئاستېرولوگىيە مەسلىسى بولغانلىقى ئۇچۇن، «ئىزناۋىيەت» دېيىشكە بولىدۇ. بۇنى خەنزۇچە «学印性» دېسە مۇۋاپىق.

2 ـ باب زىباۋكا بىلەن ئىزناۋىيەت بەدىئىي تەسەۋۋۇرىدىكى ئۇمۇمۇل ۋە ھوزۇرۇل ھادىسىدۇر

بىر كۇنى ئامېرىكىنىڭ بىر ئىلمىي فانتازىيىلىك فىلمىنى تېلېۋىزورىدىن كۆرۈپ، بىرىنچى ئىرادىكى ھەيۋەتلىك ئوتخور دىنوزاۋۇر ئوستىگە قوشتەك قونۇپ ئولتۇرغان پىرىمانلارنى كۆرۈپ، ئەشۇ دىنوزاۋۇرلار ئىككىنچى ئىرادىكى ئات، كالا، قېچىر، ئېشەكلەرنىڭ ئەجدادى ئوخشايدۇ، دەپ خىيال قىلىپ ياتسام، گەدىنىمگە قونغان چوڭ دەققىتىمنى بۇزدى. بىلىكىمگە قونۇپ، نازۇك پۇت ـ قوللىرىنى تازىلاۋاتقان چوڭ ئەقىل مىكروسكوپ ئەزەر بىلەن قارىسام، مېنىڭ تېنىم دىنوزاۋۇردەك، چوڭ ئۇ پىرماندەك تۇيۇلدى. تارىخ دىنوزاۋۇرلارنى يوقىتىپ، پىرمانلارنى ئىنسانىيەتكە ئايلاندۇرۇپتۇ. بىر كۇنلەر كېلىپ مېنىڭ «دىنوزاۋۇردەك» تېنىم يوقىلىپ، خۇددى ئۆلمەيدىغاندەك شەكلى، ۋەزنى خىلداش چىۋىنلەر ياشاپ قالىدۇ. ھەتتا چىرايلىق ئالماس، مەرۋايىتلاردەك چوڭ ئىنلەرگە ئايلىنىشى مۇمكىن. بۇ نەرسىلەر نېمىدېگەن چاقاقان، مەن نېمىدېگەن گالۋاڭ دەپ قالدىم. گەپكە كىلەي، مەن «قىممەت تەلىماتى» دېگەن ئىزلىنىشلىرىمدە: «ھازىرقى زامانىدىكى كاپىتال فورماتسىيە ھادىسىلىرىدىكى مونوپول (ماكرو) قىممەت، كونترول (مىكرو) قىممەت ئارىسىدىكى رىقابەتلىك ئامىل، ئوشۇقچە (ئىسراپچىل) قىممەت بىلەن تولۇقسىز (قىساسچىل) قىممەت، بۇنى ھەل قىلغۇچى دىيانەتلىك ئامىل ئۇمۇمۇل (ماكرو) قىممەت بىلەن ھوزۇرۇل (مىكرو) قىممەت بولىدۇ. بۇ 10 قەۋەت چەمبەرسىمان يەرشارى ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۇمۇمۇل قىممەت ـ ئاي، ھوزۇرۇل قىممەت ـ ماھ، بۇ ئىككىسى ماكرو ـ مىكرو بالانسى بولغاندا كامىنال فورماتسىيە زەررەتلىرى ھاسىل بولىدۇ» دەگەنىدىم.

ئىنساندا كۆز، قۇلاق بولغان ئىكەن، ئۇنىڭدىن كېرگەن دۇنياۋى زامان ـ ماكان كۆلەڭگىسى ئىچكى مائان ـ مىكرولۇق زامان، ماكان پاتالانمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇنىڭ ھەربىرىنى تەسەۋۋۇردۇر. شۇڭا بارلىق سىياسىيونلار، زىيالىيون، تىجارىيون، ئىمانىيون، پىدايىئون، بىكارىيونلارنىڭ ھەممىسىدە ئىسىم، سىزىم بولغاندەك خۇددى 100 بىلەن 1 بىر خىل بولغاندەك، بەدىئىي تەسەۋۋۇر ئاساسىي زىباۋكا ئاساللىرى ئورتاقتۇر. ھەممىسى ئىزناۋىيەت ئوبرازى (ۋەزۋاھلىرى) بىلەن ھەربىرى قىلىدۇ.

كلاسسىك تارىخىمىزدا بەزى مەۋلانە ئەدەبىلەر ئەدەبىيات دېگەن ئۇقۇمدىكى «شەرىئەت» تەركىپلىرىنى كۆرۈپ، ئاتايىتەن «ئەپيات» دېگەن ئۇقۇمنى قوبۇل قىلغان. «ئەپ» ـ تەن قاتلاملىرى، ئەپلەش (قاملاشتۇرۇش) دېگەنلىك بولىدۇ. ئەپيات ـ ئەپلىك بولۇشنى يادىدا تۇتۇش دېگەنلىك... مەسىلەن، كلاسسىك نەزمىيەت دىۋانلىرىدىكى ئىشق مىلودىيىسى، داستانلاردىكى ئاشىق سەرگۈزەشتىلىرى زىباۋكا تەلەپلىرىگە يېقىن كېلىدۇ.

مېخانىزاتسىيىدە، مەسىلەن، ئېلېكتر توكى، پار ماشىنىسى ۋە ياكى يادرو ئوسكۇنىلىرى ئىختىرا قىلىنۇندى، پۇتۇن كاپىتال ئىقتىسادىياتىنا زور تېخنولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەرنى ھاسىل قىلۇاتقانلىقى ھەممىمىزگە مەلۇم. سۇئىل زاتسىيون زىباۋكىدىمۇ شۇنداق ئىمكانىيەت مەۋجۇت. بىراق، بۇنىڭ ئۇچۇن تېخنىكا ئىنژېنېرلىرىغا نۇرغۇن تەبىئەت پەنلىرىنى، گىنامكا، دىنامكا تەجرىبىسىنى ئوگىنىش

زۆرۈر بولغاندەك، زىباۋىكا ئىنژىنېرلىرى بولغان ئەدىبلەر ئۈچۈنمۇ شۇنداق.

ئېسىمدىن چىقمايدۇ، ئون نەچچە يىللار ئىلگىرى نېرۋا خاراكتېرلىك نامەلۇم «بىتاپ» بولۇپ قالدىم. دوختۇرلار ئۇنۇم بەرمىدى. ئانام مەھەللىدىكى قېرى رەمچىگە قۇرئى سالدۇرۇپ كۆرەيلى دېدى. قېرى رەمچى پال سالدى: «قۇرۇق سوغۇق شامال تۇتقۇنلۇقىدا قاپتۇ، سۇ خەلقىنى، چىقىرىش لازىم» دېدى. ئولتۇرۇپ «قۇرئى كىتابى» دېگەن يىرتىق رىسالىگە قارىسام، نەۋايى نەزمىسىدىن پارچىلار ئىكەن. يىللار ئۆتتى. ئەدەبىيات توغرىسىدا باشقىچە ئىزلىنىش پەيدا بولۇپ»، «ئالگىبىرا ۋە ئەدەبىيات» دېگەن بىر ئەسەر پەيزىپ، «ئەدەبىيات ئىنسان تەقدىرىدىكى مەۋھۇم سىرلارنى ئېچىپ، بۇزۇلغان روھىي تەڭشىلمەلەرنى تەڭشىگۈچى ئىلىم بولغاندىلا ئاندىن ئىلمىي قەدىر ـ قىممەتكە ئىگە بولىدۇ» دېگەن ئىدىيىنى ئىلگىرى سۈرگەنىدىم. ھازىر ئويلىسام، رەمچىنىڭ قۇرۇق سوغۇق شامال دېگەنلىرى دەل ھازىرغىچە داۋام قىلىۋاتقان ئەدەبىيات ـ سەنئەت ساھەسىدىكى ئەھۋاللار ئىكەن.

50 يىلنى ئەسلىدىم، ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەنلەر ئاساسەن تەشۋىقات، ئاخبارات ئورۇنلىرى بولغان گېزىتخانىلاردا ياكى تەھرىر، ياكى مۇخبىر، ياكى بولمىسا مۇئەللىم بولۇپ ئىشلەپتۇ. ئەدەبىي ژۇرناللارنىمۇ تەشۋىقات ئاخبارات روھى بىلەن باشقۇرۇپتۇ. ئاخبارات تەھرىر، مۇخبىرلىرى قانداقلار بولمىسۇن، ھاياتتا روي بەرگەن راست ۋەقەلەرنى يېزىپ، ۋەزىيەت بويىچە بىلىم قالدۇرغۇچى بوپتۇ. ئەدىبلەر يالغانچى، ساپساپچى گەپلەر بىلەن قەدىر ـ قىممەتتىن مەھرۇم قېلىۋېرىپتۇ.

يۇقىرىقىلارنى ئويلاپ، ئەگەر بولمىغاندا ئۆزۈمنىڭ كەسپى، قەدىر ـ قىممىتىنى بولسىمۇ تاپاي دەپ، زىباۋىكا دېگەن بەدىئىي سىستېما ئۇستىدە ئىزدىنىشكە باشلىدىم.

ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت باغرىدىكى جانلىقلار مۇناسىۋىتىگە قاراپ يەنى گۆشخور بىلەن ئوتخور ھايۋان، ھاشارات ئارىسىدىكى «تىغلىشىش» (جەھەت) ھادىسىلىرىگە قاراپ، ئىنسانلار مۇشۇنداق «زىتلىشىش» (رىقابەتلىشىش) نى مۇتلەق بىلىشى ـــ بىرىنچى پىرمانچە ئەقلىيەت. تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ تەكشۈرۈپ، بىرخىل جانلىق ئىچىدىكى خىلداشلىق ۋە بىر ـ بىرىنى ئىستېمال قىلىمايدىغان ئادەتلىرىگە ئاساسەن، ئىنسان ـ خىلداش، شۇڭا، قېرىنداش، مېھرداشلىق قانۇنى مۇتلەق ئىلاھدۇر، دەپ ئىنساپ ئېھسانىنى ئارزۇ قىلىش ئىككىنچى ئەقلىيەت. ئىنسان قېرىنداشلىق مېھرى مىزانى ئاساسىدا خىلداشلىق بىلەن ھەركەت قىلىشى ۋە جانلىقلار ئىچىدىكى ئەڭ بەختلىك بولۇش ھوزۇرىدىن غۇرۇر ھېس قىلىش ئۈچۈن، گۈزەللىك ۋە گۈزەللىك سىرلىرىنى ئىزلەشكە ئىھسانكار بولۇشى ئەقلىيەتتىكى 3-دەرىجە. چۈنكى بۇنداق روھ ئەڭ قەدىمكى سوقرات ۋە ئاخىرقى ماركس قەدەر بىرخىل خىزىر پەيغەمبەردەك سۆيۈملۈك زاتسىيون ئېقىم بولۇپ كەلگەن. دىنامىكا ئىلىمىدەك مەنتىقىلىق زىباۋىكا زادى نېمە؟

3 ـ باب زىباۋىكىنى تارىختىن ئىزلەش

تارىخ تەتقىقاتىدا تېئولوگىك (ئىلاھىيەت) فىلوسوفىك (زىباۋىيەت) مەۋقە ئېنىق ۋە قېنىق بولمىسا، ئاسانلا كونسىرۋاتىزم (ئەنئەنىچىلىك)، ئېكسپىلاتسىيە (قېيىشقاقلىق)، مىللىتارىزم (مىللىي كېڭەيمىچىلىك) ھاسىل بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا، مەۋقە ۋە مەنزىل جەھەتتە كامىنال فورماتسىيە غايىسى، سوتسىيالىزاتسىيە (مېھرداشلىق) سوتسىيالىزم (تەڭدىللىك) ئاساسىدىكى ئوپېرۇاتىزم (تەلەبەنەچىلىك) گىنوتىزم (گېن پەرۋىشكەرلىكى) بولۇش لازىم. بۇنداق ھالال سەممىيەت تۇپەيلى تارىخى ئەسلىيەت ئىچىدىن ھەقىقەت ئىلھام بولۇشى مۇمكىن.

تارىخ تەتقىقاتىدىكى مېتودنى «ئىسكەندەرنىڭ ئۇزۇكى» (زامان، ماكان كۆزاراتى) «ئىسكېرلافى» ($\sqrt[2]{\frac{4}{4}}$) «ئائىلەسى» (ئون قەۋەت چەمبەر) «ئاھاڭگەران» (ئاھاڭلارنى پەرقلەش سخېمىسى) دېيىش مۇمكىن. قاراشلىرىمنى كونكرېت مىسال تەققاسى بىلەن بايان قىلاي:

يۈسۈپ مەسلىسى. 2007 ـ يىلى «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» دىن ئوسمان ئىسمايىل ئەپەندىنىڭ «يۈسۈپ ـ زىلەيخا» داستانلىرى توغرىسىدىكى ماقالىسىنى كۆردۈم. ئۇ ماقالىسىدا مېنىڭ 1984 ـ يىلى «مىراس» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان ماقالەمدىكى پولشالىق ئالىملىرىنىڭ قاراشلىرىنى كۆرسەتكەن ئىكەن. بۇنىڭ بىلەن قەلبىمدە 20 نەچچە يىلدىن بۇيانقى ئىزدىنىشلىرىم تىندۇرمىسى بولدۇقلىدى.

E. پولشالىق ئالىم تەققاسلاپ، «يۈسۈپ ـ زىلەيخا» رىۋايىتى ملادىيىدىن 18 ئەسىر بۇرۇن ئاسىيادىن مىسىرغا بارغان خەلقلەر بىلەن بىللە بارغان بولۇشى مۇمكىن» دېگەنىدى. «ئالتاي ئالتلىق ئىمپېرىيە» دەۋرى قەدەر قارىسام، سومېر ـ مىرسۇق خەلقلىرى دېگەن ئوتتۇرا شەرق ئەجدادى شىمالىق «سومۇق» لار ئىكەن. ھازىرمۇ سىبىرىيىدە ياقۇت دېگەن بىر قەبىلە بار.

B. يۇسۇپ تۇركىي تىلدا يەسۇ دېگەنلىك. ياقۇپ ـ يەخۇد (زېمىن ئىگىسى) دېگەنلىك. سوغدى تىلىدا ئەخزەر (ئەجەم) ئەركىشى، يەزەن مەزلۇم كىشى، «سۇ» دېگەن قەدىمكى «ئابسۇ» كىتابىدىكى روھ بويىچە ئابى مەنى (ئۇرۇق)... زىلەي، زولال ـ سۈزۈك ـ پاكىز دېگەنلىك بولىدۇ.

M. «يۇسۇپ ـ زىلەيخا» «تەۋرات»، «ئىنجىل» دا ئادەتتىكى رىۋايەت تەرىقىسىدە بايان قىلىنغان، «قۇرئان» دا ئەك ئۇلۇغ ۋە ئەك چىرايلىق قىسسە دەپ ئەجلاقىي پەزىلەت نەمۇنىسى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. رابغوزنىڭ «قىسسەسۇل ئەنبىيا» ناملىق كىتابىدا «ئىلاھىي ئىشق» رەمزى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن.

K. رابغوزى مەندە چوڭقۇر دىققەت قوزغىدى. كەلگەن ئىلھاملار مۇنداق: رابغوزى ئەسلى ئىسمى ئەلى ئەخمەت، جالالىدىن رومى ئوغلى، بوۋىسى سەئىد بۇرھانىدىن (قىلىچ) ۋەسلىيتى بىلەن قەشقەرگە كەلگەن. بېيجىڭدىكى مەخمۇد يالۋاچ چاقىرتىپ بېيجىڭغا بارغاندىن كېيىن، قۇبلەي ئەلچىنى «ئىسھاق رەببانى» بولۇپ، چىن ئىمپىراتۇرلىقىدىن رەم ئىمپىراتۇرىغا ئەلچى بولۇپ بارغان. رەمدىكى كۈنلىرىدىكى «كاتولىك» بىلەن «كۆك تۇرك» ئالاقىسىنى ئېنىقلىغان. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قەشقەردە بوۋىسى روھىنىڭ مەنبەسى ئەبۇ نەسىر ئەخمەت فارابى روھى بىلەن مەخمۇت نەسىردىن رەبغۇزى تەخەللۇسى بىلەن «قىسسەئى رابغۇزى» نى يازغان ئىكەن.

g. «كاتولىك» دىنىدىكى يۇسۇپىرم ئېقىمى، ئاندىن 5 ـ 4 ـ ئەسىردىكى كۆك تۇرك (سامانىيان) دەۋرىدىكى «ئاتىللا» نىڭ رىم قەدەر يۇرۇشلىرى كۆك تۇرك (سامانىيان) دىنى روھى ماھايانىزم ۋە بۇ دىن كېلىپ چىققان كاشانىيان (كۇشان) دەۋرى مەسىلىلىرىنى تەقەللىدىم.

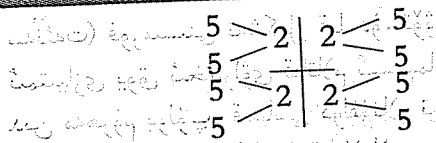
w. بۇ مەسىلىگە قوشۇلۇپ تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇت ئەپەندىنىڭ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» دىكى «شۇ» قەبىلىسى بىلەن جۇ (周) نەسەبىنى سېلىشتۇرما تەتقىق قىلغان قاراشلىرى تەققانسى شەرق تەرەپكە بۇرىدى. مەن «شۇ» قەبىلىسى دېگەن مەسىلىنى «قەدىمكى ئاتەش دىنى «ئابنىسۇ» قەۋىملىرى دەپ قارىدىم. بۇ زامان دارانىيان (ئالتاي تىللىق) دەۋر بولۇپ، ئاتەش دىنى «ئابنىسۇ» غا بەيئەت قىلغۇچىلار «سۇ» قەۋمى دېيىلگەن. يۇنان (ئارىيان) تىللىق، يەنى «زولقەرنەين» نامىدىكى يۇرۇشلەر تۈپەيلىدىن ساسانىيان دەۋرى بولغاندا تارىزمدىكى بۇ قەۋم شەرقە ـ «ئالتۇن تاغ» چىڭخەي، گەنسۇ تەرەپكە كەتكەندە لەردىن «جۇ» (周) قەۋمى شەكىللەنگەن. جۇ خېتىدىكى شەكىل ئۆي ئىچىدىكى ئەركەك (土) بىلەن مەدەك (口) بىرىكمىسىدىن تۇزۇلگەن. بۇ كو ئاھاڭغا يېقىن. كو شان پاكى كاشان دېگەن سۆز قوش ئۇۋۇسى دېگەن سۆزدىن تۇرلەنگەن خەنزۇچىدىكى 王 خېتى 王 ۋاڭ (پادىشا) بەقىنغا بىر تاش (يادا تاش) قويۇلسا، بۇ (يۇ) بولىدۇ، يەنى كىمكى ئوت چىقارغۇچى يادا تاش (چاقماق تاش، ئەگگۇشتەر) ئىگىسى بولسا، شۇ يەيغەمبەر پادىشاھ بولىدۇ. تارىختىكى سۇلايمان (ساسانىيان روھى) ئەسلىي داۋۇت (دارانىيان روھى) ئوغلى بولۇپ، پادىشاھ يەيغەمبەر بولغان. «سۇ» ۋە ياكى «جۇ» ئەشۇ مائانىدىن تۇرلەنگەن. قولۇمدىكى بىر رەسىم بولۇپ، جۇ يۇگوك (周王公) خىزمىتىدەك قەبرى بولۇپ، يېنىدا قاقىر (ھاڭغۇت) يىلەن جەرەن بېقىپ تۇرغان مەنزىرە كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

يەمدى «يۇسۇپ» ئۇقۇمىدىكى فىلوسوفىك قاتلامنى تەققاسلاپ كۆرەيلى.

E. رابغوزى، تەگرى ئۆزىنىڭ ئون نىسبەت نۇرىدىن توققۇز نىسبەتنى يۇسۇپكە بېرىپ، بىرىنى ئىنسانلارغا چېچىۋەتكەن دېگەن 6+3=9 دېمەكتۇر. مۇچەلدىكى گۆشخور، ئوتخور نىسبەت بويىچە ئۈچ گۆشخورنىڭ ھەربىرىگە ئىككىدىن ئوتخور جەمئىي ئالتە بولىدۇ. بۇنى بىر بەدەندىكى ئۈچ قەۋەت مېڭە، يۈرەك تاش كۆچى بويىچە تەقسىم قىلساق، باش، بۇركۇتتىن كۇمۇتا قەدەرنى، يۈرەك بۆرىدىن چۇمۇلە قەدەرنى، تاش ـ يىلان ـ قۇرت قەدەرنى تەسەۋۋۇپ قىلىدىغان ئالىي ئىنسان ئېقتىدارى («ئون خۇمای يەزەل» دىكى بىرىنچى سۈپەت بولىدۇ.

M. تابىھاج (+) مەسلىسى كاشانىيان (كوشان) دەۋرىدىكى ماھايان (ئون قات پەلەك چەرخى ـ بۇرۇنقىلار ئون ئاتلىق ھارۇۇ، دېگەن) بەلگىسى. ئارىلىق ئىزاھم: + مەزمۇنى تەگرى ھەققەت تۇر ـ تەك، ئۇز ـ ئەك دېمەكتۇر. رىملىقلار جىنايەتچىنى تەگرى جازالىسۇن دەپ كىرىستكە مىخلىغان... بىراق، كۇشاندا تەگرى جازاسىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن بۇرۇنراق تابىھاج (+) مىزانىنى روھىغا ئەندىرلەپ، پىكىر ـ سىزىم تەگلىمىسىنى تەگشەش ئىبادىتىدە تەسەۋۋۇر تۇتقۇسى قىلغان

K. ئىنساندىكى باش روھ (نىرۋان) بىلەن چاتروھ (لىمپان) نى ئون ئۇقۇم دېسەك، سەككىز تۇيۇم $\frac{4}{4}$ كەسىرى نەقىل ھاسىل قىلىدۇ. مەزكۇر كەسىرى نەقىلنى تابىھاج + بەلگىسىگە سالساق.

بولىدۇ. يەنى باش (نېرۋان) تەرەپتە ئىككى قولدىكى بەشتىن ئون بارماق باش ۋە كۆكرەكتىكى بەشتىن ئون هورمۇن، چات (لىمپان) تەرەپتە ئىككى پۇتتىكى بەشتىن ئون بارماق قورساق ۋە چەتتىكى بەشتىن ئون هورمون بولىدۇ.

W. باش - مېڭىدىكى دىئالېكتىك تەپەككۇر، تەسەۋۋۇر، تەجەللۇم (ئىلهام) بىلەن بەدەندىكى دىنامىكا تەنەففۇر، تەلەففۇز، تەبەررۇم (يېزىق) نىسبەتلىرىنى سىلىشتۇرۇساق، مېڭىدىكى دىئالېكتىك قۇرۇلما سائەتنىڭ سېكۇنت تىلمەك تېز هەرىكەت قىلىدۇ. بەدەندىكى دىنامىك قۇرۇلما سائەتنىڭ مىنۇت تىلمەك هەرىكەت قىلىدۇ. مەسىلەن، كۆز - قۇلاقتىن كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى زامان، ماكان كۆلەڭگىسى مېڭىدە هەرىكەت قىلىدۇ. نەفەسنى بىر - بىرلەپ شۇمۇرۇشكە، چىقىرىشقا، تەلەپپۇزنى تاۋۇش، بوغۇملاپ قېلىشقا، تەبەررۇج (يېزىقنى) هەرىلەپ يېزىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئۇمۇمەن، پۇقرىقى قىسقا مەزمۇنلارنى ئەسىلەتمەكتىن مۇددىئا، ئىنسانىيەت هەققەت ۋە گۈزەللىكنى ئىزدىنىش تاريخى جەريانىدا ئۆزلىرىنىڭ مىللىي تىللىرىدا هەرخىل ئۇقۇم بىلەن ئاتىشىدىن قەتئىي نەزەر، بىر مىلودىيىنى - زىياۋىكا سىرلىرىنى ئىزلەپ ئىلاهىيەتكە تېۋىنىپ كەلگەن.

مەسىلەن، ئالپ ئەر تۇڭانى ئافراسياپ دېگەن ئۇقۇم بىلەن ئاتاشتىكى پەرق ۋە غەرق مەسىلىسىنى تەقاسلاپ كۆرەيلى. قەدىمكى ئاددىي تەسەۋۋۇردا ئالپ (ئېگىزلىك) دە ئەركىن لەرزان لەيلىگەن ئاق بولۇت روهى ئوچاقنىڭ رەمزى ئىدى. يەنى هەيۋەتلىك تاغ چوققىلىرى ئۇستىدە تۇرغان بولۇت تەڭرىقۇت روهىدىن ئىشارە ئىدى. «ئافراسياپ» نى فونتىكىلىق پارچىلىساق، ئەبرو باهارنىڭ يامغۇرلۇق بولۇتلىرى، ساپ دېگەن - ئاق دېگەنلىك، يەنى ئەبروساپ - ئاق بولۇت دېگەنلىك. ئوتتۇرا شەرقتىن ئىبرىخەلقلىرىنىڭ ئەجدادى سومىر، مىرسۇق. بۇلار ئالتاي ئاتلىق ئىمپېرىيە دەۋرى. سومۇغلار (شىمالىلقلار) ئىبراهىم ئەبرۇ خەلقلىرىنىڭ روهى ئاتىسى، ئىسهاق، ئىبراهىم ئوغلى، ئەبرو - ئىسهاق، ساپ (ئاق) تەسۋىرى جەهەتتە، ئەبرو ئاق بولۇتلىرى دېگەنلىك. ئىبراهىم رىۋايەتلىرىدە، هەزرىتى ئىبراهىم نەمۇدىنىڭ ئوتىدا كۆيمىگەن، بەلكى ئوت گۈل بولغان دېيىلىدۇ. تەلەپپۇزنى تۇرلىسەك، نەمرو - نوهروھ ئۆزى «ئوت» (تومۇغ) بولغان كىشى «ئوت» (تومۇغ) دا كۆيمەيدۇ، تۆمۇر (مەدەن) ئوت (تومۇغ) دا ئىرىپ، قىزىرىپ گۈلدەك بولىدۇ. بۇ تۆمۇر تاۋلاشنى بىلگەن داۋۇت - دادانىيان روهى تۆمۇر ئىرىپ سۇغا چىلانسا، ئاق هور (گاز) كۆتىرىلىدۇ. بۇ گاز - ئاق بۇلۇت، ئىسهاق.

ئىسهاقنىڭ ئوغلى ياقۇپ بۇلۇتنىن يامغۇر تامچىلاپ مۇنبەت بولغان يەر خۇد (ئىگىدارلىقنىڭ) ئاساسىي، ياقۇپ ئوغلى يۇسۇپ يەردىكى نەيلەك (سۇ) ئۆرلىسە، شەبنەم - زەررە بولىدۇ. بۇ يەسۇ - زەررە (يۇسۇپ - زولەي) شەبنەمدەك سۇزۇك ئاقتاش دەسلەپكى ئوت (تومۇغ) چىقىرىش ئۇچۇن ئەڭگۈشتەر «ياداتاش» بولغان. شۇنىڭ بىلەن تاشنى ئەتىۋارلاش تۇپەيلى، قاشتاش (ساساتىيان دەۋرىدە لەئىلى سوغدىيان (王室)، كاشانىيان دەۋرىدە لەئىلى كەشەپشان) دېيىلگەن. جۇڭگودىمۇ بۇ ئەتىۋارلىق بولغانلىقى ئۇچۇن 国 خېتى پۇتۇلگەن، يەسۇ (يۇ) نى مەنتىقى پاتلىساق، ئۇ ئىبراهىم يادرۇسندا، ئاندىن بوۋىسى نوھ يادرۇسىدا بولغان. رىۋايەتتە ئادەم تېنى كوف (پوستى) ئىچىدە نون (مېغىز) بولۇپ، بۇنىڭدىن ئادەمنى گۇناهتىن قۇتقۇزغۇچى نوھ ئاپىرىدە بولغان. نوھ يەنى «نون» خېتىدىكى ن ئىچىدىكى چېكىنت جەۋهىرى تەڭرى گۈزەللىكىنى يوشۇرغان ئاتوم ئىچىدىكى ۋاكۇئوم ئىدى.

4 - باب «ئېكۇاتۇرا» بىلەن «لىتراتۇرا» سېلىشتۇرمىسىدىن زىياۋىكا ئىلهامى

مەن پاشلىق يىللىرىدا، ماركسىزم ئەسەرلىرى ئىچىدىكى ئىنگىلىسنىڭ «سوتسىيالىزمنىڭ ئوتوپىيىدىن پەنگە تەرەققىياتى» دېگەن ئەسىرى ئاخىرىدىكى يەكۈنلىرىدىن ئۇزۇن زامان تەقاسلاپ يۇرۇپ: «پرولېتارىيات دېكتاتورىسى بۇرژۇئازىيە دېكتاتورىسىنى، سوتسىيالىزم لېبرالىزمنى يوقاتماقچى بولسا، ئومۇمەن ئۇ بۇنى، بۇ ئۇنى يوقاتماقچى بولسا، كومۇنىزم قانداق قۇرۇلىدۇ؟ ئىنسانىيەت ئازادلىقى دېگەن زادى قانداق مەسىلە؟ دەپ گىلوبوسنى ئايلاندۇراتتىم. زامانلار، ماكانلار ئۆتتى. ئاخىرى «پرولېتارىيات دېكاتورىسى» دېگەن ئۇقۇمنى ئۆزگەرتىپ «ئېكۇاتور تەلىماتى» (环正法) دېگەن سىستېما قىلىپ چىقتىم.

ئالدى بىلەن دېكتاتورا بىلەن لىتراتۇرا دېگەن ئىككى ئۇقۇم ۋە كاتېگورىيە ئارىسىدىكى تاناسىپسىزلىقنى ئەسلەپ ئۆتەيلى.

نەزىرىيىۋى قىممەت بويىچە، خۇددى پادىشاهنىڭ ئىككى ۋەزىرى تەڭ هوقۇق (نوپۇز) بىلەن بىر - بىرىنى چەكلەيدىغان بولغاندەك، دېكتاتورا بىلەن لىتراتۇرامۇ بىر -

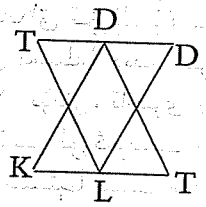
بىرىگە تاناسپ ھالدا بىر ـ بىرىنى چەكلىگۈچى، رەتلىگۈ-
چى قىممەتكە ئىگە ئىدى. ئاسىيا ۋە مەملىكىتىمىزدە بىزدە
دېكتاتۇرا (سىياسىي قانۇن) بىلەن لىتىراتۇرا (ئەدەبىي
سەنئەت) ئەكسى تاناسپ بولماستىن، لىتىراتۇرا (ئەدەبىي
سەنئەت) دېكتاتۇرا (سىياسىي قانۇن) قورالىدۇر. بۇنداق ھا-
دىسە سەككىز قەۋەت چەمبەر ئىچىدىكى بارلىق كىچىك
چەمبەرلەردە تېخىمۇ شۇنداق. تاناسپلىق ھوقۇقى بۇزۇلغان
ئىكەن، دۆلەتنىڭ بالانىسلىقى (بىرلىكى) بۇزۇلىدۇ، يەنى
ئىلمىي تەرەققىيات يولى قالايمقان بولىدۇ. تاناسپ ھوقۇق-
نى تىكلەش دۆلەت مەنپەئىتى ئۈچۈن پايدىلىق (武帝+
高宋=皇帝) دېمەكتۇر.

ۋەھالەنكى، جۇڭگوچە سوتسىيالىزمنىڭ غايىسى دۇنيا-
ۋى سوتسىيالىزم ئۈچۈن تۆھپە قوشۇش. تۆھپە قوشماق
ئۈچۈن ھازىردىن ھالقىغان تارىخىي غايىۋى تەسەۋۋۇردىكى
ئېنىق ۋە قېنىق ئەقىدەت زۆرۈر. شۇڭا بۇ جەھەتتە قاراشلا-
رىمىنى بايان قىلاي.

«武帝» (دېكتاتۇرا) بولغان ئىكەن، ئۇ ھەم دۆلەت
ئىچى ۋە دۆلەت سىرتى بولغان دۆلەتلەر ئارا، لاگېرلا ئارا
رىقابەتلىك ئامىلدۇر. بۇنداق رىقابەتلىك نىگىزنى تەشەب-
بۇسكارلىق بىلەن نەزەرىيە جەھەتتە ھەل قىلىش ئۈچۈن
ئېكۆلاتۇر ئەقلى مۇھىم.

مەلۇمكى، «ئېكۆلاتۇر» يەر شارىدىكى قۇياش تىك چۈ-
شىدىغان تىروپىك بەلۋاغ ئوتتۇرىسىدىكى بەلگە. يەر شارىدا
ئىككى قۇتۇپ ۋە ئىككى يېرىم شارىدىكى كونتىنتال بەلۋاغ-
لاردا تۆت پەسىل ئۆزگىرىشى بولسىمۇ، ئېكۆلاتۇر (تىروپىك
بەلۋاغ) دا ئەبەدىي باھار. بۇ سۈبىلزاتسيون (مېھرداشلىق)
ۋە كامىنال فورماتسىيە غايىسىگە ئوخشاپ كېتىدۇ.

بىر دۆلەت ئىچىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي (ھېسسىيا-
تى) قۇرۇلما بويىچە، ھوقۇق بىلەن ھوسۇل (بايلىق) مىسا-
لىنى گىئومېتىرىك تەسەۋۋۇر سخېمىسىغا سالساق:

△(DKT) بۇلۇڭ بىلەن ▽(LDT) بۇلۇڭ ئەكس تاناسپ ھادىسە بولىدۇ. △ شەكلىدە دېكتاتۇرا (سىياسىي قانۇن فورمىسىدا) ھوقۇقى ئىمتىيازى يۇقىرى ئە-
مەلدارلارنىڭ مائاشى، مۇكاپاتى كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن
ھوسۇل (ئىقتىسادى) ▽ شەكلىدە لىتىراتۇرا (ئەدەبىي
سەنئەت) فورمىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. تۆۋەندىكى ھوقۇقى،
ئىمتىيازى يوق ئىختىراۋى قاتلام ئىستېمال ئىمكانىيەتلىرى-
دىن مەھرۇم بولۇپ، قىساسى دولقۇنلار تىنجمايدۇ. يۇقىرى-
دىكى ھوقۇقى (ئىمتىيازلىق) قاتلاملار سانى ئاز بولسىمۇ،
ئىستېمال قاتلاملىرى كۆپ بولغان ئىسراپچىلىق لىتىراتۇرا (ئە-
دەبىي سەنئەت) (皇帝) شەكلىدە كۆپىيىدۇ.

يەر شارىدىكى «ئېكۆلاتۇر» نى بىر مېڭگە، بەدەنگە
تەتبىق قىلساق، تابىھاج (+) شەكلىدىكى تۈز ـ تاق، ئۈز
تاق ئەقىدەت شەكىللىنىدۇ... بۇ ھەقىقەتنى ئەقىدەت
قىلغان شەخسىيەتتىكى زىياۋىكا (لىتىراتۇرا) بولىدۇ. «ئېكۆلا-
تۇر» نى يۇقىرىدىكى بىر ـ بىرىگە ئەكس تاناسپ ئىككى
ئۈچبۇلۇق شەكلىگە تەتبىق قىلساق:

شەكىل ھاسىل بولۇپ، $\frac{4}{4}$ كەسىرى نەقىل بويىچە
ئىجتىمائىي ئىستېمال ئىختىرا كۈچىنى ماكرولۇق تاناسپ،
بالانس قىلىش ھوقۇقى ئىمتىياز بىلەن ھوسۇلى ئىقتىدار-
لىنى ، تاناسپ، بالانس قىلىش ئېكولوگىيە بىلەن ئىدىئولو-
گىيىنى تاناسپ قىلىش قاتارلىق ئىلمىي تەرەققىيات ئەقلە-
يەتلىرىگە ئىلھام چىقىدۇ.

تەسەۋۋۇر قىلايلى، كامىنال ئىقتىسادى، ھېسسىياتى
فورماتسىيىنىڭ دۆلەت، ھوقۇق، قانۇن دېگەن دېكتاتۇرا بول-
مايدۇ. دېكتاتۇرىغا باغلىق لىتىراتۇرا (ئەدەبىيات) مۇ بولماي-
دۇ. ئۇ چاغدا يەر شارىدا ئېكۆلاتۇر مۇتلەق مەۋجۇت بولغان-
دەك، ئۇنىڭ كۆلەڭگىسى بولغان روھى (مەنىۋى) ئېكۆلاتۇرا
بىلەن لىتىراتۇرا بىر ئۇقۇم، ھالەتكە ئۆزگىرىپ كېتىدۇ،
خۇددى ئىھسانىيەت بىلەن زىياۋىيەت بىر ئۇقۇم بولغاندەك.

بەزى خېرىدارىم: «بۇنداق قۇرۇق غايىۋى خىيالنىڭ
ھازىر ئۈچۈن قانداق قىممىتى بولسۇن؟» دېيىشى مۇمكىن.
مەن دەيمەنكى، نەزەر بولمىسا سەپەر بولماس، نەپەس بول-
مىسا قەدەم بولماس، مىزان بولمىسا ۋىجدان، ئىمكانىنى بىل-
گىلى بولماس. دېكتاتۇرىنى 武帝 (ئەخرەمەن)، لىراتۇرانى
皇帝 (ئەخرەمەز) دېسەك، بۇنى تەكشەش خۇددى باشروھ
بىلەن چاتروھنى تەكشىگەندەك بولىدۇ. بۇنداق روھ ئالىي
ئەرتۇڭا (تەڭرىقۇت) 宋高 بولىدۇ. بۇنداق تەڭرىقۇت
(高宋) لار ئىنسانىيەتكە ئومۇمۇل قىممەت بولغانىدا،
بۇنداق قىممەتتىن ھالقىيدىغان يەنە قانداق ئالىي روھ

بولسۇن؟!

5 ـ باب زىباۋىكلىق بەدىئىي مېتود ھەققىدە

مەن 90 ـ يىللاردا مىلادى 4 ـ ئەسىردىكى مەشھۇر ماھايان مۇتەپەككۇرى «كومراجىۋا» ھاياتى توغرىسىدىكى خاتىرىلەرنى تەققاسلاپ، تارىخ ۋە مائارىپ جەھەتتىكى خاتالىقلارنى تۈزىتىپ قويۇش مۇددىئاسى بىلەن «كىمياي زىبا» نامىدىكى كۆپ قىسىملىق تېلېۋىزىيە سىنارىيىسىنى يازغانىدىم.

تارىخىي ئىزاھ: مىلادى 4 ـ 5 ـ ئەسىرلەر پارس تېلىدا ساسانىيان، تۈركى تېلىدا كۆك تۈرك دەۋرلىرى دېيىلگەن، ئەسلىدە مىلادى 2 ـ ئەسىرگىچە داۋام قىلغان كاشانىيان (كۇشان) دەۋرىدىكى ماھايان دىنى ـ نوھروز رىۋايىتىدىكى «كېمىچى» (كاشاپ) سۆزىدىن تۈرلەنگەن بولۇپ، كاشان دەۋرىدىن كېيىن مائانىزم (مانى دېيىلگەن) دىنغا ئۆزگىرىپ، ئاتىللا (ئادىل نوشرۇۋان) دەۋرىدە خۇددى بەھرام گور داستانىدىكى رىۋايەتلەردە دېيىلگەندەك ماھايان ئىلىمبەدە، راھىب (ئاشقلار) دەسلەپ (مىڭ ئۆيلەردەك) غارلاردا، كېيىن گور (شام گور لەھەتلىرى ئىچىدە) جەسەتتەك ئىككى دۇنيا بىلەن بۇنيا سىرلىرىنى تەققاسلاپ «تەكرىقوت پەرىشتىلىرى» گە ئايلانغاندىن كېيىن، يېنىك تىجارى ماتېرىيال «تەرياك» قاتارلىق قىممەتلىك دورىلارنى ئاندىن لەئلى بەدەخشان جەۋھەرلىرىنى قوزال قىلىپ، دوغۇل (شەرق)، رومۇل (غەرب) تەرەپكە كارۋان بولۇپ تارالغان. بارغان ئىقلىمدىكى كىلىمات، ھېسسىيات سىرلىرىنى ئىگىلىگەن. «باھار دانىش چۆچەكلىرى» دە: «مۇرشىد يەزدانى پاك، يات ئىقلىملارنىڭ شاھى خەلقلىرىگە زۇلۇم ـ سىتەم سالىدىغان بولسا، ئەقلى كەملىكىدۇر. ئى شاھان يات ئىقلىم خەلقىنى رام قىلىدىغان يول تۇتساڭ جاھان سېنىڭدۇر» دېگەن ئىكەن. دېمەك، رومۇلغا ماگغان ساگانلار (ماساگىت ـ يەنى شىر ـ ئىت سايا قلار) دوغۇلغا ماگغان يولچى (月氏) تۇنلەردە ئايدەك ماگدىغان تۇنتۇيۇقلار ئارقىلىق ئىككى ئىقلىم سىرىنى ئىگىلىگەن. نەتىجىدە دوغۇل تۈتۈق (شەرقى تۈرك) تەركىبىدە ئورخۇن مونغۇل، توققۇز تۇبۇت خەلقلىرى رومۇل تۈتۈق تەرەپتە ساسانىيان ئاتالغان ئاتىللا (ئادىل نوشرۇۋان) دەۋرى بولغان ساسانىيان دېگەنلىك ئاساسىدا نالار رەببى، بۇ مۇغۇل تىلىدىكى كۆك خۇدا (تۈتۈق)، تۇبۇت تىلىدىكى كۇنلۇن، ئۇغۇز تىلىدىكى ئون ھون بىلەن ئوخشاش.

مانىخى ئىزاھى: سوغدى، توخرى ئۇقۇملىرىنى ۋە تەلەففۇز ئالاھىدىلىكلىرىنى تەققاسلاپ «كومراجىۋا» ئەمەس، «خومرازبا» يەنى تولمۇ چىرايلىق مەي كۇزىسى دېگەن سۆز ئىكەنلىكىنى ئۆز ۋاقتىدىكى كۇچا (كۇسەن) يەنىلا كۇشانىيان دەۋرىدىكى ماھايان دىنى تەسىرىدە بولغانلىقىنى، «خۇمرازبا» دىكى ھىكمەت، كىمياي زىبا ـ ئىنسانىنى چىرايلىق، چىداملىق قىلىدىغان خۇددىزم ھېكمەتلىرى ئىكەنلىكىنى، فەررۇخ (روھى شامال) ياسىغان مۇسەممەن (سەككىز لىك مەنتىقى) كىمياي (خىمىيە ئىلمى) ئىكەنلىكىنى، ئىلاھى ئىشق (جىنسىي تاناسىپ ھېكمەتلىرى) بارلىققا كەلگەنلىكىنى؛ 🖃 خەنزۇچە (خۇي) دېيىلسىمۇ، ئەسلى زېھنى (ۋاكوئۇم) ۋە ئالەملىك تاھۇم تاناسىپلىقىدىن ھاسىل بولغان ئونھون (ھۇمايۇن ـ بەخت قۇشى) ئىكەنلىكىنى تەققاسلىغان ئىدىم.

مەزكۇر دەققىلەردە، زىباۋىكا دېگەن تېماتىكا ئۇستىدە خىيال سۈرۈشتۈرۈقان قەلبىمدە كۇچانىڭ، ئۇمۇمەن قەدىمكى كۇشانىيان دەۋرىنىڭ روھى شامالىدىكى چىرايلىق تەرەنئۇم، ئابدال (سۇنى توسقۇچى) ھەسرەتلىرى ئەكسىچە ئابھال (سۇنى راۋان قىلغۇچى) تەۋھەمۇم (كۆيلەنگۈچى مېھرىبانلىق) ھاسىل قىلماقتا.

ئىنسانىڭ زىبا (گۈزەل ـ گۈزەن يەنى چىرايلىق ۋە چىداملىق) بولۇش شەرتلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) تەپەككۇر (دىئالېكتىك) سېكۇنت تىلىدەك، تەنەففۇر (دىنامىك) مىنۇت تىلىدەك بولۇپ، خۇددى «يەتتە ئۆيلا ئاندىن بىر ئۇيغا» دېگەندەك نىسبەتنى ئىگىلەش. چۈنكى، فىزىئولوگىيىلىك قاتلاملاردىن تەكشۈرگەندە، سېزىم (قۇۋەتلىك) قېرىندىن يېلىك قەدەر ئايلىنىشىدىكى 16 نېرۋانى لىمپاۋى سىستېمىدىكى راۋانلىق تەپەككۇر (تەسەۋۋۇر) جەريانىدۇر.

مەسىلەن، «ماھايانا» رىۋايىتى «مايترى سىمىت» دە مايترى (پىرمان) 32 مۇشكۈلات ۋادىسىدىن ئۆتۈپ راخمى (ئىھسان) بولغان. بۇ 32 مۇشكۈلاتنى (8=4:32) نەقلىدە قارىساق، بىرىنچى سەككىز زىمىن ـ دېگىز، تۇپراق، ئۇجماق قەدەر سىرلارنى بىلىمەك، ئىككىنچى سەككىز بارلىق ئوت ـ چۆپ (گىياھ ـ ئورمان قەدەر) جانلىقتىكى كىرىم ـ چىقىم قاتلاملىرىنى بىلىمەك، ئۈچىنچى سەككىز بارلىق ئوتخور (قۇرت، تۆگە قەدەر) جانلىقتىكى كىرىم ـ چىقىم قاتلاملىرىنى بىلىمەك، تۆتىنچى سەككىز، بارلىق گۆشخور (چۆمۈل، يولۋاس، كۈمۈت ـ بۇركۈت قەدەر) جانلىقتىكى كىرىم ـ چىقىنى بىلىمەك. بۇ ئاساسەن تەپەككۇر ۋە تەسەۋۋۇر قاتلىمى بولۇپ، بۇ 32 روھنى ئىنسانىيەتكە ئېھسان

قىلىپ چىچىۋەتكەندىن كېيىن تەنها (دىنامىك) بەدەندىكى 8 ۋادا قالىدۇ. (جەمئىي 40 بولىدۇ) «ئالتۇن ياروق» كىتابىدا مۇنداق 8 ئۇقۇملۇق مەنزىرە (سەھەر، گۈلشەن، كۆچەت، چېچەك؛ شەپەت، شەبنەم، خوشھىد، يىلتىز) بولۇپ قىرىق ۋادىنى ھەزىم قىلىدىغان تەسۋىردۇر. بۇنىڭ پەرھىزى بىمەك ـ ئىچمەك، كىيىنمەك، بىزەنمەك، ماگماق، ياتماق قاتارلىق بەدەن ھەرىكەتلىرىدىكى پىلوس ـ مىنۇس سېزىملارنى بالانسلاش دېمەكتۇر.

2) بىراق، ھەربىر ئىنسان ھازىرقى زامان، ھامان ئىككىدىن يۇقىرى ئىنسان بىلەن مۇناسىۋەتلىشىپ ياشايدۇ. قاراش، ياشاش خىللىرىدىكى ئوخشىماسلىق، بولۇپمۇ ئىستېمال ھېرسىمەنلىك زىقابەت قۇرغاقلىقى ئۈچۈن، ئازاب، ئىزتىراپ ئىچمىز بىلەن تېشىمىزنى چىرماپ كەتكەن.

مەسىلەن، مەملىكىتىمىزدە 70 مىليون كومپارتىيە ئەزاسى مۇكەممەل «سوتسىيالىزمچى» بولۇپ كەتتى دېسەك، ئۇلار 1 مىليارد 200 مىليون ھەم لىبرال ھەم كونسىرۋاتىپ ئىنسان ئىچىدە ياشايدۇ.

دېمەك، سوتسىئال زىباۋىنكا (لىستراتۇرا) دۇنياسىدىكى 8 مىليارد ۋە جۇڭگودىكى بىر مىليارد لىبرال كونسىرۋاتىپ ئىنسان ئاربىسىدا سوتسىئال ئۆگىلۈك ئىھسان (راخمى) لارنى ئىختىرا قىلىش لازىم، دېگەنلىك بولىدۇ.

مەسىلەن، بىر ئارمىيە جەڭچىسى ياكى ئەدلىيە ساقچى: «قانۇن رەھىمسىز، دۇشمەنگە رەھىمسىز بولماق لازىم» دېسە، «راخمى ئىھسان»: «سەن تاشمۇ ياكى جانمۇ؟» دەيدۇ... شۇنىڭ بىلەن سوتسىئال جەڭچى بىلەن ساقچى توغرىسىدىكى زىباۋى شەرت تۇغۇلىدۇ. بۇ شەرتنى قانداق ئىپادە قىلىش مۇمكىن؟ تەمسىل:

مايمۇنلار ئاربىسىدا دائىم باشقىلارنى بوزەك قىلىدىغان بىر مايمۇن بار ئىدى. ئېكولوگ باغۋەن ئۇنى تۇتۇپ: «ئەجەپ نوچى ئىكەنسەن دەپ» يولۋاس بار قەپەزگە سولاپ قويدى. مايمۇن يولۋاسقا تۇتۇق بەرمەسلىك ئۈچۈن قەپەزنىڭ ئۆگزە رىشاتكىلىرىدا ئۇيۇاندىن ـ ئۇيانغا سەكرەپ يۈردى، يولۋاس قوتاز گۆشىنى يەپ تويۇنۇپ مۈگدەپ ياتاتتى، مايمۇن بىلەن ھەپىلەشكۈسى يوق ئىدى. مايمۇننىڭ سەكرەشلىرى، يولۋاس تىنچلىقنى بۇزاتتى. يولۋاس بىردەم ئوڭ كۆزىنى، بىردەم سول كۆزىنى ئېچىپ، بىردەم قولىقىنى لىكىلدىتىپ قويىاتتى. بۇنى كۆرگەن مايمۇن تېخمۇ ئەسەبىيلىشەتتى. مايمۇن ھالدىن كەتتى، بۇ مەنزىرىنى كۆرۈپ تۇرغان باغۋەن مايمۇننى تور تاشلاپ تۇتۇپ ھالدىن كەتكەن مايمۇننى سىيلاپ: «ھالىڭ شۇنچىلىكمۇ؟» دېدى.

بىز بۇ تەمسىلدىن ستۇدىلزاتسىيون (مېھنەتداش) سوتسىيالىزمچى روھىنىڭ ئېكىنسپلاتسىيون لىبىرالىزم روھىدىن كۈچلۈك بولغانلىقى ئۈچۈن تەمكىن بولۇپ سوتسىئال (تەڭدىل) مەنزىلى ئۈچۈن، سەپەر ـ نەزەرلىرىنى چىداملىق بولۇش، «ئالەم بەختى دېگىزى، قانۇن ـ رەھىمدىل» مەۋقەسىدە تۇرۇش لازىملىقىنى كۆرىمىز.

6 ـ باب ئىستىلىستىكا ۋە ستخېپسخىكا مەسىلىرى

ئىسمىلۇگىك ئاتالغۇلاردىن بىرى بولغان ئىستىلىستىكانى شەرھىلىگەن ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندىم، كلاسسىك تىلدا «تەشبىھ» دېگەنلىك دېگەن. تەشبىھ ـ ئۇرۇق تېشىلىپ بىخ چىقىرىش دېگەن مائاندىن كەلگەن. بۇ ئىستىلىستىكىنىڭ تەدبىرى مەسلىسىدۇر. ئىستىلىستىكا، ئىستىل (文风) جىسمىل (文体) بىرىكمىسىلىدىن تۈزۈلگەن، كلاسسىك تىلدا «ئىسمى ئەزەم» دېگەنلىكتۇر، نەرسە ۋە ھەرىكەت ئىسمىلىرىدىن ھاسىل بولىدىغان ئۇلۇغ ئىنىرگىيە نەزەردە تۇتۇلغان.

مەلۇمكى، ئىستىلىستىكا ئاساسەن ئەدەبىلەرنىڭ، ئاندىن ئېسەردىكى پىرسۇناژ (ئەۋژاھ) ستخېپسخىكىنىڭ ئۇقۇملاشقان فورمىسىدۇر. بۇ خەلق تىلىدا ئىسىنتقۇ (سوۋۇت-قۇ، تومۇغلاش) دېگەنلىك.

مەسىلەن، بىز ئاراميخش ئىچىدە جىددىي ۋەقەلىك بولغان فىلىمنى كۆرسەك، ئىختىيارسىز ھالدا فىلىم ئىچىدىكى ھايات ھالەتلىرىگە كىرىپ قالىمىز. دېمەك، ئىستىلىستىكا جىنسلىرىمىزنى يىراق زامان، ماكان باغلايدىغان «ئىنتېرنىت». مەسىلەن، بىز 文明 دېگەن خەنزۇچە خەتنى مەدەنىيەت ياكى مەنۇيەت دەپ چۈشەنسەك، خەت مەنىسىدىن كۆزۈشنى پەردىلەش، چىتلاش دېگەن مائان چىقىدۇ. يەنە مىسال: بەزىلەر (军民团结如鱼水) (ھەربىي خەلق ئىتتىپاقلىقى سۇ بىلەن بېلىق) دەيدۇ. بۇ ئىستىلىستىكىنى تەكشۈرسەك (خەلق ـ سۇ، جانسىز ـ مىنېرال)، ھەربىي (جانلىق ـ نېتېرال) بېلىق بىلەن سۇنى ئىستېمال قىلىدۇ. چىقىرىندىلىرىنى سۇغا چاچىدۇ. ئېكسپىلاتسيون (قىيىشقاق) مائان چىقىدۇ (خاتا بولىدۇ). ئەگەر (军民团结如骨肉情) (ھەربىي خەلق گۆش بىلەن سۆڭەكتەك) دېسەك، بىر جانلىق جىسمىدىكى مۇناسىۋەت چىقىدۇ... بۇ ستۇدىلزاتسىـ

يون (مېھرداش) مائان بولدۇ.

ئومۇمەن، ئىستىلىستىكا بىلەن ستىخىپسخېكىنىڭ بىر-بىرىگە زىچ مۇناسىۋىتى، تەپەككۇر، تەلەففۇز، تەبەررۇم، تەرەننۇم قاتارلىق ھەرپ - بوغۇم قاتارلىق پېئىل (ھەرىكەتلەز) دە سىنىلىدۇ. شۇڭا، بۇ بەدىئىي تەدبىر سوتسىيال زىياۋىكىدىكى تولمۇ زىللى تەجرىبىۋى مەسىلىدۇر.

مەن «ئون خۇمايى يەرەل» تەلىماتى دېگەن ئەسەردىن كېيىن ئەتراپىمدىكى ھايات تەسىرىدە ئىزتىراپ چېكىشكە باشلىدىم ۋە بۇ ئىزتىراپلىرىمنى خاتىرىلەپ قويماقچى بولدۇم. ئەقلىيەت شۇنداق: «ئەقىدەتكە ئاسىلىق قىلساڭ، ئازابلىق تەقدىرگە قالسەن، ھازىر سوتسىيالىزم نەزەرىيىسى ئۇچۇن تىرىشماق قانۇنى كاپالەتكە ئىگە ئىكەن. قەدىرلىگەن، ھېسسىي دارامەتلىرىگىنى ساخاۋەت قىلمۇھەر-گەن» دەپ «مۇتلەق مەرغۇپ ئەرۋاھ» دېگەن ئەسەردىن ئىلھام بەردى: ئۇ دەريا بويلىرىدا تەنھا كىزەتتى، كۆز ئالدىدا بەش يۈسۈپ تارىخى جىمىرلايتتى. بىر كۈنى بۇلۇت ئارىسىدىن قارامتۇل ئاقۇش بۇلۇتلار ماركىسنىڭ چاچ ساقاللىرى بولغان يېرىم يالىڭاچ گەۋدە ئاسمان پەلەك ھەيۋەت بولۇت كۆرۈندى. ئۇ ئۆزىنى ئەرۋاھنىڭ پۇت تىرنىقىدىكى چۈنچىلىك كۆردى... ئەرۋاھ: «ھازىر پۈلسىز ياشاش مۇمكىن ئەمەس. دېمەك، سەن پۇلنىڭ قولى، قېنى سەندىكى خۇدزوھ» دەيتتى.

ئۇ تەبىئەتكە چىقىپ ئوۋچى بولماقچى بولدى، تاغ يولىدا ئورمان ساقچىلىرى ئۇنى قوغلۇەتتى، ئۇ جاڭگالدا ياتتى، نەھرول ھەسلى (ئوتخور) قاچىلانغان قوتنى ئېچىپ قويۇۋىدى، بۇرغۇن چۈمۈلىلەر (گۆشخور) كىردى، ئۇ كومىلاچ ياساپ «كاپ» قىلۇۋىدى، تېنى قىزىدى... بۇلاق سۇيىدىن ئوتلىدى، مەستخوش ھالدا سۆگەت سايەسىدىكى قۇمغا ئىغناپ ياتتى. تەسەۋۋۇر مەنزىلىدە 32 مىڭ چاقىرىملىق سەپەر باشلاندى. يولدا ماركس بىلەن ستالىن قوشۇلدى. مۇلاھىز باشلاندى: 10 مىليارد ئىنسانىيەتكە 10 تىرلىيارد گۆشخور ماتېرىيالى لازىم، ئۇنىڭغا يۈز تىرلىيارد ئوتخور ماتېرىيالى لازىم. ئۇنىڭغا يەر شارىدىكى زىمىن، دېڭىز، ئورمان، يايلاق بولۇشى لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن قاقاس تاغ - سايلارغا دائىمىي يېغىپ تۇرىدىغان قار - يامغۇر بولۇشى لازىم. بۇلۇتلارنى ھەيدىگۈچى شامالارنى باشقۇرىدىغان مىترو تېخنولوگىيىسى لازىم؟ ئۇ يەر شارى بىلەن ئاي ئارىسىدىكى خەرىتىنى قۇمغا سىزدى، خەرىتىدە يەر ماگمىسىدىن ئاي قەدەر چاسا بۇلۇڭ سىزىلدى... ئاندىن «سۇنئىي يولتۇزلار»، «ئاي» سۇمرۇغنىڭ قاناتلىرىدىكى پەيلەردەك تىزىلدى... «سۇنئىي يولتۇز» ئوسكۇنلىرىدىن يادرولۇق شامال چىقىپ، بۇلۇتلارنى پىلانلىق كۆچۈرۈشكە باشلىدى. بىراق، بارىنۇ، ئارىنۇ زەررەتلىرى دېگەن نېمە؟

ئۇ مۇگدەشكە باشلىدى. ئۆزىنى ھېنىدى ئوكيانىدىكى ئېكۋاتور سىزىقى ئۈستىدە دۇم ياتقاندەك تەسەۋۋۇر قىلدى. سۇ ئاستىدا مارجان ئورمانلىرى ئالتۇن بېلىقلار ئويناپ تۇراتتى. قەلبىدە، نەقەدەر لەززەت - ھە؟ قۇتۇپتىكى ھەرەم قەسرلەردىنمۇ بۇنداق لەززەتنى تېپىش مۇمكىن ئەمەس. دېمەك، 10 مىليارد ئىنسانىيەت ھەممىسى تىروپىك بەلۋاغدىكى ئىگىز ساھىللىرىدا ھەتتا دېڭىز ئاستى شەھىرلىرىدا ياشاپ قۇتۇپ، كونتىنتال بەلۋاغلارنى ھايۋان، ھاشاراتلارغا تېرىش لازىم ئىكەن. ئەڭ چىرايلىق ۋە ئەبەدىي چىدامليق جەننەت يەنىلا تىروپىك بەلۋاغ ئىكەن. ئۇ چاغدىلا ئىنسان ھېسلىرى چېكىگە يېتىپ توختايدىكەن.

ئۇ مۇگدەك لەززەت بىلەن ئۇخلاپ قالدى. بىراق، چۈشىدە كۆكۈلسىز مەنزىرىنى كۆردى. ئۇ داختۇرخانىدا يۇرەكمىش، ئۇرغۇن قىز - چوكانلار يېرىگىداپ كەتكەن قىزىل تاشما كېسەللىكى بىلەن دوختۇر ئىزلەپ يۇرگۈدەك. ئۇ چۆچۈپ ئويغىنىپ كەتتى. ئۇ ئۆز - ئۆزىگە مېنىڭ چوك مېڭەمگە قاچىلانغان دۇنيا تىروپىك بەلۋاغدىكى جەننەت ئىدى. بۇ دوزاق مىكروپلىرى نەدىن كەلدى؟ مېنىڭ ئولارنى داۋالايدىغان مەسھاي قۇدرەت كامالىم نەدە؟!

ئۇ يىغلامسىراپ قالدى. ئۇنىڭ قەلبىدە تارىخچى شۇرلاشقا باشلىدى:

مىلادىيەدىن ئۇچ ئەسىر بۇرۇنقى ماھايانا پەيغەمبىرى ئون سوغدى روھى نەھرول ھەرىسىدەك ئۇچۇپ يۇرۇپ، قۇددۇستىكى رىمگە ئەسكەر بولۇشتىن قېچىپ، جاڭگالدا يۇرگەن يۇسۇپ دېگەن يىگىتكە قوندى. ئۇنىڭ يادىغا قەدىمكى يۇسۇپ رۇئايەتلىرىنى سالدى. يۇسۇپ قەدىمكى سۇلايمان دېگەن روھنىڭ زۇلقەرنەيىن دەۋرىدىكى ساسانيان روھى ئىنكەنلىكىنى، سۇلايمان ئاتىسى داۋۇت تېخمۇ قەدىمكى دارانىيان دەۋرىدىكى تۆمۈرنى كەشپ قىلغان ئاتەش روھى ئىكەنلىكىنى، بۇ روھنىڭ قېرىنداش ئۇرۇقداش روھ ئىكەنلىكىنى ئويلىدى. ئۇنىڭ جېنىدەك بولغان ئون سوغدى پىچىرلاپ: «سەن قەدىمكى داۋۇت روھى، قۇددۇستا زىكرىيا دېگەن بوۋاينىڭ بىر قىزى بار، ئىسمىنى مەرىيەم دەيدۇ، ئۇنىڭدىن بىر بالا تاپسەن، ئۇنىڭدا سۇلايمان ئىسھاق روھى بولىدۇ. ئۇنىڭ روھىدىن بارلىق بىمار، بىتاپ ئىنسانلار داۋا تاپىدۇ» دېدى. يۇسۇپنىڭ روھى

مەريەمگە يەتكەن ئىكەن. ئۇلار توي قىلدى، يۈسۈپ ياغاچچى بولدى. يەنى ياغاچ تاختايلارغا «ئىنجىل» نى ئويۇشقا باشلىدى. ئون سوغدى ئىلهامى بىلەن يۈسۈپ ئوغلى ئەيسا (سۇلايمان ئوبرازىنى) كىرىستكە مىخلاندى دەپ يازدى. ئۇن سوغدى ئىزاهلاپ بۇ سېهىر ـ هېكمەتنى قاچانكى، كىمكى هەقىقى چۈشەنسە، شۇ «ئەخمەت» بولىدۇ، شۇ ئار-قىلىق سەن يەنە مىڭ يىلدىن كېيىن ئۆز ئەسلىك بىلەن تىرىلسەن، دەپ تەسەللىي بەردى.

تارىخچى پېچىرلىماقتا ئىدى. مىلادى 1090 ـ يىللىرى يۈسۈپ قادىرخان ئەبۇ رەيهان پۇرىقى تەخەللۇسى بىلەن بەلختە ئوقۇۋاتقان كۇنلىرىدە ئون سوغدى روهى پەيدا بولۇپ. «ئىنجىل» ئاساسلىرىدىن ئىلهام بەردى. شۇنىڭ بىلەن يۈسۈپ ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى قىزى بۇۋى مەريەم بىلەن توي قىلىپ، زېمىنەپ ۋە مەخمۇت دېگەن ئىككى بالا تاپتى. 1032 ـ 1045 ـ يىللىرى «ئون سوغدى روهى ئالىپ ئەرتۇڭا (ئەلى ئارسلان) مەۋقەسىدىن تۇرۇپ «دىۋانى هېكمەت» تىكى ئەيسا مەسىھ رەمزى ئەخمەت يەسۇ هېكمەتلىرىنى بايان قىلدى. 1095 ـ يىللىرى كاپكازدىكى يۈسۈپ نوهروز هېكمەتلىرى تەنسىز قالمىسۇن دەپ، ئىلبورىس چوققىسىغا «نوه كېمىسى» نامىدىكى قەبرە ياسىتىپ، جەسىدىنى توڭلىتىشنى ۋەسىيەت قىلدى. بۇۋىسى ئۇنىڭ چەۋرىسى سۇلتان سەنجەر يەنى پەردىن ئەتتار ئارقىلىق ئودام قۇملۇقىدا شەددە باغلاش مۇراسىمى بولدى. بۇ خاتىرىلەر ئامانىنىڭ ساخىنىم ئوغلى مىرزا مەھمۇت «جاهاننامىسى» ئارقىلىق يېتىپ كەلدى...

تارىخچى بايانلىرى تۇڭۇشى بىلەن ئۇنىڭ كۆڭلى ئېچىلىپ قالغاندەك بولدى. كۆز ئالدىدا چۈشىدە كۆرگەن قىز-چوكانلار ساقىيىپ، هىندى ئوكيان سۇيى ئاستىدىكى ئالتۇن بېلىقلاردەك پىلتىلداپ غايىپ بولدى...

ئەمدى ئەسلى گېپىمزگە كېلەيلى. مەلۇمكى، يۇقىرىدىكى بايانلار ئىستىلىستىكىدۇر، شۇنداقلا مەندىكى ستخىپسخىكىلىق سىزىم ۋە رېتىم ئەينىكىدۇر. يۇقىرىقىلاردىن چىقىدىغان نەجەپ (يەكۇن) شۇكى، تەپ (تەپەككۇر) يەل (تەنەففۇرغا)، يەل نەمگە (قەنەمپۇرغا) ئاجايىب ياكى زىيانى ئەكس تەسىر قىلىدۇ.

هازىرقى زامانداۋى ئىنژېنېرلار «ماشىنا ئادەم» لەرنى ياسىماقتا، هۆسن تۇزەش شىركەتلىرى دوربىلار ۋە ئۇۋۇلاش ئارقىلىق هۆسن ئۆزگەرتمەكچى بولۇۋاتىدۇ، هەرخىل «مودىلار» تەرغىپ قىلىنماقتا. ئارمىيە ۋە ئەدلىيىنىڭ «پەۋقۇلئادده» قوشۇنلىرى تەربىيلەنمەكتە. بۇنداق شەكلىيەت ۋە ئەقلىيەت تەدبىرلىرى ئارقىلىق چىرايلىق، چىداملىق ئوغۇللار ۋە قوزونلارنى يېتىشتۇرسىمۇ، ئەقىدەتتىكى خاتالىق تۇپەيلى تەربىيەلەنگەنلەر «هەشقىپچەك» بولۇپ قالىدۇ.

سۇبلىزاتسيون (مېهرىبان) زىباۋىكا مەسىلىنى ئىنگىزدىن هەل قىلماقچى بولىدۇ. چۆلدىكى بولغۇنلار باغدىكى گۈلغۇنلاردىن چىرايلىق، چىداملىق بولغاندەك سەۋەبىنى هەل قىلماقچى بولىدۇ.

بەزى بىئولوگىيە (فىزىئولوگ) مۇتەخەسسىلەر ئىنسانىنىڭ گىياھ ۋە هايۋان بىلەن ئوخشاش هالدا، بالا ئىنسان ئاپىرىدە بولۇشتىن ئىلگىرى يەنى ئاتا ـ ئانىنىڭ همماي دەقىقىلىرىدىكى ۋەسلى ۋەزىن نىسبەتلىرىدىكى ئەرۋاھ (زامان ماكان تېندۇرمىسى) ئالاهىدىلىك بويىچە تەقدىرى ئەزەل بولغان بولىدۇ. بۇنى كېيىنكى تەدبىرلەر ئۆزگەرتەلمەيدۇ، دەپ قارايدۇ. خۇددى ئېينېشتېين ئېيتقان «تالانت (ئىقتىدار) نىڭ بىر پەرسەنتى تۇغمىدۇر، توققۇز پەرسەنتى يولقۇنۇش» دېگەندەك، تۇغۇلغاندىن كېيىنكى زامان ـ ماكان تەسىرى يەنىلا مۇهىم. مەسىلەن، گىياھ ئۇرۇقلىرى تېرىلغاندىن كېيىن خىمىيىۋى ئوغۇتلار ئارقىلىق ئۇنۇمى ئۆزگىرىدۇ. هايۋان بالىلىرى ئەهۋالىمۇ شۇنداق. ئىنسانلاردىكى هوقۇقى ئىمتىياز ۋە بىلىم (توقۇقى ئىقتىدار) مۇ خىمىكال دورىلارغا ئوخشاش ۋەزىن، شەكىل ئۆزگەرتىدۇ.

7 ـ باب زىباۋىكىنىڭ ئىلمىي تەرەققىيات جەريانىدىكى ئالاهىدە رولى هەققىدە

1. زىباۋىكىلىق مىسال ئۇچۇن تارىختىن ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «مەجالسۇن نەفايىس» دېگەن ئەسىرىدە كۆرسىتىلگەن مىساللارنى ئەسلەش مۇمكىن. «مەجالىسۇن نەفايىس» دېگەن ئۇقۇمنى فونتېكىلىق پارچىلاپ تەققاسلىساق، «سالقىن، ئارامبەخش نەفەس ساهىپلىرى يېغىندىسى» دېگەنلىك بولىدۇ. كلاسسىكلار «مەسهايى نەفەس، خىزىرى دەم» دېگەن ئاتالغۇلار بىلەن يېقىملىق تەرەننوم، تەلەففۇز ساهىپلىرىنى كۆرسەتكەن، بۇ ئەمەلدە «نەفەس گۈمپىسى» (نەفەس ۋەزنى) دېگەنلىك.

بىز تارىخنى ۋە ئېقلىم ئىرىق پەرقلىرىنى تەكشۈرۈپ «كىلىمات ۋە هېلىسىيات قانۇنى» بويىچە كۆزەتكەندە، جەنۇبىي ياۋروپا ۋە غەربىي جەنۇبى ئاسىيادىكى ئارىيان ئىرىقىنىڭ زىباۋى مىساللىرىنى كۆرىمىز. «بۇ قانداق شەكىللەنگەن؟» دەپ قارىساق، قەدىمكى يۇنان هېكملىرى ۋە ئاندىن دىن (神信) ۋە سەنئەت خىللىرىدىكى تەرەققىيات مىساللىرىنى كۆرىمىز (خەنزۇچىدىكى 宗教 خېتى دىن

ئەمەس، بەلكى مەزھەپ تەلىملىرى ـ نەسىھەت دېگەنلىك بولىدۇ).

2. تەبىئەت مىسالدىن ئالايلى، ئەگەر دەريادىكى بېلىقلار سۇنىڭ ئېقىمىغا ئۆزىنى تاشلۇۋەتسە، دەريا، ئۆستەڭ، ئېرىقلارغا ئايرىلىپ ئاخىرى ياكى قۇملۇق ياكى ئېتىزدا قۇرۇپ توگىگەندەك بېلىقلارمۇ ئۆلىدۇ. شۇڭا بېلىقلار ئېقىمىغا قارشى ھالدا دەريانىڭ ئوتتۇرا ـ يۇقىرى ئېقىملىرىدىكى چوڭقۇر قاينام ـ كۆللەرنى ئىزلەپ ھەتتا تاغلاردىمۇ شاقىراتمىلاردىن ئۆرلەشكە ئىنتىلىدۇ. ئىنسانلاردىكى ئىستېمالىستىڭ ستخىك ھېرىس ئۆزلۈك ئىنسان مەجەزىنى ھايۋان ـ ھاشارات قىلىدۇ. يەپ ياتىدىغان ئارامخۇما قىلىدىغان روھى ستخىيە خۇددى دەريا ئېقىمىغا ئوخشايدۇ. ھازىرقى «لېبېرال ئانارخىيە» (ئەركىن بەگۈاشلىق) جەمئىيىتى ئىجتىمائىي خۇسۇسىيەتتىن تەركىيەت قىلغانلىقى ئۈچۈن خۇددى قەدىمكى قەبىلىۋاز رىقابەت شەكلىدە چېچىلغان. بۇنداق دېسەم، ياۋروپا ۋە ئامېرىكىدىكى مىليونلىغان ئىنسان جەمئىيەتنى گەن شەھىلار يادىمىزغا كېلىدۇ. بۇ بىر شەكىل. بىر ـ بىرىگە سۈركىلىپ تۇرغان ئىنسانلار ئارىسىدىكى ھايۋان ـ ھاشارات خىلياتلىق پەرقلىرى قېلىن سېپىللەرگە ئوخشاپ قالغان. بىر ـ بىرىگە قارشى رىقابەت تۇپەيلىدىن، تەرەققىيات، خۇددى قۇملۇققا قاراپ ئېقىۋاتقان سۇدىكى بېلىقلار دەك بىر ـ بىرلەپ ئازاپ ـ ماماتقا يۈزلەنگەن. ئىنسان قېرىغانسېرى ياشلىق، قىرانلىق چاغلىرىنى ئەسلىگەندەك، تارىخ دەرياسىنىڭ تىروپىك يامغۇرلۇق ئورمانلىقىدىكى چوڭقۇر كۆللىرى بولغان ئوتتۇرا ئېقىمدەك مەنزىرىنى زادى نېمە؟ بۇ تەبىئەت يېشىللىقى بىلەن جەمئىيەت ئېجىلمىقى بىر ـ بىرىگە ماس كېلىدىغان «جەننەت» سىمان مەنزىرىدۇر، مۇبادا مۇندىن 2000 يىل بۇرۇنلا كۇشادە ماكان (كۇشان دەۋرى) دىكى ماھايان تەرەققىيات ئومۇمىيەت بولغاندا ئىدى، كامىنال فورماتسىيە ۋە ئىھسانىيەت پېشىل باغ ـ ۋارانلىق ئىچىدە «ئەھىيە مەھەللىرى» شەكىلىدە بولغان بولاتتى.

ھازىرقى يەر شارى يەنىلا تېخى يېشىل تەبىئەت بولۇش ئىمكانى يوقالمىغان بىر دەۋرىدە تۇرۇپتۇ. يەنى ئىنسانلار ھەر ھالدا سۇلار تاشلار ئارىسىدا جىددىي ئېقىۋاتقاندەك تېزلىك ئىچىدە ئارامبەخش چوڭقۇرلۇقلارغا تەلپۈنۇشىنى ئونتۇپ قالغىنى يوق.

بىز ھادىسىلەرگە، تېخى نۇرغۇن ئىنسان نادان قاششاق ۋە ئۆزلۈك ستخىنىسى بىلەن ئۆزىنى ھەرىسلىرى ئېقىمىغا تاشلۇۋېتىپ تاپقان پۇللىرىغا زىيان ۋە ئىسراپ مايھەيەتلىك ئىشرەت سۈبىدە مەسخۇش يۈرگەنلىرىگە قاراپ، بۇنى مەدەنىيەتسىزلىك دەيمىز، شۇنداقلا ياۋروپا ياكى ئېسىل شەھىلاردىكى ئاسمان پەلەك بىنالارغا، مىنبارالاشقان زاۋۇتلارغا قاراپ، بۇنى مەدەنىيەت دەيمىز. ۋە ھالەنكى، مەستخۇشلۇق دەرياسىنىڭ دەل ئەشۇ شەھىلاردىكى بوللاردىكى ھاياتلىق ئېقىمى ئىكەنلىكىنى ـ «لېبېرال ئانارخىيە» ئىكەنلىكىنى كۆرمەي قالمىز. مىليونلىغان ئىنسانلار شەھىلارنى قاتناش ھادىسىلىرىدە ۋە باشقا زىيان ـ زەخمەتلەردە ئۆلۈپ ياكى دوختۇرخانىلاردا «قۇملۇقتىكى بېلىقلاردەك» ئېغىراپ ياتقانلىقىنى ئۇنتۇپ قالمىز. دېمەك، مۇشۇنداق تارىخ ئېقىمىغا ئۆزىنى تاشلۇۋەتكەن بېلىقلاردا ھاياتلىق مۇھەببىتى ئۇچۇن يۇلقۇنىدىغان «ئىلمىي تەرەققىيات» ئىختىراۋى روھىنى ئۇرغۇتۇش لازىم.

ئەمدى پۇتۇن ئىدىئولوگىيە، تەشۋىقى، تەرغىبات كانىگوزىيىسىدىكى ژانىر مەسئۇلىيەتلىرىنگە كەلسەك، ھۆججەتلەر، كۆرسەتمىلەر، ئاخبارات قانۇن ۋە ئەخلاق تونۇرىسىدىكى پوبلىستىك ئىلمىي ئەسەرلەر، ھايات ئوبزورلىرى بۇرۇن ئەدەبىيات ھېسابلانغان تەنقىد ۋە تەقرىزى بايانلار، كومىدىيەلەر لەتىپلەر، لەۋھەلەر (كۇتۇبخانا شۇئارلىرى) قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنىڭ تېگىشلىك رولى بار.

بۇ ئارىلىقتا، يەنە ئەدەبىيات كاتېگوزىيىسىگە كىرگۈزگەن بەزى مەسىلىلەرنى ئەسلەپ ئۆتۈشكە تۇغرا كېلىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك»، «ئەدەبەتۇل ھەقايىق» ۋە باشقا تارىخى دەستانلاردىكى كەمچىلىك شۇكى، ئاپتورلار زېھىن گىرداۋىنى ھاياتنىڭ ئومۇمىي مەسىلىلىرىنى نەزمى رېتىملىق شەكىلىدە بايان قىلىمەن دەپ چەكلەپ، ھالسىراپ ئومۇمىي ۋەقەلەرنىڭ تارىخى، ئېقتىسادى، سىياسىي قاتلاملىرىدىكى نەزىرىيۋى، تەجرىبۋى سىستېمىنى تەپسىلات قىلىشتا چەكلەنگەن. مەسىلەن، مۇھەببەت داستانلىرىنى ئالايلى، ۋەقەلىك رومان بولغىدەك تەپسىلات... «ئىلاھى ئىشق قەھرىمانلىرى» قاتلىمدىكى سىرلار ماتېماتىك بىئو فىزىكىلىق، ئاسترولوگىيىلىك ئىلمىي مەسىلىلەر ئىندى. ئاپتورلار لىرىكىلىق نەزمى رېتىم بىلەن ھەپىلىشىپ، ئىسپاتلاش، چۈشەندۈرۈش قاتارلىق مەسىلىلەردە چەكلەنگەن. مۇبادا بۇنداق قاتلاملار ماركس، ئېپىنېشتېيىن ياكى كانىت، گىگىل تېمىسىغا ئايلانغان بولسا، نۇرغۇن فورمۇلا ۋە تېئورىيىلىك سىستېمىلار توپلىمى بولغان بولاتتى. دېمەكچى، ھەرقانداق ئىلمىنىڭ ئۆزىگە لايىق مەسئۇلىيەت دائىرىسى بولىدۇ.

سۆزلىزاتسىيون لىتراتۇرا (مېھرىبان زىباۋىكا) يەنى ھازىرقى سوتسىيال لىتراتۇرا (تەڭدىل زىباۋىكا) نىڭ رولى، مەسئۇلىيەت چېكى نېمە؟ مىسال ئالايلى، روسىيىنىڭ مەشھۇر كلاسسىك شائىرى پۇشكىن ئايال تالىشىپ دوئېلدا

ئۇلگەن. «سوتسيال شائىرى» مايا كوۋسكى ئۆزىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋالغان.

ئومۇمەن، ئىنسانلارنىڭ داھىيلىرى، ئالىملىرى، شائىرلىرى، روھ ئىنژېنېرلىرى تۇرۇقلۇق، مۇرەككەپ سىرلار ئالىدىدا ئاجىزلىق قىلىپ چەكلەنگەن ھايات ھادىسى قاتلامىلىرىدا نېرۋان ۋە ۋۇجدان دېگەن زىللى، ھېسسىي دەققەتلەر (مىنۇت - سېكۇنت) دېكى مەزمۇن مائانلار بولىدۇ، بۇنداق ھادىسىلەر ياپراقنىڭ لىغىرلىشىدەك، سۇنۇق جىمىرلىشىدەك، ھاشاراتلارنىڭ مىدىرلىشىدەك تولىمۇ تەپسىلىي بولىدۇ، نۇرغۇن سىر قاتلاملىرى مەۋجۇتكى، ئىنسان ئۆزى بىلىدۇ. ھەتتا ئۆزىمۇ ئاڭقىرالماي قالىدۇ. باشقىلار بولسا خۇددى شىپاگەر بىمارنىڭ زىللى ھالەتلىرىنى ئەبەدىي بىلەلمىگەندەك بىلەلمەيدۇ. بۇنداق زىللى قاتلاملارنى فىلوسوفىيە (زېھنىيەت) ئاستروئوگىيىلىنىڭ باغلىنىشلىرىنى تەقەززالىقى ھورمۇن ئۇقۇم يولتۇزلىرىنىڭ باغلىنىشلىرىنى تەقەززالىقى چې ئىلىم) تەجرىبىسى جەريانىدا مۇئەييەن تەجرىبىلەرگە ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئاندىن تېپىك ئەھمىيەتكە ئىگە زېھنىي ھادىسىلەرنى قىلالايدۇ.

مەسىلەن، ئەلبىشر نەۋائىي ھاياتىدا تەچچە يۈز ئەسەر يازغان، بەزىلىرى ئىلمى ئەخلاقي، بەزىلىرى ئەدەبىي نەزىرىيە بەزىلىرى تارىخىي داستان، بەزىلىرى تەزكىرە، بۇلارنىڭ ھەممىسىنى زېھنىكا دائىر نىسبەتەن كىرگۈزگىلى بولىدۇ. يەقەت، «خەزائىنۇل ئەئانى» («چاھار دىۋان») دېكى نەزمىيەتلەرنى زېھنىكا دائىر نىسبەتەن كىرگۈزگىلى بولىدۇ. چۈنكى، بۇ ئەسەرلەردىكى يېزىلمىغان ئاساس، يۇقىرىدىكى ئەسەرلەردە بايان قىلىنغان نەزىرىيۋى دەسمايە بولۇپ، خۇددى «مەي» ئىچسە، تەنەففۇرنى (رېتىم ۋە سىزىمنى) قوزغايدىغان تەرەننۇملۇق مەزمۇنلاردا پەرىزات يار ئوبرازى زىلۋا، ئەۋرىشىم بەللىرىنىڭ تولغۇنۇشلىرى، كۆز قارىچۇقلىرىدىكى كىرپىكلەردىكى مەۋايىت شەبنەملەر، تىندۇرمىلارنى (بەللەرنى) تەكشىلىگۈچى مەنزىرىلەر، قانچە جاپا قىلىسا شۇنچە راھا سىزىلگۈچى تاۋلىنىش شەۋقى قاتارلىقلار ئەقلى ۋە شەكلى چىرايلىق، چىداملىق گۈزەل، گۈزەن تەۋرىنىشلەر بولىدۇ. ئىنسان جىسمىدىكى نۇرغۇن سىرلارنى، يەنى «يەل»، «نەم» خىلىدىكى بىمارلىق مەسىلىرىنى تەنبىيەت بىلەن ھەل قىلغىلى بولمىسا، زېھنىي ھېكمەتلەر ئارقىلىق ھەل قىلغىلى بولىدۇ. شۇڭا، خەلق ئارىسىدىكى، تومۇزغۇ» (ئىسسىتقۇ)، سوۋۇتقۇ (ئىسسىتقۇ) قاتارلىق «جىنكەشىلكلەر» بازار تاپقان.

يۇقىرىقى مەزمۇنلار «زېھنىكا مەي» تەسىرىنى ئەسلەتمىدۇ. ۋەھالەنكى، ھازىرقى ھاياتىمىزدىكى نۇرغۇن كىسەللىكلەر بىمار بىتاپلىق ئىچىملىك، چېكىملىك تۈپەيلىدىن بولماقتا. بۇ قارىماققا «ئىچىملىك خۇمارى» دېكى بۇزۇلۇشتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەسلى ئىنسىتىمالىنىڭ ھىرىسى قەھرىدۇر. مەسىھ ھېكمەتلىرىنىڭ بەرىدە، ھاراقنى سۇغا ئايلاندۇرۇۋەتكەن، دېيىلىدۇ. يەنى شۆھرەتى (تەكتلەش)، ئاندىن راھەتنى ھەزىكەت كۆچىگە ئايلاندۇرۇش تەدبىرى ئارقىلىق ھازاق مەست قىلىش كۆچىدىن قالىدۇ. زېھنىكا ھېكمەتلىرى تەسىرى، نەزمى تەسۋىرلەر، ھەم مەست قىلمايدىغان، ھەم لەززى نەپ بولىدىغان قىممەتكە ئىگە.

ئومۇمەن، چىرايلىق ئاھۇ كۆزلەر، چىرايلىق تەبەسسۇم قىلالىغاندەك قىلۇسۇقلىق (زېھنىيەت) ئەقلىدىن زېھنى كىلىق تەۋەھھۇملار (مېھرىبان) ئەسەرلەر تۇغۇلىدۇ. ئومۇمەن، زېھنىكا يارلىق ئەقلى ئىختىراۋى پائالىيەتلەر، ئىلىم سايىسى تەشۋىقات، ئاخبارات، تەتقىقات، ئوبزور چىلىق ھەل قىلالمىغان، بەلكى ئەشۇ ساھەدە كەسپى كىسەل بولغانلارنى داۋالايدىغان ئىلمى كاتېگورىيەدۇر.

مەسىلەن، مۇزىكانت (سازەندە)، ناخشىچى (خانەندە) ئۆزى بىلەيدىغان بىرخىل كىسەلگە گىرىپتار بولدى دېسەك، بۇنى زېھنىكا داۋالايدۇ. زېھنىكا ئىلمىنىڭ ئۆزىنى ئۆزىنى قوتقۇزۇش، ئۆزىنى ئۆزىنى داۋالاش ئىلمىدۇر. زېھنى ۋېكىنىڭ دورا رېتسېپلىرى تەبىئەتتە، دورا ماتېرىياللىرى تەبىئەتتە مەسىلەن، مەن ئۆزۈمنىڭ ھازىرقى قىياپىتىنى، ئىرادىتىنى ئالسام، ئانچە چىرايلىق ۋە چىداملىق ئەمەس، تۇغۇلۇشۇمدا تولىمۇ چىرايلىق بۇدزۇق بوۋاق ئىكەنمەن، كېيىن تەدرىجىي چېچەككە تولزايلىق قۇرت چۈشكەندەك چىرايىم بۇزۇلۇشقا باشلىدى، بەزى «ئالۋاستى» ئىچىمدە «تەگ - تەگ دېسەم تەگمەيدۇ، تەگمە دېسەم تېگىدۇ» دېگەندەك، مەن بىلەن قېيىنىشىدىغان ھالەتنى ھېس قىلىمەن. ئىزتىراپ چېكىمەن. نېمە ئۈچۈن چىرايلىق، چىداملىق بولالمەن دەيمەنۇ، ئەكسىچە تەقدىر ماڭا ئازاب ئېلىپ كېلىۋاتىدۇ؟ دەيمەن. سىزنىم ۋە رېتىمدىكى تەجرىبە ساۋاقلارنى يەكۈنلىمەكچى بولىمەن. قارىسام، قەلبىمدە ئىنسان تارىخىدىكى دانىشمەن چىرايلىق پەرى روھلار يار ئىكەن. ۋەزىنە دۇنيالەر، جىن - شايتانلارغا ئوخشاش خارلانغان، تاشلانغان دۇنيانىڭ سوۋۇتقۇلىرى بار ئىكەن. قانداق قىلىمەن؟ ئېھسان بىلەن پىرمان ئارىسىدىكى 32 ۋادىلىق مۇشكۈلاتلار ئىچىدە «ئون خۇمايى يەزەل» نىڭ نوھرۇز دورۇتمىرى ئارقىلىق مىدىرلاپ باقاي دەپ تەسەللىي تاپماقچى بولىمەن.

تۇتنىچى بۆلۈم مەخپىرەت ۋە مەھرىپەت مەسىلىلىرى

1 ـ باب ھازىرقى ئەھۋاللاردىن قىسقىچە ئەسلىمە

ئەگەر سىز نەزىرىيۋى ئەسەرلەرنى، بولۇپمۇ فورۇلتاي ھۆججەتلىرىدىكى دىنامىكىلىق تەپەككۇر مەزمۇنلىرىنى، پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ قانۇن ئەخلاق تونۇرىسىدىكى كۆرسەتمىلەر مەزمۇنىنى سەممىيەت بىلەن ئوقۇلاشتۇرۇپ «كومپيۇتېر مېڭە، دىۋگاتېل بەدەن» بولسىگىز، ئەمەلىيەتتىكى ھەرخىل خىلاپەت، خيانەت، ھەتتا جىنايەت قاتارلىق ھەم قېئودال ھەم بۇرژۇئاز كونسىرۋاتىزم ۋە لىبېرالىزم كاتېگورىيىسىدىكى مەسىلىلەرگە قارىتا ياكى سەۋدا بولسىز. مەلۇم دائىرە ھوقۇقسىز بولسا، مەسئۇلىيەت دائىرىسى ئىچىدە بەزى تەنقىت ياكى تەپىش قىلىپ بېقىشىگىز مۇمكىن. ھوقۇق، ئىمتىياز بولمىسا، «باھ قويە، گەپ باشقا، نەپ باشقا» دەپ ئىلدىكى زىتلىقى ۋە رەسمىيەتلەر يالغانچىلىقى، ئالدامچىلىقى بىلەن ياشاشقا مەجبۇر بولسىز، ئەمما بۇنداق تەپەككۇر بىلەن تەنەففۇر ھالىتىدىكى پەرق 32 بىلەن 8 ئارىسىدىكى مەسىلەدۇر. يۇقىرىدا دېگەندەك، «بىر مەملىكەتتە ئىككى خىل تۈرۈم، بىر ئەقلىيەتتە ئىككى خىل سۆزۈم» دېگەن تېمىغا قايتىپ بارىمىز. بۇنىڭ ئۈزى ئەقىدەتتىكى مەخپىرەت (بىلمىگەنلەرنى كەچۈرۈش، چۈشىنىشكە تىرىشىش)، مەھرىپەت («سۇنى سىگگەن يەرگە سەپ» دېگەندەك، زامان، ماكان كاتەگورىلىرىگە لايىق «پىچكا» (لەنەت) يۆتكەش) مەسىلىسى بولىدۇ.

مەن 2000 ـ يىلىدىن بۇيان، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» رۇرنىلىدا ئىسلامجان شېرىپ (بەشكېرەمى) بىلەن ھەمكارلىشىپ ئۇيغۇر ھەمدە جۇڭگو ئىجتىمائىي پەن ئىشلىرىغا ھەسسە بولسۇن دەپ دىدىل ۋە ئىنچىل روھ بىلەن بىر قاتار مۇھىم (ھەتتا دۇنياۋى تەسىر قىلسۇن دەپ) تەتقىقات تېمىلىرىدا ئەسەر ئېلان قىلدىم. ئەتراپىمدىكى، ھەتتا ئىسلامىي تەتقىقات ئورۇنلىرىدىكى تونۇشلار: «گەپ بەك مۇرەككەپ ئىكەن، ئامماب تىلدا ئاددىي مەسىلەرنى ھەل قىلىسگىز بولاتتى» دېيىشتى. مەن: «ئىنسان ئەقلى دەرىجىلىرى خوددى بىرىنچى ـ ئونىنچى سىنىپ دەرسلىك سەۋىيىسىگە ئوخشاش، ماڭا مۇرەككەپ مەسىلىلەرنى ھەل قىلماق تەقەززىرى پۈتۈلگەن بولسا كېرەك. قانداق قىلاي، بىزنىڭ چۈشىنىشىمىزدە ئۇ مۇرەككەپ مەسىلە ئىدى» دەپ جاۋاب بېرىپ كەلدىم. مەن مەزكۇر ئەسەرلىرىمدە پىلانلىق يوزگەن كۆنلەردە، يەنى 26 ـ ئاپرىل كۇنلىرى، تېلېۋىزىيەدىن مەركىزىي تەشۋىقات بۆلۈمى ۋە مەركىزى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ماركسىزم تەتقىقات ئورۇنى ئاچقان يىغىن خەۋىرىنى ـ رەھبەرلەرنىڭ ماركسىزمنى ـ جۇڭگوچە سوتسىيالىزمنى تەتقىق قىلىشتا «ئىلمىي تەرەققىيات» روھى بىلەن يېڭى ۋەزىيەت يارىتىش ۋە تەتقىقات ئوچۇرلىرىنى دۇنياۋىلاشتۇرۇشقا تىرىشىش توغرىسىدىكى يوليورۇقلىرىنى ئاڭلاپ، بۇلۇق ـ پۇچاقتا تەمسىقلاپ يۈرگەن قېرى، ئاجىز قەلبىمدىكى يۇقىرىقى مەسىلىلەرنىڭ قىممىتىنى دەكشەپ باقتىم. ئەقىدەمچە، قەلبىمدىكى تىماتىك تۈگۈنلەر ماركسىزم ئەقىدىسى رازى بولىدىغان مەسىلىلەر ئىدى. ئىچىمدە مەزكۇر ئەسەر خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنسا، ئەگەر بولمىغاندا كومپيۇتېر باسما شەكلىدە قالسا قانداق بولار. بەزىدە مۇئەممالا تۇگۈنلىرى دېققەتسىز چۈشۈپ قالغان ھۆججەتلەرگە مۇكۇنكەن بولىدۇ. تەقدىر سەمۇ شۇنداق، بۇنىڭ چۈشەنگۈچىلىگى خالىس ھەمكار چىقارمۇ دەپ خىيال سۈرگۈم. مۇنداق قارىسام، ئەسلىگە تېمىلاردىن چۈشەنمەسلىك تېگىشلىك بىرنەچچە مەسىلە بار ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن قىلغۇم كەلدى.

2 ـ باب دىنالېكتىك تەپەككۇر ۋە دىنامىكىلىق تەپەككۇر ھەمدە مېتافىزىك تەسەۋۋۇر ھەققىدە

بىز ئادەتتە كۆپۈپ كەتكەن، ئادەتكە ئايلانغان سەختىپسخېكىلىق تەپەككۇر (تەلەپپۇز ھەمدە تەبەررۇم) دىنامىكلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. يۇنىي خەنزۇچە «思机» كېلىش مۇمكىن. بۇنىڭدا «نېمە ئۈچۈن؟» دېگەن تەئەججۇپ پىلانى ئايدۇ. بۇنداق تەپەككۇر خۇددى ماشىنا ھەرىكىتىدەك بولۇپ كەتكەن بولىدۇ. بىراق، ئىنسانلارنىڭ ھەرىتتە (ھەيرانلىقتا) سالىدىغان تۇرغۇن مۇرەككەپلىككە «思维» قىلىش مۇمكىن. بۇنىڭدا «نېمە ئۈچۈن؟» دېگەن تەئەججۇپ پىلانى ئايدۇ. بۇنداق تەپەككۇر بولىدۇ. بۇنى خەنزۇچە «思维» دېيىش مۇمكىن. مېتافىزىك تەسەۋۋۇر دىنامىكىلىق تەپەككۇر بىلەن دىئالېكتىك تەپەككۇر جەريانىدىكى كونكرېت سىزىم، رېتىلىم مەزمۇنلىرىدۇر. شۇڭا، خەنزۇچە «形神» دېيىش مۇمكىن.

ئىنسانلار تەنتەك ئىستېمال، ئىختىرا نىسبەتلىرىدىكى مەۋقەسى پەرقلەنگەن ئېكسپلاتسيون (قېيىشقاق) ۋە سۈيئىزاتسيون (مېھرداش) دەپ ئايرىلغان يۇقىرىقى ئوچ خىل مەسىلىنى ئىككى تەرەپنىڭ ئايرىش مۇمكىن. مەسىلەن، دۇنيادىكى تەپەككۇر ئېكسپلاتسيون (قېيىشقاق) خاراكتېرلىق بولسا، بۇنىڭ سەۋەبىنى ئەجەللىرىنى ئافىيەت ـ ئاقۇۋەتلىرىنى بىلمەك ئۈچۈن دېگىلىكتەك تەپەككۇر قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مەن، قانچە سەمىمىي ۋەھدىلەشتەك بولسا، ئاخىرى سۈيئىزاتسيون (مېھرداش) بەكلا (ئەجەپ) ھاسىل بولىدۇ. ئاندىن ئەجەپ ھەرىكىتى سۈيئىزاتسيون دۇنياسىدىكى تەپەككۇر بولىدۇ. بۇنداق مىسالارنى ھالال ئىمانىيۇن سىياسىيۇن، زىيالىيلار ئىلتىجاسىدىن مىساللاردىن كۆزقاش مۇمكىن. ياشقالارغا سىرلىق، جۇشقىنلىق بولمايدىغان تەپەككۇر ۋە تەنەففۇر مەشغۇلاتى تۇلارغا ئاددىي ۋە ئاراملىق بولىدۇ. شۇڭا، ئىنسانلار خىلى، زىللى پەرقلەنگەن، نۇقۇتتىكى مەسىلىنى ئالساق، مەسىلەن، جۇڭگوچە سۈتسيالىزم مەسىلىرىنى ئالساق، بۇ ئۇقۇم مەزمۇن مائانىنى چۈشەنگەنلەر ئۈچۈن ئاددىي ۋە ئاڭلىق ھەرىكەت كۈچى بولىدۇ. چۈشەنمىگەن، ياكى لېبىرالىزم، كونسېرۋاتىزم ۋە پاكى ئوپورتونىزم، روۋو زونىزم دېگەندەك خاھىشلىق كېشىلەرگە ئىنتېراپ ھاسىل قىلىدۇ. شۇڭا، ئىدىيىتى ئازاد قىلىش، ھەقىقىنى ئەمەلىيەت تارىخىدىن ئىزلەش، ئىسلاھات تارىخىنىڭ مەزمۇنى بولغان سوتسيالىزمنى، بولۇپمۇ جۇڭگو چە سوتسيالىزم نەزەريىسىنى ھەققىي ۋە سەمىمىي بىلگەن ئادەتتىكى ئىنتېلېكتۇئال ۋە ياكى سىياسىيون ئۈچۈن خۇددى ئاستىرولوگ (روھى مۇنەججىم) بولغاندەك دەسمايىدۇر. بۇ دەسمايە ھېنايانىتىكى مۇشكۈلاتلاردىن ئۆتۈش ۋە ھەرخىل مەسىلىلەر ئافىيەت، ئاقۇۋەتلىرىنى كۆرۈش ئۈچۈن قىممەتلىكتۇر.

مەسىلەن، ئورتا تۆۋەن قاتلامدىكى ھوقۇقى ئىمتىيازلىقلار ئۈچىنچە بىلىمگە ئەھمىيەت بەرمەي «ئىستېمالنىڭ» بولۇپ كەتكەن «ئانار خىسلەت» «يۇقىرى ھۆكۈمەت نېمىنى بىلەتتى، گەپ بىلەن ئالداپ قويۇپ قولۇمغا چۈشكەنىنى قاپتاپ يۇرسەم بولمىدىمۇ؟» دەيدۇ، ياي بولىدۇ. ئالىي قەشقەرنى ئولتۇرىدۇ، ئارام، ئاماششەگە قورغايدۇ. ئالىي ھاراق بىلەن شاراپ ۋەھاكازالار پىلەن ئالدىنايدۇ، ھېچقانداق جاۋاز بولمىغاچقا تەدرىجىي ھالدا ھاراق ـ شاراپ سىكىمەي، پۇل، بايلىق ئونۇم بەرمەس كېسەلگە گىرىپتار بولىدۇ. بۇنى كۆرگەن پۇقرالار تەگرى جازالىدى، دەيدۇ. قىزىئولوگىنىڭ ئىندىئولوگ تەپسىلات بىلەن كارى بولمايدۇ. بۇنداق دىنامىكا ئاقۇۋەت دەل سىنۇپىدا زاتسيون (مېھرداش) دىنالېكتنىڭ تەپەككۇرنى رەت قىلىغانلىقىنىڭ ئاقۇۋىتى بولىدۇ.

3 ـ باب كونسېرۋاتىزم ۋە سوتسيالىزم مسالىدىن تەتبىق

مەن بەزى ئەسەرلەردە ياكى تېلېۋىزىيە سۆھبەتلىرىدە مىللىي ئەنئەنە بىلەن زامانىۋىلىق توغرىسىدىكى قاراشلارنى ئاڭلاپ ھەيران قالىمەن، دىنامىكا تەپەككۇر مىللىي ئەنئەنە بىلەن زامانىۋىلىق ئارىسىدا بەرق ياراتمىدۇ، لېكىن تەپسىلى مىساللاردا كۆرسىتىلگەن مەسىلىلەردە زىتلىق (رىقابەت) خاھىشلىرى مەلۇم بولىدۇ.

مەن ئالدىنقى بۆلۈمدىكى مۇناسىۋەتلىك بابلاردا كونسېرۋاتىزم (ئەنئەنىچىلىك) بىلەن ئېلىبېرۋاتىزم (تەلەپچىلىك)، ئۇقۇمىنى تاناسىپ كۆرسەتكەن ئىدىم. بۇ مەدىنى سەل پەسىلى شەرھىلەي.

ئەنئەنە ـ ئەنسۇۋۇش، بەنى قەلبكە ئەندىز (تېندۇرما) بولۇپ كەتكەن تارىخىي ئۆتمۈش ئەسلىمىسىگە سۈيۈنۈش دېگەنلىك. تەلەپنە ـ تەلەپۇنۇش، بەنى ئەقلگە، يېڭى (يۇرۇن بىلىمگەنلىكى ئۈچۈن) قىزىقارلىق تويۇلغان نەرسە، ھادىسىلەرگە تەلپۈنۇش دېگەنلىك.

شۇڭا، ئەنئەنە بىلەن زامانىۋى دېگەن ئۇقۇم مۇقايىسى ئەمەس. زامان (زامانىۋى) دېگەن نېمە؟ مەسىلەن، ھازىر 2008 ـ يىل مايى كۈنلىرى، پۈتۈن يەر شارىدىكى ۋاقىت ھېسابى ئوخشاش، مۇشۇ ھازىر ئىجتىمائىي ياۋروپا، ئاسىيا تۇرمۇش ئۇسۇلى، قىممەت قاراشلىرىدا ئوخشىمايلىق مەۋجۇت. ئاسىيادىن ياۋروپاغا (يۇرۇن ياۋروپالىق كۆرۈمگەن) نەرسە بارسا، ئۇلارغا ھازىرقى تەلەپنە (تەلەپۇنۇش) قوزغىشى مۇمكىن. بىراق، بۇ نەرسە ئاسىيا ئۈچۈن تارىخىي ئەنئەنە (ئەنسۇۋۇش) كونا نەرسىدۇر. دېمەك، بىر زامان ئىجتىمائىي ئەنئەنە (ئەنسۇۋۇش، كونسېرۋاتىزم) ئامىلى ھەم تەلەپنە (تەلەپۇنۇش، ئېيسۇرۇاتىزم) ئامىلى بولىدۇ. گەپنى ئادىدىيلاشتۇرغاندا، سەن بىلەن مەن ئارىسىدىكى بىلگەن، بىلىمگەن مەسىلىدۇر.

تارىخنىڭ ھازىرنىڭ، جەمئىيەتنىڭ، شەخسىيەتلەرنىڭ تەدرىجىي (ئۆزگىرىشىدىكى مىقدار سۈيەت ئەمەلىيەتنە ئەنئەنە (ئەنسۇۋۇش) نىڭ تەلەپنە (تەلەپۇنۇش) ئامىللىرىدىن ئىبارەت.

100 يىل ئىلگىرى جۇڭگولۇق مانجۇچە چاچ، پەرچە كېيىم يۇرەتتى. ھازىر قىسقا چاچ، كاستيۇم ـ بۇرۇلكىلىق بولدى. ئۇيغۇرلار ئۇرۇن يەكتەك، بەلۋاغ، تۇماق،

دوپپىلىق ئىدى. ھازىرقى كاستىيۇم بۇرۇلكا، يالاڭباش بولۇپ كەتتى. يەنە بىر ئاسىيا ياۋروپالىق دوراپ ئۆزگەردى، لېكىن ھەممىسىدە پەرىلەپ ۋە ياكى زىباۋىيەت (گۈزەل، گۈزەن، چىراي، چىداملىق) تەلەبنى (تەلىپۇنۇشلىرى) ھەممىدىن ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ.

ھازىرقى مىللىي ئىدىيە دېگەن ئاساسىي ئىدىيە سەنئەتكار تاللىشىدىكى ئۇزۇنغا كونا دوسماي، ئىستىقلال ياشىغان ياھانگە ئايلانغان. تەسىللى قارىماققا، 60-80-يىللاردىكى ئەشۇ مىسالارنىڭ ئۆزىمۇ 30-40-يىللاردىكىگە ھەرگىز ئوخشىمايدۇ.

ھازىرقى مۇھىم مەسىلە كونكرېتلىق (گەۋدىلىنىش) بىلەن سوتسىيالىزم (ئەخلاقىي خىل) ئوتتۇرىسىدىكى بىتىلىش مەسىلىسىدۇر. كونكرېتلىق (ئەنئەنە، ئەنسۇۋۇش) تەكتىلەۋاتقان ئائىلە سىلسىلىلىرى تارىخىي مەدەنىيەت، سەنئەت مىراسلىرى، ئۇنىڭدا سۆزلىتىلىشىون (مېھرىداش) ئامىل نېمە؟ ئېكسپېرىتلاتسىيون (قىلىشقاق) ئامىل نېمە؟ بۇنىڭ ئايرىش لازىم، ئايرىش مەزانى، سوتسىيالىزم (تەگدىل يەخشى) چوشەنچىسىدۇر. بۇ نەزەرىيىدىكى مىتال، بىر-مادداي تەرەپ مەسىلىلى ياللاق، دۇنيا ياكى تەمىيۇر ۋە ياكى ساتارلىق ياللاق، توغرا-رىخىي مەزمۇن (ئەنسۇۋۇش)، بۇنىڭ تېخنىكىلىق قىلىپ قۇرۇلما ھازىرقى زامان (تەلىپۇنۇش) بولىدۇ. مەسىلەن، گېنېتارلىق ئېلېكترونلۇق قىلغىلى بولغانىدەك، دۇنيا، تەمىيۇر، ئاسانلىق، قانۇنى، ۋە دەستىيىدىكى قۇرۇلمىلار ئۈچىگە ئېلېكترونلۇق ئاممىلاشقانلىرى ئورۇنلاشتۇرسا، بۇزۇنغىدەك تاراق-تۇرۇق غاز-غۇز بارلىق ئۇرۇنغان بولماي، يەنىلا تەرەپ-نۇم ئورغۇلىرىنى ئورغۇ-ئويغۇن تەسەۋۋۇرى بىلەن ئالاھىدە چېكىنغان ماھارەت تەلىپى كېلىپ چىقىدۇ. ئۇنداق بولغاندا مۇزىكا ئىختىرا قىلىنغان ھامان ئەنئەنە تەلەبنەگە ئۆزگەرگەن بولىدۇ. ئۇنداق مۇزىكىلارنىڭ بۇرۇنقى چەلىق تېكىنىكىلىرى رېتىملىرى تەرەنۇم قىلىنما قېرى سەنئەتكارلار: «نېمىشكە ھازىر ئوغۇلمىغاندەك» دەپ قالسا، بۇ تەلەبنە (تەلەپۇنۇش) نىڭ ئەنئەنە (ئەنسۇۋۇش) نى رازىمەن ئۆزگەرتىش چەلىكارلىقى بولىدۇ.

ئۇنداق ئەھۋال بىر مىللەت ئىچىدىكى خىلمۇ-خىل مۇناسىۋەتلەردە بىر ئىللى (دۆلەت) ئىچىدىكى مىللىي مۇناسىۋەتلەردىمۇ شۇنداق. دېمەك، سۆزلىتاتسىيون (مېھرىداش) سوتسىيالىزم ئۇلۇغ ئىپسىرۋاتىزم (تەلەبنە ۋە تەلەپۇنۇش) مېھرى مۇكۇنگەن تارىخىي مەمۇنتسىبە (ئىلمىي تەرەققىيات) كۇچىدۇرنىڭ

4-باب «ئىختىراۋى مەملىكەت» ۋە «ئىختىراۋى ئەقلىيەت» ھەققىدە

پارتىلىيىنىڭ 17-قۇرۇلتىيىدا «ئىختىراۋى مەملىكەت قۇرۇش» مەسىلىسىنى ئۇقۇم قىلىغانلىقى، راھىبلەر لېكسىيىسىنىڭ جۇڭگو كوتسىرۇاتىزملىق ئىستېمالنىڭ مەملىكىتى (ئەنئەنىۋى (ئەنسۇۋۇش) لېيلەكچىلىك) ۋە گېئوتىزىملىق (زېمىن ھېرابىلەپ-نلىكى) كونۇچلۇق بولغانلىقىنىڭ تەجرىبە ساۋاقلىرىنى يەكۈنلىگەنلىكى ئوچۇندۇر؟

دۇنياۋى سىلىشتۇرما تەتقىقات تارىخىي بىلەن قارىغاندا، ياۋروپا (يۇنان-دېموكراتىيە دەۋرىدىن باشلاپ) ئىختىراۋىي ئىزدىنىش ئېكىنلىكىنى ئىرلەپ ھازىرقىدەك ئادەرىجىگە يەتكەن. ئاسىيا ياۋروپادىن بۇرۇنقى «قېرى مەدەنىيەت» بولسىمۇ، ئىختىراۋى ئىزلىنىش ئېركىنلىكى ئېردىلەنگەنلىكى ئۈچۈن ھازىرغىچە ناتۇرال كونسىرۋاتىزم تەسىر-تەدبىر قوتۇلالمىغان. مەسىلەن، ياۋروپادىكى كىچىككىنە شتاۋتت دۆلىتى سانائەت ۋە نازۇك ئوسكۇنىلەر تېخنولوگىيىسى بىلەن دۇنيا بانكىسىنى كونترول قىلغان مونوپولالارنىڭ بىرى. جۇڭگو، ھىندىستان پاكى روسىيە قاتارلىق دۆلەتلەر شۇنچە يوغان، ئاھالىسى شۇنچە نۇرغۇن بولسىمۇ، ئېقتىسادىي ئېبقىندىلىق تەقدىردىن تولۇق قوتۇلغىنى يوق.

مەسىلىنى ماكرو-مىكرو نىسبەتتە تاناسىپلاپ قارىساق، ئىختىراۋى دۆلەت (مەملىكەت) بولماقنىڭ نېمىگىزى، ھەربىر ئىنسان ئىختىراۋى ۋەھىدەت (ئەقلىيەت) بولماق... ئىستېمال دۆلىتى (مەملىكىتى) بولماقنىڭ نېمىگىزى ھەر بىر ئىنسان يەدنىيە (تەلۈە) بولماق، مەن ئالدىنقى ئەسلەرلەرنىڭ ئىستېمال بىلەن ئىختىرا بالانسلىق نىسبەتلىرىنى كەسىرى نەقىلدە، ياۋروپا $\frac{5}{3}$ ئاسىيا (جۇڭگو) $\frac{6}{2}$ دېگەن قىممەت قارىشىدىكى يەرقىنى يەكۈنلىگەن ئىدىم. ئۇقۇرمەنلىرىنىڭ شۇنۇت ۋە جۇڭگو مىسالى ئىختىراۋى نىسبەتتىكى 3 بىلەن 2 نىسپەت يەرقىدە ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا، گەپنى (مىكرو مائان، ئىستېمالچى ۋەھىدەت (ئەقلىيەت) نىڭ $\frac{6}{2}$ نەقلى بويىچە باشلايلى. ئەقلىي ئادەتتىكى دۇنيا ھادىسىلىرىغا زېھنىيەت ئەينىكى بىلەن (ۋەھىدەت) ھالەتتە قاراپ، ھايۋان، ھاشارات-لاردىن تاكى ئىنسانلارغىچە ھەممىسىنى يېنىم، ئىچسەم دەيدىگەن، بۇنىڭدىن تارتۇق ھەقىقەت تەدە؟ يەۋالاي، ئىنچوا-

لاي، كىيىۋالاي، ئارام خۇدا يېتىۋالاي دەپ ئويلايدۇ. بۇنىڭ كاپالىتى بولغان ھوقۇق ئىمتىيازلىرى ئۇچۇن خۇددى يىلاندەك جەھلى ۋە قەھرى بىلەن تەرىشىدۇ. بۇنىڭ ئۇچۇن ئۆزىدىن باشقا ھەممە ئۆزى ئۇچۇن خىزمەت قىلسا، ئۆزگىنىڭ ھەر قانداق ئىختىراۋى ماتېرىياللىرىنى ئىستېمال قىلىۋالسا، ھەر قانداق قارىشىلىقنى رەھىمسىز يوقىتىپ، نادانلارنى ئۆزى ئۇچۇن ئىختىرا قىلىشقا زورلىسا، گوللىسان، بۇنىڭدىن ئارتۇق ئەقلىيەت بولماس دەپ قارايدۇ. بۇ، بۈگۈن، يېيىلگەن، ئېچىلگەن، بەدەنگە ئېتىلغان ماتېرىياللار قانداق پارلاۋاتىدۇ؟ بۇ سىرلارنى بىلىدىغان ئەقىل پەرىدىلەنگەن.

تەمسىل، يىلان ئالتۇن، ئالماس خەزىنىسى بولغان كىشى ھامما ياقان، ھەتتا ئالتۇن، ئالماس توزانلىرىغا سۈركىلۈپ ئېرىسى چاقناپ تۇرىدىغان بولغان، بىراق ئۇنىڭدا ئىختىراۋى قۇشۇرۇم بولمىغاندىلا ئۇچۇن ئالتۇن، ئالماس ذانلىرىنى چىقىرالمايدۇ، تېرىپ، ئازادە ئۇۋا قىلىنىشنى بىلمىگەن، ھەتتا ئالماس، ئالتۇن زەررىتلىرىنى يالاپ ئىستېمال قىلىدىغان ئەقىل بولغان بولسا، ئىنچىدە ھارارەت جانلىنىپ قانات قۇيرۇق چىقىپ پەرۋاز قىلىدىغان كۈچتىدار بولۇشى مۇمكىن ئىدى.

دېمەك، ئىختىراۋى روھا قىممىتىنى بىلىش ئۇچۇن ئىستېمال روھىدىكى كەمچىلىكنى، تەكشۈرلىكنى بىلىپ ئۆچىلىش لازىم.

دېمەك، بۈرىنچى نەزەرىيە جەھەتتە ئىستېمال بىلەن ئىختىرانىڭ (كېرىم بىلەن چىقىمنىڭ) $\frac{4}{4}$ نەقىلدەك مۇتلەق تاناسىپ ئىكەنلىكىنى، ئىستېمال بولىدىكەن، ھامان ئىختىرا مەجبۇرىيەتلىرى بارلىقىنى، ھالەت $\frac{4=2+2}{4=2-6}$ قىلىش مۇمكىنلىكىنى بىلىش كېرەك. تىككىنچى تىئورىيە (ئىلاھىيەت) بويىچە، «ئادەم» چەكلەنگەن مېۋىنى ئىستېمال قىلىپ، گۇناھى ئەزەل يىلەن دەۋرىگەچە تاشلانغاندىن كېيىن، چەكلەنگەن مېۋە تىندۇرمىسى بولغان بەدەندىن ئىختىرا بولغان نەرسىلەرمۇ گۇناھى ئەزەل ئاممىلىرى بولىدىغانلىقىنى، شۇڭا ئادەم بىرىنچى (نۇر دېگەن ماھىيەتلىك) ئىختىرا دەل تەكرى چەكلىمىگەن، ئىستېمال قىلىشۇن دېگەن رىسالىق زادى نېمە؟ ئىككىلىكىنى بىلىش، يەنى «ئون خۇماي يەزەل» نى بىلىش. ئۇچىنچى فىلوسوفىيە (زىياۋىيەت) بىلەن تارىخ ۋە ھازىرقى ھاياتقا قارىساق، مەيلى ياۋروپا بولمىسۇن ۋە ژاپونىيىلىشىۋاتقان ئاسىيا، ئافرىقا قاتارلىق قىتئە، ئەللىلار بولمىسۇن، لېببرال ئانارخىستىك ئىستېمال ئىنكىتارا بىلەن تەرەققىي قىلىماقتا. يىلۇ سىرىنگە رىقابەتلىك خىللار، سىياسىيونلار، نىالىيونلار، تىجارىيونلار، ئىلمىيونلار، بىلكارىيونلار، پىدائىيونلار، مونوپولۇ ۋە كونترول قىممەتلىك (5 ـ 6 ـ 7 نىسبىلەتلىك) ئىستېمال ئېھتىياجى ئۇچۇن ئېكولوگىيىنى بۇزىدىغان تېخنولوگىيىلەرنى ئىندۇستىرىيلىك بۇزىدىغان رەھىمسىز بۇغلارنى، ساختا، ناچار تاۋارلارنى ئىنكىرا قىلىشىمىزقا، ئۇلار ئەۋجۇلتۇقى ئۇچۇن ئۆزگىنىڭ مەھرۇم ۋە مەھكۇم قىلىدىغان ھىلە ـ مىكرىلارنى ئىنكىرا قىلىمىز. دېمەك، بۇ يەردە ئاتالمىش ئىختىراۋى ھالدىسىلەردىمۇ يەنىلا سۇبلىماتسىيون (مېھىرداش) ياكى ئېكىسپىلاتسىيون (قىيىشقاق) پەرقى مەۋجۇت.

60 ـ يىللاردا ئاۋرۇپىدۇك جۇگگودلۇكى ئالتۇرۇن تەلىماتىنى تەكتلىگەن ئوكچىل ئوپۇر تۇنۇزمىنى تەنقىت قىلغان ۋە ماركسىنىڭ «مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش لازىم» دېگەن تەلىماتنى تەكتلىگەن، ئالتۇرۇس تەلىماتى بويىچە (ئىنسانلار) تېرىگىنوپىتىرىيىلىك فىزىگېرتسىيە بويىچە تەرەققىي قىلسا، ئىستېمال ماتېرىياللىرى (ئوت ـ چۆپ، ئوتخور، گۆشخور جانلىقلار) ماتېرىياللىك فىزىگېرتسىيە بويىچە تەرەققىي قىلمىدۇ، يەنى ئىنسانلار تېز كۆپەيگەنلىكى ئۇچۇن ئورۇش ئازقىلىق، قىرغىلىپ تۇرىدۇ، ئىنسانىيەت يەرشارىغا پاتماي قالمىدۇ، دېگەن سەپسەتە (پەلسەپە) بولۇپ، ماركىس تەنقىت قىلغان، مەدەنىيەت تەرەققىياتى يوندىق مەسىلىنى ھەل قىلالايدۇ، دېگەن. ئىراق، قانداق ھەل قىلىش تەدبىرىنى بايان قىلمىشقا كېچىكەن، تەقەززاسلاپ باقتىم. ماتېماتىك فىزىگېرتسىيە تۇر، ئەگرى سىزىق چىكىتلىرىدىكى 2، 4، 8، 16، 32، 64 كۈادراتلىرىدەك تۇرلەنگۈچى بولۇپ، ھەر بىر جانلىق خىلنى ئىستېمال ئادەتتى بىر خىللىقى بىلەن بىر خىل سىستېما ھاسىل قىلىدىكەن. بۇ خىل بۇ خىلنى ئىستېمال قىلىپ چەكلىنىپ تۇرىدىكەن. گېئومېتىرىك فىزىگېرتسىيە بىر نۇقۇتىدىن چىققان 8، 16، 32 سىزىق ✳ تەقلىدە ئاندىن ھەر بىر سىزىق تەرەققىياتى ماتېماتىك فىزىگېرتسىيىدە بولىدىكەن. بۇنداق بىر خىل نۇقتىدىن ئىنسان ئىنسان ئىتنى، قېنىنى ئىستېمال قىلمايدىغان مېھرداش ئىنكىرداش چىقىپ، ياشقا ھەر قانداق مىنېرال ۋە مىنېرال تەرىسلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئىستېمال قىلىدىغان بولغاچ، چەكسىز كۆپىيىش ئېھتىمالى بار ئىكەن. بۇنداق ئەھۋال چۇمۇلىلەرگە ئوخشايدۇ. خوش، بۇنى سۇبلىماتسىيون (مېھرداشلىق) قانۇنى ھەل قىلدۇ؟ دېگەن گەپ نېمە؟ بۇ دەل «چەكلەنگەن مېۋىنى يېمەسلىك» ئىنسابى (كەمنە بۇ مەسىلىنى «ئون خۇماي

يەزىل» تەلىماتى ئارقىلىق بايان قىلغان). ئىنسان 5 قەۋەت ئالىي جانلىق قاتلىمى، ئۇنىڭ ئاستىدا 4 قەۋەت ئىستېمال ئىختىرا قاتلىمى مەۋجۇت (ئوتچۆپلەر ـ سۈت ـ تۈرىنى، ئوت ـ خورلار ئوت ـ چۆپنى، رگۆشخورلار، ئوتخورنى ئىستېمال قىلىدۇ. بۇ تەبىئەت قانۇنى. ئىنسان سالاھىيىتىگە لايىق پەقەت گۆشخورنىلا تاللاپ، پىلانلىق، ئىلمىيلىق ئىستېمال قىلىش ئاندىن شۇ ئىستېمال ماتېرىيال ئاساسىدىن ساقلاش، ئاسراش ئۇچۇن توت قاتلامنى ئىختىرا قىلىش لازىم. مانا بۇ ئىنساپ ئىھسان بالانىسلىقىدىن ئىلغارەت ئىلاھى ھەقىقەت.

يۇقىرقى ئىككى تۆۋەنلى، ماتېماتىكا فىزىكىتسىيە تىلەن گېئومېتىرىك فىزىكىتسىيە ئۇرنى تامامەن ئەكسىگە ئۆزگىرىدۇ. يەنى 4 قەۋەت جانلىق گېئومېتىرىك فىزىكىتسىيەدە ئىنسان ماتېماتىكا فىزىكىتسىيەدە تەرەققىي قىلىدۇ. شۇڭا، سۈبلىماتسيۇن (مېھرداش) سوتسىيالىزم (تەڭدىللىك) نىڭ «ئىختىراۋى» دۆلەت (مەملىكەت) روھى نىگىزىدىكى مەسىلە يۇقىرىقى ئەقىلىيەت (ۋەھىدەت ئېڭىكى) ئىختىراۋى روھى «ئون جۇملىنى يەزىل» نى ئىشىراپ قىلىش، ئاندىن شۇ نىگىزدىن چىققان سىستېما بويىچە سوتسىيالىزمنىڭ پىلانلىق ئىگىلىكنىڭ سىياسەتلىرىنى تەتقىق، تەپتىش ۋە تەرتىپلەش مەسىلىسىدۇر.

شۇكرىكى، يۇنداق نىگىز ئىختىرا قىلىندى. ئەمدىكى مەسىلە ئىشىراپ قىلىش ياكى ئىنكار قىلىش مەسىلىسىدۇر. ئالدىمىزدا نەچچە مىليارد ئىنسان ھەرىكەت قىلماقتا... خۇددى بۇگۈنكىك تاغنى يۇتكىشىدەك، ئىنسانلارنىڭ ئىستېمال جەھەتتىنى پىلانلىق ئىختىرا رەھىمگە ئۇزگەرتىش مۇشەققەتلىرى تۇرۇپتۇ. تەمسىلى شەخسىيەت كاللىسىدىكى ئىستېمال پەرزىسىگە تەبىئى قىلىشاق، تەشۇشىلار، تەكرىقاشلار، ئۇيغۇنسىزلىق خۇددى ياغلاشقان مېگە پوستىلاقلىرىغا، يۇزەك، مېگە كېسەللىكىگە ئوخشايدۇ. ئىختىراۋى ئىزلىنىش سىزىملىرى، رېتىملىرى ئېلېكترون پولغان ئۇقۇملار (پولتۇرلار) يۇگۇگىغا مەدەت ماداردىن ئۇچۇچى رەخمەت پەرىشتىلىرىدۇر.

5 ـ باب «مۇھەببەت» تىكى «ئانارخىزم» مەسىلىسى» ھەققىدە

ھازىرقى بالىلارنىڭ ھەممىسىدە «مۇھەببەت»، «ئاناشا» ئەۋج ئالماقتا. بۇنى كىنو فىلىملىرى، تېلېۋىزورلار ۋە ئون ـ سن شىركەتلىرى ئىنتېرنېت شىركەتلىرى ھاسىل قىلماقتا. يۇقىرىدا دېگەنىدەك بۇنداق ئىختىراۋى ئانارخىيە (بەڭ ۋاشلىق) زىيان ۋە ئىسراپ تارىخلىق ھاسىل قىلىدىغان رىلىيى، جىنايى ھادىسە.

مۇھەببەت ـ ئىنسان مەۋجۇتلۇقىنىڭ ئېگىزلىك، نىراق، يۇنىڭدا بۇنى توغرا بىلىش ۋە بىجىرىشنى «10 ۋادا» مەۋجۇت.

10 ۋادا ئىچىدىكى بىرىنچى تەلەپ، ئۇنىڭچى ھەلەپ، دېگەن سەۋەبىنى ئەجەپ ئىچىدىكى 8 ۋادىنى تەقەللاسلىق، ئىشق (مۇھەببەت) نىڭ ئۆزى بىلىم (مۇۋەپپەق)، بىلىم (مۇۋەپپەق) بىلەن ئىشق (مۇھەببەت) نى تەكشۈرسەك، ئىلاھى (جىنسى، ھېسسىي تاناسىپسىز) ئىشق بىلەن مىزاجى (جىنسى، ھېسسىي تاناسىپسىز) ھېرىس مەسىلىسى كىشىلىتىپ چىقىدۇ. دېمەك، ھازىر ئاتالمىش ئىشق (مۇھەببەت) نامىدىكى تەرغىبات مىزاجى ھېرىس (ۋېروس) مەسىلىلىرىدۇر. خۇددى ئەمدى ئىچىلدى دېگەندەك چېچەكلەرگە قونغان مىكروب توزانلارغا ئوخشاش جىنسىي ھېسسىي ئىقتىدارىنى بۇزغۇچىدۇر. شۇڭا، مائارىپ، مەرىپەت، بىلىم بىلەن ئىشق تۇغرىسىدىكى تەلىم ـ تەربىيىدە مەسئۇلىيەت ھېس قىلىش لازىم.

خوش، ئىشق (مۇھەببەت) بىلىملىرى (مۇۋەپپەقلىرى) زۆرۈر ئىكەن، ئۇنىڭ مەزمۇنى ـ ماھىيىتى قانداق بولىدۇ؟ بۇ ھەيرەت ۋە پەقرەت مەسىلىسىدۇر. ھەيرەت ـ ھەيرانلىق دېگەنلىك، ئاستىرولوگىيە (روھى مۇنەججىملىك) تىلەن قارىغاندا، جەمئىيەت ۋە مەنتىقەت قاتلاملىرىدا ئەقىلنى ھەيران قالدۇرۇپ بولۇپ تۇرىدۇ. ئىنسان تەبىئەتنى بېتاپ بولىدۇ. نېلىمىشكە ئەرمان ـ دەرمان ئەكىلى تاناسىپ زىت بولۇپ قالىدۇ؟ مۇشۇنداق مۇئەممالار قوزغىلىپ ھالەتكە قاراشلار ھەيرەت مەسىلىسىدۇر. پەقرەت ـ دېگەن كەمتەرلىك، غالىپ بولسىمۇ ئۆزىنى ئاجىز، ناقىس ھېس قىلىپ، تەكەببۇرلۇق ئۇرۇنلىغا تەخەينۇل (غەمكىن، ئويغان) بولۇپ، شېر تۇگۇنلىرىنى يەشمەك ئۈچۈن تەبىئەت قانۇنلىرىغا، سۈبلىماتسيۇن (مېھرداش) ئالملارغا تەۋەننەك، ئۆگەنمەك جەھلى دېمەكتۇر. دېمەك، بۇقۇغۇچى، ستودېنتلارغا تەمكىن، ھەتتا غەمكىن بولالايدىغان تەۋەھۇم (زەھمەتكەشلىك) سىرلىرىنى ھەل قىلغۇچى تەرەننۇم (يېقىملىق مۇزىكا ھۇقام، سىمفونىلىرنى ئاڭقىرالايدىغان) زىلباۋكا تەربىيىسى مۇھىم. بۇ ھەرياندا بىلىش (ئەقلىيەت) تەرىقىسىدە دۇچ كېلىدىغان مەسىلە ۋەھدەت بىلەن غەيرەت مەسىلىسى. ۋەھدەت (ھوشلۇق ۋە ۋاكۇئۇم) چۈشەنچىسى خىلۇتتە، كىنچىلدە ئەينەكتىن تازىلاپ سۈكۈت (زېھنىيەت) قىلىش ئادىتى. تەنەففۇر (تەفەسلىرىنى تەكشەش، تەكشىلەش) ماھارىتى، ئاندىن ئىلھام (يەكۈن) كەلگەندىن كېيىن ھەرىكەت، مەشغۇلاتقا غەيرەت

قىلىش مەسىلىسى، مەسىلەن، ئوگىنىش ئوقۇش زۆرۈر ئىكەن، كەسكىن قارار بىلەن ئوقۇش غەيرىي ئۇنتۇش، سۆيۈش لازىم ئىكەن، قەتئىي سۆيۈش دېگەنلىك ۋەھدەت ـ غەيرەت ئارىسىدا دوچ كېلىدىغان بىلىش ھېرىس مەسىلىسى تەۋھىد ۋە تەركىن مەسىلىسىدۇر. تەۋھىد دېگەنلىك ھاياتلىق سىستېمىسى ۋە ئۇنىڭ ئېچىدە ئىنسانلىق سلىستېمىسىدىكى مەھرۇمىيەتلىك باغلىنىشلىرى... خىلمۇخىل بىلىش دېگەنلىك، تەركىپ دېگەنلىك بىر جىسىم بىلەن سىرتىنىڭ زامان، ماكان كاتەگورىسىدە (كېچە ـ كۈندۈز ۋەسىلىسى ساقلىنىپ قېلىشىدەك) ئالاھىدە گەۋدىلىنىڭ چىقىش (ئالاھىدە ئېھتىياج ۋە ئېقتىدار قىممەت رەقىملىرىدە (مەسىلەن، 4 بىلەن 5 ئوخشىمىغانلىقىنى) بولىدىغانلىقىنى، بۇ نوقتىنى تونۇپ يېتىشنى ئونتۇش دېگەن (فانايى ۋايا) مەسىلىسىدۇر. بۇ دېمەك، ئوقۇغۇچىلارغا ساۋاقنى ئىلمىي بىلىنىڭ كلاسسىك ئاساسىي ئۇچۇن «مەنتىقۇتتەيىر» تەلىماتىدىن كېلىپ چىققان ئىلمىي دەرسلىك ماتېرىياللىرى زۆرۈر.

6 ـ باب «رىقابەت» دىن «دىيانەت» كە چىقىش يولى

ئوقۇرمەنلىك بالىلارنى يېتىپ بولۇپ، ئەمدى ئەسەرنىڭ تامام قىلاي، گەپ كۆپ بولۇپ كەتتى. دەپ ھاردۇق ئېلىپ ياتسام، ئاۋال ۋە دوراپ دەرمەك دەملەنگەن چەينەك يانداپ تامچىغان شەرنە ئەتراپىغا توپلاشقان چۈنلەر دىققەت ـ ئېتىبارىمنى تارتتى. ئىختىيارسىز ھالدا ئالدىنقى بالىلارنىڭ بىرىدە تەمسىل قىلغان «دىنوزاۋورغا چىقۇالغان پەرمان» تەسەۋۋۇرى تەكرارلانىدى. ئارقىدىن مەزكۇر ماۋزۇ ئاستىدىكى ئىلھام كەلدى. قارىسام، چۈنىن دېگەن بۇ مىكرو جانلىق ئەقىل ۋە نەپسى جەھەتتە ئىنسانلاردىن نەچچە ھەسسە كاماللەتلىك ئىكەن. بۇ، كاماللەتلەر تۆۋەندىكىچە:

1) جىسمى چەلھەتتە دەقىقىۋى زەررىۋى ئېستىبال (كىرىش)، ئېختىرا (چىقىم) تاناسىپلىقى مۇتلەق بالانىس بولۇپ تۇرىدىكەن. بىر زەررەت ئىستىبال قىلغان ھامان، دەرھال بىر زەررەت ئېختىرا قىلغاندەك ئىسسىز لاپچە «لىپ» قىلىپ ئۇچۇپ، دەرھال قانۇنۇپ «ئىبادەت» قىلىپ قانات، پۇت قوللىرىنى شىلاپ، سىپلاپ ئىستىبالنى ئېختىرا قىلىپ ئېقتىدار ھاسىل قىلىدىكەن. ئىستىبال ـ ئېختىرا ئېقتىدار ئېھتىياج ۋە قەتئىي ئىجتىھات دېگەن بەش ئۇقۇم ئۇنىڭ ئۇچۇن مۇقەددەس ئىكەن.

2) ئۇنلىغان يۇزلىگەن چۈنىن بىر يەردە بىر شەرنە ئەتراپىدا بىر ـ بىرىگە ياقمايلا ئېسقى ئۇچۇن تەلۈە مەجنۇنلۇق بىلەن ئىستىبال مەشغۇلىغا يېنىدىكى قېرىنداشلىق ئۇنتۇپ قالىدىكەن. بىرى ئېشۇنداق يېقىن كەلگەن ھامان دەرھال ئورۇن يۆتكەپ يېڭى رىشتىق ئۇچۇن مەشغۇل بولىدىكەن. يەنە رىقابەتلىشىپ بىرى بىلەن جىدەل قىلىدىكەن. يەمەلدە، ئىستىبال رىقابەتلىشىپ تالاي مەجنۇنلۇق بىلەن ئەمەشغۇل بولغانلىقى ئېختىرا بىلەن مەشغۇل بولغانلىقى ئوخشاش بولامدۇ؟ دېگەن مۇئەما پەيدا بولدى. چۈنىنگە ئايلىنىپ، بەدەنىدىكى سېزىم (ئېنېرگىيە) قۇرۇلمىسىنى تەقسىملىدىم. چۈنىندىكى سېزىم (دېققەت) ئېنەرگىيىسى ماتېرىيال تەرەپكە ئاگرىلىشىگە ئوخشاش ئۇچۇن

* شەكىلدىكى سېزىم ⟵ سەكىل ئالدىكەن. يەنى قوشنا چۈنىنلەر ئارىسىدا سېزىم (ھېسسىيات) «ئىستىبال، ئوخشىمىغان» دېگەن زەررەتلىنىش بولمايدىكەن. بۇ ⊥ دېگەن پارالىلىزىم بولىدىكەن. چۈنكى ⊥ زەررەتلىنىشكە ئايلىنىپ قوشنا چۈنىنلەر ئارىسىدىكى «ئىستىبال، ئوخشىمىغان» سېزىملىرى ھاسىل بولىدىكەن. بۇ چاغدا بىر ـ بىرى بىلەن «ئويناقلاشقى» كېتىدىكەن.

3) خىيالىم ئىنسانلار ئارىسىدىكى رىقابەت سەۋەبلىرىگە كۆچتى. ئىنسان جەمئىيىتى ئىنسان پۇقرالىرىنىڭ ئىشلەپ، ئېختىرا قىلىدىغان ماتېرىيالنى ئىستىبال قىلىدىغان ھۆكۈمچىلىق جەمئىيىتى بولغىنى ئۈچۈن چۈنۈپ كېتىپ يەنە بىر چۈنىن ئاغزىغا سېلىپ قويغاندەك ھالەت بولىدىكەن. بۇنداق مەھالدا ئىككى چۈنىن (كىشى) ئارىسىدىكى ئىستىبال، ئېختىرا تاناسىپلىقى بۇزۇلۇپ، $\frac{2}{6} : \frac{6}{2}$ نەقىلى بولغاندەك، جىسمى، ھېسسىياتى ئېقتىدار پەرقى شەكىللىنىدىكەن، ئېختىرا (چىقىم) قىلماي تەيار ئىستىبال قىلغىنىدىكى بۇزۇلۇش تۇپەيلى ھۆكۈمچىلىق ئاندىن تەدرىجىي چېرىش ئېچىۋاتقان ئىلسا، ئىستىبال قىلالماي، ئېختىرا قىلالىغىنىدەك ئېچىرقاش (ئىستىبال قەھرى) «ماگنىت» ھالەت بولۇپ قالىدىكەن. بۇلار «رىقابەت» روھىدىكى بىئوفىزىكىلىق قانۇنىيەتلەر.

4) ئىنسانىيەتتىكى 10 قەۋەت چەمبەرسىمان ھوقۇقى قانۇنىيەتلىرى 10 قەۋەت رىقابەت دېمەكتۇر. «دىيانەت» لىك بولۇش مەجبۇرىيىتى مەھۇمدۇرا ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى مۇناسىۋەت چۈنىلىرىدەك ⊥ شەكىلدە بولماستىن، بەلكى * شەكىلدە بىر ـ بىرى

بىلەن توقۇلۇپ ھېسسىي «ئىستېمال ئىختىرا» بىر - بىرىنىڭ سانى، جېنى فورماتسىيىسىنى تەشكىل قىلغان. بۇ ريقابەتلىشىشنىڭ ئومۇمىي نېگىزى، بۇنى قانداق قىلىپ «دېنا-نەت قىلىش» مۇمكىن؟

E. باشلىق خادىملارنىڭ مېھنەت ئىغىرلىقلىرىنى يېنىكلىتىش غېمىنى قىلسا، دۆلەت خەلق غېمىنى يېسە، بۇ «ياخ» ئىستېمالىغا جاۋابەن «كار» بالانسى بولسا؛

B. جەمئىيەت ئۆزىنى بېقىۋاتقان «تەبىئەت» ئۇچۇن بەدەل بېرىشنى شەرەپ ھېس قىلالىسا؛

K. ئىنساندا زىتلىق (ريقابەت) ئۇرۇش، قىمار ئۇچۇن سەرپ بولغان جان، مال بەدەلدىن تېچلىق (دىيانەت) ئۇچۇن تۆلەنگەن سەرپىيات قىممەتلىك دېگەن ئەقىدەت «دىن» بولسا؛

M. ئەھلى دۆلەتتە ئارمىيە، ئەدلىيە ئۇچۇن كەتكەن سەرپىياتنىن مائارىپ، سانائەت، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق ئۇچۇن كەتكەن سەرپىيات قىممەتلىك دېگەن ئەقىدەت - سىياسەت بولسا... ۋەھاكازالار.

چۆچەككە ئايلىنىپ كەتكەن كلاسسىك ئەسەردىن بىر ھېكايەت يادىمغا كەلدى.

ئەپلاتون روھىي ئېنېرگىيىنىڭ بۇرۇنلا ئىسكەندەرگە سىڭگەنلىكىنى بىلىپ تۇرۇپمۇ، ئىلمەيسكە سېلىپ ئىسكەندەرگە «دەردىڭ»نى سورىدى:

- فەردون ئۆزلىرىگە دۇشمەن تۇرۇقلۇق ئۇنى ئۆزلىرىگە ئىسىيان قىلىپ تۇرىدىغان، ھونرو، توغرو ئىقلىملىرىغا پادىشاھ قىلىپ قويغانلىرىدىكى بايىس نېمىدۇر؟

ئىسكەندەر دېدى:

- فەردوننىڭ ۋە ھونرو، توخرو ئىقلىمىنىڭ ماڭا دۇشمەنلىك بىلەن قارايدىغانلىقى ئېنىق، بۇ يەردە چارە - تەدبىر ئىلمى لازىم بولدى. فەردون زالىم. ھونرو - توخرو غاپىل، ئۇلارمۇ بىر - بىرىگە دۇشمەن. فەردون ئۇلارغا زۇلۇم سىتەم قىلسا، ھونرو - توخرو ئەقلىرى رەھمەتلىك قۇتقۇزغىچا تۇتۇنىدۇ. شۇ چاغدا مەن ئۇ يەرگە دەرۇش سىياقىدا تەكرى رەھمەتلىرىنى بايان قىلغۇچى چىقىپ ئۇلارنى ئاداشتۇرىمەن. ئۇ مېنىڭ ئادالەتسىزلىق تەرىپىمە قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ھونرو - توخرو پۇقرالىرى ماڭا تەلپۈنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مەن فەردوننى چەكلەپ تۇرىمەن. ھونرو - توخرو ئەقلى ماڭا تۇتۇنگەنلىكى ئۇچۇن ماڭا دۇشمەن بولمايدۇ.

ئەپلاتون سورىدى:

- مۇبادا فەردون ئۆزلىرىنىڭ مۇنداق تەدبىر كارلىقلىرىنى بىلىپ، ھونرو - توخرو ئىقلىمىگە زۇلۇم - سىتەم قىلماس ئادالەت تۇتسا ھونرو توخرو ئىقلىمى ئۇنىڭغا رام بولسا، قانداق بولىدۇ؟

ئىسكەندەر دېدى:

- فەردون مېنى بىلگەن ئادالەتنى تۇتسا، بۇ ماڭا ئېنىق قەت قىلغان بولىدۇ. مەن بىلەن دۇشمەنلىكى قالمىغان بولىدۇ. مانا بۇ مېنىڭ دۇشمەنلىكىنى تۇگەتمەك تەدبىرىم.

ئەپلاتون دېدى:

- ئۆزلىرىدىكى ئادالەتنىڭ ئاساسىي نېمە؟ ئىسكەندەر دېدى: مەن ئۆزۈمنى جۇددى دادام بىلەن ئانام قوچقىدىكى بوۋاقتەك سەزمەكتىن سائادەت ۋە ئادالەت بىلىمەن. دادام ۋە ئانامنىڭ ساغلام ۋە ئىجىل بولماقلىقىنى ئارزۇ قىلىمەن ۋە قانائەت ھېس قىلىمەن. ئۇجماق ئاسمانى دادامدۇر، تۇپراق داپىقانى ئانامدۇر. ئەپلاتون دېدى:

- روھى سەلتەنەتلىرى ئەبەدىي ئىكەن. خىيالىم رۇياىيەتتىن ھازىرقى ئىبراھىمكە كۆچتى. «ئىختىراۋى دۆلەت» روھىنىڭ مىكرو نۇسخىسى «ئىختىراۋى ئەقلىيەت» بىلەن مەركۇر دەقىقىدىكى چۈشەن نەزەرلىرىنىڭ قىممىتىنى ھېسابلاپ باقتىم. مەركۇر دەقىقىدە مەندىكى «جەمئىيەت» بىلەن تەپەككۇر رويىرو بولۇپ ئىنسان بىلەن بولىدىغان «رىقابەت»، «رىيابى» سىزىملىرىم قالماي «پاك ۋىجدان» ھالىتىگە كەپتىمەن. مىنۇتلار، سائەتلەر «ئىنسان لىق سائادىتى ئۇچۇن» سۇرۇلگەن خىياللار سىستېمىسى بولسا، مەندە يەنە قانداق ئىختىراۋى ئىلھاملار پەيدا بولار...؟! ئەمدى قەلەم تەۋرەشتىن توختىسۇن دەپ يانقان ئورنۇمدىن تۇرۇپ ماڭماقچى بولدۇم.

بەشىنچى بۆلۈم «ئىلمىي تەرەققىيات» قاتلاملىرىدىكى ئالاھىدە تۈرلەرگە تەتقىقات

1 - باب ئارتىلىق دىئالوگ

S. «ئىلمىي تەرەققىيات» قارىشىنىڭ مۇددىئاسى نېمە؟

B. «ئىختىراۋى دۆلەت» قۇرۇش.

S. «ئىختىراۋى دۆلەت» مەزمۇنى نېمە؟

B. «ئىناق جەمئىيەت».

S. دۆلەت - يەنى پارتىيەلەر، پارلامېنتلەر، ئەدلىيەلەر (سىياسىي قانۇن ساھەلىرى) «ناغدەك» ئۇلۇغ ئىشتىمالىستىك كۆچ تۇرسا، ھەتتا ئىكسپلاتاتسىيون (قىلىشقاق) كۆچ تۇرسا، ئۇ قانداقمۇ ئىختىراۋى كۆچ، ھەتتا سوتسىيالىزاتسىيون (مېھرداش) كۆچ بولۇشى مۇمكىن؟

B. «10 قەۋەت چەمبەرچ نەزەردىن قارىغاندا، يەر شارى مەيلى يۇلتۇزلار تەسىرىدىن بولسۇن، مەيلى ئۆزىدىكى ئىبكولوگىيىلىك ئېھتىياج تۈپەيلىدىن بولسۇن، دائىم بوزارلاپ چاپقۇن، ۋولقانلار، يەر تەۋرەشلەر كەلكۈن، قەھەت ئاپەتلىرىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ. بۇ مەيلى تەبىئەت تارىخىي ۋە جەمئىيەت تارىخىدا بولىسۇن، جانلىق ۋە ئىنسان خىلداشلىقىدىكى «مەھرىداش» (سوتسىيالىستىك) گە كىرىش، ئىمتىھان بولۇپ كەلگەن. كىرىش (ئىنقىراز) ۋە ئىمتىھاندىن ئۆتمەك ئۇچۇن تىنىچلىق بىرلىكلەر (مەھرىداشلىق) يەنى تىنچلىق سوتسىيالىستىك دۆلەت، مىللەت خىللەت (كەسپىي ساھەلەر) قاتلاملىرىنى ھاسىل قىلغان. ئاپەتلەر، قەھەتچىلىكلەر ئىنسانلىقنى مەۋجۇتلۇق ئىمكانلىرىنى تالىشىش، ئىستېمال ھەر تەمەنلىكنى ھەسسىلەپ ھاسىل قىلغاچ «تىنچلىق بىرلىك» ـ «مۇتلەق زىتلىق»، تىنچلىق سوتسىيالىزاتسىيە (مەھرىداشلىق) مۇتلەق قىيىشقاقلىق (ئىكسپىلاتسىيە) گە ئايلىنىپ كەتكەن. نەتىجىدە تەبىئەت ئاپەتلىرىنى ھەل قىلىش ئەكسىنچە «جەمئىيەت ئاپەتلىرى ـ ئۇرۇش ئاپەتلىرى» قوشۇلۇپ، «دەرت ـ ئوستىگە دەرت دەستىلەپ «ئاخىرقى زامان» (قىيامەت) ئالامەتلىرى ئوچ ئالدى.

«مەھشەرگاھ» ئەپسانىسى گەرچە «ئىسلامىلىشىپ» كەتكەن بولسىمۇ، «تەبىئەت دىنالېكتىكىسى» نەزەرىدە، تەگرى قىيامەتتە «مەھشەرگاھ» (ئالىي سوت مۇنبىرى) ئى تەسىس قىلىدۇ دېگەندەك، 2 ـ جاھان ئۇرۇشىدەك «قىيامەت» تىن كېيىن «BMT» (بىرلەشكەن مەملىكەتلەر تەشكىلاتى)» ۋە «گاگاگا ئىنىرپولى» تەشكىل قىلىنىدى: بۇ ئەمەلدە «مەھشەرگاھ» رەمزى ئىدى.

ھازىر يەر شارىنىڭ قانداقلىقى بىر جايدا تالاپەت بولىدىكەن، «BMT» ياكى «ئىنتېرپول» (دۇنياۋى ئارمىيە، رازۋىتكا ۋە ئەدلىيە) ۋەكىللىرىنى ئەۋەتىدۇ. ئاپەت بولىدىكەن، دۆلەتلەرگە «ئىئانە» مەجبۇرىيەتلىرىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. نەتىجىدە، «دۆلەت» ئىستېمال قىلىدىغان «بايلىق» زاپاسلىرىدىن مەلۇم نىسبەتنى «ئىئانە» ئۈچۈن «زىيان» تارتىشقا نائىلاج مەجبۇر بولىدۇ. بۇ «زىيان» بىرىنچىدىن دۆلەت ئىستېمالدىكى ئېچىرقاشنى، (تەقەززالىقنى) ئىختىراۋى كۆچلەرگە چوشىدىغان تىرىشماق نىسبىسىنى ئاشۇرىدۇ، نەتىجىدە «دۆلەت» گە غەم يۈكلىنىدۇ. غەمنى ھەل قىلماق تەپەككۇرى تەسەۋۋۇرى، سىياسەت (ئىسلاھ) تەدبىرلىرى بىرخىل ئىختىرادۇر. سىياسىيونلار ئىختىسادىي، ھىسسىياتى قورۇلۇش بىلەن شۇغۇللىنىشقا مەجبۇر بولىدۇ. بۇمۇ بىرخىل ئىختىرادۇر. يەنى «پىرىزدېنتلار» ـ «دېرىكتورلار» غا ئوخشاش بولۇپ قالىدۇ. بۇمۇ لېرخىل ئىختىرا. جىسمى مەھنەت قىلغۇچىلار: بۇنداق ھالىسىتى مەھنەت قىلغۇچىلارنى «بىكارچىلىق» ئىشخانىلاردا بىكار ئولتۇرغۇچى «بىكارچىلار» دەپ رەنجىسىمۇ. «ئوتتۇنىڭ ئاچچىقىنى تاشقا بىلدۇ...» دېگەندەك، «يىلىكنى خورانقۇچى تەپەككۇر» ئىختىراۋى خاراكتېرگە ئىگە.

ئىنگلىز تارىخچىلىرى تەبىئەت تارىخىدا ۋە جەمئىيەت تارىخىدا نەدە، كىرىزىس (ئىنقىراز) بولىدىكەن، شۇ جايدىن مەدەنىيەت مەنبەئىيەت ئېچىلىشى (ئىنقىلابى) بولغان» دەپ كۆرسەتكەن. 50 يىلدىن بۇيان سوتسىيالىزم كىرىزىسىگە دۇچ كەلدى. مەزمۇنى ئېنىق بولمىدى. مەھزان شەرتلىرى پىشىلمىدى. ئەمەلدىكى لېبىرالىزم (ئەركىنلىك) ئوچ ئالدى. ئاخىرى «ئىلمىي تەرەققىيات» مەسلىسى كېلىپ چىقتى. S. «ئىلمىي تەرەققىيات» يالغۇز كومپارتىيىگە ۋە ياكى جۇڭگوغىلا توغرا كېلەمدۇ؟

B. بۇ ئۇقۇم گەرچە «سەككىزىنچى چەمبەر» دىكى مەركىزىي چېكىت «بېيجىڭدىن» چىققان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئۇرۇى (شوبلىسى) توققۇزىنچى، ئونىنچى چەمبەرگە بارىدىغان، ئاندىن، يەتتە ئالتە، بەش، تۆت، ئوچ، ئىككى، بىرىنچى قەۋەت چەمبەر چېكىتلەر قەدەر بارىدىغان «تەگرى ئىرادەت» ئىنكاسلىدۇر. بۇنىڭ ئىچىدە «ئون تەگرى ئىرادەت» دېگەن مەسىلىگە تەبىئى قىلىنىدۇ، تېخىمۇ ئىلىق ھېس قىلىسىز. بۇ جەھەتتىن «مەھشەرگاھ» زىۋانىيىتىگە تەبىئى قىلساق، يەرشارىدىكى ھاياتلىق ئېھتىياجى» دېگەن «قازى» (خۇددى ئولىمپىيە ـ مەيدانى مەھرايىدا يالقۇنلاپ تۇرغان مەشئەلدەك) ئالدىغا تىزىلغان ئون قەۋەت چەمبەرسىمان، تەخمىنەن ئون مىليارد ئىنسانغا قاراپ $\frac{4}{4}$ كەسرى نەقىل دېگى يىلىسرات كۆۋرۈكىنى كۆرسىتىپ:

ـ ئىنسانلارنىڭ ئەڭ چوڭى كىم؟ ـ دەيدۇ. «BMT» كاتتۇى ۋە كومىتېت ئەزالىرى ئالدىغا چىقىدۇ. قازى سورايدۇ، ـ سىلەردىكى مەسئۇلىيەت ۋە مەنۇنىيەت نىمە ئىدى؟

ئۇلار جاۋابەن: ـ «ئىنسانلىق ھوقۇقى» نى يىلدۇرمەك، يەرشارى مەسىلىلىرىنى ھەل قىلماق ئىدى. ـ دەيدۇ. قازى ئۇلارغا، ـ يىلسىراتتىن ئوتۇڭلار، ـ دەيدۇ. قالغان توققۇز قەۋەت «ئىنسانلار بۇ مەنزىرىنى كۆرىدۇ، ئاندىن نۆۋەت توققۇزىنچى قەۋەت «تەرەققىي تاپقان ئەللەر» دېگەن «ئون چوڭ جاھانگىر پىرىزدېنتلار» غا ۋە ئەمەلدار-

لارغا كېلىدۇ. ئاساسەن 8 ـ، 7 ـ، 6 ـ چەمبەردىكى ئىسىم شانلارغا كېلىدۇ. پىلىسراتتىن مولالاق ئاتقانلار ۋە پىلىسراتتىن ئۆتكەنلەر ئازىسىدىكى پەرق ئاشقىچە بولىدۇ. پىلىسراتتىن ئۆتكەنلەر ئاساسەن پەسلەتكى يايلاقلاردىكى چىمەنلەردەك، پىلىسراتتىن ئۆتەلمىگەنلەر دېگىزدىكى دولقۇنلاردەك مەتىرە ھاسىل بولىدۇ.

ئەسلىدە مەزكۇر ئەسەرنى مۇشۇ جايدا تاماملاي، ئالدىنقى بۆلۈمدە تىلغان «ئىزملار» سېلىشتۇرمىسى بويىچە كونكرېت تەتقىقاتنى ئەشۇ ساھەلەرنىڭ «نېتنى» يەۋاتقان مۇنەخەسسىلەر ھەل قىلار، دېگەن ئىدىم. مۇنداق قارىغىنىم، تىۋېتنى ھېكىم داۋالايدۇ، ھېكىمنى تۆۋىپ داۋالايدۇ دېگەندەك، «ئۆزلۇك» نىڭ چەكلىنىش ئېھتىمالىنى يەزەردە تۇتۇپ، مەندىن ئېھسان بولۇپ قالسۇن دەپ بەزى «ئىزملار» بويىچە كونكرېت «ئىلمىي تەرەققىيات» قاراشلىرىنى بايان قىلاي دېدىم. خاتالىق بولسا مەخپىرەت قىلار، دەپ تۇرىۋەردىم.

2ـ باب «ئىنتىرناكىزم» بىلەن «مىللىتارىزم» سېلىشتۇرمىسى بويىچە

ئالدىنقى بۆلۈمدە بۇ ئۇقۇملارنىڭ خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە ماۋانىنى بايان قىلغانىدىم. ئىنتىرناكىزم (دۇنياۋىلىق) سوتسىيالىزم بىلەن ماۋانداش... مىللىتارىزم (مىللەتچىلىك) سوتسىيالىزم بىلەن كېلىشەيدىغان لېبېرالىزم (ئەركىنلىك) نىڭ ئىپادىلىرىدىن بىرى. ھازىرقى دۇنيادا «تىوقۇر قەۋەت چەمبەرسىمان» ھادىسىلەردە «مىللىتارىزم» مەۋجۇت. بۇ ھەتتا «BMT» ئەمەلدارلىرىنمۇ زەھەرلەيدىغان ئىروس. 200 يىللىق تارىخىي ئۆتمۈشكە كۆرە «ئارقىغا نەزەر» قىلساق، جۇڭگودا داچىڭ دىگو (大清帝国) دېگەن مىللىتارىزم ئىدى.

ئۇ ياپونىيە، ئەنگلىيە، گېرمانىيە قاتارلىق ئۇششاق «مىللىتارىزملار» نى نەزەرگە ئىلمايدىغان ئەكەبىۋز ئىدى. «ئەيىۋن ئۇرۇشى» دىن «يىلخىتاۋەن ھەرىكىتى» قەدەر 50 يىل جەريانىدا ئۇششاق «8 مىللىتارىزم» بىرلىشىپ كاتتا مىللىتارىزم «داچىڭ دىگو» نى ئاغدۇرۇپ تاشلايدىغان ۋەزىيەتنى ھاسىل قىلدى. نەتىجىدە شەخسىي ئىنقىلابى «داچىڭ دىگو» نى ئاغدۇرۇپ «جۇڭخۇا مىنگو» (جۇڭخۇا جۇمھۇرىيىتى) قۇرۇلدى.

كېيىنكى 50 يىل (1900 ـ 1950 ـ يىللىغىچە) جەريانىدا يەنە شاردا 1ـ، 2ـ جاھان ئۇرۇشى بولدى، گېرمانىيە ۋە ياپون مىللىتارىزم (فاشىزم) ئىنتېنپاقلاشقان «مىللىتارىزم» تەرىپىدىن يوقۇتۇلدى، «BMT» قۇرۇلدى. كېيىنكى 50 يىل جەريانىدا ئامېرىكا (ئىنگلىز مىللىتارىزمى)، روسىيە (ئۇرۇش مىللىتارىزمى) ئاساسىن تەرەققىي قىلىۋاتقان «مىللىتارىزملار» ھازىرقى دۇنياۋى ۋەزىيەتنى ھاسىل قىلدى. «پىل بىلەن شىر»، «يولۋاس بىلەن مامۇر»، «بۆرە بىلەن كالا»، «ئېت بىلەن قوي» دېگەندەك «ئىككىنچى تەبىئەت» ھادىسىلىرى چوڭ كىچىك «مىللىتارىزم» مەزمۇنىنى تەشكىل قىلدى. بۇ مەنزىرە خۇددى ئافرىقىنىڭ يامغۇرلۇق ئورمانىدىكى مەنزىرىگە ئوخشاش بولۇپ، «دەھشەتلىك بوران ـ چاپقۇن» ھېدىنى ئالغان سەرگۈزەشتە جانلىق تاغ ئۆكۈلىرىگە قاچقاندەك ۋە ئۆكۈلىرىدە «تەبىئىي ئىنتىخاب قانۇنىيىتى» ئاستىدا ئالمىلىرىنى زىيالىيونلارنى، سوتسىيالىزمچىلارنى ئىختىراۋى تەبىئىي ئىرقىغا مەجبۇرلىناقتا. «ئىلمىي تەرەققىيات» شۇنداق مەجبۇرىيەتتىن نەجەپ، «ئۇلىنىپىيە» كونىلىرىدە «مەركىزلىي تېنلېۋىزىيە ئىستانسىسى» تەشكىل قىلغان بىر نومۇرنى كۆرۈپ قالدىم. زىياسەتچى ئامېرىكىدىن گېرمانىيەنىڭ ۋە باشقا ئەللەردىن كەلگەن مەشھۇر زىيالىيونلارنى سۆھبەتكە تەكلىپ قىلغانىدى. شۇنتىسىبلىك «جۇڭگوشۇناس»: «ئاتالمىش ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە ياكى مىللەتچىلىك ساددا ۋەتەن قاراشلىرى، ھەتتا خەتەرلىك بولۇشى مۇمكىن.» شۇڭا ھازىر جۇڭگوغا لازىمى «ئىنتېرناكىزم» (دۇنياۋى نەزەر) دېدى. يەنە بىر گېرمانىيىلىك شۇنداق بىلەن ئامېرىكىلىق مۇنتۇدىنت: «جۇڭگو سۆيۈملۈك ھەمدە قورقۇنچلۇق بىر مىللەت، دەسلەپكى ھەپتىدە ھەر كۈنى بىر رومان يېزىش مۇمكىن، بىر ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن ھېچقانداق تەسىرات يازغىلى بولمايدىغان بۇرۇقتۇملۇق قاپلايدۇ» دېدى. مەن خىيالغا غەرق بولدۇم، ئىمكان بارىچە ئۆزۈمدىكى ئوي ۋە خۇيىنى، ھالىنى تەرك ئەيلەپ «ئاسماندىكى ئايدەك، سوتسىيالىزم (تەكىبىل) روھ بىلەن ئىنسان روھلىرىنى قانداق قىلىپ ئونىنچى چەمبەر سىزىقىدىكى چېكىنىش» دەك ئىنسانىيەت مېھرىداش قىلىش مۇمكىندۇر؟» دەپ ئويلىدىم، نەتىجىدە مەزكۇر ئەسەر يېزىلدى.

خەنزۇچە تېلېۋىزور نومۇرلىرىدىن بىرى بولغان «تاۋىزىتىن لېكسىيە» نى ئاڭلاپ بېرەتتىم. بىر كۈنى قەدىمكى جۇڭگو تارىخىستوتسىلى بولغان لاۋزى (老子) نىڭ «道德» تەلىماتى توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى تەقەللىدىم. بۇ بىردىكى «ۋەھدەت» (真空) ئىدى. «بوشلۇق» روھى بولغان ھامان مەۋجۇت زامان ماكان تىندۇرما بولىدۇ.

لاۋزى زامانداشلار «بوشلۇق» ئۇچىغە «خۇاشيا» بولغانىدەك ھال- زىرقى «بوشلۇق» ئۇچىغە «يەرشارى» بىر ئائىلە» دېگەن ئۇقۇم تولىدۇ. مانا بۇ «ئىلمىي تەرەققىيات» تەرىپى. «بوشلۇق» (空间) ئىنتېرناكىزىم (دۇنياۋىلىق) بولۇپ، مىل- لىتارىزم مىكروبىنى يوقىتىدىغان دورىدۇر. ئەگەر ئىنسانلار ۋەھالەنىكى، مىللىتارىزم (مىللەتچىلىك) نىڭ 7-، 6-، 5-، 4-، 3-، 2-، 1- قەۋەتلىرىدىكى مىكروبلىرى يەنىلا نورمۇن، بۇ سوتسىيالىزم (تەڭدىلىك) ۋە ئىنتېرناكىزىم (دۇنيا- ۋىلىق) مەھرىپەتلىرى جەريانىدا تەدرىجىي ھەل بولىدىغان تا- رىخىي مەسىلىدۇر. مەسىلەن، ماكانىمىز شىنجاڭ «7- چەمبەر» (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى) ھازىر بۇ ماكاندا 13 ئاز سانلىق مىللەت ئەمەس، بەلكى 56 مىللەتنىڭ ھەممىسى ئىبار. بۇرگە ئوچكىرىدىكى كەلگەن «خەنزۇ» بولۇپ تۇيۇل- غانلار، ئەسلىدە يىگىرمىنەچچە ئۇلكىدىن كەلگەن مىللەت ۋە خىللەتلەردۇر. يەنى «مىكرو مىللەتچىلىكلەر» نورمۇن، بۇنىڭ بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوقمۇ؟ جىسمى ۋە ھېسسىي كاتېگورىيەدىكى مىكىي مەھرىبان (سۆيۈل- راتسيون) ۋە ماكان ئۇچۇن ئىختىراۋى ئىھتىياجغە بولىدىكەن، شۇڭا مەسىلە ئالتېكتۇر. چۈنكى، بۇ «ھۇجەيرە» ۋە مەسىلە- ئىلمىي تەرەققىيات» نىڭ ئاساسىدۇر. مىللىتارىزم ئالەمشۇمۇل ئۇمۇمۇر، تەسىراتسىدىن ئالسام، مەن 1968 - يىلىغا چىنىت مەتكە چىقىپ، ئاساسەن يېزىلاردا ياشىدىم، بىر نەچچە يىل تەرجىمانلىق قىلدىم. مۇئەللىم بولدۇم، مەن ياشىغان جايلار- دا «خەنزۇ» ئاھالىلىرى ئۇيغۇرلار مىكلاپ ئىدى. كادىرلار، مۇشۇلمانلار (مولايم) ياكى مىللەتپەرۋەر بولسا گۇڭشى (كومموبا)، دادۇي (چوڭ ئەترەت)، شاۋدۇي (كىچىك ئەترەت) لەردە قېرىنداشلىق (مەھرىبانلىق) تۇرۇۋە- لىرىنى مۇستەھكەملىيەلمەي سوتسىيالىزمچى كومپارتىيە ئەزالا- رى بولغاندىن كېيىن ئەگىدىل (ياراۋەر) بولالمىغىنى تامامەن مۇمكىن ئىدى. بىراق ئۇلار دېھقانلارغا زۇلۇم سالاتتى، ئەمە- كەبۇرلۇق قىلاتتى، ئاخىرى ھېسسىي قىلدىمىكى، مىللەتچىلىك ساختا، مولۇكچىلىك راسھال ئىكەن، مارکسىنىڭ «ۋەتەن- (مىللەت) دېگەن ئامولۇكچىلىكنىڭ ھېسسىي فورمىسى» دېگەن گېپى ھەق ئىكەن، دەپ قالغانىدىم. ئەمدى ئەمەس، مىللىتارىزم (مىللەتچىلىك) يەنىلا مولۇكچىلىكنىڭ ھېسسىي فورمىسى، فورمىلىغاندىمۇ ئەڭ- چەق فورمىدۇر. ھازىرقى دۇنيانىڭ ئىختىسادىي ھېسسىياتى- نى مۇتاسىۋەتلىرى دۇنياۋىلاشتى، پايلىق ئۇچۇن لازىملىق خام ماتېرىياللارنى «چىگرا ئاشچى» كانىلار قاندۇرالمايدۇ. «تۇ- رۇبىلار» چىگرا ھالقىپ كەتتى، چۈشۈندىكى «تەبلەتچىلىك» ياكى «قاراقچىلىق» بىلەن ئۆتكىلى بولمايدۇ. بەلكى ئىنسان- بىرىم ھېسابىنى بالانسى قىلغاندا ئاندىن ئۆتكىلى بولىدۇ. ئەڭەللىسى، ھازىر ياۋروپادا، ئامېرىكىدا، ئۇمۇمەن دۇنيانىڭ ھەممە يېرىدە «جۇڭگولۇقلار» ياكى «ئۇيغۇر» لار بار. بۇ ئۇقۇمنىڭ ئۆزىلا ئۇلارغا زىيانلىق بولمىسا؟ ئۇلار «باي بولۇپ، تاپقان تايلىقىنى ۋەتەنگە ئېلىپ كېتىمەن» دەپ خىيال قىلمىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ماكان ئىگىلىرى: «ئەجىبا قې- نىنى شۇراپ كەتمەكچىمۇ سەن! سەن ھاشاراتنى قوغلۇۋ- تەي» دەيدۇ. نەتىجىدە «ئورۇرى» ئۆزىگە ئاپەت سەۋەبى بولىدۇ. ئەكسىچە سەن قايسى ماكاندا ياشاۋاتقان ئىكەن- سەن، «پۇقرا» بولغان ئىكەنسەن، شۇ ماكان ئۇچۇن «جۇڭزا» چاپاداتلىرى، ھالاۋەتلىرىدە بىللە بولىدىغان ۋاپاغا ۋاپا قىلىدىغان، ھەتتا جاپا چەكسەڭمۇ ۋاپنا قىلىشقا تېگىش- لىكسەن، شۇ چاغدا جاپاغا راھەت كېلىشى مۇمكىن.

3- باب گېئوتېزىم ۋە گېئوتېزىم سىلىشتۇرمىسى بويىچە

«مەزكۇر ئۇقۇملارنى ئالدىنقى بۆلۈمدە شەرھلىگەن- دىم. يەنى گېئوتېزىم گېئولوگىيە ئۇقۇمىدىن تۇرلەنگەن بولۇپ، ئۇيغۇرچە «زېمىن ھېرىسمەنلىكى» دېمەكتۇر. گېئو- تېزىم - گېئوپولىتىزم ئۇقۇمىدىن تۇرلەنگەن بولۇپ، «زېمىن ھې- رىسمەنلىكى» دېمەكتۇر. (گېئوپولىتىزم (زېمىن ھېرىسمەنلىكى) تارىختىن بۇيان «دۆلەت قەۋەت» ئىچىمەرسىمان. يەنى كىلە سەۋەبى بولۇپ كەلگەن ئىنسانلار قەبىلىۋاز- قوۋلدارلىق دەۋرىدىن باشلاپ ئۆددى ھايۋانلار «ھىد چىگرىسى» سىزغاندەك چىگرا يەلگىلەپ «دۆلەت زېمىنى» ئىگەنلىكىنى ئاساس قىلغان ۋەماكان تالىشىپ ئۇرۇشۇپ كەلگەن، بۇ قەدىمكى ئىنوتېرا ئىگىسىزلىدىكى ئاتۇرال ئىگىلىك دەۋرىدە ھەل قىلىش مۇمكىن بولمىغان «تەگرى مۇرادەت» بۈيۈك كاپىتال ئىگىلىك دەۋرىدە سانائەت ۋە تېخنولوگىيە ئىقتىدارى بۇ مە- سىلىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ، «گېئوتېزىم (زېمىن ھېرىسمە- نىلىكى) مەسىلىسى ھاسىل قىلدى. 200 يىللىق تارىختىن ئىسپانىيە، ئەنگلىيە، پورتۇگالىيە سودا كېمىلىرى جۇڭگو قېرىغىنغا كەلگەندە توپ ئوقلىدى، بازار ئاچقىلى قويمىدى، نە- تىجىدە، ئۇرۇش بولدى. «ئەجنەبىلەر» قوغلاپ چىقىرىلدى. بىراق بۇلار يەنىلا بىنائەت دۆرىنى قاتارلىق ئۇسكۇنىلىرىنى «داچك دىگو» خانلىرى، ئەمەلدارلىرى ئىشلىتىپ ئېلىۋە- لىش كويىغا چۈشتى. «ئېلىۋېلىش» بىلەن قىلتاقتا چۈشتى. ئەمەلدارلار پارچىلاندى. «تەبىيەت» ھەرىكىتى، «يېخىتۇەن» ھەرىكىتى، «شىنخەي ئىنقلابى» بولدى.

ھازىرقى زامانغا كېلىپ «كېچىككىنە سائەت»، «ئۇششاق يانفون» قاتارلىق شائەت تېخنولوگىيە ماتېرىياللىرى مىليارلاپ ئالتۇنلارنىڭ ئېقىنسىز ھاسىل قىلماقتا. بايلىقنى، «تالانتلار» نى تارتىپ كەتمەكتە. بۇ نېمە ئۈچۈن؟ بۇ دەل گېپوتىزمنىڭ غەلىبىسى.

«گېپوتىزم (زېھنى ھېرىسمە نلىكى) بىراخىل زېھنىي كۆچىلىنىش تەدبىق پەھمى كۆچى. بۇنىڭ ۋەزنى كۆموت، چۈشەندەك بولغىنى بىلەن، پىلدەك، يولۋاستەك بەدەنلەرنى «پارالىچ» قىلىدىغان ياكى «جەسەت» نى تىرىلدۈرىدىغان كۈچتۇر. بۇ كۈچ ئۈچۈن ماكان — زامان كۆچۈش ھاجەت ئەمەس، بەلكى ماتانى كۈچتۇر. ئارزۇ-ئىقتىدار (پاكىت) ئارقىلىق مەنتىقى ھېسابلاش ئارقىلىق نەتىجىنى ماكان نېمىگە موھتاج؟ بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ماكاننى نېمىنى بېرىدۇ؟ ھېرىسى قوزغۇتۇلغاندىن كېيىن، خۇددى كۈنۈپكا بېسىلسا دۇگاينىڭ رەسىمى چىقىدىغاندەك، بۇرۇن مىليون ئارمىيە ئىنسان بەدىلىگە ئالالمىغان نەرسىلەرنى بىنگارغىلا بېرىۋېتىدىغان ئەھۋاللار پەيدا بولدى.

مەسىلەن، بۇرۇن ئۇرۇشتا بىر ئەسكەرچە چىقىمچىلىك ئەسىر بولسا، ئۇنى قوتقۇزماق ئۈچۈن ئۇرۇش بولاتتى. ھازىرچۇ؟ مىليادىر بايلار، تالانتلىق ئالىملار ئۆزلۈكىدىن «ئەسىر» بولماقنى تالىشىپ «پۇل» خەجلەپ، قوللۇقنى سېتىۋالىدىغان بولدى. شۇنداق سىرلىق ۋە مۇقەررەر كۆچ ئىكەن، ئۇنداقتا ئالىي «گېپوتىزم» نېمە؟

«ئونىنچى قەۋەت چەمبەر سىتىرىقىدىكى چېكىت» يەنى ئاي يىلەن ماھ تېك سىزىق بولغان چەمبەر يەنى ئىھسانشۇناسلىق، سەن، قوماندانلىق شەھرادا، تورغان بولساك، «بولاق» ئېچىپ كۆچەت تېكىپ باغ قىلىپ ئارام تاپ، مۇئەسسىسى رىسقى بولغانلارغا ھېممەت قىل... بۇ رۇھ — زولقەرنەينىن تەختى، قەرىدون ھەشەمىتىدىن ئىلا...

4- باب گېنوتىزم ۋە تېررورىزم

سىلىشتۇرمىسى بويىچە

ئالدىنقى بۆلۈمدە شەرھىلەنگەندەك، گېنوتىزم گېناتىكا ئۇقۇمىدىن تۇرغىلەنگەن، گېن يەرشىكىلىكى دېمەكتۇر، تېررورىزم — تەھدىتكە شىلىك دېمەكتۇر.

ھازىرقى مەزگىلدە تېررورىزم (تەھدىتكە شىلىك) ئاساسەن غەربىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى ئەل قائىدە» كۈچلىرىگە بولۇپمۇ ئافغان، ئىراق، پاكىستان، ھىندىستاندىكى، ئاندىن لىۋان، ئىسپانىيىدىكى، ئۇيغۇرەن ئىسلامىيەت دۇنياسىدىكى «ئىنسان بومبىلار» مەسلىسىگە قارىتىلغان.

ئەزەلدىنلا ئۆمەلىيەتتە، تەبىرگە ئاساسلانغاندا تېررورىزىم ئامىللىرى ھەرخىل شەكىلدە «قاپ تېررورىزىم»، «ئاق تېررورىزىم»، «قىزىل تېررورىزىم»، «سېرىق تېررورىزىم» دېگەندەك ھەرخىل بۆلۈنۈشتە ئىنقىد قىلىنۇچى ئۈچۈن تېررورلارنى ھەددىدىن ھېساباتسىز كۆمۈتىلاردەك ئۇچۇپ يۈرگەن ئۇقۇمدۇر. ماكرولۇق نەزەرىيىدىن سىلىشتۇرۇشقا خېرىسىتىانلىقنىڭ «ئىسلامىيەت» ئىچىدىكى قارامىلىقنى تېررورىزىم» دېگەندەك نامىنى ئاتاپ ئۇپۇكلاشنى ئايال پوپ كاھىلە خانىمنىڭ «بايا ۋاندىكى بولاق» دېگەن خېرىستىانلىق رىسالىسىدە، كېرىستقا مىخلانغان «مەسىھ» نى ئەڭ ئالىي ھەربىي قوماندان «ئىنسان چەكچىدۇر» دېيىلگەن.

كېرىستقا مىخلانغان مەسىھ نېمە ئۈچۈن ئالىي ھەربىي قوماندان بولىدۇ؟ ئۇنىڭ پۈتۈن قولى باغلانغان، تىلى كېسىلگەن، پۈتۈن بەدىنى يېرىلگان، كەتكەن تۇرسا، ئۇنىڭدا قانداقمۇ ھەيۋە بار ئەقىلى بولسۇن؟ ئاپتاپ كۆيدۈرمىدۇ، سوغۇق توڭلىتىدۇ، يىلاجى يوق، چۈشلەر كۆمۈتىلار چاقىدۇ، ئىلاجى يوق، بىلىمگەنلەر ھارامدىن بولغان دەپ ئىلايدۇ، قايتۇرما جاۋابى يوق، ئۇلىنىڭ بېرىلىشى مۇمكىنلىكى يوقتام، ئانىسى (ئەبىسەب قاتۇنلىرىدىن) كەلگەن ئىلھام، مانا بۇ ئالىي ئىنسانپەرۋەرلىك روھى. ئىنسان تەبىئەتكە كۆزە چەكچى (ئۇۋچى)؟ چەمبىرەتكە كۆزە مەسىھ تېنىدىكى بىر ھۈجەيرە، بىر تېرىنگە رەھىمە بىلەن سەبىر قىلىپ ئەقىل ئىزدىگۈچى مۇشۇنداق مەۋقەدىن تۇرۇپ قارىغان ئوبزورچى نېمە ئۈچۈن كىشلاميەت ئىچىدىكى قارامىلىقنى ئەيىپلەشكە ھوقۇقلۇق بولىدى؟ بۇنىڭغا «مۇقەددەس قىلىچ» باھانە بولغان. قىلىچ دېگەن يىتىم، كىشى قولىدا تۇنج بولغان ئىكەن، ئەقلىي تەلىدىن كۆرە «تىمىر» نى بۇرۇنراق گەۋدىلەيدۇ. ئولى بۇرۇنراق قىلىچ سېپىنى شىلاپ قالىدۇ... بۇ بىر رىخسەت ئەقلىي ئىچىدامسىزلىق... قىلىچ (تىمىر) نى ھايۋان ئوۋلاش ئۈچۈن قورال قىلىش مۇمكىن، بىراق ئۇنى ئىنسانىي يوقۇتۇش مۇچۇن ئىشلىتىش لېشپېتى گەۋدىلەنگەن.

«كېرىستقا مىخلانغان مەسىھ» دېگەن ئالىي قوماندانلىق «قىلىچ تۇتقان ئالىي قوماندان» مەھەممەد ئالىدىن بەھىس قىلغاندا، ئىنسانلىق روھى نىسبەتلىرىدە «قولىدىكى قىلىچ» تېنى ئىبارەت پاكىت ئارقىلىق رىقابەتلەشكۈچى، قوبۇل قىلىنمىغان بايرىقى «ھىلال ئاي» بولغان ئىسلامىيەت ئەھلى بۇ مەلۇم نۇقتىنى كۆرۈپ «تولۇن» بولغان ئەقلىي كۆزىدە ملەسىھ بىلەن مەھەدى ئەسلى بىر روھنى ۋەكىللىك قىلىدۇ، دەپ قالىدۇ.

كەمىنە «ئون خۇماي يەزىل» شەرھى بايانلىرىدا «ئۇ-چىنچى گۇناھ ــ تەكەببۇر قورقۇش» مەسىلىسىنى تەتقىق قىلىپ: «تەكەببۇر (تەبىئەت) ھەممە تىلىك ۋە شەيئەتلىك، بەدەنى قورقۇتۇشقا موھتاج ئەمەس. قورقۇش ۋە قورقۇتۇش پەقەت بەندىلەر ئارىسىدىكى ھوقۇقى مۇناسىۋەتتۇر. تەكەببۇرلۇق پەزلى قورقۇتۇش ئەمەس، بەلكى بىلدۇرۇش ئۈچۈن قورغۇتۇش، تەكەببۇر ئەزەلدە خاتالىق ــ پەقەت راۋانلىقنى بىلدۇرگۈچى ئىلھام» دېگەنىدىم. ئالىملىرىمىزنىڭ «زەكىدار تىررورىزم» مىسالىغا ئوخشاش «ئىسلامچە تىررورىزم» مىللار ئارىلىق ئارمىيە، راۋىتكا، ئامانلىق، مەخپىيەت قىسىملىرىدا ھەتتا ئارىلىق ئەمەلدارلارنىڭ ھەتتا قېيىۋاش، زىنا-ۋاي لۇكچەكسىمانلىقنىڭ ھەممىسىدىكى «ۋىروس»، «تىررورىزم» بىلەن «گېنوتىزم» تېگى ــ تەكتىدىن ئالغاندا، فىزىئولوگىيە-لىك يېشىلوگىيىلىك مەسىلىدۇر.

ئەشەددىي بىرتەرەپ «ھاۋاڭ شاھى» شىرنى ئالساق، ئۇنىڭ ئۆتكۈر چىشلىرى تاشنى ئۇۋاپ شۆلگىسى تاشنى خېمىر قىلىشى مۇمكىن. بىراق ئۇ «مىر» (كۈچىگى) نى ئالـ ۋايلاپ چىشلەپ، شۆلگەي بىلەن تالاپ پەرۋىش قىلىدۇ. بۇنداق بىر نەرسە (ھادىسە) تېكى ئىككى خىل ئۇنۇم نەپرەت بىلەن شەپقەت ئۇنىڭ مېڭىسىدىكى «كۈنۇپكا» بىلەن كونترول قىلىنغان.

«تىپىك ئىنسان» شۇنداق بىر خىل فىزىئولوگىيە ۋە پـ سىخولوگىيىدۇر. شىر پلىنىڭ يوغان سۆگەكلىرىنى پارچىلاپ-دۇ. ئىنسان قەھرى تاشنى سۇندۇرىدۇ. شىرنىڭ رەھمى سىرلىرى ئوينىقلاپ چىشلەپ سالسا، ھەدىسنى سەل مىدىرلە-تىپ قويىدۇ. بۇ رەھمى كۈچى، دېمەك بىز ئېسىنىدىكى ئەقلىي ئاجىزلىق «روھىي شەپقەت» بىلەن «قەھرى نەپرەت» مەنتىقىنى بىلەيسىلىك، ئەگىمىزدىكى «كۈنۇپكا» نى توغرا ئىشلەتمەسلىكتىن ئىبارەت. گېنوتىزم (گېن پەر-ۋىشكەلىكى) مۇشۇ مەسىلىنى ھەل قىلىدۇ. مەن پات-پات «مەركىزىي تېلېۋىزور ئىستانسىسىنىڭ» 7 - قانىلى ھەربىي پروگراممىلارنى كۆرۈپ قويىمەن. پروگراممىلار-نىڭ ۋە مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ھەربىي ئىشلاردىكى قاراشلـ-رى خېلى مۇۋاپىق.

ئىنسان ھەربىي مانېۋىر فىلىملىرىنى كۆرگەندە ھەر-بىلەر مىزاجىدىكى رېفلېكس (ستىخىيە) مەسىلىلىرى بويىچە دىرىژورلارنىڭ كەمچىل ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمەن. ئۇلار-دۇشمەنگە نەپرەت «رېفلېكسلىرى» بىلەن قىرىنداشلىرىغىمۇ غەزەبلىك، لۇكچەكلىك، ھومۇيۇش، دەرھال مۇشتلاشماق-مىراجىغا ئادەت بولۇپ قالغان. بۇ نېمە ئۈچۈن دەپ تەقـ-قاسلسام، دىرىژورلار «ئىنسانىيەت دۇنياسى» فىلىملىرىنى كۆرۈپ ۋەسىلدە تەنقىتلىنىۋاتقان كۆرۈنۈشلەرنى دوراپ قالغان. گو-مىنداڭ بىلەن كومپارتىيە ئۇرۇش قىلغان بىللاردىكى «بۇچ چوڭ ئىنتىزام، سەككىز دىققەت» نى، «تۆت چوڭ ئىنتىزام، ئون دىققەت» قىلىدىغان ئىختىراۋى روھنى يايقىلىمىغان. بۇ ئىككى دىققەت نېمە؟ قېرىنداش جەڭچى ئۇرۇپ يالىنا «يولقىغا سەندەل» بولماق، ھەتتا «قولۇڭ ئاغرىپ قالدىمۇ» دەپ تەسەللىي بېرىدىغان ياكى «ئوق يۇزۇگگە ئۇرسا سول يۇزۇڭنى تۇتۇپ بەر» دەيدىغان چىدام روھىدۇر. ئەمدىكى دېمەك، گېنوتىزم (گېن پەرۋىشكەلىكى) ئون سۇپەتـ لىك «ئىنسانى ماھىيەت» نىسبەتلىرىدە دېموكراتىك ئىنسان، سوتسىيالىزم ئىنسان ئىختىرا قىلماق نەزەرىسىدۇر.

كونكرېتنى تەجرىبە خۇددى نەھرۇل ھەزرەتلىرىدىكى چەمبەر سىزىقىدەك «بەلدەمله، كەبى، 10 قەۋەت زىمىنى كۆچى» ــ قاچان غەزەبلىنىش، قاچان ئەدەپلىنىش، قاچان غەمكىن بولۇش، قاچان تەمكىن بولۇش، قاچان ئەركىن بولۇش دېگەندەك رېفلېكسىن تۇغۇلۇنلىرىنى قانداق ئېشىش، قانداق چېگىش لازىملىقىنى مەشقىلەش. مەسىلەن، قاپىلان-دەك يامان گۈمپىچىنىڭ ئادىل ھوشۇردەك سىم ئۇستىدە ما-گالىشى، ياتالىشى ناتايىن. ئون كىشىنى ئۇرۇپ يىقىتقان پەلۋانىڭ ئىتتىردا دېھقان سائەتلەپ كەتمەن چاپقاندەك بو-لالىشى ناتايىن. ھېس قىلمەنكى، سوتسىيال چەمبىرى ھەربىي جەڭ-چىسى تاكى گېنېرالى قەدەر تەكەببۇرلۇق ــ تەنەززۇللۇق دېگەن ھېكمەتنى يىلىش مۇھىم.

5 ـ باب ئېمونتسىيە ۋە پروگېنسىينىڭ سىپلىشتۇرمىسى بويىچە

ئېمونتسىيە (روھىي مۇقىملىق) بىلەن پروگېسسىيە (روھىي ئىلگىرىلەش) ھازىر بىز دائىم تەكىتلەۋاتقان «مۇقىم-لىق ۋە تەرەققىيات» دېگەن شۇئارنىڭ لاتىنچە تېكىسى. خېرىدارىمنىڭ مەندىن نېمە ئۈچۈن ئاتايىن لاتىنچە ئۇقۇمنى ئەسكەرتىش سەۋەبىنى سورايدىغانلىقى ئېنىق. مە-نىڭمۇ مۇددىئايىم دەل مۇشۇ.

مەلۇمكى، 20 يىلدىن بۇيان «مۇقىملىق» (稳定) بىلەن «تەرەققىيات» (发展) ئۇقۇملىرىنىڭ دىئالېكتىك مۇ-ناسىۋىتى ھەققىدە كۆپ مۇنازىرە بولغان. بۇ مۇنازىرە مەز-مۇنى، ئۇ بولمىسا بۇ بولمايدۇ، ئۇنىڭ بىلەن بۇنىڭ بىر-بىرىگە تۇرتكە بولۇش مۇناسىۋىتى بار دېگەن گەپلەردۇر. ۋەھالەنكى، ھەزىراقانداق ئۇقۇم ۋە مۇناسىۋەت سۇپىتىدىلىرىنىڭ

ماكرولۇق (جەمئىيەت) بىلەن ماكرولۇق (شەخسىيەت) بويىچە مەزمۇنى بولىدۇ. مۇبادا شەخسلەر (خىلمۇخىل ئەقلىي پەرقلىق بولغانلىقى ئۈچۈن) چوشەنچىدە خاتالىق كەمتۈكلۈك بولسا، ئۇقۇم ۋە مۇناسىۋەتلەردە خاتا ۋە زىتلىق تەدبىق بولىدۇ. ئاندىن جەمئىيەتكە زىيانلىق ئامىل بولۇپ قالىدۇ.

ئىجتىمائىسىيە (روھىي مۇقىملىق) بىلەن پروگىنىسىينىك (روھىي بېكىنلىق) تېببىي جەھەتتە بەدەن ساغلاملىقى ۋە بۆسۈپ يېتىلىش ئامىللىرى دېمەكتۇر. مەسىلەن، ئىجتىمائىيەت (روھىي مۇقىملىق) كۆپىنچە سۇكۇت (زېھنى) ئىچىدە تەكشىلىكتى ئىختىرا قىلىش، ۋىروس تۇسالغۇسىنى چىقىرىپ، تومۇر نېرۋا راۋانلاشقىنى، ئامانلىقنى ساقلاش بولىدۇ. پروگىنىسىيە (روھىي بېكىنلىق) سۇكۇت ئىچىدە تەپەككۇر، تەسەۋۋۇر، جۈملىدىن تەنەففۇرنى (مەنتىقىلىق) (تەرتىپلىك) يېكىلاش (خالىغان سەۋرىم ۋە پىكىرنى ئاللاش) بولىدۇ.

ھېكمى جەھەتتە (بۇ ئەلۋەتتە ماكرولۇق جەمئىيەت ئۇقۇملىرى) قانۇن، ئەخلاق كۆچىسى، بۇ ئاساسەن ئارمىيە، ئەدلىيە (سىياسىي قانۇن ساھەسى) — جەمئىيەت مۇقىملىق (ئىجتىمائىسىيە) بولىدۇ. سىياسىي تىجارى (ئىقتىسادىي، ھېسسىياتى) ساھەلەر مەركىزى، ئۆزگۈرۈشلىرى جەمئىيەت تەرەققىياتى (پروگىنىسىيە) بولىدۇ. نەزەرىيىدە بۇ ئىككى بۇقۇملۇق كاتېگورىيە دىئالېكتىك باغلانمىدا دېسەكمۇ، ئەمەلىيەتتە ئىككى ئۇقۇم ئاستىدا جەمئىيەتتىكى نۇرغۇن ئىشلارنىڭ كەسپىي (خىزمەت) ئېھتىياجى يەنى ئىستىغالنىم مەسىلىلىرى مەۋجۇت بولغاچ، دائىم ئىجتىمائىسىيە (روھىي مۇقىملىق) بۈزۈلگۈچى قانۇنىزلىق ۋە ئەخلاقسىزلىق جىنايەتلىرى، خىلاپەتلىرى بولۇپ تۇرىدۇ ۋە بىر-بىرىنى ئىنكار قىلغۇچى بىر-بىرى بىلەن قىيىشقاق (ئېكسپىلاتسيون) مەزمۇنى تەرەققىيات (پروگىنىسىيە) بولۇپ تۇرىدۇ.

دېمەك، «ئىلمىي تەرەققىيات» (پروگىنىسلوگىيە) بولىدىكەن، مۇقەررەر ھالدا «ئىلمىي مۇقىملىق» (ئىجتىمائىسلوگىيە) ئۇقۇمى تۇلىدۇ. بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتمۇ ھەجمى يۇقىرىقى بارلىق مەزمۇنلارغا توغرا كېلىدىغان دەرىجىدە يۇغان ھەجملىك مەسىلىدۇر. شۇنداق بولسىمۇ، ئاساسىي مىلۇدىيە يورۇتۇلغانلىقى ئۈچۈن بۇ جەھەتتە قىسقىچە تەتقىق يەكۈنى لىرىنى بايان قىلاي.

ئىجتىمائىسىيە (روھىي مۇقىملىق) بىلەن پروگىنىسىيە (روھىي بېكىنلىق) يەنە بىر ئۇقۇم دېموكراتىيە (ئەل ئارزۇسى چىللىكى) بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. تارىخىي جەھەتتىن ئالايلى، بۇ-

-نىڭدىن 200 يىل بۇرۇن «ئىتالىيە ئەدەبىياتى ئويغىنىش دەۋرى» (مەسىلەن دانتېنىڭ «ئىلاھىيەت كومېدىيىسى» دېگەن داستانىنى ۋە گىنيوتى ئەسەرلىرىنى، روسسو ئەسەرلىرىنى نامايانان قىلغان) بىلەن ياۋروپا، ئامېرىكىدا كاپىتال دېموكراتىيە باشلاندى. «ئىنجىل» زوھىدىن تۇزۇلگەن كونستىتۇسىيە (ئاساسىي قانۇن) ئىجتىمائىسىيە (روھىي مۇقىملىق) ننگىزى قىلىندى. بولۇپمۇ ئامېرىكىدا ۋاشىنگتون تۇرۇپ بەرگەن جۇمھۇرىيەت قانۇنى 200 يىلدىن بۇيان ئۇزۇرگەرسىدى، يەنى دۆلەتكە قارشى ئىنقىلاب بولمىدى. ئەلگى پەقەت ھۆكۈمەت مەمۇرلىرىنى قارارلىق ئۆزگەرتىش سايلام ئىشلاھاتلىرى بولۇپ تۇرىدى. چۈنكى، دۆلەت ھۆكۈمەت دېگەن ئاجىزلىنىپ بولۇپ، ھوقۇقى شەخسىيەتلەر روھىي (تەرەققىيات) كۈنكرېتنى مەسىلە بولغاچ، ھوقۇقى روھلارنى يېكىلاپ تۇرغۇچى پروگىنىسىيە ئىجتىمائىسىيە (مۇقىملىق) ئاساسى بولدى.

مىسالىغا جۇڭگودا 100 يىلدىن بۇيان ئىككى پارتىيىلىك دۆلەت ھوقۇقى ئۈچۈن كۈرەشلىرى بولدى. 50 يىلدىن بۇيان دۆلەت باشقۇرۇش يولىنى (لۇشىيەن) ئارزۇسىدىكى كۈرەش ئۇزۇلمىدى، يەنى ئىجتىمائىسىيە (روھىي مۇقىملىق) مۇتلەق مەزمۇن بالالمىدى. پروگىنىسىيە (روھىي تەرەققىيات) ئىلمىي بولالمىدى. ماتا ئەمدى، ھازىر پروگىنىسىيە (تەرەققىيات) ئىلمىي مەسىلىسى بايان قىلىندى. بۇ مۇقەررەر ھالدا ئىجتىمائىلوگىيە (ئىلمىي مۇقىملىق) ئۈچۈن ئاساس بولدى.

بىز بۇرۇن ۋە ھازىرمۇ قانۇن ۋە ئەخلاقىي ساھەدىكى (ئارزىيە، ئەدلىيە) كۆچلىرىنى ئىجتىمائىسىيە (روھىي مۇقىملىق) كۆچى دەپ خۇراپىيلار چە چوقۇنۇق. ئۇلارنىڭ مۇجەسسەملىرى (روھىي تەرەققىيات) چوشەنچىسى قانداق ساقلاش، قانۇن ۋە ئەخلاق قارىشلىرى ئىستېمال قىلىنىدىغان، ئىختىرا، ئېھتىياج، ئىقتىدار قارىشلىرى قانداق؟ بۇنىڭ ئۈزۈلگەن قانداق تەسىر قىلىدۇ؟ بۇنىڭدىن مەسىلىنى دىنامىكىلىق ھالدا پارتلىتىپ ئىستراتېگىيە، ئارزىيە، ئىنتىزامى، ئەدلىيە ئىستراتېگىيە تەكتىلەنگەن بولسىمۇ، دىئالېكتىك چوقۇرلۇق يېتەرلىك بولمىدى. «ئىنتىزام پرىنسىپلىرى ئىنلىق ۋە قېنىق» بولمىدى.

مىسال ئالايلى، ئىراق سەھرالاردا ساقچى پونكىتى ۋە ئاماناتلىق ساقچىلىرى بار دەيلى. يولدىن بىر ئېشەك كىلىك دېھقان ئېشىغا قىغ توشۇپ كېتىۋاتسا، ساقچى بالىلارنىڭ بىرەر نەرسە ئوندۇرۇۋالغۇسى كېلىپ قەستەن ھالدا: «ئېشەك يولغا تېرەكلەپ تارىلىق قانۇنىغا بوزغۇنچىلىق قىلدى» دەپ چەرلىمانە قويسا جىدەل چىقىدۇ. «بوشىشاق ئىجتىمائىيەت» (مۇ-

قىملىق) بۇرۇلىدۇ. بۇنداق ھۆججەتلەرنى ھادىسىنى نەزەرگە ئې-
لىنمىسا، بۇنىڭدىن بوغۇلغانلارنى مۇخبىرلارنى نەزەردىن
ساقىت قىلسا، «ئىنتىزامسىزلىق» كۆپەيسە، بوغان مۇقىم-
سىزلىق (ئىھتىمالىت كەملىك) كېلىپ قورغىلىدۇ. ئەلمنە
كەمنە، بۇرۇنقى سىياسىي قانۇن ساھەسىدە ئىشلىگەن
بۇرادەرلەرنىڭ كېسىلىپ بولۇپ قالغان ئەھۋاللىرىنى تەقاس-
لاپ كۆرگەن ئۇلار پارتىيەگە ھۆكۈمەتكە سادىق ئىدى.
دۆلەت مەنپەئىتى ئەمەلىيەتتىكى تارىخىي سىلىشتۇرما نىسبەتتىن قىس-
دەپ قارالىتى. گۇناھكارنى «دۆلەت، جەمئىيەت دۈشمىنى»
دەپ قارىغاچ، گۇناھكار خۇددى ئۇرغاندەك قىسىلىپ
ئەزەلدىن گۇناھكارنى ئۇرۇلاتتى. گۇناھكارنىڭ جانغا
تويغان ھەر ئوتى پارلاپ ساقچى بۇرادەرلەرگە قونۇپ تە-
رىلىدىغان ئاغرىنىش قالغان ئىدى. بۇ نېمە سەۋەب دەپ تە-
قاسلىدىم.

بىر دۆلەت (ماكان) ئىچىدە ياشىغان ئىنسانلار شۇ دۆلەت
ئۇقراسىغا پەرق بەلگىسى كەسىپ، (ھوقۇق) ئوخشىماسلى-
قى، ياتاقۇ گۇناھنىڭ ھەممىسى دۆلەتكە قارشى بولۇشى نا-
تايىن، ئەمەلدىمۇ ياتاق گۇناھ پەللە ئىنسان ئارىسىدىكى
مۇناسىۋەت توقۇنۇشلىرى ھېس قىلىدىكى ھوقۇقى بۇرادەر
ھوقۇقىنىڭ خىزمىتى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭدىكى قىممەت
قانۇنى بولۇش ئىكەنلىكىنى بىلمىگەن. «خەلق ئۈچۈن
خىزمەت قىلىش» نى خەلقنى خىزمەتچى قىلدۇرۇش دەپ قا-
رىغان، قول (تىغ) ئىشلىتىپ ھەل قىلى-
شى مۇمكىن ئىكەنلىكىگە ئەقلى يەتمىگەن.
مانا مۇنىڭچە مۇشۇ ئادەتتە مۇلاھىزىدىن ئىلمىي تەرەققى-
يات (پروگېسسلۇگلىق)، «ئىلمىي مۇقىملىق» (ئىمپونىتلۇگلىق)
قانچە مۇھىم ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىش مۇمكىن.
ئۇمۇمۇمان، مەملىكىتىمىز ھازىرقى سوتسىيالىستىك دېموك-
راتىك دۆلەت، يەنى تەدرىجىي ئىشان قىلغان ئەل بىل-
زارەتچىلىكى بولغان دۆلەت، دۆلەت - خەلقنىڭ يەنى دۆلەت-
نى ھىمايە قىلىدىغان 1 مىليارد 300 مىليون ئىنسانىنىڭ
كىم، قەيەردە، قانچىلىك ئۆيدە خىزمەت مەنپەئەت ئۈزەندا تۇ-
رىدىكەن، شۇ جايىنىڭ مۇقىملىقى، تىنچلىق ئامانلىقى
دېگەن ئىمۇنتسىيگە ئېھتىياجلىق ۋە شۇ ماكاننى تەرەققىي
قىلدۇرۇش ئارزۇسىدىن ئىبارەت پروگېسسىنى ئېنقىدار قە-
لىدۇ. مەمۇرىي كادىرلارنىڭ ئەملىگە ۋاكالىتەن» نازارەتچىلە-
كىنى شەكىل ۋەزىرلىكىتە. ئۇلار بۇ شەكىل ئىچىدىكى
ۋەزىنى مەرمۇنىنى تەقسىلاپ قارايدىغان بولسا، مانا-
ئۇرۇن ھوقۇق - غۇرۇر قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە «ئەلنىڭ
خىزمىتى» (تەكرى پەرىشتىلىرى) مەۋجۇتلۇقىنى بىلىدۇ.
«ئەل بىلەن بەگ» مۇناسىۋىتى خۇددى بىر بەدەندىكى تەن
بىلەن زېھن (زېھىن) مۇناسىۋىتىگە ئوخشايدۇ.

6 - باب دېموكراتىيە ۋە پۈرۈكراتىزىم سىلىشتۇرمىسى يوبيچە

ئالدىنقى بۆلۈمدە دېموكراتىيە (民主) پۈرۈكراتىيە (公官) ئۇقۇملىرىنىڭ «ئەل نازارەتچىلىكى» ۋە «بەگ نازارەتچىلىكى» دەپ تەبىرلىنىدىغانلىقىنى بايان قىلغانىدىم. ئەمدى ئەمەلىيەتتىكى تارىخىي سىلىشتۇرما نىسبەتتىن قىس-قىچە بايان قىلىش زۆرۈرلىكىنى ھېس قىلدىم. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش باشلانغان 30 يىلدىن بۇيان بىر قىسىم كىشى-لەر (كومپارتىيە ئەزالىرى) نىڭ «ئالدىن پاي بولۇشنى بول قويۇش» شۇئارى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ ئەنە زۇڭجىدا كۆپ قاتلام مەنا بېرىدىغان «民执政为公» سۆزىدە ئەنزۇڭجىدىكى «公» بىلەن «民» نىڭ ئورنىنى ئەنئەنىۋى ئەنزۇڭجە تەبىرلىرى پۈيچە قارىغاندا، «公» ھەزرىتى، بەگزادە، دانىشمەن ئەۋلىيا (مەسىلەن، 公王، «周公»، «齐公» دېگەندەك) مەنالىرى بولغانلىقى ۋە «政» نىڭ قانۇن، دېكتاتۇرا مەنالىرى بولغانلىقى تۈپەيلىدىن، پار-تىيىنى بەگزادە (دانىشمەنلەر) دىن قۇرۇلۇش، ھوقۇق (دېكتا-تۇرىنى) خەلقتە، (پۇقرالارغا) پۈرۈكراتىيە دەپ چۈشەن-دۈرۈلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، 50 يىلدىن بۇيانقى ئەزىز-زىمىز-غا يېقىن قىلغانلىقى ئۈچۈن، 50 يىلدىن بۇيانقى ئەزىز-زىمىز-دىكى سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە دۇچ كەلگەن تارى-خىي قالدۇق فېئودالىق بىۋروكراتىيە بۇرۇژۇئازىلىك لېنىز-مى بىلەن قوشۇلۇپ پارتىيە ئىنتىزامى ھۆكۈمەت ئىنتىزا-مى قاتلاملىرىدا بىر قاتار قانۇن ۋە ئىنتىزام ئەمەلىيەتتە-دىغان ئاۋارىچىلىك (بەگزادىلىق) ئەھۋالىنى ئەۋج ئالدى-رۇلار نېگىزى يىلتىز مەسىلىسى، ئىدىئولوگىيە مەسىلىسى، يولغانلىقى ئۈچۈن كەلگەن ئىپلىشىش ئىمپېرىت ئالسۇن ئۈچۈن تارىخىي تەجرىبىدىن قىسقىچە قاراشلىرىمنى بايان قىلاي.

دېموكراتىيە مىلادىدىن بۇرۇنقى يۇنان دەۋرىدە دې-موكرات نامى بىلەن باغلىق ھالدا، «قۇرۇلتاي» كۆزدە تۇ-تۇلغان. ئەينى ۋاقىتتىكى ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچى قۇللار بولۇپ، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە ئىگە بولمىغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمى ئىنتايىن تۆۋەن بولۇپ، ئۇلار ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلار ئۇلارنىڭ ئۆزىنى ئاران باقالايدىغان دەرىجىدە بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى بولمىغان. ئۇلار ئىگىلىك ھوقۇقىغا ئىگە بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتتا ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقى بولمىغان. ئۇلار

ئەگەر مىتافىزىك دۇنيالېكتىكا (بۇرۇنقى ئىچكى زوڭچى تەرجىمىسى ــ 形而上学辨证法) دەپ قارىلىدىغان بولسا، 神形相称法 بولمايدۇ. يەنى روھ شەكلىگە كېرىسە، مىتافىزىكا بولمايدۇ. شەكىل مەزمۇننى ساقلاپ قالىدۇ. ئۇنداقتا، مەزمۇن شەكىلنى ساقلىشتىن ئىبارەت دۇنيالېكتىكا بولمايدۇ). دېگەن ئىلمىي خۇلاسىگە كېلىشكە بولمايدىغان ئىكەنلىكى ئېنىق بولىدۇ. (بۇ سىرلار ئىچىدە ئەڭ مۇھىم بۇرۇنقى ئەسەرلەرنىڭ «ماھوم ئەلمائاتى» دا تەپسىلىي بايان قىلغان).

مەيلى شەخسىي بولسۇن، مەيلى ئاجىز بولسۇن، ماتېماتىكا $\frac{4}{4}$ كەسىرى بەقەدەر بىلەن گىبوماترىك شەكىل باش روھ (بىرۇن)، چاتروھ (لىمىان) ئەكس تاناسىپلىقى مىتافىزىك نەزەردە «لوپا ئەينەك» شەكلىگە ئوخشايدۇ. فىزىكىلار: لوپا ئەينەككە چوشكەن نۇر جەملىنىپ مەركىزىي نۇقتىدا «ئوت» بولىدىغان ھادىسە تارقىلىق جەھەتتە ۋە شەخسىيەت ۋۇجۇدىدىكى 8 خىل ئوت ئەكس تاناسىپ كۇچ، (ھوش) ھېكمەتلەرنىڭ ئىپادىسى قالدۇرغان. خۇددى يۇنان رىۋايىتىدە پېرومىي زېۋسنىڭ مەخپىي ئوتنى ئوغرىلاپ، ئولىمپىيە تېغى ئۈستىگە «تاباغا» دا ئارغامچىلىنىپ، «مەشئەل» رەمزى بولۇپ قالغاندەك، دېموكراتىيىگە ئوخشاش دائىشەن قوزغالاڭ شەخسىي قۇرۇلمىنى جەمئىيەت قۇرۇلمىسى بىلەن تاناسىتلاپ قارىسا، قوزغالاڭنىڭ يۇقىرلاڭنىڭ «مۇتلەق ئىتائەت، ئېھتىرام» شەكلىدە روھىي نۇرلىرى قوزغالاڭ پادىشاھقا (زۇلقەرنەينىگە جەملىنىپ) يۈرگەن 30 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ ئولۇپ كېتىۋاتقان ھادىسىنى كۆرۈپ، «لوپا ئەينەك» سىرىنى ئاچقان، شۇنىڭ بىلەن بىللا «ئىتائەت نۇرى» نى چاچماق ئەدىسى ئۇچۇن «مەۋھۇم ئاسمانى كۇچ» بىلەن ھوقۇقى مەسئۇلىيەت گىراپ (كائەكچىلىرى) ئەقىلىنى باينغان.

ۋەھالەنكى، «ئەقىل» مۇتلەق نوقتا ئەمەس، ئىنسان جىسملىرىدىن پارلىنىپ ئايلىنىپ تۇرىدىغان «جىنمان» (ئىنىرگىيە) بولغانلىقى ئۇچۇن ئەقسۇنگەرلەر، مۇنەججىملەر رىقابىتى باشلانغان. بىراق، جەمئىيەت ئىقتىسادىي تەرتىپ (ئىستېمال ئىختىرا، ئېھتىياج ئىقتىدار قانۇنلىرى ئوبيېكتىپ مۇتلەق) بولغانلىقى ئۇچۇن، ھېسسىي (ئەزەرنىيۇى) ئەدىبلەر يالغان ساختا بولۇپ ئەمەلىي ئىقتىسادىي مەنپەئەت ــ پۇل مۇناسىۋەتلىرىدىكى «نۇر ئېقىمى» يەنىلا «مەركىزى نوقتا» نى △ شەكلىدىكى يۇكسەك نوقتىنى «ئوت» قىلىپ كۆيدۈرۈش قانۇنىدىن قېچىپ قوتۇلالمىدى. ياۋروپالىقلار بۇ مىتافىزىك سىرىنى سەممىي بىلگەنلىكى ئۇچۇن، ئاندىن دېموكراتىيە (ئەل خوجدارلىقى) لېبىرالىزم (ئەركىنلىك) دېگەن ئاتەدىبىر ئىلغار قىلىق پادىشاھلىق ۋە ياكى جۇمھۇرىيەتلىك تۈزۈملىرىنى ساقلاپ تۇرىدىغان ئىمكانىيەتكە نىسبىي ھالدا مۇيەسسەر بولدى. «سايلام» مەركىزىي نۇقتىدا «تازاق ئۆيۇنى» تەدىلىدۇرغان پادىشاھلار ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ۋەزىرلەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى قەبىھ ئىدىيىدە پاناھلىنىدىغان، ۋەزىرلەر ھۆكۈمەتلەرنى ئەمەلدار لار تۈۋەتلىلىپ تۇرمىكلىغان خەلقنىڭ «ئىتائەت» دېگەن ئىستىھمالزم نۇرلىرى نۇقتىلارغا يۆتكەپ تۇرىدىغان تەدبىرلار ھاۋىرقى لېبىرال دېموكراتىك (ئەركىن ئەل خوجدارلىقى) خۇزۇملىرىنىڭ ماھىيىتىدۇر.

يۇقۇن روھىي تارىخىنى، غەمكىن ئەركىن، تەمكىن، تەكەللۇسچان دېگەن تۇتام ئۇقۇملار ئىنسانلارنىڭ شەرھلەپ مۇمكىن. تارىختىن بېرى، ئالقىشاپاك خۇملىدىن، جۇڭگودا قۇدارلار زىنىڭ ئاندىن، ھىندىدا، پادىشاھ ئەمەلدارلار مەسلىنى تەپەككۇر قالالمىدىن ئەمەلەن، بىلگىنى بەدەندىكى مۇزۇقتىلىشىنى دورىلار ھارماق مۇراپ بىلەن ھەل قىلغىلى بولىدۇ. دەپ، بېرۇكراتىك (ئەگ خوجدارلىقى) ۋە تەكەبىرلىك (ھاكىمىيەت ئىگىلىرى) نى ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ دەپ قارىلىق قىلىپ كېلىۋەرگەندى. يۇنداق، فىزىئولوگىيىلىك، يەنى خولوگىنىلىك ئادەت) ھارتروب ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت. ئۇزۇنلۇقىمەست قىلىمايدىغان، دوختۇرخانىدا يېتىمايدىغان (لېۋەز) باشلىق ھوقۇقدار پولىنسا كېرەك. ئۇچەبا ھاۋا توزانلىق بولسا، دائىم «ئوكسىگېن ماسكا» نى تاقاپ يۈرۈشى كېلىمى بولامدۇ؟

مەسىلىگە ئېكولوگىيە، فىزىئولوگىيە ئېھتىياجىدىن قارىساق، سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىنىڭ قانداقتۇر بەزىدە يېتەرلىك ئىتائەت ئەمەس بەلكى تەبىئەت قانۇنىنى ھاسىل قىلىشقا تېگىشلىك «كىلىمات» ئېھتىياجلىدەك ئومۇمىيۈزلۈك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلمىدى. شەخسىي مېيالدىن ئالالايلى، (كىلاسسىك دانىشمەنلەر تەكەبىرلۇق ــ تەنەززۇللۇق (تۇزۇلۇش) دېمەكتۇر دېگەن. بۇ ھېكمەتنىڭ فىزىئولوگىيىلىك سىرىنى دەل «تەكەبىرلۇق» نىڭ پاش روھ (ئورۇلۇش ــ ئىلگىرىلەش، كېڭىيىش، قاتلىنىش) بولۇپ تەبىئەتتىكى لىمىان تەكلىمىسى بۇزۇلۇپ «مېڭدىكى قان نوكچا» بولىدىغانلىقى ئۇچۇندۇر. «ئىتائەت نۇرى» نىڭ كۆپ تۇرۇشى مۇمكىن. شۇنداق بولغاچقا ئەقىل قىلغۇچى ئۇچۇن ئىنسانىيەت (ھەممەت ھۇزۇر خانلىقى بىلەن رازى قىلماق) بولسا، ئىككىنچى تەرەپتىكى تەزالىق (قانائەت) ھەر ئىككى تەرەپ ئۇچۇن دىنىيەت (قىممەتلىك) بولغۇسى

7- باب. كونسىرۋاتىزم ۋە ئوپىسرۋاتىزم سېلىشتۇرمىسى بويىچە

تالالىنىق بولۇمدە «كونسىرۋاتىزم تەئەنچىلىك (ئەنسۇ-ۋوش) ئوپىسرۋاتىزم تەلىبەتەچىلىك (تەلىپۇنوش) ئىكەنلىكىنى تەبىئىلىگەن ۋە قىسقىچە شەرھلەپ ئۆتكەن ئىدىم. ئەمدى تەجرىبە تەدبىقات تەرىقىسىدە تالاھىدە بايان قىلاي: كونىسرۋاتىزم - ئەنئەنچىلىك ئىنسانىدىكى مۇتلەق مەۋجۇت بولغان روھى ھال زامان كۆزقارات كاتەكچىسىگە سالغان ھالدا قارىساق، «بۈگۈنكى، ھازىرقى جىسمى تىندۇرما، ھازىرغىچە زامان ساھەت دەقىقىلەر رۇھىنى بولۇپ، بىر نەپەسلىن كېيىن ئۆتمۈش (ماۋات) بولىدۇ. يېراق، زامان-ماكان ئىزنى بەدەندە ئىز سىز قالمايدىغان ھۆجەيرە-زەررە بولىدۇ. بۇ كېلىمىكى كۈنلەر، ساھەت دەقىقىلەردىكى تەپەككۇر، تەسەۋۋۇردىكى ئىلھام ئاساسلىرى بولىدۇ. ۋەھالەنكى، كېلىپ تۇرغان دەقىقىلەر، ساھەتلەر، كېلەر كۈنلەرنىڭ ھەممىسىدە بىزنى تەلپۈندۈرگۈچى، قىزىقتۇرغۇچى مەزمۇنلار يەكى قوزغۇش سەۋەبى بولىدۇ. شۇ ئۈچۈن، فىلوسوفىيە تىلى بىلەن سۇبىيېكتىپ (دۇنيا) ئىڭ تەبىئىتى ھەققىدە توختىلىپ سۇبىيېكتىپ (دۇنيا) ئىڭ تەسىرى قوزۇم (قوزۇق ئىسىسق) بولىدۇ. ھەر بىر تەلپۈنۇش (ئۈپتىملىستىك ياكى ئوپىسرۋاتىپ نەزەر) سۇبىيېكتىپ (دۇنيا) ئىڭ ھۆل تومۇز (ئىسلىق) سەۋەبىدۇر.

ئوپىسرۋاتىزم دېگەن ئاتالغۇنى تەدىقى قىلىش ھالەتلىرىمىدە مۇداق چاتما كۆز ئالدىمدىن ئۆتتى. 1962 - يىلى سىنتەبىر كۈنلىرى ئىدى. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئەمدى باغلانغان كۈنلەر ئىدى. بەكمۇ روھلانغان ئىدىم. «ئۇچىتاش» ئېگىزلىكىدە (قارياغاچلار بولغان باغچا ئىچىدە) «يامالىق» تېخىغا قاراپ «تاغ» غا چىققۇم كەلدى... شۇ بىر ھەۋەس بىلەن ماڭدىم (يەكشەنبە ئىدى). ئۇ چاغدا «سايى» دېگەن تاغ باغرى قەدەر رايون ھازىرقىدەك ئەمەس ئىدى. ئۆستەڭدىن ئۆتتۇم، «پويىز ئىستانىسىسى» بولغان تاغ باغرىدىن ئارلاپ يامىشپ يولۇپ ئىككى ئۇچ ساھەت ئۆتكەندە تاغ چوققىسىغا چىقتىم. ئەمدى ئورۇمچى خۇددى كۆلچەكتىكى سۇغا ئوخشاش مانا-ن ئىچىدە كۆرۈنەتتى. شامالىق گۈللىرى بار-كەن، بىردەم تېرىپ ئويناپ قوت ئەتراپقا قاراپ قانائەت ھېسىن قىلغاندىن كېيىن يېنىپ چوشتۇم. يېنىپ چوشمەك بولغىنىمۇ خەتەرلىك ئىدى. 82 - يىللىرى ئورۇمچىگە بارغاندا قارىسام، تاغ ئوستىدىكى ئوپىسرۋاتورىيە گومبىزىنى كۆردۇم. بەزى ئاخشاملىرى «باش» ئوپىسرۋاتورىيە گومبىزىگە، كۆز تېپىلىسكوپقا ئايلىنىدۇ. يولتۇزلۇق ئالەم چىمىرلايدۇ، تارازەن سالساق، ئەتراپ، جەمئىيەت ھەممە چاتلىق، ئىنسان ئاسماندىكى يولتۇز بولىدۇ.

تېخىمۇ مۇھىمى، مۇگدەپ ياتقان چاغدا، بەدەن ھېگە قاتلىمى ئاسمان بولۇپ، قانداقتۇر مېڭىمىزدىكى مىكرو زېھنى ھۆجەيرە ئوپىسرۋاتورىيە گومبىزى بولۇپ، ھەتتا ئۇيۇمىز كىملىكى نامەلۇم بولغان مىكرو كۆزەتكۈچى نەزىرىدە ئورغاندەك بولۇپ قالىمىز. بۇنداق ھادىسە «چۇشى تەتقىقاتى» جەريانىدا تېخىمۇ ئېنىق.

شۇنداق قىلىپ، بىز ئوپىسرۋاتىزم (تەلىبەنەچىلىك) تە ماكرولۇق ۋە مىكرولۇق يەنى تېلىسكوپىسمان، مىكروسكوپىسمان رادار ئوسكۇنىسى بولغان «كومپيۇتېر» بولۇپ قالىمىز. نەتىجىدە مەيلى يۇقىرقى بابلاردىكى ئوقۇملار بولمىسۇن، پۈتۈن ئەسەردىكى مەزمۇن مانا-ن بولمىسۇن، «ئوپىسرۋاتورىيە» دېگەن باش بىلەن كۆزگە ئاجايىپ تۇيۇلىدۇ. بىز بۇ جەھەتتە ئاستېرونومىيە (يولتۇزلار ئىلمى)، ئاستېرولوگىيە (بەدەندىكى تۇيۇملار ئىلمى) ياكى تارىخىي يادىكارلىقنى قىدىرغۇچى تارىخىولوگىيە بىلەن مەنتوى ماتېرىيال (كىتابلاردىكى، تورگىتالاردىكى مانا-ن ۋەۋەتلىرىنى قىدىرغۇچى قاتمىلوگىيە مەسىلىلىرىگە دۇچ كېلىمىز. مەسىلەن، ئاخىرقى بابنىكى بېيۇكراتىزم ئىنادىلىرىدىن بولغان تەكەببۇرلۇق «نېمە ئۈچۈن تەبىئەتتىكى زۇل (بوزۇلۇش) بولىدۇ؟» دېگەن ھۆكۈمنى بىلىشكە تەلپۈنۇپ سۇئال (تىنچىدە) بەدەن ھالەتلىرىمىزگە چىمىرلاش، زەخىرلاش قاتارلىق بىمارى بېشارەتلەرنىڭ ئويۇملىرىغا نەزەر سالساق، جەمئىيەت ئەھوالى تارىخىي تەسىرلەر، ئىنسانلار (جىنمان مىكرولىرى) قىلمىشلىرى مەلۇم بولىدۇ. بىز سالامەتلىك رۇھى پاراغەتلىك ئىلھاملىرىنىڭ بىر يېكى يولتۇرۇدەك چاقناپ قىلىشنى تارىزا قىلىمىز. مۇبادا كىمدە كىم بۇنداق ئارزۇنى ئىنكار قىلسا، ماماتلىقنى خالاپ قاپتۇ ياكى مەۋھۇم ئەزرائىل كونترولىغا ئېگىلەپتۇ دېسەك بولىدۇ.

ئاپتور: قەشقەر ۋىلايەتلىك ئەدەبىيات ئىنەئەنجىلەر بىرلەشمىسىنىڭ پېنسىيونېرى

تەھرىرلىگۈچى: ئىسلامجان شېرىپ بەشكېرەمى

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نە كۆرسىتىلگەن چىن يېپەكلىرى توغرىسىدا

يولۋاس مۇھەممەتئىمىن

بىلىم ساھىبلىرىغا مەلۇمكى، «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «دىۋان» دەپىلىدۇ) ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى، تىلشۇناسى مەھمۇد كاشغەرى يازغان، ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىغا مەنسۇپ مەشھۇر يازما يادىكارلىق. قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان تۈركىي تىللىق قەبىلە ـ مىللەتلەر تىللىرى سېلىشتۇرما تەتقىقاتىنىڭ ئۆچمەس نامايەندىسى. ئۇ مەزمۇن جەھەتتىكى چېتىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى بىلەن بىر بۈيۈك قامۇسقا باراۋەر ئەسەر بولغان بولسا، خاتىرە، ئىزاھاتلىرىنىڭ چىنلىقى، ئىلمىيلىكى بىلەن ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ھەمدە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى دەۋرلىرىدىكى ماددىي، مەنىۋى ئەھۋالىنى ئەينەن خاتىرىلەنگەن ئەبەدىيلىك ھۆججەتتۇر. مەھمۇد كاشغەرى «دىۋان» دا تۈركىي تىللارنىڭ دىئالېكت، شىۋە پەرقلىرىنى سېلىشتۇرۇش، ئىزاھلاشتا تولىمۇ ئىلمىي، ئەستايىدىل ۋە سەمىمىي پوزىتسىيده بولغان. ھەرقانداق بىر نەرسىنى چۈشەندۈرگەندە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى، سۈپىتى، خۇسۇسىيەتلىرىنى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ تەۋەلىكىنى ئىنچىكە كۆرسىتىپ بەرگەن. بولۇپمۇ، ئائىلە سەرەمجانلىرى، ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى، تېببابەتچىلىك دورىلىرى، يېمەك ـ ئىچمەك ناملىرى، زىبۇ زىننەت ۋە كىيىم ـ كېچەك ماتېرىياللىرى قاتارلىق ماددىي فولكلور نەمۇنىلىرىنىڭ ئىسمىلىرىنى تىلغا ئالغاندا، ئۇلارنىڭ قايسى قەبىلىگە تەۋە ئىكەنلىكىنى، نېمىلەرگە ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى توغرا چۈشەندۈرۈشكە ئالاھىدە دىققەت قىلغان. بىلگەنلىرىنى ئەينەن يازغان، بىلمىگەننى ئۆزىچە پەرەز بىلەن يازمىدىغان، مەلۇم مۇددىئا بىلەن چۆكتۈرىدىغان ياكى كۆپتۈرىدىغان ئىلىم ئەخلاقىغا يات نۇقسانلاردىن ئۆزىنى پاك تۇتقان. شۇڭا، ئۇ «دىۋان» دا كۆرسىتىپ ئۆتكەن 20 خىلدىن ئارتۇق يېپەك رەختىنىڭ ئىسمىلىرىنى ئاتاشتا، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمىنى «بىر خىل چىن يېپىكى»، «چىندا ئىشلەنگەن يېپەك رەخت»، «چىننىڭ يېپەك رەختى» دېيىش ئارقىلىق، شۇ خىل يېپەك توقۇلما بۇيۇمنىڭ ئىشلەنگەن ئورنى بولغان «چىن» سۆزىنى قوشۇپ ئىزاھلىغان. مانا بۇ ھەقىقىي ئىلىم ئىگىلىرىگە خاس ئەخلاق ـ پەزىلەتتۇر. ۋەھالەنكى، تارىخ، جۇغراپىيە جەھەتتىكى بىلىمى ئانچە مۇكەممەل بولمىغان قىسمەن تەتقىقاتچىلاردا ناھايىتى يۈزەكى ھالدا «دىۋان» دا تىلغا ئېلىنغان «چىن» يېپەكلىرىنى ئۇيغۇرلارغا تەۋە ئەمەس، ياكى ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ زېمىنلىرىغا باشقا ئەللەردىن كەلتۈرۈلگەن، دەپ قارايدىغان ئەھۋاللار مەۋجۇت. ئەلۋەتتە، بۇ خىل قاراشنىكىلەر مەھمۇد كاشغەرى «دىۋان» دا تىلغا ئالغان «چىن» نىڭ زادى قەيەر ئىكەنلىكىنى، ئۇ يەرلەردە ئوتتۇرا ئەسىر ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى قايسى مىللەتلەرنىڭ ياشىغانلىقىنى ئانچە ياخشى چۈشەنمىگەنلىكى ئۈچۈن، «چىن» نامىنى چىن شىخۇاڭ قۇرغان چىن سۇلالىسى (秦朝) دەپ قارايدىغان ياكى جۇڭگونىڭ ئىنگلىز تىلىدىكى ھازىرقى (چاينا) (CHINA) ناملىرى ئاساسىدا نوقۇل «جۇڭگو» (中国) دەپ تونۇپ، مەھمۇد كاشغەرى كۆرسەتكەن «چىن» نىڭ زېمىنلىرىنى ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەرگە مۇناسىۋەتسىز ھالدا خاتا ئىزاھلاپ، نەتىجىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى يېپەكچىلىك مەدەنىيىتىگە ھەمدە ئۇلارنىڭ قەدىمكى يېپەك يولى سودا ئالاقىسىدە تۇتقان ئورنىغا نىسبەتەن ناتوغرا تونۇشلارنى ۋە ئىلمىي خاتالىقلارنى پەيدا قىلىپ قويۇش گىرداۋىغا كېلىپ قالغان. شۇ زۆرۈرىيەت «چىن» تېررىتورىيەسىنى ئىزاھلاش، ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلاردىن مىسال كۆرسىتىش ۋە باشقا يازما خاتىرىلەر ئۇچۇرى ئاساسىدا، مەھمۇد كاشغەرى «دىۋان» دا كۆرسەتكەن «چىن يېپەكلىرى» نىڭ ئۇيغۇرلار ياشىغان زېمىنلاردا ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلار ئىكەنلىكى ئۇستىدە دەسلەپكى قاراشنى تۇرغۇزۇشمىزنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار ياشىغان ۋە ھازىر ياشاپ كېلىۋاتقان كەڭ زېمىنلاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا

بايقالغان زور مقداردىكى يىپەك بۇيۇملار ۋە ئۇيغۇرلاردا ھاـ زىرمۇ ئەنئەنىۋى ئىگىلىك سۈپىتىدە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان پىلە بېقىپ يىپەك چىقىرىش، ئەتلەس توقۇش قاتارلىق مەـ دەنىيەت رېئاللىقى ئۇيغۇرلارنىڭ يىپەكچىلىك مەدەنىيىتىـ نىڭ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرـ دۇ. ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەرقايسى تۈركىـ تىللىق مىللەتلەر ۋە باشقا مىللەتلەر ئارىلىشىپ ياشىغان زېـ مىنلاردىكى قەدىمىي كارۋان يوللىرى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاـ خىرلىرىغا كەلگەندە «يىپەك يولى» دەپ ئاتالدى. ياۋروپا، ئاـ سىيا ۋە ئافرىقا قۇرۇقلۇقلىرىنى ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىـ غان بۇ يولنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇھىم تۈگۈنلىرىدە تاـ رىختىن بۇيان ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەرـ نىڭ ياشىغانلىقى ھېچكىمگە مۇئەمما ئەمەس. يىپەكچىلىك تېخنىكىسىنىڭ راۋاجلىنىشى بىر دۆلەت ۋە بىر رايون خەلقلـ رىنىڭ ماددىي جەھەتتىكى قىممەت قارىشى ۋە مەنىۋى گۈـ زەللىك قارىشىنىلا ئەمەس، ئاشۇ دۆلەت، رايونلارنىڭ ئىقتىـ سادىي تەرەققىيات ئۇلىنىڭ ناھايىتى پۈختا ئىكەنلىكىنى چۈـ شەندۈرىدۇ. چۈنكى، يىپەك پىلە قۇرتىدىن ئىبارەت بۇ جانلىق ئاجرىتىپ چىقارغان ناھايىتى نازۇك، ئادەمگە زىيانـ سىز، يېلىمسىمان تەبىئىي تالا بولۇش بىلەن، يىپەكچىلىكتە پىلە بېقىشتىن تارتىپ يىپەك چىقىرىش، توقۇش، بوياش، گۈل بېسىش جەھەتلەردە ئەمەلىي تېخنىكا تەلەپ قىلىدۇ، يەنى يىپەك توقۇشقا ماس كېلىدىغان مېخانىك قۇرۇلما بولغان توقۇش ماشىنىسى، ئەبرىشىمكاھ بولۇش، «دىۋان» دا تىلغا ئېلىنغان «چوۋۇت» (quwut ـ قىزىل، سېرىق، ھال، يېشىل بوياق)①، «قاراغۇ» (قارا رەڭ، زاك)②، «داۋا» (dava ـ يولغۇن چېچكى، بوياقچىلىقتا ئىشلىتىلىدۇ) ③ قاتارلىق تەبىئىي بوياق ئەشيالىرىنى بىر ـ بىرىگە ئارـ لاشتۇرۇپ، خام يىپەك ياكى توقۇلما يىپەك رەختلەرنى بوياش ئۇچۇن ئېھتىياجلىق بولغان رەڭ ـ بوياقلارنى ھاسىل قىلىشنىڭ خىمىيىلىك تەجرىبە ئۇسۇللىرى قاتارلىق تېخنىكىلىق بىلىملەرنى بىلىدىغان بوياقچىلار بولۇش ھەم بۇ خىل تېخنىكىلار ئۇمۇملاشقان بولۇشى كېرەك.

«دىۋان» دا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن يىپەك رەختلەرنىڭ تۈرىنىڭ كۆپلىكى، رەڭگىنىڭ ھەرخىللىقى، گۈل نۇسخىلىرـ نىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئىشلىتىش ئورۇنلىرـ دىن قارىغاندا «چىن» تېررىتورىيىسىدە پىلە بېقىش، يىپەك رەختلەرنى توقۇش، بوياش ھۈنىرىنىڭ خېلى تەرەققىي قىلـ غانلىقىنى ۋە كەڭ ئۇمۇملاشقانلىقىنى پەرەز قىلىش تەس ئەمەس. (قوشۇمچە جەدۋەل)

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە كۆرسىتىلگەن يىپەك رەختلەر

№	يىپەك نامى	رەڭگى، ئالاھىدىلىكلىرى	ئىشلەنگەن جايى	ئىزاھات
1	قافقار kafhar	زەپىرەڭ يىپەك رەخت	؟	3 ـ توم 595 ـ بەت
2	تەخچەك tahqak	؟	بىر خىل چىن يىپىكى	1 ـ توم 622 ـ بەت
3	زۇنكۇم zünkum	؟	چىندا ئىشلەنگەن بىر خىل يىپەك	1 ـ توم 631 ـ بەت
4	مىندەتۇ mindƏtu	يىپەك رەختنىڭ نامى	؟	1 ـ توم 639 ـ بەت
5	كەنزى kanzi	قىزىل، سېرىق، يېشىل ۋە شۇنىڭدەك رەڭلەردىكى يىپەك دۇردۇن	چىن	1 ـ توم 557 ـ بەت
6	چەكىن qakin	گۈل چېكىلمىگەن يىپەك رەخت	؟	1 ـ توم 541 ـ بەت
7	تاختۇ tahtu	ئىگىرىلگەن مەشۇت	؟	1 ـ توم 543 ـ بەت

№	يىپەك نامى	رەڭگى، ئالاھىدىلىكلىرى	ئىشلەنگەن جايى	ئىزاھات
8	كەز kaz	؟	چىندا ئىشلەنگەن بىرخىل يىپەك رەخت	1 ـ توم 463 ـ بەت
9	ئاغ ahi	يىپەك رەخت	؟	1 ـ توم 181 ـ بەت
10	چۇز quz	زەرباب، زەر بىسلىغان قىزىل رەڭلىك يىپەك رەخت	چىن	1 ـ توم 426 ـ بەت
11	ئېشكۇررتى Əxkurti	گۈللۈك يىپەك رەخت	چىن	1 ـ توم 197 ـ بەت
12	ئاي ay	توق سېرىق رەڭلىك يىپەك رەخت	؟	1 ـ بەت 56 ـ بەت
13	خۇلىك huling	چىندىن كەلتۈرۈلىدىغان بىرخىل رەڭدار يىپەك رەخت	چىن	3 ـ توم 507 ـ بەت
14	ئاز az	يىپەك رەخت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قول ـ ھۈنەر بۇيۇملىرى	؟	
15	لوختاي lohtay	چىننىڭ سېرىق تەڭگە گۈللۈك قىزىل يىپەك رەختى	چىن	3 ـ توم 330 ـ بەت
16	تورقۇ tortay	تورقا، تاۋار	چىن	1 ـ توم 556 ـ بەت
17	بارچىن barqin	يىپەك رەخت	؟	3 ـ توم 462 ـ بەت
18	يوللاق بارچىن yollakbarqin	يوللۇق يىپەك رەخت	؟	3 ـ توم 21 ـ بەت
19	ئال al	خانلار بايراق قىلىشقا، ئەمەلدارلار ئۈكەر قاپلاشقا ئىشلىتىدىغان ھال رەڭ	؟	1 ـ توم 111 ـ بەت
20	قاچاچ kaqaq	بىر خىل چىن دۇردۇنى	چىن	2 ـ توم 414 ـ بەت

خوش، ئۇنداق بولسا، «دىۋان» دا «چىن يىپىكى»، «چىندا ئىشلەنگەن يىپەك» دەپ ئىزاھلانغان يىپەكلەرنىڭ ماكانى بولغان «چىن» قەيەر؟ «چىن» نىڭ ئاھالىسى كىملەر ئىدى؟» بۇ مەسىلىنىڭ جاۋابىنى بىز يەنىلا «دىۋان» غا مۇراجىئەت قىلىش ئارقىلىق كۆرۈپ باقايلى.

«دىۋان» دا چىن زېمىنىنى مۇنداق چۈشەندۈرگەن: «چىن» زېمىنى ئۇچكە يەنى ئۇچ قىسمغا بۆلۈنىدۇ. بىرىنچىسى: يۇقىرى چىن. بۇ شەرقتە بولۇپ «تاۋغاچ» (Tavhaq) دېيىلىدۇ. ئىككىنچىسى: ئوتتۇرا چىن. بۇ يەر «خىتاي» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۈچىنچىسى: تۆۋەن چىن. بۇ يەر «بارخان» دېيىلىدۇ. بۇ يەر قەشقەردە. لېكىن ھازىر (مەھمۇد كاشغەرى ئۆز دەۋرىنى دېمەكچى ـ ئا) تاۋغاچ «ماچىن»، خىتاي «چىن» دەپ تونۇلۇۋاتىدۇ.

«تاۋغاچ» (Tavhaq) تۈركىلەرنىڭ بىر بۆلىكى. ئۇلار تاۋغاچ يۇرتىدا ياشىغىنى ئۈچۈن، شۇ سۆزدىن ئېلىنىپ تات تاۋغاچ، دەپ ئاتىلىدۇ. تات ئۇيغۇر دېمەكتۇر. تاۋغاچ چىنلىق دېمەكتۇر.»

«تاۋغاچ» (Tavhaq) ھەربىر بۇيۇك ۋە قەدىمىي نەرسە تاۋغاچ ئەردى، دەپ تونۇلىدۇ. بۇ سۆز خانلارغىمۇ ئۇنۋان بولۇپ كېلىدۇ. مەملىكىتى قەدىمى ۋە چوڭ خان دېگەن مەنىدە تاۋغاچخان دېيىلىدۇ.» ④

يۇقىرىدىكى ئىزاھاتلارنىڭ ئۆزىدىن بىلىنىپ تۇرىدۇكى، مەھمۇد كاشغەرى «دىۋان» دا كۆرسەتكەن «چىن» زېمىنى ئالدى بىلەن ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەر تارقالغان مۇئەييەن دائىرىدىكى بىر پۈتۈن جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇ بولۇپ، ئۇ خۇددى بىز ئاتاشقا

ئادەتلەنگەن «غەربىي ئاسىيا»، «ئوتتۇرا ئاسىيا»، «جەنۇبىي ئاسىيا» دېگەندەك، چوڭراق تېررىتورىيەنىڭ دائىرىلىك ئاتىلىشى بىلەن ئوخشاش. ئاشۇ جۇغراپىيىلىك دائىرىنىڭ ئىچىدە يەنە «تاۋغاچ» («ماچىن» نىڭ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى نامى)، «خىتاي» («چىن» نىڭ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى نامى)، «بارخان» (قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى نامى) دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان مەملىكەتلەر ياكى كىچىك تېررىتورىيىلەر بولغان. بۇ يەرلەرنىڭ ناملىرى كېيىنچە، بولۇپمۇ ئىسلام ئەللىرىگە ئائىت خاتىرلىرىدە «يۇقىرى چىن» (ئۇرجۇن ـ ئاناساي ۋادىلىرى، ئېلىمىزنىڭ شىمالىي قىسىملىرى يەنى تاۋغاچ زېمىنى)، «ئوتتۇرا چىن» (يەنى ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى «خىتاي» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇرلار، تاڭغۇتلار، قارا قىتانلار قاتارلىق مىللەتلەر ئارىلاش ياشىغان گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى تېررىتورىيىسى ۋە ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلىپ قورۇلغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنىڭ تېررىتورىيىسىنى كۆرسىتىدۇ) دەپ ئاتالغان. مەھمۇد كاشغەرى دەۋرىدە بولسا، بۇ يەرلەرنىڭ نامى يەنە ئازراق ئۆزگىرىپ، «تاۋغاچ»، «يۇقىرى چىن» دېيىلگەن جايلار «ماچىن»، «خىتاي»، «ئوتتۇرا چىن» دېيىلگەن جايلار «چىن»، «بارخان» ۋە «ئۆۋەن چىن» دېيىلگەن. قەشقەرنى مەركەز قىلغان جايلار بولسا «خاقانىيە» دەپ ئاتالغان. مەھمۇد كاشغەرى دەۋرىدە يەنە دىنىي ئېتىقاد نۇقتىسىدىن قاراخانىيلار تېررىتورىيىسىدىكى مۇسۇلمان بولغان ئۇيغۇرلار خاقانىيىلىكلەر دېيىلگەن بولسا، ئىدىقۇت تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلارنى «تات» لار (مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار) دەپ قاراپ، ئىدىقۇت تەۋەلىكىنى ئۇيغۇر ئېلى؛ ئۇيغۇرلار، تاڭغۇتلار، قاراقىتانلار ئارىلاش ياشىغان گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى زېمىنىنى كۆپرەك «چىن» دەپ ئاتاپ، چىن تېررىتورىيىسىدىكى ئىككى ئەلنى پەرقلەندۈرگەن. بۇلار پەقەت مەھمۇد كاشغەرى «چىن» دەپ ئاتىغان بىر پۈتۈن جۇغراپىيىلىك دائىرىنىڭ ئىچىدىكى رايونلارنىڭ ئوخشىمىغان دەۋرلەردىكى ئاتىلىشىدۇر.

قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە بارخان يەنى ئۆۋەن چىننىڭ دائىرىسى قەشقەردىن ئامۇ دەريا سىغچە بولغان زېمىننى كۆرسەتكەن. بۇ يەرلەر «خاقانىيە» دەپ ئاتالغان.

«چىن» دەپ ئاتالغان دائىرە بىر قەدەر مۇرەككەپ بولۇپ، «چىن» نىڭ دائىرىسى مىلادىيە 860 ـ يىلدىن 1350 ـ يىلغىچە مەۋجۇت بولغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى بىلەن خېشى كارىدورى، دۇنخۇاڭ، چىڭخەينىڭ بىر قىسمىنى ئۆزلىرىگە زېمىن قىلىپ، مىلادىيە 840 ـ يىلىدىن 1028 ـ يىلغىچە مەۋجۇت بولغان گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ زېمىنلىرىنى كۆرسەتكەن دەپ قارىشقا بولىدۇ.

«ماچىن» زېمىنى، تات تاۋغاچلارنىڭ يەنى مەھمۇد كاشغەرى «دىۋان» دا تۈركلەرنىڭ بىر بۆلىكى دەپ كۆرسەتكەن تات تاۋغاچ (مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار) نىڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدا ياشىغان دەۋرلەر ياكى مىلادىيە 646 ـ يىلى قۇرۇلۇپ، مىلادىيە 840 ـ يىلى قىرغىزلار تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنى ھەم ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىلگىرىكى دەۋرلەردىكى «تاۋغاچ» زېمىنلىرىنىڭ كېيىنكى ئاتىلىشى بولۇپ، «تاۋغاچ» يەنى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ تەبىرىچە «ئۇلۇغ»، «قەدىمىي» دېگەن مەنىدىكى نامىنىڭ ئورنىغا، سانسكرىت تىلىدا «ئۇلۇغ، چوڭ، كاتتا» دېگەن نامنى بىلدۈرىدىغان «ماھا» سۆزى دەسسىتىلىپ، «چىن» سۆزى قوشۇلۇپ «ماھاچىن، ماچىن» دەپ ئاتالغان. بۇ يەردىكى «ماچىن» سۆزىنىڭ مەنىسى ماھىيەتتە مەھمۇت كاشغەرى «دىۋان» دا «تاۋغاچ» Tavhaq ھەربىر بۇيۇك ۋە قەدىمىي نەرسە «تاۋغاچ» دېيىلدۇ؛ مەملىكىتى قەدىمىي ۋە چوڭ خان دېگەن مەنىدە تاۋغاچخان دېيىلدۇ» دېگەن ئىزاھاتقا تەگداش ئۇقۇمدۇر. مەھمۇد كاشغەرى «دىۋان» دا كۆرسەتكەن ئاسىيانىڭ دائىرىلىك خەرىتىسىدە مۇ بۇ جايلارنىڭ ئورنى ناھايىتى ئىلمىي سىزىپ كۆرسىتىلگەن.

قاراخانىيلار سۇلالىسى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن ياكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە «چىن»، «ماچىن»، «خاقانىيە» دەپ ئاتالغان ناملار تارىخ سەھنىسىدىن يوقالغاندىن كېيىن، «چىن»، «ماچىن» دېگەن نام ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا ۋە ئېغىز ئەدەبىياتلىرىدا داۋاملىق ساقلىنىپ، گاھى خوتەن، گاھى قەشقەر بوستانلىقلىرىنى كۆرسىتىدىغان مۇجمەلەرگە ئۇقۇم سۈپىتىدە داۋاملاشتى.

ئەمدى يۇقىرىقى زېمىنلاردا، بولۇپمۇ «چىن» زېمىنىدا ياشىغان ئاھالىلەرنىڭ كىملەر ئىكەنلىكىگە كەلسەك، بۇ مەسىلىنىمۇ ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋان» دا كۆرسەتكەن ئىزاھاتلىرى ئاساسىدا ئىسپاتلاشقا بولىدۇ. «دىۋان» دا مۇنداق بايانلار بار: «ھەممە تۈركىي تىللاردا قوللىنىدىغان ھەرپلەر ئون سەككىز، تۈركىي يېزىق شۇ

ھەرپلەردىن تەركىب تاپىدۇ»⑥، «قەدىمدىن بېرى قەشقەر-دىن يۇقىرى چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك يۇرتلىرىدا بارچە خانلار بىلەن سۇلتانلارنىڭ يارلىق ۋە خەت ئالاقىلىرى ئەنە شۇ يېزىقتا يېزىلىپ كەلگەن»⑦، «چىن ۋە ماچىن خەلقلە-رىنىڭ ئايرىم تىللىرى بولسىمۇ، شەھەرلىكلىرى تۈركچىنى ياخشى بىلىدۇ. بىزگە يازغان خەتلىرىنى تۈركىي يېزىق بىلەن يازىدۇ»⑧، «ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ساپ تۈركچە، لېكىن ئۇزۇنارا سۆزلىشىدىغان يەنە بىر خىل شېۋىسىمۇ بار. ئۇيغۇرلار كىتابنىڭ باش قىسمىدا كۆرسىتىلگەن 24 ھەرپتىن ئىبارەت تۈركىي يېزىقنى قوللىنىدۇ. كىتاب ۋە خەت - چەكلەرنى شۇ يېزىق بىلەن يازىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ چىنلىقلارنىڭكىگە ئوخشايدىغان يەنە بىر يېزىقمۇ بار، بۇ يېزىقنى مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار بىلەن چىنلىقلاردىن باشقىلار ئوقۇيالمايدۇ»⑨، «مۇسۇلمان تۈرك ئەللىرىدىكى تاغلار، چۆللەر، ۋادىلار، دەريا ۋە كۆللەرنىڭ نامىنىلا يازدىم.!. بۇلارنىڭمۇ ئاتاقلىقلىرىنى يازدىم، مۇسۇلمان بول-مىغان تۈرك ئەللىرىدىكى بەزىلىرىنىڭ نامىلىرىنى يازدىم، بە-زىلەرنى تاشلىدىم. چۈنكى ئۇلارنى يېزىشتىن پايدا يوق» ⑩ ۋەھاكازالار. مۇشۇ ئىزاھاتلارنىڭ ئۆزىدىنلا يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن جۇغراپىيىلىك دائىرىدىكى خەلقلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادىنىڭ ئوخشىماسلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇلارنىڭ ئوخشاش تىل - يېزىق ئىشلىتىدىغان خەلقلەر ئە-كەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. «چىن ماچىن خەلقلىرىنىڭ ئايرىم تىللىرى» مەسىلىسىگە كەلسەك، ئۇ «ئايرىم تىل» ئاشۇ زېمىنىدا ياشايدىغان تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ يەرلىك شېۋىسىنى ياكى «چىن»، «ماچىن» دائىرىلىرىدە ياشايدىغان باشقا قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىنى كۆرسىتىشىمۇ مۇمكىن. چۈنكى، «ئۇلارنىڭ شەھەرلىكلىرى تۈركچىنى ياخشى بىلىدۇ» دېگەن ئېنىقلىمىدىن ئۇ يەرلەردىكى ئاساسلىق تىل ياكى ھۆكۈمەت تىلىنىڭ تۈرك تىلى ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ. «ئۇيغۇرلارنىڭ چىنلىقلارنىكىگە ئوخشاش يەنە بىر يېزىقى بار، بۇ يېزىقنى مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار بىلەن چىنلىقلاردىن باشقىلار ئوقۇيالمايدۇ» دېگەن ئىزاھاتقا كەلسەك، مەھمۇد كاشغەرنىڭ بۇ ئىزاھاتىنى تارىخ، مەدەنىيەت تەتقىقاتچىسى غالىپ بارات ئەرك «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 2005 - يىللىق 6 - سان ۋە 2006 - يىللىق 1 - سانلىرىدا ئېلان قىلغان «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى چىن ماچىن ۋە تابغاچ نامىلىرى ھەققىدە مۇھاكىمە» ناملىق ماقالە-سىدە «ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر يېزىقى» نى چىن تېررىتورى-يىسىدە «گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلى» بىلەن «ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى» نى قۇرغان، ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردە «تاۋغاچ»، «يۇقىرى چىن» دەپ ئاتالغان. موڭغۇل ئېگىزلىك-لىرى، ئېلىمىزنىڭ شەرقىي شىمال رايونلىرى ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىگىچە بولغان زېمىنلاردا تۈرك خانلىقى، ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقلىرىغا ئوخشاش ھاكىمىيەتلەرنى تىكلىگەن تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر ئىشلەتكەن تۈرك - رونىك ياكى ئورقۇن - ئاناساي يېزىقى، دەپ قارىغان⑪. مېنىڭچە، غالىپ بارات ئەركنىڭ قارىشى پۈت تىرەپ تۇرالايدۇ. چۈنكى، ئورقۇن - ئاناساي ياكى تۈرك - رونىك يېزىقى-نىڭ شىمالىي موڭغۇلستان دالىلىرىنى مەركەز قىلغان ھالدا ئانا ساي، لىنا دەريا بويلىرى، بالقاش كۆلى ئەترابى، ئىلى - ئالتاي، چۆچەك، تۇرپان، كروران، گەنسۇ، دۇنخۇاڭ، شەرقىي ياۋروپا (دونای دەريا بويلىرى) غىچە تارقالغان يېزىق ئىكەنلىكى ئارخېئولوگىيىدە خېلى بۇرۇن ئىسپاتلان-غان. خاقانىيە ئۇيغۇرلىرى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن ياكى ئىسلام دىنى خاقانىيىنىڭ دۆلەت دىنىنى قىلىپ بېكىتىلگەن دەۋرلەردە ئەرەب تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى تەڭ ئىشلەتكەن. چۈنكى، مۇسۇلمانلاردا ئەرەب تىلىنى ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس تىلى جۈملىسىدىن ئۇنى ئۆگىنىشنى ئەھلى مۇسۇلمانغا سۇننەت دەپ قارايدۇ. ئەمما بۇ دەۋرلەردە، ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئەجدادلىرى ئىش-لەتكەن تۈرك - رونىك ياكى ئورخۇن - ئاناساي يېزىقىنى بىلمىدىغانلارنىڭ پەقەتلا بولماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. ئېنىق-راق قىلىپ ئېيتقاندا، چىن تېررىتورىيىسىدىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى ۋە گەنسۇ ئۇيغۇر ئېلى ئاھالىلىرى خاقانىيىلىك-لەر قوللىنىدىغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىرگە ئۆز-لىرىنىڭ ئەجدادلىرى غەربكە كۆچۈش جەريانىدا ئورخۇن ۋادىلىرىدىن بىرگە ئېلىپ كەلگەن تۈرك - رونىك يېزىقىنى-مۇ ئاساسلىق ئىشلەتكەن. شۇ دەۋردە بۇ يېزىقنى تەڭرى تە-غىنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىقلاردا ياشايدىغان، لېكىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمىغان خاقانىيىلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئارنىسىدىمۇ كۆرۈپ چۈشىنەلەيدىغانلارنىڭ بولۇشى تامامەن مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەھمۇد كاشغەرى «دىۋان» دا ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى بۇ خىل ئىچكى پەرق ئەھۋالىنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشنى ئۇنتۇمىغان.

مەھمۇد كاشغەرنىڭ «دىۋان» ئا كۆرسەتكەن يىپەك رەختلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى «چىندا ئىشلەنگەن»، «چىننىڭ بىر خىل يىپكى» دەپ چۈشەندۈرۈشنىڭ ئۆزى «چىن» زې-

مىللىرىدا يەنى ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى ۋە گەنجۇ ئۇيغۇر ئې-
لىدا ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرى بىلەن يىلتىزداش
بولغان، قەشقەردىن ئوتتۇرا ئاسيادىكى ئامۇ دەريا ۋادىسى-
غىچە تارقىلىپ ياشايدىغان خاقانىيە ئۇيغۇرلىرى بىلەن مە-
دەنىيەت ۋە ئىقتىسادىي ئالاقىلەردە ئەزەلدىن قويۇق باردى-
كەلدىسى بارلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. گەرچە، ئۇيغۇرلار
قۇرغان دۆلەتلەرنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىدە، خەلقلەرنىڭ
دىنىي ئېتىقادلىرىدا زور پەرقلەر مەۋجۇت بولسىمۇ، ئەمما بۇ
خىل پەرق غەربتىكى خاقانىيە سۇلتانلىرى بىلەن شەرقتىكى
چىنىنىڭ تېگىن، تەگرىخان، پادىشاھلىرىنىڭ تۈركىي تىللىق
ئەللەر ئارا تۈرلۈك ئالاقە سىياسەتلىرىنى بەلگىلىشىگە توسال-
غۇ بولغان ئەمەس. چىن تېررىتورىيىسىدىكى «تات» (مۇ-
سۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار) سودىگەرلەر ئۆزلىرىنىڭ ئالا-
ھىدە مەھسۇلاتلىرىدىن پىيەك، دۇردۇن، كىمخاپلارنى قوشنا
ئەللەردىن كەلگەن سودىگەرلەرگە ئۆز يۇرتلىرىدا توپ سېپە-
تىپلا قالماستىن، يەنە ئات، تۆگىلەرگە ئارتىپ تارىم ئويمان-
لىقى ئەتراپىدىكى بوستانلىقلارنى ۋە ئىلى ۋادىسىدىكى
يايلاق زېمىنلارنى بويلاپ تاكى رىمغىچە سوزۇلغان «يىپەك
يولى» ئارقىلىق خاقانىيە زېمىنلىرىدا، ھەتتا تېخىمۇ يىراق
ئەللەرنىڭ بازارلىرىدا ساتقان. ئوتتۇرا ئەسردە قاراخانىيلار
خانلىقى، ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلى، گەنجۇ ئۇيغۇر ئېلى، غەرب-
تىكى غەزنەۋىلەر خانلىقى، سالجۇق تۈرك ئىمپېرىيىسى قا-
تارلىق تۈركىي تىللىق دۆلەتلەرنىڭ ئاھالىلىرىنىڭ ئاسىيا-
دىن ئافرىقىغىچە بولغان كەڭ زېمىنلارغا تارقىلىشىدە ئۆ-
زىللىك تىل ئورتاقلىقىغا ئىگە بولغان ئۇيغۇر قاتارلىق ھەر-
قايسى قەبىلىلەرنىڭ سودا ـ تىجارەت ئىشلىرىنىڭ روناق
تېپىپ، دۆلەت ۋە رايونلار ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىشىگە زور
دەرىجىدە قولايلىقلارنى ئېلىپ كەلگەن. دۆلەتلەرنىڭ ئىقتى-
سادىي ئالاقە ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردىن يۇقىرى دەرىجىدە
ئىچىۋېتىلگەنلىكىنى يەنە مەھمۇد كاشغەرى «دىۋان» دا
كۆرسەتكەن: «قامدۇ» (Kamdu) بويى 4 گەز، ئېنى بىر
غېرىچ كېلىدىغان بىر پارچە بوز. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇيغۇر-
خانىنىڭ تامغىسى بېسىلغان بولۇپ، سودا ـ سېتىقتا پۇل
ئورنىدا ئىشلىتىدۇ. بۇ پۇل كونىرسا، ھەر يەتتە يىلدا بىر
قېتىم يۇيۇپ، ئۇستىگە باشقىدىن تامغا بېسىلىدۇ⑫، «باقىر»
(bakir) چىندا قويۇلغان بىر خىل مىس ئاقچىنىڭ نامى⑬،
«كەۋچى» (kavqi)، كەمچەن، قەشقەردىن ئۇيغۇر ئېلىغا
قەدەر ئاشلىق ئۆلچەشتە ئىشلىتىدىغان بىر خىل ئۆلچەم⑭،
«ئەگىن» (gin) ئېنى بىر يېرىم غېرىچ، يۇزى تۆت گەزلىك
بىر خىل بوز. سۇۋار قەبىلىسى شۇنىڭ بىلەن سودا
قىلىدۇ⑮ دېگەن ئىزاھاتلارمۇ كۆچلۈك ئىسپاتلاپ تۇرىدۇ.
دېمەك، خاقانىيىلىكلەر بىلەن چىن زېمىنىدىكى خەلقلەر مۇ-
ناسىۋىتىنىڭ يېقىنلىقىدىن بىرسى بىرسىنىڭ خەجلەيدىغان
پۇللىرىنى شەھەر، قىشلاقلىرىنى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى ھەتتا
ئۆلچىمىش ئەسۋابلىرىغا قەدەر ناھايىتى ئېنىق بىلىشىدىغان
يىلتىزداش كىشىلەر بولۇشى تەبىئى. يەنە بىر تەرەپتىن،
«دىۋان» دا كۆرسىتىلگەن «چىن يىپەكلىرى» نىڭ ئۇيغۇر-
لارغا مۇناسىۋەتلىك ئەھىيالار ئىكەنلىكىنى دۇنخۇاڭ تاش
كېمىرلىرىگە سىزىلغان تام سۈرەتلىرىدىكى ساقال ـ بۇرۇت-
لۇق ئەرلەرنىڭ، يۇمىلاق يۈز، ئوي كۆز ئاياللارنىڭ ئۇستە-
ۋاشلىرىغا كىيدۈرۈلگەن ھەرخىل رەڭلەردىكى يىپەك
رەختلەر؛ تۇرپاندىكى بېزەكلىك، كۇچادىكى قۇمتۇرا، بايدە-
كى قىزىل مىگۈيلەردىكى، قەشقەر ئاتۇش ـ چېگرىسىدىكى
ئۇچ بۇرھان مىگۈيىدىكى تاملارغا سىزىلغان نەغمىچى ـ
ھاپىز يېگىتلەر، سازەندە، ئۇسسۇلچى قىزلار ۋە تۈرلۈك تە-
بىقىدىكى كىشىلەرنىڭ ئۇستۇاشلىرىدىكى، سىرتىندىن قارىسا
ئادەمنىڭ بەدەنلىرى كۆرۈنۈپ قالغۇدەك ھالەتتە تەسۋىرلەپ
سىزىلغان يىپەك رەختلەردىن تىكىلگەن كىيىم ـ كېچەكلەر-
نىڭ ئۆزىنەكلىرىمۇ تەستىقلايدۇ.

«دىۋان» دا كۆرسىتىلگەن «چىن يىپەكلىرى» نىڭ
ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك توقۇمچىلىق مەھسۇلاتلىرى ئى-
كەنلىكىنى، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا شىنجاڭنىڭ ھەر-
قايسى جايلىرىدىكى قەدىمىي خارابە ۋە قەدىمىي قەبرىستان-
لاردىن قېزىۋېلىنغان زور مىقداردىكى يىپەك توقۇلمىلارنىڭ
قالدۇقلىرىمۇ ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن، 1959 ـ يىلى غەربىي
يۇرتتىكى 36 بەگلىكنىڭ بىرى بولغان نىيە بەگلىكىنىڭ قە-
دىمىي شەھەر خارابىسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيە-
لىك قېزىشتا، شەرقىي خەن دەۋرىگە تەئەللۇق NM001
نومۇرلۇق قەبرىدىن بايقالغان 40 ياشلار چامىسىدىكى ئايال
جەسىتىنىڭ ئۇستىگە كىيگۈزۈلگەن كۆڭلەكنىڭ رەختى ۋە
كۆڭلەكنىڭ بەل قىسمىغا تىكىلگەن تۆت تال يىپەك لېنتا
ناھايىتى مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغان. شۇ قېتىمقى قېزىشتا
شەھەر خارابىسى ئىچىدىكى جامائەت قەبرىستانلىقىدىن
كۆك رەڭلىك يىپەك رەخت پارچىسى، ئاچ كۆك رەڭلىك
يىپەكتىن تىكىلگەن تون پارچىسى، يېشىل رەڭلىك يىپەكتە
تىكىلگەن ئايالچە كۆڭلەكنىڭ قالدۇقى، كىمخاب تون قال-
دۇقى (بەل قىسمىنىڭ ساقلىنىپ قالغان قىسمى 8cm، يەڭ
ئۇچى ئاساسەن ساق بولۇپ 40cm، يەڭنىڭ ساقلىنىپ

قالغان قىسمى 24cm، تون قالدۇقىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 90cm، قالدۇق قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 37cm، كەڭلىكى 14cm ھالەتتىكى ئاچ سېرىق رەڭلىك بىر جۈپ يىپەك پايپاق؛ ئۇزۇنلۇقى 184cm، كەڭلىكى 84cm ھالەتتە ساقلىنىپ قالغان سېرىق رەڭلىك يىپەكتىن راسلانغان كېپەنلىك قاتارلىق يىپەك بۇيۇملار) قېزىۋېلىنغان⑯

1959 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ ئارخېئولوگلىرى سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشىغا ماسلىشىپ، تۇرپاندىكى قاراغوجا ۋە ئاستانە قەدىمىي قەبرىستانلىقىدا يۇزدىن ئارتۇق قەدىمىي قەبرىدە تازىلاش خاراكتېرلىك ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بارغان. شۇ قېتىملىق قېزىشتا TAM108، TAM88، TAM39، TAM100، TAM104 نومۇرلۇق قەبرىلەرنىڭ لەھەتلىرىدىن نەچچە يۈز پارچىدىن ئارتۇق يىپەك رەخت پارچىسى تېپىلغان ھەمدە ئاستانە قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان يىپەك رەختلەرنىڭ بويىقچىلىق تېخنىكىسى، توقۇش ئۇسۇللىرى ئۇستىدە مەخسۇس تەجرىبە، تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلغان. يىپەك رەختلەرنىڭ تېخنىكىلىق يىل دەۋر ئانالىزى تاك دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىغا توغرا كېلىدۇ، دەپ خۇلاسىلەنگەن⑰

1965 ـ يىلى قىشتا، تۇرپان ئاستانە قەدىمىي قەبرىستانلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا TAM39 نومۇرلۇق قەبرىنىڭ ئىچىدىن تارىخىي تاك دەۋرىگە توغرا كېلىدىغان 15 پارچە يىپەك توقۇلمىدىن تىكىلگەن ھەرخىل كىيىم ـ كېچەك، يىپەكتىن راسلانغان كېپەنلىك قاتارلىق ھەمدەپنە بۇيۇملار قېزىۋېلىنغان. يىپەك توقۇلمىلارنىڭ رەڭلىرى كۆپ خىل ھەم سۈپەتلىك بولۇپ، قىزىل، كۆك، قارا، سېرىق، زەرەڭ، سارغۇچ يېشىل رەڭلەر ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغان. بۇيۇملارنىڭ ئارىسىدا يەنە يىپەك يۈز ياپقۇ، خوراز باشلىق ياستۇق قاتارلىقلارمۇ بار⑱

1980 ـ يىلى 3 ـ ئايدىن 4 ـ ئايغىچە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ ئارخېئولوگلىرى كوروان قەدىمىي شەھەر خارابىسىگە تەۋە گۈتەي قەدىمىي قەبرىستانلىقىدا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بارغان. (بۇ قەبرىستانلىقنى 1914 ـ يىلى ئەنگلىيىلىك ئاۋرېل ستەين بىر قېتىم قازغان بولۇپ، MB_1، MB_2 نومۇرلۇق قەبرىدىن 170تىن ئارتۇق ھەمدەپنە بۇيۇم قېزىۋالغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە 75 پارچە بۇيۇمنىڭ ھەرخىل رەڭلەردىكى يىپەك بۇيۇملار ئىكەنلىكى مەلۇم). شۇ قېتىمقى قېزىشتا قەبرىلەرنىڭ لەھەتلىرىدىن سېرىق، يېشىل، قىزىل، كۆك يىپەك بۇيۇملار (ئەرەنچە يىپەك تون، رومال ياكى شارپا پارچىسى، يىپەك لېنتا، ئايالچە كۆڭلەك) نىڭ قالدۇقلىرى قېزىۋېلىنغان. يىپەك رەختلەرنىڭ C14 بىلەن ئۆلچەنگەن يىل دەۋرى شەرقىي خەن دەۋرىگە توغرا كەلگەن⑲

1983 ـ يىلى، خوتەن ۋىلايىتىنىڭ لوپ ناھىيە تەۋەلىكىدىكى سامپول قەدىمىي قەبرىستانلىقىنىڭ ئۆستەڭ يار كېتىش سەۋەبىدىن سۇ ئاپىتىگە ئۇچرىغانلىقتىن، قوتقۇزۇش خاراكتېرلىك قېزىش ئېلىپ بېرىلىپ 19 قەبرە تازىلىنىدۇ. شۇ قېتىمقى قېزىشتا M06، M016 نومۇرلۇق قەبرىدىن يىپەكتىن تىكىلگەن ئىشتان، يىپەك پەلتو، كۆڭلەك قالدۇقى تېپىلغان⑳

يازما خاتىرىلەردىن قارىغاندا، ئوتتۇرا ئەسىرگە مەنسۇپ ئەرەبچە مەنبەلەردىن مەھمۇد كاشغەرى بىلەن زامانداش تۈركىي تىللىق ئالىم شەرەف ئەل زامان تاھىر مەرۋەزنىڭ (1046 ـ 1120) (بۇگۈنكى تۈركمەنستان جۇمھۇرىيىتىدىكى مەرۋى دېگەن جايدا تۇغۇلغان، مەھمۇد غەزنەۋى ئوردىسىدا پۈتۈكچى، سالجۇق تۈرك سۇلتانلىرىدىن سۇلتان مەلىك شاھنىڭ ئوردىسىدا ئاتا ساغۇن (ئوردا تېۋىپى) بولۇپ خىزمەت قىلغان) ئەرەب تىلىدا يازغان «تەھلىلى ھايۋان» ناملىق تارىخ، جۇغراپىيىگە مۇناسىۋەتلىك ئەسىرىنىڭ «جۇڭگو تۇغرىسىدىكى بايانلار» (ئەسلى كىتاب ئەرەب تىلىدا يېزىلغان بولۇپ، 1930 ـ يىلى مىنوروسكى ئىنگلىز تىلىغا تەرجىمە قىلغان، خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلغۇچىلار كىتابتىكى «چىن» ئاتالغۇسىنى بۇ ئاسىستە جۇڭگو (中国) دەپ تەرجىمە قىلغان بۇ خىل تەرجىمە قىلىش تۇغرا ئەمەس. ئا) دېگەن بايدا: «بىز ئېيتقاندەك مانى دىنى مۇرتى بغافورىئولىغ ئىلگىرى جۇڭگو (چىن) دۆلىتىدىن بىر دانە يېشىل يىپەك كۆڭلەك سېتىۋالغان بولۇپ، ئۇ كۆڭلەكنى قاتلىسا ئالقانغا ستەققۇدەك دەرىجىدە كىچىكلەيدىكەن»، «جۇڭگولۇقلار (چىنلىقلار) نىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى يىپەك دورۇنلاردىن تىكىلىدۇ. تونلىرىنىڭ يەڭلىرى كەڭ بولىدۇ. كۆڭلەكلىرى يەرگە سۆرۈلۈپ تۇرىدۇ...»㉑ دېگەن بايانلار بار. گەرچە مەزمۇننىڭ ئەستىدىكى «چىن» نىڭ ئورنى توغرىسىدىكى بايانلىرىدا خېلى كۆپ نۇقسانلار بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ خاتىرىسىدىكى چىننىڭ يىپەكلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بايانلاردىن قەدىمدە چىنلىقلارنىڭ يىپەكچىلىك كەسپىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان ئۇيغۇر شائىر مازۇچاك (1279 ـ 1338) نىڭ «ئىران سودىگەرلىرى» ناملىق

شېئىرنىدا:

سودىگەر ئىرانلىقلار، دەشتى چۆللۈكتىن كېلەر،
تۈندە كولدۇرما ئۇنى يول يېراقىن ئەسلىتەر.
قاراقاش دەريا لېۋىدىن ئېلىپ كېلەر تاشنى تېرىپ،
شەرق ئېلىندە ئۇنى كەندىر ھەم يىپەككە تېگىشەر.

دەپ يېزىلغان. شائىر شېئىردا يازغان شەرق ئېلى شۇبھىسىز تۇرپان، قۇمۇل ۋە گەنسۇنىڭ بىر قىسىم رايونلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ قاراشنى شائىرنىڭ «خېشى دىيارىدىكى نەزمە» ناملىق شېئىرى تېخىمۇ ئېنىقىرى سۈرىدۇ:

تۇرىدۇ تېلىمەن تېغى ئاستىدا خېشى مەۋج ئۇرۇپ،
يېشى ئون سەككىزدە قىزلار چېچىنى ئالغاي تۇرۇپ.
لالىدەك كۆركەم ئىگىنلەر يالتىراپ گويا شەپەق،
جۇپ تاپار بۇددىست يىگىتلەر كەينىدىن ئىزدەپ يۇرۇپ.

يول ئالار غەرب تامان تۆگىگە دۇردۇن بېسىپ،
قايتىشار بايلىقتا ھەتتا تاقىغا زەر چەكتۇرۇپ. ㉓

بۇ شېئىردا يۇمەن سۇلالىسى دەۋرىدە خېشى كارىدورى ئەتراپى ۋە تېلى تېغى باغرىدا ياشايدىغان خەلقلەرنىڭ رېئال تۇرمۇشى قىسقىچە تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، بۇ يەردە ياشايدىغان خەلقلەرنىڭ يىپەكچىلىك كەسپىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى، سودىگەرلەرنىڭ يىپەكلەرنى ئات، تۆگىلەرگە يۈكلەپ، يىپەك يولى ئارقىلىق غەربتىكى قوشنا ئەللەرگە ئاپىرىپ سېتىپ نۇرغۇن پۇل تېپىپ كېلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. دېمەك، يۇقىرىدىكى شېئىرلاردا تىلغا ئېلىنغاندەك، ئىران سودىگەرلىرىنىڭ قىممەتلىك تاشلارنى «شەرق ئېلى» دە كەندىر، يىپەكلەرگە تېگىشىدىغانلىقى «شەرق ئېلى» نىڭ خېشى كارىدورى ئەتراپى ئىكەنلىكى ئۆز ـ ئۆزىدىن بىلىنىپ تۇرىدۇ. گەرچە شائىر مازوچاڭ ياشىغان دەۋر قاراخانىيلار سۇلالىسى مۇنقەرز بولغان يەنى ئۇتتۇرا، مەركىزىي ئاسىيانىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسىدە، چېگرا پاسىللىرىدا غايەت زور ئۆزگىرىش بولغان دەۋر بولسىمۇ، ئەمما قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە «چىن» دەپ تونۇلغان ئۇيغۇرلار بىلەن باشقا مىللەتلەر ئارىلىشىپ ياشىغان بۇ جايلاردا يۇمەن سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ ئوخشاشلا يىپەكچىلىك ئىگىلىكىنىڭ ئاساسلىق كەسىپلەردىن ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

خۇلاسىلەپ ئېيتقاندا، مەھمۇد كاشغەرى «دىۋان» دا كۆرسىتىپ ئۆتكەن «چىن يىپەكلىرى» نىڭ قەدىمدىن بۇيان ئۇيغۇرلار ياشقا مىللەتلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيەتلىرىنى قۇرغان ماكانلار بولغان بۇگۇنكى گەنسۇ ئۆلكىسى تەۋەسىدىكى خېشى كارىدورى، تېلى تېغى ئەتراپلىرى، دۇنخۇاڭ ۋە بۇگۇنكى شىنجاڭنىڭ قۇمۇل، تۇرپان رايونلىرى دەپ قاراش مەيلى قايسى تەرەپلەردىن بولسۇن، تارىخ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، «دىۋان» دا تىلغا ئېلىنغان «چىننىڭ بىر خىل يىپىكى»، «چىندىن كەلتۈرۈلگەن يىپەك» لەرنى قاراخانىيلار زامانلىرىدىكى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارغا مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار ماكانىدىن كەلتۈرۈلگەن توقۇلما بۇيۇملار، دەپ قاراشقا تامامەن بولىدۇ.

ئىزاھاتلار:

⑩⑨⑧⑦⑥⑤④③②① مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» 1981 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى [1 ـ توم] 223، 581، 326 ـ بەتلەر.

⑮⑭⑬⑫ مەھمۇد كاشغەرى: «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 ـ يىلى نەشرى (ئۇيغۇرچە) [1 ـ توم] 592، 593، 811، 39، 40، 37 ـ بەتلەر.

⑪ «بۇلاق» ژۇرنىلى 2005 ـ يىللىق 6 ـ سان 67 ـ بەت

⑳⑲⑱⑰⑯ «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيەسىنىڭ 30 يىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 ـ يىلى (خەنزۇچە) نەشرى 411، 410، 594، 409، 488، 67، 66، 439 ـ بەتلەر.

㉑ «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1985 ـ يىللىق (خەنزۇچە) 1 ـ سان 170، 176 ـ بەتلەر.

㉒㉓ ئا. مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇرلاردا ئىسلام مەدەنىيتى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 ـ يىلى (ئۇيغۇرچە) نەشرى 153، 154 ـ بەتلەر.

ئاپتور: قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىدارىسىدە.

تەھرىرلىگۈچى: مەرۇپ مەمتىمىن

11 ـ ئەسىر فىلولوگىيە ئىلمىدىكى شەرق چولپانلىرى

ئابابەكرى ئاتىخان

ئىلىمىزدە ئىلىپ بېرىلىۋاتقان «ئىلمىي تەرەققىيات قانۇنىنى ئەستايىدىل ئەملىيلەشتۈرۈپ»، ئىسلاھات ئېچىۋېتىش يەنمۇ يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلىۋاتقان چوڭ ياخشى ۋەزىيەتتە، ب د ت 2008 ـ يىلىنى مەمۇد كاشغەرى يىلى قىلىپ بېكىتىپ، شەرق مەدەنىيىتىدىكى يوشۇرۇن، ئاكتىپ ئامىللارنى قېزىپ چىقىپ، دەۋر تەرەققىياتىغا خىزمەت قىلدۇرۇشقا رىغبەتلەندۈردى. «ئىنسان مەدەنىيىتى مەسلىكى»: ئىنسان ئەقلىي، ئەخلاقي بىلەن بىلىم شەكىللەندۈرۈپ، تەرەققىيات ياسايدىغان بۇيۇك شەيئىدۇر دېگەن تەبىرى بىلەن، فىلولوگىيە دەپ ئاتالغاندى. ئىنسانلار دۇنياسىدا ئەزىلدىن تالاش ـ تارتىش قىلىنىپ كېلىۋاتقان «ئىنسان مەدەنىيىتى مەسلىكى»، كىشىلەرنى دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەپ، تەرەققىيات ياساشقا ئۇندەيدىغان مەسلەك بولۇپ، دەۋر ۋە تەرەققىياتتىن ياتلاشتۇرىدىغان، ھەتتاكى تەرەققىياتقا قارشى تۇرىدىغان بىر تەرەپلىمە تەقدىر ئىدىيىسى ۋە كۆز قاراشلىرىغا تۈپتىن ئوخشمايدۇ، ھەم ئۇنى رەت قىلىدۇ. 11 ـ ئەسىر قاراخانىيلار دەۋرىدە ئۆتكەن يېتۈك ئالىملاردىن مەھمۇد كاشغەرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن ئىبارەت بۇ ئىككى چولپان، ئۆز دەۋرىنىڭ خۇراپاتلىق ئىدىيە ۋە كۆزقاراشلىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، «ئىنسان مەدەنىيىتى مەسلىكى» نىڭ تەشەببۇسچىلىرى سۈپىتىدە، شەرق مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھەرلىرىدىن بېزەلگەن «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ۋە «قۇتادغۇبىلىك» تىن ئىبارەت ئىككى قىممەتلىك ئەسەرنى مىراس قالدۇرۇپ بەردى. بۇ ئىككى گۆھەر كىتاب، ئىدىيە ۋە كۆزقاراشلاردا بىر ـ بىرىنىڭ كەمتۈكلۈكلىرىنى تولۇقلاپ، ئارتۇقچىلىقلىرىنى جارى قىلدۇرۇپ، جەمئىيەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىدىن تارتىپ كىچىك ئىشلىرىغا قەدەر كېرەكلىك شەيئىلەرنى ئۆلچەملەشتۈرگەن، قېلىپلاشتۇرغان، سۆزلۈكلەرنى زامانىۋىلاشتۇرغان، پەلسەپىلەشتۈرگەن، كىشىلەرنى بىلىم يولىنى بويلاپ مېڭىپ، تەرەققىيات ياساش، ئاسمانغا چىقىشقا رىغبەتلەندۈرگەن كىتابلاردۇر. بۇ ئەسەرلەردە شەرھلەنگەن تۈپ ئىدىيە ۋە كۆزقاراشلار، شەرق مەدەنىيىتى، جۇملىدىن جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ دۇنيا مەدەنىيىتىگە قوشقان ئۆچمەس تۆھپىسى بولۇپ، ئۆزگىچە، ئۇلغار شەرق مەدەنىيىتىنى ناماياں قىلىدۇ. تۆۋەندە ئىككى كىتابتىن ئادەمنىڭ ئىسمى، سۈپىتى، تەپەككۇرى، غايىسى قاتارلىقلارنى شەرھلەپ ئۆتىمىز.

1. ئادەمنىڭ ئىسمى

«دىۋان» دا: «يالكۇق، دېگەنلىك ئىنسانىيەت، پۈتۈن ئىنسانىيەت» دېگەنلىك بولىدۇ، «ياڭلۇق دېگەنلىك، يېڭىلىشقاق، ئۇنۇتقاق، ئاداشقاق ئادەم» دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ ئادەمگە ئىككى ئىسىم قويغان.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 197 ـ بېيىتىدە: «ئادەم ئازغاق ئۇچۇن ئاتاندى ياڭلۇق، تۇغۇلۇپ يالىڭاچ، ئاتاندى يالكۇق» دەپ شەرھلىگەن.

يالكۇق ۋە ياڭلۇق قەدىمى ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇيۇك شەرق يەرلىك پۇرىقى ئۆتكۇر، پەلسەپۋىلىكى چوڭقۇر ئىسىم ۋە تەبىر بولۇپ، پۈتۈن ئىنسانىيەت باراۋەر بولىدۇ. مەيلى قانداق رەڭ، مەيلى قانداق تىللىق بولسۇن، ھەممە كىشى يالىڭاچ تۇغۇلىدۇ، شۇڭا يالكۇق دەپ ئاتىلىدۇ. بارلىق كىشىلەر يېڭىلىشقاق، ئۇنۇتقاق، ئاداشقاق بولىدۇ، شۇڭا ياڭلۇق دەپ ئاتىلىدۇ. يالكۇق ۋە ياڭلۇقلارنىڭ ھەممىسى ئىمتىياز، جۇملىدىن بايلىقلىرىنى تاشلاپ، ئىككى بوي ماتاغا يۆگىنىپ، ئۆلۈپ تۇغۇلىدۇ، دەيدىغان ئىدىيە ۋە پىكىرلەرگە مۇجەسسەملىشىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى: «مۇقەددەس ئىرق، مىللەت، تىل، يېرىق بولىدۇ، ھۆكۈمران تەبىقىلەرنىڭ ئەجدادتىن ئەۋلادقا ھۆكۈمران بولۇشى، بايلارنىڭ باي بولۇشى، ئېزىلگۈچى خەلق ئاممىسىنىڭ مەڭگۈ قۇل بولۇشى، زوۋۇلسىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە ئاساسەن پېشانىسىگە پۈتۈلگەندىن بولىدۇ» دەيدىغان بىر تەرەپلىمە تەقدىرچىلىك ئىدىيە ۋە كۆزقاراشلارنى تەنقىد قىلىدۇ ۋە رەت قىلىدۇ. بۇ بىر جۈپ شەرق چولپانلىرى مۇشۇنداق ئۇلغار

ئىدىيە ۋە پىكرلەرنى قەشقەر ۋە باغدادتا ئاشكارا بايان قىلغان.

2. ئادەمنىڭ سۆيۈتى

«دىۋان» دا: «بىلىگ، بىلىم، ئىلىم، ھېكمەت، ئەقىل دېگەنلىك بولىدۇ، بىلىگ ئۆگەن!» دەپ، بىلىمگە شەرئى بەرگەن ۋە بىلىم ئۆگىنىشكە چاقىرىق قىلغان. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 1958 ـ بېيىتىدە: «ئادەم بالىلىرى ھەممە ئەسلى بۇيۇك، بىلىملەر ئەقىللىنىپ بولۇر كۇپ تۆزۈك» دەپ يالكۇقنى سۆيەتلىگەن.

يالىكاچ تۇغۇلغان يالكۇقنىڭ قەلبى بولىدۇ، ھەممە كىشى قەلبىنىڭ مېڭە، قەلب، ئەقىل، كۆز، قۇلاق، كېكىردەك، تىل قاتارلىق يەتتە ئەزاسىنى بىرگە ئىپلىپ تۇغۇلىدۇ. بەزىلەرنىڭ يەتتە ئەزاسى تولۇق، بەزىلەرنىڭ يەتتە ئەزاسى كەمتۈك تۇغۇلمايدۇ، شۇڭا ھەممە كىشى ئەسلىدىن بىرلەمچى يەنى تۇغما بۇيۇك سۆيەتلىنىدۇ. يالىكاچ تۇغۇلغان ئىنسان، تۇغۇلغاندىن كېيىن كۆزى بىلەن كۆرىدۇ، قۇلىقى بىلەن ئاڭلايدۇ، قەلبى بىلەن كۆرگەن ئاڭلىغانلىرىنى توپلايدۇ، ساقلايدۇ، ئەقىل بىلەن ئېچىتىپ ھەزىم قىلىدۇ، ئەقىللىنىدۇ، كېكىردىكىنى ئىشقا سېلىپ تىل بىلەن ئەقلىنى ئىزھار قىلىدۇ. ياڭلۇقنىڭ ئەقلىي پاك، سەممىي، يېگىلىغاق، ئۇنۇتقاق، ئاداشقاق (ئەگەشكەك) بولىدۇ. ھەر بىر كىشىنىڭ خاس ئەقلىي، مەيلى قايسى خىل ئۇسۇلدا ئاشكارىلانسۇن، ھامان ئۆزلۈك تەرىپلىنىدۇ، تەپەككۇر سۆيەتلىنىدۇ، بىر قەدەر ئىلگىرىلىسە مەھەللىۋى ئىدىيە ـ كۆزقاراش تەپەككۇرلىرى سۆيەتلىنىدۇ، مەھەللىۋى تەپەككۇرلار بىلىم سۆيەتلەنمەيدۇ. پاك، سەممىي تەپەككۇرلارنىڭ بېيىشى، يېڭىلىنىشى بىلىم سۆيەتلىنىدۇ، بىلىم، «بىلىگ، ئىلىگ، ھېكمەت، ئەقىل دېگەنلىك بولىدۇ». پۇتكۇل يالكۇق ۋە ياڭلۇقلارنىڭ تۇرمۇش سىناق ئەمەلىيىتىدىن ئۆتكەن، ئورتاق ئىدىيە ـ پىكرلەر بىلىم دېيىلىدۇ، ھەم بىلىم يۇرتلىرىدا دەرسلىك قىلىنىدۇ. بىلىم، ئەقىل، ئەخلاق تۇغۇپ يېتىلىدۇ. يالكۇق، ياڭلۇقلار بىلىم ئۆگىنىپ، تەپەككۇر قىلىپ، بىلىملىك، ئەقىللىق ئەخلاقلىق كىشىلەردىن بولۇپ چىقىدۇ. بىلىم ئارقىلىق جاھانىي مۆجىزە، كەشپىياتلار بىلەن بىزەيدۇ، بەخت ـ سائادەتلىك تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. مانا بۇ ئىنسانىنىڭ ئىككىلەمچى سۆيىتى، يەنى ھاياتلىق سۆيىتى دەپ ئاتىلىدۇ. يالكۇق، ياڭلۇقلار بىلىمى، ئەقلىي، ئەخلاقى بىلەن تۆرگە چىقىدۇ، بۇيۇك، قەدىرلىك، ئەزىز، تۆزۈك سۆيەتلىنىدۇ. ئىككى ئالىمنىڭ بۇ خىل ئىدىيە ۋە كۆزقاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنىڭ مەنىسى «ھۆكۈمرانلارنىڭ ھۆكۈمران بولۇشى، بايانلارنىڭ باي بولۇشى، ئۇلارنىڭ تۇغما ئەقىللىق بىلىملىك يارىتىلىشتىن ئېزىلگۈچىلەرنىڭ ئېزىلىشى، قۇللارنىڭ قۇل بولۇشى، تۇغما نادان يارىتىلىشىدىن كېلىدۇ. ئەقىللەردىكى پەرق يارىتىلىشتىن بولىدۇ» دەيدىغان ھۆكۈمران تەبىقىلەرگە تەۋە بىر تەرەپلىمىلىك ئەقىل ۋە بىلىم قارىشىنى، ئىنسانىنىڭ سۆيەتلىرىنى يەكۈنلەش ئارقىلىق، تەنقىد ۋە رەت قىلىشىدىن ئىبارەت.

3. ئادەمنىڭ تەپەككۇرى

«دىۋان» دا: «نەگ ـ نەرسە، مال، دۇنيا دېگەنلىك بولىدۇ» دەپ شەرھلىگەن.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 306 ـ بېيىتىدە: «ھېكمەلەر سۆزىنى ئاڭلا ۋە چۈشەن،

جەقما ئاز كەلمەس بۇ تۆت نەگ ھەرقاچان.

307. تۇتنىڭ بىرى ئوت بىرى رەقىب سۈدۈر،

ئۈچىنچى كېسەللىك ـ بايلىق تۇزاقتۇر.

308. ئۇلاردىن كېيىنكىسى بىلىگ ئاتىلور،

تۆت نەگنى بوش كۆرمە يۈكسەك قانۇندۇر.» دەپ چۈشەنچە بەرگەن.

تۆت نەگ تېبابەت ئىلمىدىكى ئىنسان بەدىنى، ھۆل، قۇرۇق، ئىسسىق، سوغۇق، شامال قاتارلىق تەبىئەت مەجمۇرلىرىنىڭ تەبرلىرى بولۇپ قالماستىن ئەزەلدىن ئىنسانلار تەپەككۇرىنىڭ ئوبيېكتى بولۇپ كەلگەن. نەگ، ئاڭون، تەبىئەت، دۇنيا، شەيئى، نەرسە، ئىمتىياز، قەۋم، بايلىق، مال، دېگەندەك پۈتكۈل ماددىي ۋە مەنىۋى شەيئىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. تۇپراق، سۇ، ئوت ۋە ھاۋادىن ئىبارەت تۆت نەگ، شەيئىلەرنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساسىي ماددىلارنىڭ ئىسمى بولۇپ، نەگ بۇگۈنكى دەۋردىكى ئېلىمېنت دېگەن ئاتالغۇنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئىسمى دېيىلىدۇ. ئېلىمېنت پەقەت خىمىيىلىك مادىلارنىڭ ئومۇمىي ئاتالغۇسىدۇر. نەگ توپراق، خىمىيىلىك ئېلىمېنتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قەدىمدىن تارتىپ، كىشىلەر تەبىئەت ۋە تەبىئەتتىكى شەيئىلەرنى تۆت نەگ تەركىبى، سۆيىتى بىلەن ياراشتۇرغۇچى تەرىپلەپ،

پىكىر يۈرگۈزۈپ، نادىر ئەسەرلەرنى يېزىپ مىراس قالدۇرغان. بۇ نادىر ئەسەرلەردىكى تۆت نەپەككۇرلار، ئادالەتنى قوياشقا، بىلىمنى ئايغا تەمسىل قىلىپ «ئادالەت ۋە بىلىم بولمىسا تەرەققىيات بولمايدۇ» دەپ ھۆكۈم بېرىشكەن ئىدى. بۇ تەپەككۇرلار ھازىرقى زامان پەن ـ تېخنىكىسىنىڭ ئۇلى ۋە ئاساسى ئىدى. دەۋر ۋە تەرەققىيات يولىدا مېڭىۋاتقانلار تەرەققىياتنىڭ مېۋىسىدىن مەغرۇرلىنىپ، تەرەققىياتقا ئۇل بولغان تۆت نەپەككۇرنى تاشلىۋەتتى. دەۋر ۋە تەرەققىيات ئارىسالدىچىلىقىدا قالغان كىشىلەر، تەرەققىيات ياشاۋاتقان بىلىمنى قايسىدۇر قەۋملەرنىڭ بىلىمى دەپ، ئايغا تەمسىل قىلىنغان بىلىمدىن گۇمانلاندى. بۇلار ئادالەتنى قوياشقا، بىلىمنى ئايغا تەمسىل قىلغان تۆت نەپەككۇرنى ئۇنتۇپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن ئىنسانلار دۇنياسىدا ئۇنۇتقاقلىق كېسىلى يامراپ كەتتى. ئەمدى گەپنى ئالىملىرىمىزنىڭ تۆت نەپەككۇرنى پايدىلىنىپ قەدىمىي ئۇيغۇر تىل سۆزلۈكلىرىنى قانداق ئۆلچەملەشتۈرگەنلىكىنى ئۆگىنىمىز.

«ئېلىگ» دېكى، «ئېل»، ئەل، دۆلەت مەنىسىنى، «گ» ئىگىسى مەنىسىنى بېرىپ، «ئېلىگ»، دۆلەت، پادىشاھلىق، دۆلەت يولباشچىسى، دۆلەت ئىگىسى، پادىشاھ مەنىسىنى بېرىدۇ. ئۇنداقتا پادىشاھلىق يەنى دۆلەت پادىشاھ، ۋەزىر، بەگ، ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلار قاتارلىق تۆت قۇرۇلمىدىن تۈزۈلىدۇ. كۆنى، تۆرۈ، تۆزۈ، توقۇ قاتارلىق تۆت خىل قانۇن بىلەن دۆلەت ئىشلىرى يۈرۈشتۇرۈلىدۇ.

بىرىنچى: دۆلەتكە پادىشاھ، دۆلەت يولباشچىسى، ئەلگە «كۆنى» يەنى ئادالەت بىلەن رىياسەتچىلىك قىلىدۇ.

ئىككىنچى: ھۆكۈمەت باشلىقى ۋەزىر «تۆرۈ»، يەنى قانۇن تۈزۈپ خىزمەتچىلەرنى يۈرۈشتۇرىدۇ.

ئۈچىنچى: بەگ، مىنىستىر ياكى ۋالىي «تۆزۈ»، يەنى نىزام تۈزۈپ مەسىلە ھەل قىلىدۇ.

تۆتىنچى: ئاۋام، خەلق، «توقۇ» يەنى قائىدە ـ تۈزۈم تۈزۈپ ئىچكى ئىشلىرىنى ھەل قىلىدۇ. دۆلەتنى قانۇن، ئەخلاق بىلەن ئىدارە قىلغانلىقىنى باھالاشتا تۆت ئۆلچەم قوللىنىلىدۇ.

بىرىنچى: ئادالەت. كىشىلەرنى قەۋم، ئەۋلاد، يات، دەپ ئايرىمايدۇ.

ئىككىنچى: سائادەت. قوي بىلەن يۆرە بىرلا ۋاقىتتا بىر جايدىن سۇ ئىچىدۇ.

ئۈچىنچى: ياخشىلىق. بىرى ئاپەتكە ئۇچرىسا ھەممە ياردەم بېرىدۇ.

تۆتىنچى: كىشىلىك. كىشىلىك ھېسسىيات، مەجبۇرىيەت، بۇرچ ئېنىق بولىدۇ.

بۇ مىسالىلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، تۆت نەپەككۇر ئۇسۇلى، ئىككى ئالىم ئەسەرلىرىنىڭ تەپەككۇر ئۇسۇلى بولۇپ، ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان يادىلۇقلارنىڭ تەپەككۇر ئۇسۇلۇبىدىن ئىبارەت. تۆت نەپەككۇر كىشىلەرگە شەيئىلەرنى قانۇنىيەتلىك، مەنتىقلىق، ئوبرازلىق تەپەككۇر قىلىشقا ئۇندەيدۇ. سۆزلۈكلەرنى چۈشىنىشلىك، چوڭقۇر، مەنىلىك ئىچىملاشتۇرىدۇ، دەۋر ۋە تەرەققىياتقا يول باشلايدۇ.

4. **ئادەمنىڭ غايىسى**

«دىۋان» دا: «ئەي ئوغۇل مەندىن نەسىھەت ئال، پەزىلەت تىلە،

خەلقتە ئۇلۇغ ئالىم بول، بىلىمىڭنى تارقات.»

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 215 ـ بېيىتىدە: «ئېلىگ ۋە بىلگىدۇر ئىككى ياخشى نەڭ،

ئەگەر بولسا ئىشلەت ئۇچۇپ كۆككە تەڭ.»

يالقۇق ۋە يادىلۇقلارنىڭ ھەممىسىنىڭ قەلب ئارزۇسى، تىلىكى، غايىسى بولىدۇ، غايىسىنى تەپەككۇر بىلەن ئىپادىلەيدۇ، تەپەككۇر قىلىش ئۇچۇن ئادالەتكە موھتاج بولىدۇ، ئادالەت قويىندا ياشاشنى تېنىچ ئارزۇ قىلىدۇ. شۇڭا كىشىلەر قانۇن، ھەقىقەت، ئادالەت توغرىسىدا تەپەككۇر قىلىشىدۇ، تەبىر بېرىشىدۇ، ئادالەت، ھەقىقەت، قانۇن نىسبىي بولىدۇ، مۇتلەق بولمايدۇ دەپ يەكۈنلەپ، ئادالەتسىزلىكلەرنى ئادالەت دەپ سۈرەتلەيدۇ، ئادالەتسىزلىكلەرگە داغدام يول ئېچىپ بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئادالەت تەبىرىدە ئازغۇنلۇق كېسىلى پەيدا بولىدۇ. شۇڭا بۇ ئىككى ئالىم ئادالەتنى قوياشقا تەمسىل قىلىپ، ئادالەتكە ئەڭ توغرا تەبىر بەردى. بىرىنچى، روزى مېھساقتىن بۇيان قوياش بىر ئورىنىدا ئايلىنىپ، ئوخشاش يورۇقلۇق ۋە ھارارەت ئاتا قىلغانغا ئوخشاش، ئادالەت، مۇتلەق بولىدۇ، نىسپىي بولمايدۇ. ئىككىنچى، قوياش بىر ئوت سۈپىتىدە، ئۆزى ئۈچۈن ئەمەس،

پۈتكۈل كائىناتنى يورۇتىدۇ، ئىسسىتىدۇ، ئادالەت ئۆزى ئۈچۈن ئەمەس ئۆزگە ئۈچۈن بولۇپ، بارچىنى ئادالەتتىن بەھرە ئالدۇرىدۇ. ئۈچىنچى، قۇياشنىڭ نۇرى ۋە ھارارىتى كائىناتنىڭ ھەممە يېرىگە، بارلىق شەيئىلەرگە يېتىپ بارىدۇ، ئادالەت نۇرى ۋە ھارارىتى زېمىننىڭ ھەممە يېرى، شەيئىلەرنىڭ بارچىسىغا نۇر ۋە ھارارەت بېرىدۇ، جىنس، قەۋم، مىللەت ئايرىمايدۇ. تۆتىنچى، قۇياشنىڭ نۇرى ۋە ھارارىتى جانلىقلارنى جانلاندۇرۇپ، مېۋە بەرگۈزىدۇ. ھەر شەيئىگە لايىق نېمەت بېرىدۇ، ئادالەت نۇرى ۋە ھارارىتى كىشىلەرنى تەپەككۇر قىلىش، بىلىم شەكىللەندۈرۈش ۋە مېۋە ئېلىشقا تەشكىللەيدۇ، مېۋە مۆجىزە ـ كەشپىياتتۇر.

ياڭلۇق بىلىم ئۆگىنىشنى يەنە بىرغايە قىلىدۇ، ئۆز ئەتراپىدىكى ۋە يىراقتىكى ئىشلارغا قىزىقىدۇ. بۇ ئىشلارنىڭ مەنىسى، سەۋەبى، تەكتىنى بىلگۈسى كېلىدۇ. بىلىش ئوقۇتۇشتىن باشلىنىدۇ، بىلىش تەپەككۇردىن كېلىدۇ، تەپەككۇر بىلىم شەكىللەندۈرىدۇ. ھاسىل بولغان بىلىم ئەقىلنى غىدىقلايدۇ، تەپەككۇرنى قوزغىتىدۇ. ئەقىل ئۆزلۈكنى تەپەككۇر بولۇپ، بىلىم سانالمايدۇ، بىلىمگە نۇرلۇق ئاي تەمسىل قىلىندۇ. بىرىنچى، نۇرلۇق ئاي زېمىن ۋە زېمىنىدىكى بارلىق شەيئىلەرنىڭ قاراڭغۇ تۇننىنى يورۇتىدۇ، ئايغا تەمسىل قىلغان بىلىمنىڭ جىنسى، قەۋمى، مىللىتى، دۆلەت چېگرىسى بولمايدۇ. ئىككىنچى، ئاي نۇرى زېمىن ۋە شەيئىلەردىكى بىلىملەرنى قېزىپ چىقىپ، زېمىن ۋە شەيئىلەرنى يورۇتۇشنى دەۋەت قىلىدۇ. بىلىم تەبىئەت ۋە تەبىئەتتىكى شەيئىلەرنى تەپەككۇر قىلىش ۋە قېزىشتىن شەكىللىنىدۇ. ئەمەلىيەت ئارقىلىق ئىسپاتلىنىدۇ، سەرخىل تەپەككۇرلارنىڭ يەكۈنى بىلىم ئاتلىپ، ئايغا تەمسىل قىلىنىدۇ. ئۈچىنچى، نۇرلۇق ئاي كىشىلەرنىڭ قاراڭغۇ تۇننىنى يورۇتىدۇ، بىلىم كىشىلەرگە بەخت ـ سائادەتلىك تۇرمۇش، ياخشىلىق ئاتا قىلىدۇ. تۆتىنچى، ئاينىڭ نۇرى ھىلالدىن تولۇنغا، تولۇندىن ھىلالغا ئالمىشىدۇ. بىلىمنىڭ تولۇندەك پۈرەكلىگەن دەۋرى بولىدۇ، ھىلالدەك كىچىكلىگەن دەۋرى بولىدۇ. بىلىم نۇرغۇن پەنلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، مۇئەييەن دەۋردە ھەممە پەنلەر كامالەتكە يەتمەيدۇ، بەزى پەنلەر تولۇن ئايدەك، بەزى پەنلەر ھىلال ئايدەك بولىدۇ.

يالڭۇقنىڭ ئۇلۇغ غايىسى بولىدۇ، غايە ئىشەنچ، ئۈمىد، ۋارلىقتىن كېلىدۇ، غايە بىلىمگە چەمبەرچاس باغلىنىدۇ. بىلىم بىلەن ئاسمانغا ئۇچسا بولىدۇ. بۇ قەدىمىي زامان كىشىلىرىنىڭ غايىسى. بىلىم كىشىلەرنىڭ غايىسى، ئۈمىدىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان ئاچقۇچ. جاھان ئەينىكى، دۇلدۇل، ئۇچار گىلەم قاتارلىق ئۇلۇغ غايىلىرى، ھالا بۇگۈندە پەن ـ تېخنىكا ئارقىلىق رېئاللىققا ئايلاندى. ئالىملارنىڭ «بىلىم بىلەن ئاسمانغا ئۇچ» دېگەن چاقىرىقى، غايىسى ئەمەلگە ئاشتى. خۇلاسە كالام، 11 ـ ئەسەردىكى مەھمۇد كاشغەرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاتارلىق بۇ ئىككى ئالىم «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ۋە «قۇتادغۇبىلىك» ئەسەرلىرى ئارقىلىق، ئادەمنىڭ ئىسمى، سۈپىتى، تەپەككۇرى ۋە غايىسى قاتارلىق فىلولوگىيىلىك ئىدىيە ۋە پىكىرلىرىنى سىستېمىلاشتۇرۇپ تەبىر بەرگەن، ياڭلۇق تۇغرىسىدىكى خۇراپىي قاراشلارنى ئاشكارا رەت قىلغان شەرق چولپانلىرىدۇر.

ئاپتور: قەشقەر ۋىلايەتلىك خەلق دوختۇرخانىسىدا

تەھرىرلىگۈچى: تۇرسۇنئاي ئابلەت

مەھمۇد كاشغەرىنىڭ مائارىپ ئىدىيىسى توغرىسىدا

مەريەم توختى

قاراخانىيلار ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا شانلىق سەھىپە يارىتقان سۇلالە، «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» ۋە «قۇتادغۇبىلىك» تىن ئىبارەت ئىككى بۈيۈك ئەسەر جۇغخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيەت خەزىنىسىدە مەڭگۈ چاقناپ تۇرىدىغان گۆھەر ھېسابلىنىدۇ. نېمە ئۈچۈن قاراخانىيلار دەۋرىدە ئىجتىمائىي مەدەنىيەت مۇنچىلىك غايەت زور نەتىجىلەرگە ئېرىشىدۇ؟ «ھەممىزگە مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىخىي مەزگىلدە ئوچ دىن (بۇددا دىنى، خرىستىئان دىنى ۋە ئىسلام دىنى) ۋە ئۈچ چوڭ مەدەنىيەت (قەدىمكى جۇڭگو مەدەنىيىتى، قەدىمكى ھىندىستان مەدەنىيىتى ۋە قەدىمكى يۇنان مەدەنىيىتى) ئۆزئارا قوشۇلغان رايونىدا، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى بىر قەدەر بۇرۇن بارلىققا كەلگەن، يېزا ئىگىلىكى، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتى بىر قەدەر تېز بولغان ۋە «بېپەك يولى» سودا كۆۋرۈكى ھەم سودا بازىرى بولغان رايونىدا ياشىغانلىقى ئۈچۈن ئۆز دەۋرىدە ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتى يۇكسەك تەرەققىيات سەۋىيىسىگە يەتكەن مىللەت ئىدى. شۇڭا ئۇستقۇرۇلمىسى ھېسابلانغان مەدەنىيىتىدىمۇ كارامەت ياخشى تۆھپىلەر ۋۇجۇدقا چىققان.»① ئەگەر قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتە قولغا كەلتۈرگەن ئەنە شۇنداق ئالەمشۇمۇل نەتىجىلىرىنى چۇشەندۈرمەكچى بولساق، ئالدى بىلەن قاراخانىيلارنىڭ ئىسلام مائارىپىنىڭ ئەھمىيىدىن بىرى بولغان مەھمۇد كاشغەرىنىڭ مائارىپ ئىدىيىسى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

1. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مائارىپى توغرىسىدا

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىسلام مائارىپىنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى، مۇستەھكەملىنىشى ۋە تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ شەكىللىنىشى ۋە مۇكەممەللىشىشى

مىلادىيە 920 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ زور تارىخىي ۋەقەدىن كېيىنلا قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىسلامى مائارىپى باشلاندى، ئىسلام مەدرىسلىرى قاراخانىيلار سۇلالىسى زېمىنىدا كەينى ـ كەينىدىن مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، مەدرىسلەرنىڭ قۇرۇلمىسى يېقىنقى زامانداكى ياۋروپا ئۇنىۋېرسىتېتلىرىغا يېقىنلاپ كېلەتتى. ئەينى چاغدا قاراخانىيلار سۇلالىسى زېمىنىدا «ساچىيە مەدرىسى»، «ھەمدىيە مەدرىسى» ۋە «خاقانىيە مەدرىسى» قاتارلىقلار بارلىققا كەلدى. ئىسلام ئالىي مائارىپىنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ زور بىر تۈركۈم دىنىي ھەم ئىلمىي ئالىملار ئەنە شۇنداق خاراكتېر ئالغان ئىدى، ئۇلار قاراخانىيلار سۇلالىسى ئۈچۈن نۇرغۇن تالانت ئىگىلىرى يېتىشتۈرۈپ بەردى.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ پەيدىنپەي مۇكەممەللىشىشىگە ئەگىشىپ ئىسلام مائارىپىنىڭ ئوقۇتۇش تۈزۈلمىسى، ئوقۇتۇش مەزمۇنى ۋە دەرسلىكى قاتارلىقلاردا زور ئىلگىرىلەش بولدى.

مەسىلەن، يۇقىرىدىكىدەك ئالىي مەكتەپلەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھەر دەرىجىلىك مەكتەپلىرى، مەسىلەن، «ئىپتىدائىي مەكتەپ» (باشلانغۇچ مەكتەپ)، «قارىخانا» (كەسپىي مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپ) ۋە مەدرىسە قاتارلىقلار تەرتىپلىك ھالدا مۇكەممەللەشتى، ئوقۇتۇش مەزمۇنى ھەم دەرسلىكلەر ئاساسىي جەھەتتىن مۇقىملاشتى. باشلانغۇچ مەكتەپلەردە خەلققە دىنىي ۋە تەبىئەت بىلىملىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش مەقسەت قىلىنغان بولۇپ، «قۇرئان كەرىم» دىن پارچىلار، دىنىي مۇراسىم قائىدىلىرى ھەمدە نەۋايى قاتارلىقلارنىڭ شېئىرلىرى ئوقۇتۇلسە؛ ئالىي بىلىم يۇرتى مەدرىسلىردە بولسا «قۇرئان كەرىم»، «قۇرئان كەرىم» گە شەرھى، «ھەدىس»، ئەرەب گرامماتىكىسى، ئەرەب ئەدەبىياتى، پارس گرامماتىكىسى، ئىسلام پەلسەپىسى ۋە ئىسلام قانۇنشۇناسلىقى قاتارلىقلار ئوقۇتۇلەتتى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش مۇددىتىمۇ مۇقىم بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار باشلانغۇچتا ئۈچ ـ تۆت يىل، ئالىي بىلىم يۇرتى ـــ مەدرىسە يەتتە، ئون يىل ئوقۇيتتى. كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە مەشھۇر ئالىم بولۇپ يېتىشكەن مەھمۇد كاشغەرىدەك بۈيۈك زاتلار مانا مۇشۇنداق تۈزۈمدىكى «ساچىيە مەدرىسى» دە تەلىم ئالغانىدى.

2. مەھمۇد كاشغەرىنىڭ مائارىپ قارىشى

تەتقىقاتلارغا قارىغاندا، مەھمۇد كاشغەرى 1008 ـ يىلى قاراخانىيلار خان جەمەتى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، ئۇقۇش يېشىغا يەتكەندە قەشقەردىكى ئالىي بىلىم يۇرتى «ساچىيە مەدرىسى» نىڭ قورغۇچىسى ۋە ئۇلۇغ مۇدەررىس ھۈسەيىن خەلەپتىن تەلىم ئېلىپ، ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىنى ئۆگەنگەندىن سىرت، ئەرەب تىلى گرامماتىكىسى، ئاستىرونومىيە، جۇغراپىيە، تارىخ، مەنتىقە ۋە تېبابەتچىلىك قاتارلىقلارنىمۇ پۇختا ئۆگەنگەن ئىدى. كېيىنكى چاغلارغا كەلگەندە تۈركىي خەلقلەر يۇرتلىرى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيانى كېزىپ چىقىپ، ئاخىر ئۆز زامانىسىدىكى ئىسلام دۇنياسىنىڭ مەركىزى ھېسابلانغان باغدادقا كەلگەن ۋە شۇ يەردە ئەرەب-لەرگە تۈركچە ئۆگىتىش مەقسىتىدە «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نى يازغان.

مەھمۇد كاشغەرى مىلادىيە 1082 ـ يىلى باغدادتىن يۇرتى ئوپالغا قايتىپ كېلىپ، «مەھمۇدىيە مەدرىسە» سىنى بىنا قىلىپ ئۆزى مۇدەررىسلىك قىلغان ۋە بىر مۇنچە مەشھۇر ئالىملارنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلغان.

ئۇلۇغ مائارىپچى مەھمۇد كاشغەرى ئۆزىگە خاس مائارىپ ئىدىيىسىگە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ مائارىپ ئىدىيىسى مىلادىيە 1072 ـ 1074 يىللىرى يېزىپ پۈتتۈرۈپ، ئۆز زامانىسىدىكى ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ 27 ـ خەلىپىسى ئوبۇلقاسىم مۇقتەدى بىئەمرۇللاغا تەقدىم قىلغان «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» دە ئەكس ئېتىدۇ. ئەڭ دەسلەپكى لۇغەت ھېسابلانغان «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تۈركىي تىللىق رايونلارنىڭ بۆلۈنۈشى، تۈركىي تىل ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئالاھىدىلىكى ھەمدە ئىسىم، پېئىلدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تۈر بويىچە تۈركىي تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىي ۋە بارلىق ئالامەتلىرى تۈنۈشتۇرۇلغان بولۇپ، تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ تىلى، مەدەنىيىتى ۋە سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ۋە كەم تېپىلدىغان ماتېرىيال، شۇنداقلا مەھمۇد كاشغەرىنىڭ مائارىپ ئىدىيىسىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ بىرىنچى قول ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» كە 300 پارچىدىن ئوشۇق بەيت ـ قوشاق كىرگۈزۈلگەن، كۆپىنچىسى پەلسەپىۋى پەند ـ نەسىھەت بېيتلار ئۇلار بولۇپ ئادەم تەربىيەلەشتە نامايىتى مۇھىم تەربىيۋى ئەھمىيەتكە ئىگە، بۇ ئۇلۇغ ئالىمنىڭ مائارىپ ئىدىيىسىنى تولۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدىغان ماتېريالدۇر. بۇ گۆھەر ماتېريالدا ئادەم تەربىيەلەشكە ئائىت مۇنۇ نۇقتىلار گەۋدىلىك.

بىرىنچى، دانىشمەن ئاقىللارنى ھۆرمەتلەش ئىدىيىسى. قەھرىمانلارغا چوقۇنۇش ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئېتىقادلىرىدىن بىرى، قەھرىمانلارغا چوقۇنۇش ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى، ئېڭى، دەپنە ئىشلىرى ۋە ئېپوسلىرىمىز، رىۋايەتلىرىمىزدە ئىپادىلىنىدۇ. جەڭدە ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلەر كىشىلەرنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ھۆرمىتىگە سازاۋەر، ئۇلار ئۆلۈپ كەتسە دەپدەپىلىك ھالدا دەپنە قىلىنىدۇ ھەمدە قەبرە تېشىغا ئۆلتۈرگەن دۈشمەنلىرىنىڭ سانى يېزىلىپ، ئۆلگۈچىنىڭ جەڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى خاتىرىلىنىدۇ. بۇنداق ئەھۋالىنى نەزەرگە ئالغان مەھمۇد كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە بىر سۆزنى ئىزاھلىغاندا، شۇ چاغدىكى مۇنداق بىر بېيتنى نەقىل كەلتۈرگەن: «بىلىملىك ئادەمنى ئىززەتلەپ، سۆزىنى ئىشت، پەزىلىتىنى ئۆگىنىپ، ئىشقا ئاشۇر.» ② دېمەك، قاراخانىيلار سۇلالىسىدە بىلىمنى ھۆرمەتلەشتىن ئىبارەت ئىجتىمائىي كەيپىيات كۆتۈرۈلۈپ، ھۆكۈمرانلارمۇ ئالىملارنى ئىززەتلىگەن ۋە ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەن. شۇنىڭ بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى بەزى خان، بەگ، ئىسىل زادىلەر ئۆز نامىلىرىنى «دانىشمەن»، «بىلىملىك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىم ياكى ئۇنۋان بىلەن ئاتىغان. مەسىلەن، بەزىلەرنى «بىلىك بېگ» (بىلىملىك بەگ)، بەزى خانلارنى «كۆل بىلگە» (كەڭ بىلىملىك) ياكى «كۆل بىلگە قادىرخان» (كەڭ بىلىملىك ھەم جاسارەتلىك شاھ) دەپ ئاتىغان. ھۆكۈمرانلارمۇ تالانتلىق كىشىلەرگە ئىتىبار بېرىش ۋە ئۇلارنى يېتىشتۇرۇشكە ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇلارنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن ياخشى شارائىت ھازىرلاپ بەرگەن. ئۆز نۆۋىتىدە ئالىملارمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ كاتتا ئەسەرلىرىنى شۇ چاغدىكى خاقانلارغا ئەقدىم قىلىپ، شۇنىڭغا لايىق مۇكاپات ۋە ئورۇن ـ مەرتىۋىگە ئېرىشكەن.

ئىككىنچى، «بىلىم ـ بەختنىڭ سىمۋولى» ئىدىيىسى. ئۇلۇغ ئالىم بىلىمنى ئالاھىدە قەدىرلىگەن، دۇنيادا بىلىم ئەگىلەشتىنمۇ ئارتۇق ئالىي ئىش يوق، ئىنسانلار زۇلمەتتىن، نادانلىقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن بىلىم ئىگىلىشى كېرەك، بىلىم بەختنىڭ يولىنى يورۇتقۇچى چىراغ، دەپ قارىغان. شۇڭا، ئۇنىڭ ئۆزى تەسىس قىلغان «مەھمۇدىيە مەدرىسە» سىنىڭ دەرۋازىسىغا «قۇت بەلگىسى بىلىك» دېگەن خەتلەر يېزىلغان ۋەتۇسكا ئېسىلغان. ئوقۇغۇچىلارنىڭ تېخىمۇ كۆپ بىلىم ئىگىلىشى ئۈچۈن بۇ مەكتەپتە ئىسلام ئەقىدىلىرى ئۆتۈلۈشتىن باشقا، يەنە ئەرەب، پارس تىلى گرامماتىكىسى، ئاستىرونومىيە، تارىخ، جۇغراپىيە، تېبابەتچىلىك ۋە مەنتىقە قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلگەن. بۇنىڭدىن باشقا، ھەربىي تەلىم-

تەربىيە، چەۋەندازلىق، ئوقيا ئېتىش، نەيزىۋازلىق قاتارلىق ھەربىي ماھارەتلەرمۇ ئۆگىتىلگەن. ئومۇمىي دەرستىن قارىغاندا، مەزكۇر مەكتەپ دىنىي بىلىم ئوقۇتۇش بىلەن ئىلمىي بىلىم ئوقۇتۇشنى بىرلەشتۈرگەن ۋە ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ياخشى تەربىيە مۇھىتى ھازىرلاپ بەرگەن.

ئۈچىنچى، باللارنى كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا تەربىيىلەش ئىدىيىسى. بىلىمنىڭ كۆچ ـ قۇدرىتىنى چوڭقۇر چۈشەنگەن ئۇلۇغ مائارىپچى مەھمۇد كاشغەرى باللارنى كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا تەربىيىلەشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئەقلىي، ئەخلاقىي، جىسمانىي ۋە گۈزەللىك تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشنى تەكىتلىگەن. ئۇلۇغ ئالىم مۇنداق دېگەن: «ئوغۇل، مەندىن ئۆگۈت ـ نەسىھەت ئال، پەزىلەت تىلە، خەلق ئارىسىدا ئۇلۇغ ئالىم بولۇپ، بىلىمىڭنى تارقات».

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» بىزنى مىڭ يىلدىن كۆپرەك ئاۋۋالقى 300 گە يېقىن مەسەل ۋە ھېكمەتلىك سۆزلەردىن خەۋەردار قىلىدۇ. بۇ مەسەل ۋە ھېكمەتلىك سۆزلەر چوڭقۇر تەربىيەۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغاچقا، تا ھازىرغىچە خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرمەكتە. مەسەل، ھېكمەتلىك سۆزلەر-نىڭ ئىشلىتىلىش تارىخى ئۇستىدە توختالغاندا، مەھمۇد كاشغەرى بىزنى بۇنداق بىر ئۇچۇر بىلەن تەمىن ئېتىدۇ، يەنى يىراق قەدىمكى دەۋردە ئاتا بوۋىلىرىمىز ئەۋلادلىرىنى بىلىم ئىگىلەپ دانىشمەن بولۇش ۋە ئالىيجانابلىقا پەزىلەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مەخسۇس جارچىلارنى تەيىنلىگەن. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى ھەركۈنى ئۇنلۇك ئاۋازدا مەسەل، ھېكمەتلىك سۆزلەرنى ئوقۇپ، ئاممىغا يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، تەربىيىنى كىچىك ۋاقتىدىلا چىڭ تۇتقاندا ۋە ئومۇميۈزلۈك يولغا قويغاندىلا، ئاندىن جەمئىيەتكە يارىملىق ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈپ بەرگىلى بولىدۇ.

تۆتىنچى، ئەخلاقىي پەزىلەت ۋە بەختنى بىرلەشتۈرۈش ئىدىيىسى. مەھمۇد كاشغەرى يۈكسەك ئەخلاقىي پەزىلەتنى ھازىرلىغان دۇرۇس، قەلبى پاك كىشىلەر تىرىشسىلا بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشىپ، ئۆزىنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى رويابقا چىقىرالايدۇ؛ ياخشى تەربىيە كۆرمىگەن كىشىلەر بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشسىمۇ، ئۇ ۋاقىتلىق بولىدۇ، يەنى مۆرتى كەلگەندە بەخت ـ سائادەت ئۇنداق كىشىلەرنىڭ قولىدىن تۈيدۇرمايلا يوقاپ كېتىدۇ؛ كىشىلەرنى كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا يۈكسەك ئەخلاقىي پەزىلەتلىك قىلىپ تەربىيىلەش كېرەك، دەپ قارايدۇ.

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تە تەخمىنەن 7000 دىن كۆپرەك سۆزلۈك بار، ئۇنىڭ ئىچىدىكى 300 دىن كۆپرەك بېيىت ـ قوشاق ۋە 300 گە يېقىن مەسەل، ھېكمەتلىك سۆزلەردىن كىشىلەرنى قانداق قىلىپ ھەقىقىي ئادەم قىلىپ تەربىيىلەش، ئەدەپ ـ ئەخلاققا رىئايە قىلىپ تەربىيىلەش ۋە ئېسىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلىش قاتارلىقلارنى چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. قىسقىسى، «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» تىن بىز ھەر ۋاقىت ئۇلۇغ مائارىپچى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ ئەل ـ خەلقىنىڭ غېمىنى يەيدىغان ئېسىل پەزىلەتلىنى، چوڭقۇر مەنىلىك تەلىم ـ تەربىيىلىرىنى ۋە نۇرانە چاقناپ تۇرىدىغان مائارىپ ئىدىيىسىنى كۆرۈۋالالايمىز.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① «ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە»، خەنزۇچە، 285 ـ بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
② «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، ئۇيغۇرچە 1 ـ توم 558 ـ بەت
3. غەيرەتجان ئوسمان: «قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەتقىقاتى» 1999 ـ يىل، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا

تەھرىرلىگۈچى: مەرۇپ مەمتىمىن

ئۇيغۇرچە كىتاپ ئالماق ئۈچۈن كىرىڭ www.uyghurkitap.com

ئۆمۈر مۇھەممەت ئىمىن ئەپەندىگە ئەۋەتىلگەن خەت

ئۆمۈر ئەپەندى،

خەتنى ئالدىڭىز. 27.1.2009

«دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك»، «قۇتادغۇبىلىك»، «ئۇيغۇر 12 مۇقامى» ۋە نەۋايى ئەسەرلىرى تەتقىقاتى بىلەن بۇ ئۇلۇغلارنىڭ قەبرىگاھلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە زور غەمخورلۇق كۆرسەتكەن مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ سابىق مۇدىرى تۆمۈر داۋامەت، بۇ تەتقىقاتلارنىڭ جۈملىدىن كەڭ قانات يېيىلىشىغا تەشكىلاتچىلىق قىلغان مەشھۇر جامائەت ئەربابى، تەتقىقاتچى، شائىر مۇھەممەد ئىمىن يۈسۈپ بىرلىكتە.

ش ئۇ ئا ر خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ سابىق مۇئاۋىن مۇدىرى سەيدۇللاسەيپۇللايۇپ، قەشقەر مەمۇرى مەھكىمىسىنىڭ سابىق مۇئاۋىن ۋالىسى، جامائەت ئەربابى، مەھمۇد كاشغەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەبرىگاھلىرىنىڭ تۇرغۇزۇلۇشى ۋە قەشقەر تەنتەربىيە سارىيى، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن ئەيسا شاكىرلار قەشقەردە ئۆتكۈزىلىۋاتقان يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەبرىگاھىنى قايتا تۇرغۇزۇش مۇھاكىمە يىغىنىدا.

مەشھۇر دىنىي ئۇلىما، قەشقەر شەرئىيەت مەھكىمىسىنىڭ قازىسى، شائىر ھەم تارىخچى ئىمىر ھۇسەيىن قازىھاجىم قۇتلۇق شەۋقى ئوغلى (1900 ـ 1985). ئۇ، قەشقەردە ئۆتكەن مولا سادىق ئەلەم ئاخۇن (مولا مۇھەممەد سادىق كاشغەرى) تەرىپىدىن قەشقەر ئوپالدىكى «ھەزرىتى مولالام» مازىرىغا مۇتلەق ۋەخپە قىلىنغان «مەسنەۋى شەرىف» كىتابىنى ۋە ئۇنىڭ ئىچىگە قوشۇپ تۇپلەنگەن كىتاب ۋەخپە قىلىش ھەققىدە يېزىپ قالدۇرۇلغان قىممەتلىك تارىخىي ھۆججەتنى تېپىپ چىقىپ، «ھەزرىتى مولالام مازىرى» نىڭ «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نىڭ ئاپتورى، ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مازىرى ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاشتا زور خىزمەت كۆرسەتكەن. ئۇ يەنە «قەلىمى قۇرئان» (قۇرئاننىڭ قۇمۇش قەلەم بىلەن قولدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى) ۋە «بەھرىئە نساپ» (نەسەپلەر دېگىزى) دىن ئىبارەت تارىخىي ماتېرىياللارنى تېپىپ، «قۇتادغۇبىلىك» (بەخت كەلتۈرگۈچى بىلىم) نىڭ ئاپتورى، ئۇيغۇر ئالىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەشقەردىكى مازىرى ئورنىنىڭ مۇنەييەنلەشتۈرۈلۈشى،ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپ تۇغۇلغان، ۋاپات بولغان يىلىنى ئېنىقلاشتا كۆپ تۆھپە قوشقان.

بۇ سۈرەتنى ھۇسەيىن كېرىم باھادىر تەمىنلىگەن.

مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ سابىق مۇئاۋىن مۇدىرى تۆمۈر داۋامەت (ئوڭدا)، ش ئۇ ئا ر سىياسىي كېڭەشنىڭ سابىق مۇئاۋىن رەئىسى ئىبراھىم روزى (ئوتتۇردا)، شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ سابىق مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسارى روزى تۇردى (سولدا) ئىككىنچى نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك «قۇتادغۇبلىك» مۇھاكىمە يىغىندا.

مەھمۇد كاشغەرى تەۋەللۇتىنىڭ 1000 يىللىقىنى خاتىرىلەش مەملىكەتلىك مۇھاكىمە يىغىنىغا كەلگەن بىر بۆلۈك ئالىملار ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر بىرلەشمىسىنىڭ دائىمىي مۇئاۋىن رەئىسى بەختىيار سايىتوف (ئالدىنقى رەت سولدىن بىرىنچى كىشى) باشچىلىقىدا قەشقەر بەشكېرەمدە زىيارەتتە بولدى.

ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدىكىلەر بىرلەشمىسىنىڭ سېكرىتارى ياڭ نەيچۇ، دائىمىي مۇئاۋىن رەئىسى، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ باش مۇھەررىرى بەختىيار سايىتوفلار ژۇرنال تەھرىر بۆلۈمىدىكى مۇتەخەسسىس ۋە مۇھەررىرلەر بىلەن بىرلەشمىمزنىڭ ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن باشلاپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان كلاسسىكلار تەتقىقاتىنى تەشكىللەش ئەنئەنىسىنى يەنمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇش ھەققىدە سۆھبەت ئۆتكۈزمەكتە.

ژۇرنىلىمىزنىڭ مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى، ئالىي مۇھەررىر ئىسلام جان شېرىپ بەشكېرەمى «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» نى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان مۇتەخەسسىس شياۋ جۇڭيى بىلەن بۇ ئەسەرنىڭ دۇنياۋى ۋە مەملىكەتلىك تەسىرىنى قانداق قىلىپ ئىلمىي ئىپادىلەش ئۈستىدە پىكىر ئالماشتۇرماقتا.

دۆلەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى:
CN65—1147/C
مۇشتەرى قوبۇل قىلىش نومۇرى : 137—58
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى ئالتۇن يولى ئاخباراتچىلار سارىيى 8 ـ قەۋەت «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» تەھرىراتى
پوچتا نومۇرى : 830001
تېلېفون : 0991-8552273
E-mail:munberim@sina.com
يەككە باھاسى : 6.00 يۈەن
شىنجاڭ مورتوم (MORTOM) مەتبەئىچىلىك شىركىتىدە بېسىلدى
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئاينىسا ئوبۇل

国内统一刊号: CN65—1147/C
邮 发 代 号: 58—137
地　　址: 乌市金银大道新闻大厦8楼《新疆社科论坛》杂志社
邮 政 编 码: 830001
电　　话: (0991) 8552273
E-mail:munberim @sina.com
定　　价: 6.00元
印 刷: 新疆漠尔通(MORTOM)印刷有限责任公司